

Časopis *Človek a spoločnosť* dvadsať ročný – Marian Gajdoš sedemdesiatročný

Mimoriadne číslo časopisu *Človek a spoločnosť* sme sa rozhodli vydať, aby sme si pripomenuli dve výročia: 20 rokov od začiatku vydávania nášho internetového časopisu *Človek a spoločnosť* a 70. výročie narodenia nášho kolegu Mariana Gajdoša. Aj preto oproti predchádzajúcim číslam má toto mimoriadne číslo niektoré zvláštnosti. Nie je v anglickom, ale v slovenskom jazyku. Autormi štúdií je skupina najbližších spolupracovníkov jubilanta. Tento úvod slúži k priblíženiu týchto udalostí pre čitateľskú komunitu, ktorá náš časopis sleduje.

V roku 1998 začal Spoločenskovedný ústav SAV, v tom čase samostatné pracovisko, vydávať internetový časopis, prvý internetový časopis v spoločenských vedách na Slovensku. Bolo to v čase, kedy už počítačová technika vyšla z plienok a internet sa pomaly, ale isto stával súčasťou každodenného života. Najmä v spoločenských vedách však tento priestor nebol samozrejmosťou a mnohé spoločenskovedné pracoviská v tom čase iba neskutočne vytvárali podmienky pre modernú počítačovú techniku. Myšlienka vytvoriť internetový časopis, ktorej pôvodcom bol Jozef Výrost, našla na ústave pochopenie jednak preto, že sa nám zdala modernou a progresívnou a jednak preto, že z ekonomických dôvodov bolo vydávanie internetového časopisu výhodnejšie a lacnejšie ako tlačaná verzia časopisu. Od vzniku časopisu dodnes sú v jeho vedení: zodpovedný redaktor Štefan Šutaj a jeho dvaja zástupcovia Jozef Výrost a Marian Gajdoš. Vydali sme 21 ročníkov časopisu, v ktorých bolo uverejnených 84 čísel a v nich 543 vedeckých štúdií a článkov. Do časopisu, okrem pracovníkov Spoločenskovedného ústavu SAV, prispievali vedeckí pracovníci vedeckých ústavov a vysokých škôl (viac ako 200 autorov) zo Slovenska a ďalších 15 krajín (Kanada, Ukrajina, Česká republika, Nemecko, Maďarsko, Poľsko, Holandsko, Argentína, Španielsko, Švajčiarsko, Chorvátsko, Slovinsko, Azerbajdžan, Estónsko a Švédsko).

Za 20 rokov časopisu sa ani raz nenarušila jeho periodicita, časopis vychádzal pravidelne štyrikrát v roku. Postupne prešiel od uverejňovania príspevkov v materskom jazyku autorov k vydávaniu v slovenskom a anglickom jazyku. Posledné čísla vychádzajú iba v anglickom jazyku. Všetky čísla nášho časopisu sú prístupné v elektronickom archíve časopisu. Za 20 rokov svojej existencie sa stal časopis *Človek a spoločnosť* nielen dôležitou súčasťou profilu Spoločenskovedného ústavu SAV, dnes už súčasťou Centra spoločenských a psychologických vied SAV, ktorému slúžil na prezentáciu výsledkov výskumu jeho vedeckých pracovníkov a doktorandov, ale umožnil prezentovanie výsledkov dôležitých pre rozvoj spoločenských vied na Slovensku a najmä vytvoril podmienky pre interdisciplinárnu spoluprácu v spoločenských vedách v širšom, nielen európskom rámci.

Spoločenskovedný ústav Centra spoločenských a psychologických vied SAV si 30. júna 2018 pripomenul sedemdesiate výročie narodenia dlhoročného pracovníka ústavu Mariana Gajdoša, ktorý na tomto vedeckom pracovisku pôsobí od jeho založenia v roku 1975 a v rokoch 2004 – 2012 zastával funkciu riaditeľa. V súčasnosti je najstarším, aj najdlhšie na ústave pôsobiacim pracovníkom. To je dôvod, prečo si toto výročie pripomíname uverejnením bibliografie jeho vedeckých prác a súborom vedeckých štúdií a odborných článkov jeho spolupracovníkov, kolegov a priateľov.

Marian Gajdoš absolvoval dvojodborové štúdium slovenského jazyka a dejepisu na Pedagogickej fakulte Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Prešove. Vedeckú hodnosť kandidát vied (CSc. – PhD) získal v roku 1987 v odbore československé dejiny. Bol doktorandom Slezského ústavu Československej akadémie vied v Opave a prácu obhájil na Ústave československých a svetových dejín Československej akadémie vied v Prahe.

Prvé pracovné skúsenosti v odbore získal ako odborný pracovník vo Východoslovenskom múzeu v Košiciach pri organizovaní rozličných výstav a stálej expozície Revolučné robotnícke a komunistické hnutie na východnom Slovensku (1973 – 1975). Do Spoločenskovedného ústavu SAV prišiel v septembri v roku 1975 spočiatku na študijný pobyt, no ešte v tom istom roku bol ako odborný pracovník zapojený do vedeckovýskumnej a organizačnej agendy ústavu. Postupne zastával aj rôzne manažérske pozície (vedecký tajomník, zástupca riaditeľa, vedúci oddelenia histórie a riaditeľ ústavu).

Ústav vznikol od začiatku ako pracovisko, ktoré sa malo zaoberať problematikou národnostných vzťahov a národnostných menšín. Oddelenie histórie Spoločenskovedného ústavu SAV sa profilovalo ako špecializované pracovisko pre výskum histórie etnických minoritných spoločenstiev a ich interetnických vzťahov so štátotvornou majoritou v národných štátoch stredovýchodnej Európy. Pozornosť však venovalo aj dejinám Slovenska po druhej svetovej vojne s osobitným zreteľom na dejiny východného Slovenska. Marian Gajdoš v tomto kontexte významne prispel k výskumu dejín Rusínov a Ukrajincov a politickej kultúry na území Československa, resp. Slovenska a Zakarpatska (Sovietsky zväz, resp. Ukrajina) v podmienkach meniacich sa spoločensko-politických režimov od druhej svetovej vojny dodnes. So svojím dlhoročným vedeckým spolupracovníkom Stanislavom Konečným rozvinuli medzinárodnú spoluprácu predovšetkým s Ústavom pre súdobé dejiny (Ústav pro soudobé dějiny) AV ČR v Prahe, Inštitútom histórie Ukrajiny a Inštitútom sociológie Národnej akadémie Ukrajiny v Kyjeve (Inštitut istoriji Ukrajiny, Inštitut sociologiji NANU, Kyjiv), Užhorodskou národnou univerzitou a Inštitútom cezhraničnej spolupráce (Inštitut transkordonnoji spivpracy, Užgorod). S týmito činnosťami súviselo aj to, že bol členom Rady vlády Slovenskej republiky pre národnosti (1992 – 1998), členom výboru Asociácie ukrajinistov Slovenska (1995 – 2001) a členom, neskôr predsedom Slovensko-ukrajinskej komisie historikov pri Slovenskej historickej spoločnosti (1999, predseda od roku 2003). Výsledkami svojej práce sa Marian Gajdoš už v polovici 90. rokov 20. storočia zaradil medzi popredných a rešpektovaných expertov na rusínsku a ukrajinskú otázku v Slovenskej republike a v zahraničí. Svojimi aktivitami sa podieľal na uznaní statusu Rusínov ako samostatnej etnickej menšiny v Slovenskej republike.

Výsledky svojej vedeckovýskumnej práce prezentoval vo forme vedeckých a odborných publikácií na Slovensku ako aj v Česku, Poľsku, Maďarsku, Spojených štátoch amerických, Rusku a na Ukrajine. Je autorom, spoluautorom alebo editorom vyše pätnástich knižných

publikácií a okolo 200 štúdií osobitne venovaných problematike rusínskej a ukrajinskej minority ako aj cezhraničných vzťahov Slovenska a Ukrajiny.

Marian Gajdoš viedol od roku 1994 ako zodpovedný riešiteľ tieto projekty VEGA: *Vývoj etnických menšín po II. svetovej vojne: interetnické vzťahy na Slovensku* (1994 – 1998), *Národnostná politika a etnické menšiny na Slovensku v rokoch 1945 – 1954* (1998 – 2001), *Národnostné menšiny na Slovensku a migračné procesy v rokoch 1945 – 1960* (2001 – 2003). Funkciu zodpovedného riešiteľa zastával aj v projekte Ministerstva kultúry SR s názvom *Snahy o integráciu ukrajinského etnika v karpatskom regióne: Národné rady po druhej svetovej vojne v dokumentoch* (1999 – 2000) a taktiež vo vnútroštátnom projekte *Snahy o integráciu ukrajinského etnika v karpatskom regióne: Národné rady po druhej svetovej vojne v dokumentoch* (2007 – 2009). Okrem toho bol spoluriešiteľom v ďalších siedmich domácich projektoch (VEGA, APPV), zameraných na socioekonomickú transformáciu, politicky vynútenú migráciu, akulturačné stratégie, fenomén banderovcov a etnický konflikt v slovensko-ukrajinskom pohraničí, ako aj spoluriešiteľom na ďalších piatich zahraničných projektoch (ESF, ENPI, CEU, Fridrich Ebert Stiftung, Nórsky finančný mechanizmus), zameraných na implementáciu inovačných prístupov v cezhraničnej spolupráci medzi Slovenskom a Ukrajinou a na budovanie partnerských cezhraničných susedstiev.

Marian Gajdoš pôsobil aj ako externý učiteľ na vysokých školách na Slovensku aj v zahraničí. Prednášal na Vysokej škole technickej v Košiciach (1975 – 1983, na Technickej univerzite 2004 – 2007), na Právnickej fakulte (2003 – 2014), Filozofickej fakulte (Katedra histórie 2010 – 2017) a Fakulte verejnej správy Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach (2012 – 2016). Pripravil dvoch doktorandov na Spoločenskovednom ústave SAV ako externej vzdelávacej inštitúcii Filozofickej fakulty Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici a jedného ako školiteľa na Katedre histórie Filozofickej fakulty Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach.

V zahraničí prednášal na Fakulte medzinárodných vzťahov a Fakulte filológie Kyjevskej slovanskej univerzity (1996) ako aj na Fakulte medzinárodných vzťahov Užhorodskej národnej univerzity (2006). V rokoch 2005 – 2010 prijal na dlhodobé pobyty (5 – 10 mesiacov) vedeckých pracovníkov a pedagógov z Ukrajiny, ktorým bol udelený „Národný štipendijný program Slovenskej republiky na podporu mobilít študentov, doktorandov, vysokoškolských učiteľov a výskumných pracovníkov“, resp. štipendium Vyšehradského fondu.

Jeho vedeckovýskumná a publikačná činnosť a koordinácia medzinárodných projektov a tiež prehlbovanie cezhraničných vzťahov medzi Slovenskom a Ukrajinou boli v roku 2008 ocenené udelením *Ceny mesta Košice*. V roku 2011 udelila Asociácia európskych pohraničných regiónov (Association of European Border Regions) Marianovi Gajdošovi a jeho dlhoročnému spolupracovníkovi Stanislavovi Konečnému *Certifikát za mimoriadne úspechy v európskej cezhraničnej spolupráci*.

Uznaním prínosu jeho dlhoročnej práce v oblasti ukrajinsko-slovenskej spolupráce bolo zvolenie za riadneho člena Ševčenkovej vedeckej spoločnosti (2013) a udelenie titulu *Čestný člen Národopisnej spoločnosti Ukrajiny* za významný prínos k zachovaniu národného historického a kultúrneho dedičstva a prírodného bohatstva Ukrajiny (2014).

Aj Slovenská akadémia vied ocenila vedecký prínos Mariana Gajdoša pre slovenskú vedu a pri príležitosti jubilea jeho sedemdesiatin ho v roku 2018 zaradila do pamätného zoznamu *Významné osobnosti Slovenskej akadémie vied*.

Nášmu kolegovi Marianovi Gajdošovi želáme veľa síl a zdravia do ďalších rokov života a veríme že svojou činnosťou bude naďalej prispievať k rozvoju svojho vedeckého pracoviska, slovenskej historickej vedy aj pokojnému spolunažívaniu Slovákov a národnostných menšín na Slovensku.

Štefan Šutaj – Ondrej Ficeri

Journal *Človek a spoločnosť* / *Individual and Society*, Twenty Years – Marian Gajdoš, Seventy Years

We have decided to publish an extra volume of the journal *Individual and Society* to mark two anniversaries: 20 years since the beginning of the online journal *Individual and Society* and the 70th birthday of our colleague Marian Gajdoš. In comparison to previous volumes, this one differs in that language, it is not in English but in Slovak, and the authors of the published studies are close associates of Marian Gajdoš. The purpose of this short introduction is to shed more light on these events to the journal's reading community.

In 1998, The Institute of Social Sciences of the Slovak Academy of Science, at that time an autonomous workplace, started publishing the online journal *Individual and Society*, the first online journal in social sciences in Slovakia. It was a time when computer technology and the Internet was slowly becoming part of our everyday life. Workplaces with modern computer technology were quite rare at that time, especially in the social sciences. The idea to create an online journal, founded by Jozef Výrost, was supported from the beginning, since it was modern and progressive. There were also economic reasons. Publishing an online journal was more effective and cheaper than a printed version. The editor in chief – Štefan Šutaj and two associate editors – Jozef Výrost and Marian Gajdoš have been on the Editorial Board from the beginning. To this day, we have published 21 issues, 84 volumes and 543 scientific studies and articles. The journal *Individual and Society* can list over 200 authors – researchers from Slovakia and 15 other countries (Canada, Ukraine, the Czech Republic, Germany, Hungary, Poland, the Netherlands, Argentina, Spain, Switzerland, Croatia, Slovenia, Azerbaijan, Estonia and Sweden).

During the past 20 years the journal has continually published quarterly editions. Gradually, it has gone from publishing articles in the mother tongue of the authors to publishing both in Slovak and in English – with the last issues being published solely in English. All the issues of our journal are available in the journal's electronic archive. In the 20 years of its existence, the journal *Individual and Society* has become an important part of the profile of the Institute of Social Sciences of the Slovak Academy of Sciences; now part of the Center for Social and Psychological Sciences of the SAS. It enables us to present the research results of its scientists and PhD students, as well as to present results important for the development of social sciences in Slovakia. The journal in particular has created the conditions for interdisciplinary cooperation in social sciences in a wider, not just European framework.

On the 30th of June 2018, the Institute of Social Sciences, part of the Center for Social and Psychological Sciences of the SAS, commemorated the 70th birthday of a long-time employee Marian Gajdoš. Gajdoš has been active in the scientific work for the Institute since its founding in 1975 and held the post of Director between 2004 – 2012. Currently, he is both the oldest

employee and the longest-standing employee of the Institute. This is the main reason we are honouring his birthday by publishing a bibliography of his scientific work and a set of scientific studies and expert articles by his colleagues and friends.

Marian Gajdoš graduated in joint study of historical science and Slovak language at the Pedagogical Faculty of the University of Pavol Jozef Šafárik in Prešov. He acquired the academic rank "Candidate of Sciences" (CSc. – PhD) in 1987 in the field of Czechoslovak history. He was a student of the Silesian Institute of the Czechoslovak Academy of Sciences in Opava and defended his work at the Institute of Czechoslovak and World History of the Czechoslovak Academy of Sciences in Prague.

He gained his first work experience as a specialist in the East Slovak Museum in Košice, organizing various exhibitions and a permanent exhibition of the Revolutionary Work and Communist Movement in Eastern Slovakia (1973 – 1975). In September 1975, he started working for the Institute of Social Sciences of SAS; at the beginning only as a part of his studies, but in the same year, as a specialist, he was involved in the Institute's scientific and organizational agenda. Gradually, he also held various managerial positions: Scientific Secretary, Deputy Director, Head of History Department, and Director of the Institute.

The institute was created from the beginning as a facility intended to deal with the topic of national and minority relations. The Department of History of the ISS has profiled itself as a specialized institution for research into the history of ethnic minorities and their inter-ethnic relation with national majorities in the countries of Central and Eastern Europe. But attention has also focused on the history of Slovakia after World War II in respect to East-Slovakian history. In this context Marian Gajdoš has significantly contributed to the research efforts into Ruthenians and Ukrainians and into the political culture of Czechoslovakia; respectively Slovakia and Sub-Carpathia (Soviet Union; respectively Ukraine), in the changing landscape of socio-political regimes from end of World War II to the present day. With his long-time colleague Stanislav Konečný they have formed international cooperation, especially with the Institute of Contemporary History of the Czech Academy of Sciences, the Historical Institute of Ukraine, the Institute of Sociology of National Academy of Ukraine in Kiev, the Uzhgorod National University and the Institute of Cross-border cooperation. In connection with all these activities, he was a member of the Council Committee to the government office of the Slovak Republic for nationalities (1992 – 1998), a member of the Association for Ukrainists of Slovakia (1995 – 2001) and a member, later chairman, of the Slovak-Ukraine Historian's Committee of Slovakian Historical Society (1993, chairman from 2003). The results of his work from 1990 have placed Marian Gajdoš among the foremost and most respected experts on Ruthenian and Ukrainian topics in both the Slovak Republic and abroad. His activities were instrumental in the acknowledgment of the status of Ruthenians as a separate and independent ethnic minority in the Slovak Republic.

The results of his research work have been presented in the form of scholarly and expert publications in Slovakia, as well as in the Czech Republic, Hungary, the United States of America, Russia and Ukraine. He is an author, co-author or editor of over 15 book publications, as well as around 200 studies concerned with the issues of the Ruthenian and Ukraine minority, as well as trans-border relations of Slovakia and Ukraine.

Since 1994, Marian Gajdoš has led the following VEGA projects as the principal investigator: *Development of Ethnic Minorities after World War II: Inter-Ethnic Relations in Slovakia* (1994 – 1998), *National Politics and Ethnic Minorities in Slovakia between 1945 – 1954* (1998 – 2001), *National Minorities in Slovakia and Migration Processes between 1945 – 1960* (2001 – 2003). He also held the role of the principal investigator in the project of the Ministry of Culture of the Slovak Republic entitled *Efforts to Integrate Ukrainian Ethnicity in the Carpathian Region: National Councils after the Second World War in Documents* (1999 – 2000) and also in the Intra-institutional project named *Attempts to Integrate the Ukrainian Ethnicity in the Carpathian Region: after World War II in documents* (2007 – 2009). In addition, he was a co-investigator of seven other domestic projects (VEGA, APPV), focussing on socio-economic transformation, politically forced migration, acculturative strategies, bander's phenomenon and ethnic conflict in the Slovak-Ukrainian border region, as well as co-investigator of five other foreign projects (ESF, ENPI, CEU, Fridrich Ebert Stiftung, Norwegian Financial Mechanism) aimed at implementing innovative approaches in cross-border cooperation between Slovakia and Ukraine.

Marian Gajdoš also worked as an external teacher at universities in Slovakia and abroad. He lectured at the Technical College in Košice (1975 – 1983, at the Technical University in 2004 – 2007), the Faculty of Law (2003 – 2014), the Faculty of Arts (Department of History 2010 – 2017) and the Faculty of Public Administration of the Pavol Jozef Šafárik University in Košice (2012 – 2016). He prepared two PhD students at the Institute of Social Sciences of the Slovak Academy of Sciences which is the external educational institution of the Faculty of Arts of Matej Bel University in Banská Bystrica; and was a supervisor of a third one at the Department of History of the Faculty of Arts of the Pavol Jozef Šafárik University in Košice.

He lectured abroad at the Faculty of International Relations and the Faculty of Philology of Kyiv University of Slavic Studies (1996) as well as at the Faculty of International Relations of Uzhhorod National University (2006). During the period 2005 – 2010 he hosted long-term stays (5 – 10 months) of scientific and teaching staff from Ukraine who were awarded the "National Scholarship Program of the Slovak Republic to Support Students' Mobility, PhD Students, University Teachers and Researchers", or scholarships granted by the Visegrad Fund.

His scientific and publication activities, coordination of international projects and the deepening of cross-border relations between Slovakia and Ukraine were rewarded by the *City of Košice Award* in 2008. In 2011, the Association of European Border Regions awarded Marian Gajdoš and his long-time associate Stanislav Konečný a *Certificate for outstanding achievements in European cross-border cooperation*.

An appreciation of his long-standing work in the area of Ukrainian-Slovak cooperation was shown by his election as a full member of the *Shevchenko Scientific Society* (2013) and the award of the title *Honorary Member of the Ethnic Society of Ukraine* for significant contribution to preserving the national historical and cultural heritage and the natural wealth of Ukraine (2014).

The Slovak Academy of Sciences also appreciated the scientific contribution of Marian Gajdoš for Slovak science, and on the occasion of his seventieth birthday, he was included in the memorial list of "*Important Personalities of the Slovak Academy of Sciences*" in 2018.

We wish our colleague Marian Gajdoš the best health for the coming years and we all believe that he will continue to contribute to the development of his scientific work, Slovak historical science and the peaceful co-existence of Slovaks and national minorities in Slovakia.

Štefan Šutaj – Ondrej Ficeri

Napĺňanie minoritných práv maďarskej menšiny na Slovensku koncom 40. rokov 20. storočia

Soňa Gabzdilová, Spoločenskovedný ústav, Centrum spoločenských a psychologických vied
SAV, Košice, gabzdil@saske.sk

GABZDILOVÁ, Soňa. Napĺňanie minoritných práv maďarskej menšiny na Slovensku koncom 40. rokov 20. storočia. In *Človek a spoločnosť* [Individual and Society], 2019, roč. 22, Supplement, s. 1-18. doi: <https://doi.org/10.31577/cas.2019.00.537>

Abstract:

The paper analyses the status of the Hungarian population in Slovakia at the end of the 1940s during the period of the Communist regime. After the deportation of the German population from Czechoslovakia during 1946 – 1947, the most numerous ethnic community not only in Slovakia but in the whole of the Republic was the Hungarian minority. The paper focuses on the fact that after reslovakisation measures adopted after the Second World War, which was the exchange of population between Czechoslovakia and Hungary, the members of the Hungarian community who stayed in the Czechoslovak Republic had no Czechoslovak citizenship, and were living on territory of the Republic as stateless people. Their property was confiscated, they could not be educated in their mother language, there was no media in the Hungarian language, and the Hungarian minority were not allowed social or cultural associations. However, subsequent changes in the political development on the European Continent with the establishment of the Soviet Eastern block and due to pressure exerted by the leadership of the Soviet Communist Party and the Communist Party of Hungary, saw the ruling Communist Party of Czechoslovakia having to agree to fundamental changes in regard to the status of Hungarian minority members. But the process of the emancipation of the Hungarian minority was slow and only reluctantly implemented. The paper analyses positive changes which took place during the latter part of 1948 when classes with Hungarian teaching language were opened in Slovak schools and then independent Hungarian schools were established. In 1949 a cultural association named Csemadok was established and Hungarian periodicals and journals began to be published. The paper looks at the issue of the activities of the Hungarian Commission organized under the auspices of the Central Committee of the Communist Party of Slovakia, which, however, was only active for a short period of time. The paper also points to the fact that after February 1948, the members of the Hungarian minority were awarded basic minority rights, but these were limited by the nature of the totalitarian Czechoslovak regime.

Keywords:

Hungarian minority. Communist Party of Czechoslovakia. Minority rights.

Etnická skladba obyvateľstva predstavovala v podmienkach Slovenska relevantný demografický ukazovateľ. Priebeh i výsledky mnohých politických, hospodárskych, sociálnych a kultúrnych procesov na jeho území determinovalo členenie populácie na základe príslušnosti k jednotlivým národom, národnostiam, či etnickým skupinám. Polyetnické zloženie obyvateľstva Slovenska nebolo len priamym odrazom veľkých etnických pohybov, ale tiež výsledkom vplyvu geografických, demografických, mocensko-politických a sociálno-ekonomických faktorov. Geopolitické transformácie prebiehajúce na európskom kontinente po skončení 1. svetovej vojny priniesli so sebou nielen zmeny hraníc medzi jednotlivými krajinami, ale aj zánik Rakúsko-Uhorska a vznik nástupníckych štátov, medzi nimi aj Československej republiky (ČSR) a Maďarska. Maďarsku na základe Trianonskej zmluvy pripadla približne tretina z pôvodnej rozlohy Uhorska, jeho severné oblasti získalo Československo. Československá republika bola multietnickým štátom – minority tvorili v republike viac ako 30% obyvateľov.¹

Štátoprávne zmeny v roku 1918 postihli najvýraznejšie Maďarov. V dôsledku vytýčenia nových hraníc bola časť z nich odlúčená od maďarského národa a v novovzniknutej Československej republike sa ocitla v radikálne odlišnej situácii – v postavení menšiny. Uvedený zvrát niesol so sebou nevyhnutne potrebu vyrovnáť sa s mnohými, dovtedy nepoznanými faktormi. Neboli to len odlišné spoločensko-politické, ekonomické a kultúrne podmienky, ale aj samotný status minority, resp. psychický aspekt dovtedy nepoznaného postavenia v pozícii menšiny. Pocity krivdy, ktoré maďarské obyvateľstvo intenzívne prežívalo, sa stali jednou z prekážok integrácie do majoritnej spoločnosti.

Politická reprezentácia obnovenej Československej republiky sa po skončení druhej svetovej vojny v roku 1945 snažila dosiahnuť, aby Československo v ďalšom období existovalo ako štátny útvar bez neslovanských menšín. V súlade s uvedeným zámerom usilovala o súhlas vlád Spojených štátov amerických, Zväzu sovietskych socialistických republík (ZSSR), Veľkej Británie a Francúzska k vysídleniu Nemcov a Maďarov. Kým v prípade nemeckého obyvateľstva bolo jej úsilie úspešné a Československo v rokoch 1946 – 1947 muselo nútene opustiť približne 3 000 000 Nemcov, zámer vysídliť príslušníkov maďarskej minority nebol víťaznými veľmocami akceptovaný.

V deň, keď skončila Postupimská konferencia, 2. augusta 1945, podpísal prezident ČSR Edvard Beneš dekrét č. 33/1945 Zb. z. a n., ktorý riešil štátoprávne postavenie Maďarov a Nemcov v Československu.² Paradoxne, pojem maďarská (nemecká) národnosť vôbec nedefinoval. Dekrét bol vydaný ako ústavný, t. j. ako legislatívna norma najvyššej právnej sily.³ Príslušníci

¹ V Československej republike žilo podľa výsledkov cenzu v roku 1921 8 760 937 osôb československej národnosti, 3 123 568 nemeckej, s maďarskou sa identifikovalo 745 431 osôb, s ruskou (veľkorusínskou, ukrajinskou, karpatoruskou) 461 849, židovskou 180 855, poľskou 75 853 a s inou 25 871 osôb. Sumárny počet obyvateľov bol 13 374 364. In *Československá statistika – svazek 9. Řada VI. (Sčítání lidu, sešit I.) Sčítání lidu v republice československé ze dne 15. února 1921*. I. Díl. Praha: Státní úřad statistický 1924, strana (s.) 60. Uvádzané sú údaje o národnosti československých štátnych príslušníkov.

Pri sčítaní obyvateľstva v roku 1930 sa k československej národnosti prihlásilo 9 688 770 osôb, k nemeckej 3 231 688, maďarskej 691 923. Ruskú a maloruskú uviedlo 549 169 osôb, židovskú 186 642, poľskú 81 737 a inú 49 636. Na území Československa žilo celkovo 14 479 565 obyvateľov. In *Československá statistika – svazek 98. Řada VI. (Sčítání lidu, sešit 7.) Sčítání lidu v republice československé ze dne 1. prosince 1930*. I. Díl. Praha: Státní úřad statistický 1934, s. 46. Uvádzané sú údaje o národnosti československých štátnych príslušníkov.

² *Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé*. Ročník (Roč.) 1945. Čiastka 17, vydaná 17. augusta 1945, s. 57-58.

³ Československá republika bola po oslobodení na jar 1945 obnovená ako jednotný štát, ale na jej území sa neuplatňovalo rovnaké zákonodarstvo. Zákonodarnú moc vykonával jednak prezident a vláda formou dekrétov, a jednak SNR prostredníctvom nariadení. Dekréty mali silu zákonov a tak menili, rušili, resp. novotvorili legislatívne normy. V prípade, keď mali právnu formu ústavných zákonov, mohli meniť ústavu a ústavné zákony. Dekréty prijaté E. Benešom po návrate do ČSR sa vzťahovali na rôzne oblasti života spoločnosti. Riešili

maďarskej menšiny, okrem antifašistov a aktívnych odporcov režimu, stratili v súlade s jeho znením československé štátne občianstvo *ex constitucione*, a na území ČSR sa stali cudzincami.

Československé štátne orgány v záujme naplnenia uvedenej etnickej skladby obyvateľstva republiky hľadali riešenia vedúce k čo najväčšej redukcii počtu Maďarov. Radikálne zníženie malo byť dosiahnuté výmenou obyvateľstva medzi ČSR a Maďarskom, vysídlením maďarského obyvateľstva do Čiech i na Moravu,⁴ reslovakizáciou, ako aj ďalšími opatreniami.

Najmasovejší charakter mala reslovakizácia, štátom riadená akcia, ktorá vychádzala z predpokladu, že na Slovensku žil v tej dobe veľký počet v minulosti pomadžarských Slovákov. Reslovakizácia im mala vytvoriť priestor a možnosť pre opätovné identifikovanie sa so slovenským národom.⁵ Etnický prvok v jej priebehu postupne strácal na svojom prvoradom význame a nahrádzal ho aspekt politický. Mnohí, v tej dobe príslušníci maďarskej národnosti sa k reslovakizácii hlásili z dôvodu ochrany pred diskriminačnými opatreniami, ktoré boli voči Maďarom prijímané. Po zmene etnickej identity, už ako osoby slovenskej národnosti, mohli opäť získať československé štátne občianstvo. Podstatu a cieľ, ktorý mala reslovakizácia naplniť, vystihuje písomný materiál Reslovakizačnej komisie zaslaný v septembri 1947 predsedovi Zboru povereníkov Gustávovi Husákovi. Obsahoval návrhy opatrení potrebných realizovať na južnom Slovensku. V úvode uvádzal, že „*reslovakizácia popri výmene...predstavuje najvýznamnejší spôsob riešenia problému maďarskej menšiny v ČSR. Pri poctivom prevedení, pri náležitom uvážení, domyslení a realizácii všetkých súvislostí hospodárskych, kultúrnych a administratívnych, môže reslovakizácia znamenať spravodlivú, eticky naprosto odôvodnenú likvidáciu asi štvrt' milióna príslušníkov bývalej maďarskej menšiny, a to v krátkom čase.*“⁶ V dobe protimaďarských nálad, v snahe vyhnúť sa presídleniu do Maďarska, resp. náboru do českých krajín, o reslovakizáciu prejavilo záujem 325 718 osôb, z čoho úrady akceptovali 293 059 prihlášok.⁷ Pri zjednodušenom kvantifikovaní je možné uviesť, že to bola viac ako polovica Maďarov.

Vedenia Komunistickej strany Československa (KSČ) a Komunistickej strany Slovenska (KSS) podporovali jednotlivé opatrenia namierené proti príslušníkom maďarskej národnosti a aktívne na nich participovali. Prístup nezmenili a nekorigovali ani po septembri 1947, keď na ustanovujúcej schôdzi Informbyra komunistických strán v poľskej Szklarskej Porębe boli vystavené ostrej kritike zo strany zástupcov Komunistickej strany Maďarska (KSM), vedenie

štátoprávne usporiadanie, zasahovali politickú sféru, majetkovo-právne vzťahy, hospodárstvo, súdnictvo, spoločenskú i sociálnu oblasť i kultúru. Niektoré z nich radikálne menili postavenie neslovanských minorít – Maďarov a Nemcov. Po návrate do ČSR vydal E. Beneš 98 dekrétov. Z nich na Slovensku platilo 52.

⁴ V rokoch 1946 – 1947 prebiehalo nútené presídľovanie maďarského obyvateľstva z južných okresov Slovenska do českých krajov. Odsunuté osoby sa dobovo nazývali náboristi. Bližšie: BOBÁK, Ján. *Maďarská otázka v Česko...Slovensku /1944...1948/*. Martin: Matica slovenská, 1996, s. 124-147. JANICS, Kálmán. *Roky bez domoviny. Maďarská menšina na Slovensku po druhej svetovej vojne*. Budapest: Püski, 1994, s. 219-243. VADKERTY, Katalin. *Maďarská otázka v Československu 1945-1948. Dekréty prezidenta Beneša a ich dôsledky na deportácie a reslovakizáciu*. Bratislava: Kalligram, 2002, s. 33-152. ŠUTAJ, Štefan. *Nútené presídlenie Maďarov do Čiech*. Prešov: Universum, 2005.

⁵ Bližšie: ŠUTAJ, Štefan. *Reslovakizácia. Zmena národnosti časti obyvateľstva Slovenska po II. svetovej vojne*. Košice: Spoločenskovedný ústav SAV, 1991. GABZDILOVÁ, Soňa. Druhá etapa reslovakizácie a politický vývoj po februári 1948 vedúci k jej terminácii. In *Slezský sborník*. Slezské zemské muzeum. Roč. 112, 2014, číslo (č.) 1, s. 69-90.

⁶ Slovenský národný archív (SNA) Bratislava, fond (f.) Povereníctvo informácií a osvetu (PIO), kartón (k.) 19, č. 2007/49. Návrh Reslovakizačnej komisie na niektoré súrne opatrenia na južnom Slovensku v súvislosti s priebehom a pravdepodobnými výsledkami reslovakizácie, 13. septembra 1947.

⁷ Národný archív (NA) České republiky Praha, f. ÚV KSČ, K. Gottwald 100/24, zväzok (zv.) 45, archívna jednotka (a. j.) 856. Poznámky k vývinu a stavu národnostného zloženia obyvateľov južného Slovenska. Bez dátumu.

ktorej ich obvinilo z nacionalizmu. Národnostnú politiku svojich strán obhajovali generálni tajomníci Rudolf Slánsky a Štefan Bašťovanský.

Jednou zo zásadných otázok, ku ktorej musela komunistická strana v prípade Maďarov zaujať stanovisko, bolo ich členstvo v organizácii. Predsedníctvo Komunistickej strany Slovenska už na zasadnutí 13. apríla 1945 prijalo uznesenie, na základe ktorého bola zastavená registrácia a prijímanie členov maďarskej národnosti.⁸

Vo februári 1948 nastolila KSČ v Československej republike mocenský diktát, ktorý odštartoval začiatok radikálnych zmien slovenskej a českej spoločnosti. Ich ideovým základom bol marxizmus-leninizmus. V zmysle uvedenej ideológie bol transformovaný politický systém, ekonomické vzťahy, sociálna štruktúra, sféra kultúry, ako aj postavenie etnických menšín. Komunistická strana nesledovala iba udržanie politickej moci, jej cieľom bola úplná reglementácia spoločnosti i osobného života každého jednotlivca. Bezohľadným potlačením akéhokoľvek odporu dosiahla absolútnu moc nad celým dianím v štáte.

Napriek doktríne „proletárskeho internacionalizmu“, ako integrálnej súčasti marxisticko-leninskej ideológie, komunistická strana po uchopení moci oficiálne neodmietla princíp kolektívnej viny postavený na etnickom základe, ktorý bol politickým, právnym a morálnym zdôvodnením riešenia maďarskej otázky. Niekoľko mesiacov po februári 1948 boli najvyššie orgány KSČ v prístupe k maďarskej menšine neisté a neschopné vo vzťahu k nej zaujať konkrétne stanovisko. V centre úsilia vedenia strany v uvedenom období stálo upevnenie moci, ktorému komunisti venovali maximálnu energiu. Riešenie maďarskej otázky ustupovalo do pozadia zrejme aj z dôvodu vyčkávacej taktiky. Čelní funkcionári komunistickej strany si síce museli byť vedomí skutočnosti, že postavenie Maďarov nemôže do budúcnosti ostať bez zmeny, nemali však konkrétnu predstavu, do akej miery ho bude potrebné korigovať. Situácia maďarského obyvateľstva sa tak niekoľko mesiacov nemenila – postupovala výmena obyvateľstva, pripravovala sa druhá etapa reslovakizácie a do úvahy neprichádzal ani návrat vysídlených Maďarov z Čiech na Slovensko a čo viac, Maďari žili na území republiky naďalej bez československého štátneho občianstva.

Ústava Československej republiky z 9. mája 1948 sa o etnických minoritách nezmieňovala. Politická rovnoprávnosť ich príslušníkov bola redukovaná na uznanie rovnakého občianskoprávneho postavenia, tak ako všetkých občanov bez ohľadu na národnostnú príslušnosť.⁹

K zmenám v postavení maďarskej menšiny došlo v druhom polroku 1948. Tie boli určené medzinárodným vývojom na európskom kontinente a nátlakom Zväzu sovietskych socialistických republík, ktorý v dôsledku národnej štruktúry obyvateľstva štátov začleňovaných do zóny sovietskeho vplyvu opúšťal povojnovú slovanskú politiku. O premene politiky voči Maďarom rozhodol Ústredný výbor (ÚV) KSČ v lete 1948. Predchádzal jej intenzívny nátlak zo strany vedenia KSM a maďarskej exekutívy, ktorá v polovici apríla 1948 predložila Československu nótu poukazujúcu v nej na pretrvávajúcu diskrimináciu maďarského obyvateľstva. Generálny tajomník KSM Mátyás Rákosi 20. apríla napísal vedeniu KSČ list, v ktorom upozornil, že politické byro KSM sa s existujúcim postavením Maďarov v Československu nikdy a v žiadnom prípade nezmieri. Pretože maďarská strana nedostala

⁸ SNA, f. Ústredný výbor (ÚV) Komunistickej strany Slovenska (KSS), predsedníctvo, k. 789. Záznam o schôdzke členov ÚV KSS a komunistických členov SNR. Poznámka S. G.: Uvedený postoj sa vzťahoval aj na príslušníkov nemeckej národnosti.

⁹ Zásadnú zmenu v postavení minorít priniesol Ústavný zákon č. 144/1968 Zb. z. o postavení národností v Československej socialistickej republike z 27. októbra 1968.

odpoveď, 4. júna zaslala ďalšiu nótu s upozornením, že na reakciu čaká do siedmich dní.¹⁰ Ústredie KSČ si uvedomovalo, že podporu od vedenia Komunistickej strany Sovietskeho zväzu (KSSZ) nemôže očakávať.

Zásadnú zmenu v postoji k maďarskému obyvateľstvu prinieslo zasadanie ÚV KSČ 9. júna 1948, ktoré sa konalo za účasti členov Zboru povereníkov a poslancov Komunistickej strany Slovenska. Klement Gottwald po zhodnotení výsledkov májových volieb predostrel ako osobitnú otázku problém budúceho postavenia Maďarov v Československu. Vo vzťahu k príslušníkom maďarskej menšiny pripomenul, že ich vysídlenie sa nepodarilo realizovať tak, ako tomu bolo v prípade nemeckého obyvateľstva. Československá republika preto musela počítať s existenciou niekoľko stotisíc Maďarov, ktorým štát mal poskytnúť „*nejaké práva, asi tak ako to majú Poliaci a Ukrajinci, to znamená občianske práva, právo volebné, nejaké školy, nejaké spolky, pravda nijaké politické samostatné strany, nijaké odborové organizácie, nijaký zvláštny štatút atď.*“¹¹ K Gottwald konštatoval, že uvedené „*im musíme dať, aby sme mali s tým pokoj...Máme tu diery v celom systéme. Stále je tu otvorená rana, ktorú musíme bezpodmienečne zaceliť.*“¹² Ako jeden zo zásadných dôvodov uviedol zmeny v zahraničnopolitickej situácii. Po víťazstve komunistov v Maďarsku sa krajina v strategických a taktických plánoch sovietskych komunistov stala rovnocenným partnerom štátov slovanských, teda aj spojencom Československa. Sovietsky zväz nehodlal trpieť potenciálne ohniská rozporov medzi svojimi vazalmi. Maďarská menšina v Československu takéto ohnisko predstavovala – bola neuralgickým bodom v československo-maďarských vzťahoch a možným ohniskom konfliktov medzi oboma štátmi.

Užšie Predsedníctvo ÚV KSČ sa otázkami Maďarov zaoberalo 8. júla 1948. Správu o situácii maďarského obyvateľstva v republike predkladal Vladimír Clementis a jeho návrh na úpravu postavenia obyvateľov maďarskej národnosti v Československu prítomní schválili. Predsedníctvo poverilo Viliama Širokého, aby v lehote desiatich dní v spolupráci s príslušnými stranickými a vládnymi orgánmi vypracoval všetky politické, organizačné a legislatívne opatrenia potrebné k úprave postavenia príslušníkov maďarskej menšiny. Pri ich koncipovaní sa malo vychádzať z faktu, že Maďarom majú byť poskytnuté všetky občianske práva, ale na druhej strane osobitný menšinový štatút, prípadne vytvorenie politickej organizácie bolo vylúčené. Predsedníctvo ÚV KSČ plánovalo na slovenských školách všetkých stupňov zriaďovať paralelné triedy s vyučovacím jazykom maďarským, pričom deti reslovakizantov mali aj naďalej získavať vzdelanie v jazyku slovenskom. Maďarskí komunisti mali byť prijímaní do KSČ.¹³

O možnostiach organizovania maďarského obyvateľstva v spoločenských i stranických organizáciách rokovalo užšie Predsedníctvo ÚV KSČ na zasadnutí 19. júla 1948 v rámci II. bodu nazvaného *Otázka Maďarov v Československu*. V. Široký, v súlade s uvedeným poverením, predniesol návrh na úpravu postavenia Maďarov. Prebehla k nemu široká diskusia, v ktorej vystúpili Rudolf Slánsky, Zdeněk Fierlinger, Václav Nosek, Evžen Erban, Václav Kopecký, Július Ďuriš, Marie Švermová a niekoľkokrát Klement Gottwald, ktorý sa vyjadroval hlavne k možnostiam organizovania maďarského obyvateľstva v existujúcich spoločenských organizáciách a politických subjektoch. Uviedol, že Maďari budú môcť vstúpiť do ktorejkoľvek organizácie. Okrem toho hovoril o možnosti vzniku zvláštnych maďarských združení mládeže,

¹⁰ Blížšie BARNOVSKÝ, Michal. Sovietsky zväz, komunisti a riešenie maďarskej otázky na Slovensku v rokoch 1945 – 1950. In KÁRNIK, Zdeněk – KOPEČEK, Michal (eds.). *Bolševizmus, komunizmus a radikální socialismus v Československu*. Svazek III. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Dokořán, 2004, s.168.

¹¹ VARTÍKOVÁ, Marta (ed.). *Komunistická strana Slovenska. Dokumenty z konferencií a plén 1944 – 1948*. Bratislava: Pravda, 1971, s. 699-700.

¹² VARTÍKOVÁ, M. (ed.). *Komunistická strana Slovenska...*, s. 700.

¹³ VARTÍKOVÁ, M. (ed.). *Komunistická strana Slovenska...*, s. 700-701.

telovýchovy a kultúry, tiež o ustanovení demokratického zväzu Maďarov. Zdôraznil však, že podstatné je, aby z organizácie, resp. zväzu nevznikla politická strana. Maďarskí pracujúci, podľa vyhlásenia K. Gottwalda, mali byť, podobne ako Česi, Slováci a Poliaci organizovaní v KSČ.

ÚV KSČ sa postaveniu maďarskej menšiny v ďalšom období venoval sporadicky. Pre české kraje bola otázka národnosti „vyriešená“ vysídlením Nemcov po 2. svetovej vojne a menšiny v Čechách nezohrávali v tej dobe temer žiadnu úlohu. Situácia na Slovensku bola v oblasti interetnických vzťahov zložitá, k čomu prispel fakt, že stranícke vedenie nedocenilo existenciu početnej maďarskej minority.

Spomínané zasadnutie Úžšieho Predsedníctva 8. júla 1948 určilo delegáciu, v zložení Rudolf Slánsky, Václav Kopecký, Viliam Široký a Vladimír Clementis, ktorá mala v dňoch 20. – 25. júla 1948 rokovať s predstaviteľmi Maďarskej strany pracujúcich (MSP).¹⁴ Porada zástupcov KSČ, KSS a MSP (József Révay, János Kádár, Mihály Farkas, Ernő Gerő) sa uskutočnila 23. – 24. júla 1948 v Bratislave. V. Široký informoval maďarských komunistov o pripravovanom riešení maďarskej otázky v Československu. Prehlásil, že komunistická strana pristúpi k udeleniu štátneho občianstva, právna úprava sa mala uskutočniť už začiatkom septembra. Uviedol ďalej, že príslušníci maďarskej menšiny budú môcť slobodne používať svoj materinský jazyk aj v styku s úradmi, budú mať aktívne a pasívne volebné právo a na kandidátke KSČ dostanú príslušné zastúpenie v rôznych zastupiteľských zboroch. Prehlásil ďalej, že konfiškácia pôdy do 50 ha bude zrušená. Informoval o pripravovanom postupe československých štátnych orgánov v oblasti vzdelávania detí maďarskej národnosti v ich materinskom jazyku – od jesene 1948 sa mali zriaďovať školy nižšieho a stredného stupňa s vyučovacím jazykom maďarským. Podľa vyjadrenia V. Širokého občania maďarskej národnosti budú mať právo organizovať sa v komunistickej strane, byť členmi odborovej organizácie, zväzu roľníkov ako aj každej inej masovej organizácie. Plánovalo sa založenie maďarského kultúrneho zväzu a vydávanie novín v jazyku maďarskom. Maďarská strana sa vyslovila, že s predloženými pripravovanými postupmi v podstate súhlasí. Jej zástupcovia ubezpečili československú stranu, že vedenie Strany maďarských pracujúcich si je vedomé ťažkostí pri realizovaní tak zásadnej zmeny v politike voči Maďarom. Zaviazali sa, že v Maďarsku dôjde k rozšíreniu slovenského školstva. V spoločnom vyhlásení bolo uvedené, že štátne občianstvo bude Maďarom udelené zo zákona. Výnimky budú stanovené Ministerstvom vnútra a vzťahovať sa budú na osoby, ktoré sa ťažko previnili voči republike a ľudovej demokracii, pričom maďarská strana vyslovila pranie, aby ich počet nebol vyšší ako 2 000 osôb.¹⁵ Dospeli k dohode aj v otázke vzdelávania detí reslovakizantov, ktoré mohli v budúcnosti navštevovať školy s vyučovacím jazykom maďarským. Výmena obyvateľstva mala pokračovať, pričom obe strany sa mali dohodnúť na kvótach a tiež majetkovej štruktúre presídencov. Zástupcovia KSČ a KSS prisľúbili vydávanie denníka v maďarskej reči a mesačníka maďarského kultúrneho zväzu. Československá i maďarská strana v priebehu rokovaní pristúpili ku kompromisom. Zo strany zástupcov ČSR to bolo vzdelávanie detí reslovakizantov v maďarských školách a prisľub minimalizovať počet osôb, ktorým nebude udelené československé štátne občianstvo. Maďari zase ustúpili v otázke výmeny obyvateľstva, keď súhlasili s tým, že bude pokračovať.

V. Clementis informoval vedenie KSČ o výsledkoch stretnutia 26. júla 1948. Rokovanie vzalo predloženú správu na vedomie a rozhodlo, že komuniké o porade v Bratislave nevydá. Predsedovi vlády Antonínovi Zápotockému uložilo, aby Slovenskú národnú radu (SNR) informoval o možnosti uzavrieť priateľskú zmluvu s Maďarskom.

¹⁴ NA, f. ÚV KSČ, predsedníctvo, zv. 2, a. j. 126.

¹⁵ NA, f. ÚV KSČ, predsedníctvo, sv. 3, a. j. 129.

Základným predpokladom pre zrovnoprávnenie maďarského obyvateľstva v Československu bolo vrátenie štátneho občianstva. Bolo kodifikované zákonom č. 245/1948 Zb. z. a n. z 25. októbra 1948.¹⁶ K januáru 1949 boli ukončené všetky formy tzv. vnútorného riešenia maďarskej otázky realizované v republike po roku 1945 a výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom. Osobám maďarskej národnosti, vysídleným do českých krajín bol umožnený návrat na južné Slovensko. Už od októbra 1948 bolo obnovované vzdelávanie v jazyku maďarskom od materských zariadení cez školy I. a II. stupňa (základné) až po vzdelávacie inštitúcie III. stupňa (stredné školy – stredné odborné učilištia, odborné školy a gymnáziá).¹⁷ Nariadením Zboru povereníkov 4. novembra 1948 sa vyňal z konfiškácie maďarský poľnohospodársky majetok do 50 ha a i.

Do rámca úprav spadalo aj vnútrostranícke opatrenie o vytvorení maďarskej komisie v rámci KSS. Pre maďarských komunistov, ale aj obyvateľov maďarskej národnosti to bol vzhľadom na vedúcu úlohu komunistickej strany v spoločnosti významný posun. Poprední maďarskí komunisti predpokladali, že vytvorením komisie budú mať väčší priestor pri presadzovaní menšinových práv maďarského obyvateľstva. Maďarskú komisiu pri ÚV KSS zriadil Politický sekretariát 12. novembra 1948.¹⁸ Do funkcie predsedu ustanovil povereníka vnútra Daniela Okáliho, za členov menoval maďarských komunistov Júliusa Lőrincza, Štefana Majora, Štefana Fábryho (pracoval ako tajomník), Jána Kuglera a Františka Rabaya. Fakt, že komisia pracovala pod vedením povereníka vnútra nasvedčuje, že vedenie KSS nemalo veľkú dôveru ani k popredným maďarským komunistom a usilovalo o ich kontrolu. V neposlednom rade úlohou povereníka vnútra v maďarskej komisii bolo informovať vedenie KSS o postojoch jej členov k opatreniam vzťahujúcich sa k postaveniu Maďarov. Sekretariát vymedzil pôsobnosť komisie a špecifikoval náplň jej činnosti. Komisia bola pomocným a poradným orgánom ústredného výboru, pracovať mala v súlade so smernicami Predsedníctva ÚV KSS a v žiadnej forme nemohla pôsobiť nezávisle medzi maďarskými komunistami. Všetky návrhy musela predložiť na schválenie predsedníctvu.¹⁹ Stranícky orgán zriadením maďarskej komisie vyriešil dilemu, ako na jednej strane priznať maďarským komunistom určitú formálnu právomoc pri riešení problematiky postavenia maďarskej komunity, avšak na strane druhej uchovať mocenský monopol strany v riešení národnostnej otázky.

Maďarská komisia pracovala krátku dobu – necelý rok, od 19. novembra 1948, kedy sa zišla prvýkrát, do 14. októbra 1949.²⁰ Vymedzenie pôsobnosti, kompetencií a zameranie komisie tlmočil jej členom povereník vnútra D. Okáli na prvom stretnutí 19. novembra. Zdôraznil, že komisia je pomocným orgánom Predsedníctva ÚV KSS, má plniť jeho príkazy, podávať iniciatívne návrhy pri riešení maďarskej otázky, avšak s tým, že medzi maďarskými komunistami nesmie ako celok samostatne vystupovať. Komisia nemohla aktívne vstupovať do riešenia koncepčných otázok postavenia maďarského obyvateľstva na Slovensku, nemala kompetencie, pracovala len ako poradný orgán. Členovia komisie sa však snažili aktívne participovať napr. na procese priznávania československého štátneho občianstva, pri riešení

¹⁶ *Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé*. Roč. 1948. Čiastka 93, vydaná 17. novembra 1948, s. 1529.

¹⁷ Bližšie. GABZDILOVÁ, Soňa. *Maďarské školstvo na Slovensku v druhej polovici 20. storočia*. Dunajská Streda: Lilium Aurum – Nadácia Katedra, 1999, s. 19-40.

¹⁸ Politický sekretariát vznikol v apríli 1948 na základe rozhodnutia Predsedníctva ÚV KSS. Bližšie. PEŠEK, Jan. *Komunistická strana Slovenska: od roku 1948 do začiatku 60. rokov. Vzťah KSČ a KSS, členská základňa, organizačná štruktúra, stranícky aparát, pomery v straníckom vedení*. In KOCIAN, Jiří – PAŽOUT, Jaroslav – RAKOSNÍK, Jakub (eds.). *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu*. Svazek VIII. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Dokořán, 2011, s. 140-141.

¹⁹ SNA, f. ÚV KSS, tajomníci, K. Moško, k. 2345, a. j. 17.

²⁰ K Maďarskej komisii pri ÚV KSS bližšie. GABZDILOVÁ, Soňa. Prístup vedenia Komunistickej strany Slovenska k maďarským komunistom na prelome štyridsiatych a päťdesiatych rokov. In *Historický časopis*. Roč. 62, 2014, č. 2, s. 253-274.

situácie náboristov po návrate z Čiech na južné Slovensko, na príprave Akcie Juh a i. Obsahová náplň jednaní komisie boli široká, týkala sa oblasti kultúry, školstva, maďarských novín a časopisov, problémov maďarských pedagógov, či organizovania príslušníkov maďarskej menšiny v spoločenských organizáciách.

Predsedníctvo ÚV KSS 9. decembra 1948, teda necelý mesiac po ustanovení maďarskej komisie, rozhodlo delegovať do jej radov ďalších dvoch povereníkov – povereníka školstva Ladislava Novomeského a povereníka informácií a osvety Ondreja Pavlíka.²¹ Výber nebol náhodný. Komisia sa podľa plánu predsedníctva mala orientovať na predkladanie návrhov, ktoré spadali do kompetencie uvedených rezortov. Z aspektu národnostnej príslušnosti jej členov (5 Maďarov a 3 Slováci) sa komisia stala de facto zmiešanou maďarsko-slovenskou. Delegovanie uvedených povereníkov posilnilo kontrolu komisie.

Od vzniku maďarskej komisie uplynuli sotva tri mesiace, keď na zasadnutí Predsedníctva ÚV KSS 5. februára 1949 v rámci prerokováanej problematiky *Niektoré otázky zrovnoprávnenia osôb maďarskej národnosti* na adresu jej pôsobenia odznali viaceré kritické vyjadrenia. Rokovanie bolo determinované nielen činnosťou maďarskej komisie, ale aj listom M. Rákosiho, ktorý zaslal K. Gottwaldovi. Hlavný referát o zrovnoprávňovaní maďarského obyvateľstva predniesol V. Široký. Naznačil v ňom pochybnosti, či pôsobenie komisie nie je ovplyvňované spoza hraníc. Vzorom pre KSS mala byť situácia na Ukrajine, kde bolo neprípustné, aby maďarská menšina prijímala smernice zo zahraničia, jej politické vedenie sa nachádzalo v Moskve, resp. v Kyjeve. Aj maďarskí občania na Slovensku „si musia uvedomiť, že ich politické centrum je v ČSR a politická línia je dávaná tu pre všetky otázky.“²² Zdôraznil, že prácu maďarskej komisie má prostredníctvom politických smerníc právo usmerňovať výhradne Predsedníctvo ÚV KSS. Poukázal tiež na fakt, že strana má v maďarskej komisii silnú skupinu troch slovenských povereníkov. Podobne Š. Bašťovanský na uvedenom rokovaní prehlásil, že povereníci D. Okáli, L. Novomeský a O. Pavlík tvoria silnú delegáciu schopnú zabezpečiť „aby záujmy vedenia komunistickej strany na pôde maďarskej komisie presadila.“²³ Na zasadnutí predsedníctva KSS odznali mnohé kritické vyjadrenia na pôsobenie maďarskej komisie, ktoré je možné zhrnúť do dvoch základných okruhov. Prvým bolo prepojenie komisie na Budapešť a druhým jej snaha aktívne pôsobiť v radoch maďarských komunistov a maďarskej menšiny. Podtón hlavného referátu i diskusných vystúpení indikoval nedôveru vedúcich činiteľov KSS k príslušníkom maďarskej národnosti a osobitne maďarským členom komisie, ako aj obavy, aby pôsobenie komisie neprekročilo svoju presne vymedzenú pôsobnosť.

Nedôvera sa stupňovala na oboch stranách a vzťahy sa vyostrili v súvislosti s pripravovanou Akciou Juh.²⁴ Predsedníctvo sa záležitosťou zaoberalo na zasadnutí 21. októbra 1949. Prístup maďarskej komisie vyvolal krajne negatívne postoje. Zápisnicu z jej zasadnutia prítomným prečítal Š. Bašťovanský a zároveň informoval predsedníctvo o návšteve maďarského generálneho konzula. Podľa vyjadrenia konzula Akcia Juh tým, že bola údajne orientovaná iba proti maďarskej „reakcii“ mala nacionálny charakter. Konzul od Š. Bašťovanského odišiel s vyhlásením, že slovenskej strane „to zapríčiní politické škody.“²⁵ Následne prebehla diskusia, v rámci ktorej prítomní prezentovali názory nielen o pôsobení maďarskej komisie, ale aj o Akcii Juh a riešení situácie náboristov. Odmietavý postoj maďarských členov komisie

²¹ SNA, f. ÚV KSS, predsedníctvo, k. 789, a. j. 32.

²² SNA, f. ÚV KSS, predsedníctvo, k. 790, a. j. 4.

²³ SNA, f. ÚV KSS, predsedníctvo, k. 790, a. j. 4.

²⁴ Akcia Juh mala zabezpečiť odsun obyvateľov maďarskej národnosti do českých krajov. Išlo o osoby považované za štátne a politicky nespoľahlivé. Nikdy sa však neuskutočnila. O Akcii Juh bližšie. ŠUTAJ, Štefan. „Akcia Juh“. Odsun Maďarov zo Slovenska do Čiech v roku 1949. In *Sešity Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR*. Zväzok 8, 1993.

²⁵ SNA, f. ÚV KSS, predsedníctvo, k. 792, a. j. 28.

k Akcii Juh, ich niekoľko mesačná snaha po istej miere samostatnosti, podozrenie o prepojení na Budapešť a pretrvávajúca nedôvera KSS k jej celkovému pôsobeniu, vyústili do návrhu V. Širokého rozpustiť maďarskú komisiu s tým, že na Predsedníctve ÚV KSS by zostal vo funkcii referenta pre maďarské otázky Zoltán Fábry. Predseda strany upozornil, že predsedníctvo nemá žiadne pracovné komisie a tak je potrebné zrušiť i túto, ktorá „*nám i tak absolútne nepomáha*.“²⁶ Zrušenie komisie podporil G. Husák. Pripomenul, že členom maďarskej komisie bol vždy bližší maďarský konzulát ako vedenie KSS. Rovnako Ladislav Holdoš vyjadril súhlasné stanovisko a argumentoval tým, „*že i od nich* (od členov maďarskej komisie, S. G.) *to maďarskí súdruhovia všetko vedia, prv vie Farkaš, ako vieme my*.“²⁷ V prijatom uznesení (číslo 7) sa Predsedníctvo ÚV KSS uzhodlo, že tzv. maďarská komisia pri Sekretariáte ÚV KSS sa ruší a Z. Fábry zostane referentom sekretariátu ústredného výboru pre prácu medzi maďarským obyvateľstvom.²⁸

Novú politickú líniu k maďarskej menšine po februári 1948 prijímal slovenský politický establishment neochotne a pomaly. V prístupe k riešeniu maďarskej otázky sa vykryštalizovali dve skupiny. Komunisti, v rokoch 1945 – 1948 participujúci na protimaďarských opatreniach (Gustáv Husák, Daniel Okáli, Ladislav Novomeský, Ladislav Holdoš, Ivan Horváth a i., označovaní ako národne orientovaní) sa svojich pôvodných názorov vzdávali s väčšou rezistenciou, zatiaľ čo druhá skupina úzko spojená s Prahou (Viliam Široký, Štefan Bašťovanský, Karol Bacílek a i.) prijímala nový prístup bez väčších problémov. V prípade zrušenia maďarskej komisie však na zasadnutí Predsedníctva ÚV KSS v októbri 1949 panovala názorová zhoda.

V lete 1948 Predsedníctvo ÚV KSČ rozhodlo o prijímaní osôb maďarskej národnosti do strany. Pravidlá vstupu určovali smernice Predsedníctva ÚV KSS schválené Sekretariátom ÚV KSČ v novembri 1948. Stanovili, že osoby maďarskej národnosti majú byť prijímané v súlade so zásadami organizačného poriadku, t. j. individuálne. Záujemca o členstvo v KSČ bol povinný vyplniť prihlášku, pripojiť životopis, získať záruku dvoch komunistov, ktorí boli členmi strany viac ako dva roky. Nasledovalo schválenie členskou schôdzou základnej organizácie a okresným výborom. Následne sa uchádzač stal kandidátom strany. Do KSČ sa mali prijímať iba pracujúci „oddaní víťazstvu socializmu“, predovšetkým priemyselní a poľnohospodárski robotníci a malí roľníci. Predsedníctvo však mohlo vo výnimočných prípadoch odpustiť kandidátnu lehotu „*súduhom maďarskej národnosti, ktorí boli pred rokom 1938 členmi komunistickej strany, nepodľahli maďarskému šovinizmu, vyvíjali protifašistickú činnosť za rokov neslobody a boli vzornými občanmi od oslobodenia*.“²⁹ Smernice v bode 4 stanovili, že predsedníctvo môže vo výnimočných prípadoch uznať aj nepretržité členstvo maďarským súduhom, ktorí pred rokom 1938 boli osvedčení stranícki pracovníci, počas vojny vyvíjali aktívnu protifašistickú činnosť, po oslobodení sa znovu prihlásili do komunistickej strany a podporovali jej činnosť.

J. Kugler a F. Rabay na základe uznesení Sekretariátu ÚV KSS navštívili koncom februára 1949 okresné sekretariáty KSS na južnom Slovensku, aby sa bližšie oboznámili s názormi okresných výborov na prijímanie maďarských komunistov do strany a na situáciu maďarského obyvateľstva. V predkladanej správe obsahujúcej informácie o zistenej situácii okrem iného uviedli, že v každom navštívenom okresnom sekretariáte sa domáhali, aby „*súduhovia maďarskej národnosti boli prijatí do strany a aby už vyplnené a doručené prihlášky okresnou*

²⁶ SNA, f. ÚV KSS, predsedníctvo, k. 792, a. j. 28.

²⁷ SNA, f. ÚV KSS, predsedníctvo, k. 792, a. j. 28.

²⁸ SNA, f. ÚV KSS, predsedníctvo, k. 792, a. j. 28.

²⁹ SNA, f. ÚV KSS, tajomníci, K. Moško, k. 2345, a. j. 20. Tiež SNA, f. ÚV KSS, generálny tajomník, k. 2127, a. j. 129/2.

*kádrovou komisiou boli rýchlejším tempom vybavené. Ďalej žiadali nové prihlášky aj v maďarskom jazyku.*³⁰ Poukázali, že v okresných výboroch KSS na južnom Slovensku pracujú komunisti, ktorí neovládajú maďarčinu. Upozornili aj na skutočnosť, že maďarsky hovoriaci členovia komunistickej strany neboli dostatočne informovaní o novej politickej línii a apelovali, aby časopis *Život strany* bol vydávaný aj v maďarskom jazyku.³¹

Mnoho maďarských komunistov, členov strany v rokoch 1918 – 1938, sa aktívne zúčastňovalo straníckych akcií i práce aj po februári 1948. Ani v máji 1949 nemali členské legitimácie, hoci smernice k prijímaniu príslušníkov maďarskej národnosti do strany boli prijaté pred pol rokom.³²

Noví členovia, kandidáti z radov maďarskej minority, boli do komunistickej strany prijímaní až od roku 1950. Komunistov maďarskej národnosti bolo pomerne málo,³³ čo bolo ovplyvnené situáciou rokov 1939 – 1945, ale tiež pomermi na južnom Slovensku po druhej svetovej vojne. Nemenej dôležitým faktorom bol agrárny charakter južných okresov, kde sa obyvatelia živili predovšetkým poľnohospodárstvom. Vo všeobecnosti myšlienky ideológie marxizmu-leninizmu medzi roľníkmi nachádzali menšiu podporu.

Etnické vzťahy na južnom Slovensku medzi Slovákmi a Maďarmi boli koncom 40. rokov 20. storočia zložité a napäté. Podstatnou mierou boli podmienené historickým vývojom v Uhorsku a dramatickými udalosťami prebiehajúcimi od začiatku 20. storočia, ktoré bytostne zasahovali do života obyvateľov regiónu. Na konci 40. rokov žili na juhu Slovenska generácie Maďarov i Slovákov, ktoré pamätali Trianon, vytyčovanie hraníc nového, dovtedy neexistujúceho štátneho útvaru – Československej republiky, ale tiež Mnichovskú dohodu a Viedenskú arbitráž. Mnohí z nich mali v živej pamäti pomery v Rakúsko-Uhorsku, v Československu i v maďarskom štáte a v Slovenskej republike. Spomienky na život v Uhorsku a v Československu boli na strane obyvateľov maďarskej národnosti kvalitatívne iné, než pocity, ktoré sa vynárali v pamäti Slovákov.

Ku konsolidovaniu pomerov na juhu Slovenska neprispievalo ani obdobie rokov 1945 – 1948. Po 2. svetovej vojne až do konca roka 1948 dochádzalo na južnom Slovensku k transferu veľkého počtu osôb, bez ohľadu na etnickú príslušnosť. *Správa o niektorých problémoch južného Slovenska* z konca roka 1948 vypracovaná Povereníctvom pôdohospodárstva a pozemkovej reformy (PPPR) uvádza, že osídľovaním (vnútorným, presídľovaním z Maďarska a reemigrantmi) bolo v 25 okresoch južného Slovenska dotknutých 564 obcí, pričom samotná výmena osôb medzi Maďarskom a Československom sa týkala 329 obcí v 23 juhoslovenských okresoch.³⁴

Z hľadiska uchovania etnickej identity maďarskej menšiny dôležitým krokom československých orgánov bolo obnovenie vzdelania v maďarskom jazyku. Zákon č. 95/1948 Zb. z. a n. o základnej úprave jednotného školstva, ktorý prijalo Ústavodarné národné zhromaždenie 21. apríla 1948 sa k problematike vzdelávania detí a mládeže v jazyku maďarskom explicitne nevyjadroval. Školský zákon stanovil, že vyučovacím jazykom v Čechách, na Morave a v Sliezsku je jazyk český, na Slovensku jazyk slovenský. V § 3, odseku 2 však pripúšťal, že v otázke vyučovacieho jazyka môže československá vláda určiť i výnimky. Na zasadnutí 30. septembra 1948 vláda republiky stanovila, že deťom maďarskej národnosti

³⁰ SNA, f. ÚV KSS, tajomníci, K. Moško, k. 2345, a. j. 23.

³¹ SNA, f. ÚV KSS, tajomníci, K. Moško, k. 2345, a. j. 23.

³² SNA, f. ÚV KSS, tajomníci, J. Púll, k. 2468, a. j. 5.

³³ K 15. júnu 1951 bolo na Sekretariát ÚV KSS doručených 469 prihlášok osôb maďarskej národnosti. K uvedenému dňu bolo vydaných 165 legitimácií. NA, f. ÚV KSČ, sekretariát, zv. 42, a. j. 197.

³⁴ SNA, f. Povereníctvo pôdohospodárstva a pozemkovej reformy (PPPR), k. 305, inv. č. 469.

má byť zabezpečené právo na vzdelávanie v maďarskom jazyku. Na základe tohto vládneho nariadenia sa začali na Slovensku zriaďovať najprv odbočky (pobočky) pri slovenských školách a neskôr i samostatné školy s vyučovacím jazykom maďarským.

Aj keď problémy v oblasti vzdelania mladej generácie maďarskej národnosti bolo možné riešiť len postupne, v praxi od počiatku prevažovali snahy celý proces značne urýchliť. Už 12. októbra 1948 sa na Povereníctve školstva, vied a umenia (PŠVU) za účasti povereníka L. Novomeského, viacerých vedúcich pracovníkov rezortu a všetkých inšpektorov z južných okresov Slovenska, konala prvá porada, na ktorej boli prerokovávané základné praktické otázky obnovy škôl s vyučovacím jazykom maďarským. Bolo potrebné vyriešiť v tom období principiálnu otázku – majú sa zriaďovať samostatné maďarské školy, alebo len triedy s vyučovacím jazykom maďarským v slovenských školách. Vzhľadom na neujasnenosť celej problematiky, ako i materiálne podmienky bolo rozhodnuté, že školská správa pristúpi najprv ku zriaďovaniu maďarských tried, označovaných vtedy ako maďarské pobočky, resp. odbočky.

Na realizované úpravy novej vládnej moci vo vzťahu k maďarskej menšine (štátne občianstvo, vyučovanie v maďarskom jazyku, maďarská tlač a i.) citlivo reagovali tak samotní jej príslušníci, ako i slovenské obyvateľstvo južného Slovenska, pričom v radoch obidvoch etnických komún boli evidentné rozdielne postoje. Povereníctvo vnútra (PV) síce v liste zaslanom v januári 1949 všetkým okresným národným výborom (ONV), okresným správnym komisiám (OSK) a okresným veliteľstvám Zboru národnej bezpečnosti (ZNB) južného Slovenska deklarovalo, že *„pomer slovenského a maďarského obyvateľstva na južnom Slovensku sa buduje na novom socialistickom základe, ktorého hlavnou podmienkou je pocit spolupatričnosti celého pracujúceho kolektívu“*,³⁵ ale reálne vzťahy oboch etnických spoločenstiev sa pohybovali v iných reláciách. Postoj príslušníkov maďarskej národnosti k prijatým opatreniam je charakterizovaný v súhrnnej situačnej správe krajských bezpečnostných referentov za mesiac február 1949 stručne, jednoducho a výstižne – medzi obyvateľstvom *„maďarskej národnosti prejavuje sa značné sebavedomie a spokojnosť s nadobudnutými právami národnostnými a z toho vyplývajúcimi kultúrnymi ustanovizňami.“*³⁶

Slováci usídlení na južnom Slovensku však vnímali nový stav odlišne. V obvine štátnej bezpečnosti v oblasti Nitra medzi slovenským obyvateľstvom vyvolali správy o priznaní práv Maďarom všeobecný prejav nesúhlasu. Obavy sa prejavovali najmä u kolonistov³⁷, ktorí *„namietajú, že či nebolo zbytočné prísť na južné Slovensko poslovenčovať za týchto okolností. Títo kolonisti sa obávajú, že vplyvom tejto politiky natoľko stúpne sebavedomie Maďarov, že ich postavenie sa stane neznesiteľné a prv, alebo neskôr budú nútení sa z tohto prostredia odsťahovať.“*³⁸ Ani v okrese Rožňava mnohí Slováci nemali kladný postoj k realizovaným zmenám novej vládnej moci. Na druhej strane Maďari boli *„vdáční s prezidentovi Gottwaldovi a podpredsedovi vlády s. Širokému, že toto je jedine ich zásluha a správne jednali v tomto smere, ako praví socialisti.“*³⁹ V okrese Galanta príslušníci maďarskej národnosti po prijatí zákona č. 245/1948 Zb. z. a n. prestali komunikovať po slovensky a aj tí, ktorí ovládali slovenčinu *„nehovoria ináč len maďarsky a dožadujú sa úradníctva, aby sa im prispôbovalo, resp. naučilo maďarskú reč.“*⁴⁰ V obci Reca pri Senici *„občania maďarskej národnosti (kalvíni) vyhlásili, že teraz všetci vstúpia do KSS, aby takto v miestnej organizácii nadobudli*

³⁵ Štátny archív (ŠA) Banská Bystrica, pracovisko Archív Lučenec, f. Okresný národný výbor (ONV) Lučenec II. časť, k. 91, inv. č. 66.

³⁶ SNA, f. Povereníctvo vnútra (PV), sekretariát, k. 195, inv. č. 120.

³⁷ Kolonisti boli osoby vo veľkej väčšine slovenskej národnosti, ktoré prichádzali do regiónu južného Slovenska potom, ako časť maďarského obyvateľstva bola vysídlená do českých krajov.

³⁸ SNA, f. PV, sekretariát, k. 193, inv. č. 119.

³⁹ SNA, f. PV, sekretariát, k. 193, inv. č. 119.

⁴⁰ SNA, f. PV, sekretariát, k. 193, inv. č. 119.

*väčšinu a v obci rozhodovali oni. To sa bude robiť v obci, čo my, Maďari chceme. Aj maďarskú školu si zriadime, aj maďarské bohoslužby si zavedieme.*⁴¹

Napäté etnické vzťahy nadobúdali aj formu otvorených konfliktov. Prejavovali sa na viacerých miestach a v rôznych podobách. V okresoch Štúrovo, Želiezovce, Vráble a Levice dochádzalo „medzi obyvateľstvom slovenskej a maďarskej národnosti z národnostných príčin k hádkam a dokonca k bitkám. Vo vrábeľskom okrese občania maďarskej národnosti chovajú sa šovinisticky, pri slovenských bohoslužbách vyrušujú Slovákov strkaním a modlením sa nahlas po maďarsky.“⁴² Bezpečnostný referent v levickom okrese „zakázal na dobu 6 mesiacov tanečné zábavy v južných obciach okresu z príčin, že pri týchto dochádzalo k národnostným hádkam a bitkám.“⁴³ V okrese Rimavská Sobota, v obci Uzovská Panica počas osláv 1. mája „občania slovenskej národnosti nedovolili občanom maďarskej národnosti zúčastniť sa osláv s maďarskými heslami a zástavami a tieto im roztrhali.“⁴⁴

Napätie vyvolával aj blížiaci sa census obyvateľstva, v ktorom sa okrem mnohých iných údajov sledovala tiež národnostná príslušnosť osôb Československej republiky. Súhrnná situačná správa krajských bezpečnostných referentov na Slovensku za mesiac február 1950 zaslaná na Povereníctvo vnútra vypovedá o šírení správ v okresoch Lučenec a Feledince,⁴⁵ podľa ktorých mali byť výsledky sčítania obyvateľstva v roku 1950 brané za základ pričlenenia južných oblastí Slovenska k Maďarsku. Uvedené informácie, prenikajúce údajne z Maďarska, vyvolali v radoch Slovákov obavy a znepokojenie. Tiež v okrese Rimavská Sobota sa šírili zvesti o chystanom pričlenení južných okresov k Maďarsku. Podľa autorov správy maďarské obyvateľstvo „po stránke politickej nie je dosť vyspelé a preto sa u neho prejavuje zatvrdlý šovinizmus a preto sa nechá zviest rôznymi poplašnými správami. Toto sa prejavuje najmä u roľníckych vrstiev, ale vyskytuje sa aj u robotníkov.“⁴⁶

O údajne chystanej zmene hraníc boli informovaní aj obyvatelia okresu Želiezovce, ktorí boli upozornení, že „keď bude pri sčítaní viac občanov prihlásených k národnosti maďarskej, bude južné Slovensko pripojené k Maďarsku a kto sa bude hlásiť k národnosti slovenskej bude z tohto územia vyvezený.“⁴⁷ Krajský národný výbor v Banskej Bystrici v správe zaslanej Povereníctvu vnútra informoval o činnosti jednotlivcov, ktorí v okrese Tornaľa rozširovali medzi presídlencami poplašné správy, že budú presídlení na Horehronie a Oravu. V okrese Štúrovo funkcionári Csemadoku spochybňovali platnosť reslovakizácie a vyzývali reslovakizantov, aby pri cenze uviedli maďarskú národnosť. Aj v okrese Šahy boli „osoby maďarskej národnosti ovplyvňované poplašnými správami, aby sa za Slovákov nehlásili, lebo že reslovakizácia nemala žiadneho podkladu a že to bol len podvod.“⁴⁸ Problematika reslovakizantov v období pred cenzom rezonovala na celom území južného Slovenska. Pri kontrole prípravy na sčítanie na ONV v Nových Zámkoch 25. februára 1950 jeho predseda anticipoval, že viac, ako 50%

⁴¹ SNA, f. PV, sekretariát, k. 193, inv. č. 119.

⁴² SNA, f. PV, sekretariát, k. 202, inv. č. 121.

⁴³ SNA, f. PV, sekretariát, k. 202, inv. č. 121.

⁴⁴ SNA, f. PV, sekretariát, k. 202, inv. č. 121.

⁴⁵ Feledince – v súčasnosti obec Jesenské v okrese Rimavská Sobota.

⁴⁶ SNA, f. PV, sekretariát, k. 202, inv. č. 121. Súhrnná správa krajských bezpečnostných referentov na Slovensku za mesiac február 1950.

⁴⁷ SNA, f. ÚV KSS, generálny tajomník, k. 2176, a. j. 395/1. Správa o priebehu národného sčítania 1950, 8. marca 1950.

⁴⁸ SNA, f. ÚV KSS, generálny tajomník, k. 2176, a. j. 395/1. Správa o priebehu národného sčítania 1950, 8. marca 1950.

reslovakizantov sa pri sčítaní bude hlásiť k maďarskej národnosti. Mnohí reslovakizanti, ktorí si poslovenčili mená sa vracali k svojim pôvodným maďarským.⁴⁹

Riešenie problémov príslušníkov maďarskej minority v konkrétnych podmienkach južného Slovenska v sledovanom období nebolo jednoduché. Dokonca aj podpredseda vlády V. Široký na zasadnutí predsedníctva ÚV KSS 5. februára 1949, teda rok po uchopení politickej moci komunistickou stranou konštatoval, že „*ani predstavu sme nemali, keď sme jednali o zrovnoprávnení osôb maďarskej národnosti, že budeme mať také problémy.*“⁵⁰

KSS a štátne orgány na Slovensku koncom roka 1948, v súlade s líniou naplňovania práv maďarského obyvateľstva, začali prípravy potrebné k založeniu Csemadoku – Czehszlovákiai Magyar Dolgozók Kultúregyesülete (Kultúrny spolok maďarských pracujúcich v Československu).⁵¹ Povereník informácií a osvety O. Pavlík vymenoval 1. januára 1949 jeho prípravný výbor. V procese priprav vzniku maďarského kultúrneho spolku dôležité bolo koncipovanie stanov. Ich znenie bolo predmetom rokovania Maďarskej komisie pri ÚV KSS 7. januára 1949. Pracovnú, predbežnú verziu stanov, pripravenú Poverením informácií a osvety prečítal O. Pavlík. Diskusia sa zúžila na jeden bod – problematiku organizovania reslovakizantov v plánovanom kultúrnom spolku maďarských pracujúcich. Evidentne rozdielny postoj k uvedenej otázke zaujali povereníci na jednej strane a maďarskí členovia komisie na strane druhej. Kým slovenskí komunisti, odvolávajú sa na rozhodnutie vedenia komunistickej strany zastávali stanovisko, že reslovakizanti, v tej dobe oficiálne osoby slovenskej národnosti, nemôžu byť organizovaní v maďarskom spolku, maďarskí členovia komisie obhajovali účasť reslovakizantov v Csemadoku. Dôvodili tým, že väčšina z nich, najmä strašia generácia, nevie vôbec po slovensky, dôsledkom čoho by boli vyradení z kultúrnej oblasti. Podľa ich názoru bolo želateľné, aby sa spolupráca medzi slovenským a maďarským obyvateľstvom na južnom Slovensku prehĺbovala a aby „*nielen reslovakizanti, ale i Slováci mohli účinkovať v maďarských kultúrnych ustanovizniach.*“⁵² Povereníci argumentovali, že spolupráca Slovákov a Maďarov je v predložených stanovách nielen umožnená, ale je priamo príkazom pre všetkých komunistov. K zjednoteniu stanoviska v tomto smere nedošlo, avšak prítomní prijali konkrétne opatrenia, ktoré bolo potrebné vykonať pred zakladajúcim zhromaždením spolku.⁵³ Záverom sa uzniesli, že práce budú ukončené v lehote do desať dní, po uplynutí ktorej D. Okáli zvolá maďarskú komisiu na definitívne doriešenie otázok spojených so založením maďarského kultúrneho spolku.

Zasadnutie Predsedníctva ÚV KSS 5. februára 1949 v prijatom uznesení vytýčilo úlohu sformovať kultúrny spolok čo najrýchlejšie.⁵⁴ Aj touto cestou sa malo čo najskôr upraviť postavenie maďarskej menšiny v súlade s novoprijatou politickou líniou. V. Široký kritizoval niektorých príslušníkov komunistickej strany a štátnej správy za nedôslednosť pri realizácii prijatých opatrení vo vzťahu k maďarskej menšine. Sám ale v tej dobe zastával názor, že členmi

⁴⁹ SNA, f. PV, sekretariát, k. 204, inv. č. 121. Úradný záznam. Prednosta odd. II/2 Dr. Jakubík spolu so zástupcami Slovenského plánovacieho úradu dr. Horváthom a riaditeľom Križkom vykonal 25. februára v čase od 6.15 hod do 21.00 hod. kontrolu prípravy národného sčítania na niektorých ONV.

⁵⁰ SNA, f. ÚV KSS, predsedníctvo, k. 790, a. j. 4.

⁵¹ Bližšie. GABZDILOVÁ, Soňa. Vznik a činnosť Csemadoku v kontexte politiky KSČ (1949-1951). In *Historický časopis*. Roč. 56, 2008, č. 3, s. 477-496.

⁵² SNA, f. ÚV KSS, tajomníci, K. Moško, k. 2345 L.

⁵³ O. Pavlík bol poverený doručiť stanovy všetkým členom maďarskej komisie, Š. Fábry do desiatich dní navrhnúť dvadsaťštyri členov KSS z radov robotníkov, maloroľníkov a pracujúcej inteligencie do ústredného výboru a dozornej rady Csemadoku. Zabezpečiť 200 – 250 delegátov z radov robotníkov, roľníkov a dlhoročných členov komunistickej strany na ustanovujúce zhromaždenie sa stalo úlohou F. Rabaya. Propagáciu zhromaždenia v tlači a v rozhlase mal zabezpečiť J. Lőrinc. J. Kugler bol poverený vytvorením prípravného výboru, ktorý mal dohliadať na realizáciu organizačnej, technickej a finančnej stránky zhromaždenia.

⁵⁴ SNA, f. ÚV KSS, predsedníctvo, k. 790, a. j. 4.

Csemadoku nemôžu byť reslovakizanti. Predsedníctvo ÚV KSS vyjadrilo tiež nesúhlasné stanovisko s voľbou čestného predsedníctva Csemadoku.

Na zasadnutí 2. marca Organizačný sekretariát ÚV KSS venoval zvýšenú pozornosť záverečným rozhodnutiam v súvislosti so vznikom maďarského kultúrneho spolku. Prehľadnocoval, kto a s akým prejavom vystúpi a podrobnej „kádrovej analýze“ podrobil osoby, ktoré mali pracovať vo vedení Csemadoku. Povereník informácií a osvety O. Pavlík žiadal, aby maďarskí komunisti, ktorí budú referovať na ustanovujúcom zhromaždení, vo svojich vystúpeniach odsúdili maďarizáciu, Viedenskú arbitráž, iredentizmus a vyzdvihli pozitívne stránky histórie slovenského národa.⁵⁵

Zakladajúce valné zhromaždenie Csemadoku sa uskutočnilo v stanovenom termíne 5. marca 1949 v Bratislave za účasti zástupcov ÚV KSČ, Zboru povereníkov a masových organizácií Národného frontu. Rokovanie otvoril a prítomných privítal J. Kugler. Ustanovujúce zhromaždenie kultúrneho spolku označil za historický medzník, pretože maďarským pracujúcim žijúcim na území Československej republiky mal Csemadok v ich materinskom jazyku sprostredkovať novú, ľudovú a „socialistickú“ kultúru.⁵⁶ V mene Komunistickej strany Československa prejav v slovenskom i maďarskom jazyku predniesol Š. Major. Jeho referát bol v plnom súlade s politickou líniou komunistickej strany, neobsahoval negatívne vyjadrenia na obdobie rokov 1945 – 1948 a na niektorých miestach, tak ako to bolo v tej dobe bežné, zachádzal do bezobsažnej rétoriky. Slávnostný a rozsiahly príhovor predniesol vtedajší povereník informácií a osvety O. Pavlík. Okrem iného pripomenul vzťahy Slovákov a Maďarov v minulosti, ktoré aj koncom piateho decénia 20. storočia boli zaťažené nacionalizmom na obidvoch stranách. Značná časť slovenského obyvateľstva, prehlásil O. Pavlík, „*nedôveruje Maďarom ako celku, podozrieva ich z nových úkladov proti jeho slobode a štátnej celistvosti. U maďarského obyvateľstva zasa dosiaľ žije neprekonaný šovinizmus, povýšenectvo voči Slovákom, ako ho vypestovali maďarskí páni.*“⁵⁷ Hlavnou úlohou maďarského kultúrneho spolku bolo, podľa vyjadrenia O. Pavlíka, vychovávať a vzdelávať „*Maďarov v Československu ich vlastnou rečou k socializmu a vypestovať, vzhľadom na dnešnú neutešenú situáciu v maďarsko-slovenskom pomere, predovšetkým vedomie bratstva k slovenskému a českému pracujúcemu ľudu a k Československej republike.*“⁵⁸

Po prejave O. Pavlíka nasledovala voľba ústredných orgánov maďarského kultúrneho spolku. Za predsedu Ústredného výboru Csemadoku bol zvolený J. Lőrincz, podpredsedami sa stali J. Kugler a V. Egri. Do funkcie ústredného tajomníka bol zvolený Š. Fellegi a čestným predsedom sa stal Z. Fábry.⁵⁹ Po zvolení za predsedu Kultúrneho spolku maďarských pracujúcich v Československu sa k prítomným prihovril J. Lőrincz. Spoločnú históriu slovenského a maďarského národa prezentoval vo vyváženjšom tóne ako predchádzajúci rečníci. Uviedol, že „*osudová chyba sa stala na obidvoch stranách. Z jednej strany úzkoprsý nacionalizmus, z druhej strany azda prehnaná urazenosť, národnostná precitlivosť.*“⁶⁰

Názorové rozdiely v oblasti realizovania niektorých práv občanov maďarskej národnosti v radoch ÚV KSS medzi členmi slovenskej a maďarskej národnosti existovali naďalej. Ilustratívnym príkladom môže byť zasadnutie pléna ÚV KSS 10. – 11. novembra 1949. Bolo to v období, keď vedenie komunistickej strany pripravovalo „odhalenie buržoáznych nacionalistov“, z ktorého boli na základe falošných informácií a vykonštruovaných dôkazov

⁵⁵ BARNOVSKÝ, M. *Sovietsky zväz, komunisti...*, s. 178.

⁵⁶ *Új Szó*, Roč. 2, č. 11, 12. marca 1949, s. 1.

⁵⁷ ŠA Banská Bystrica, pracovisko Archív Lučenec, f. ONV Lučenec, II. časť, k. 134, inv. č. 72.

⁵⁸ ŠA Banská Bystrica, pracovisko Archív Lučenec, f. ONV Lučenec, II. časť, k. 134, inv. č. 72.

⁵⁹ *Új Szó*, roč. 2, č. 2, 12. marca 1949, s. 2.

⁶⁰ *Új Szó*, roč. 2, č. 2, 12. marca 1949, s. 1.

obvinení poprední slovenskí komunisti. Príprava procesu i jeho zdĺhavý priebeh stupňovali v radoch KSS, ale aj v celej spoločnosti atmosféru strachu, podozrievavosti a nedôvery. Ako uviedol ústredný tlačový orgán KSS Pravda, výstavbu Slovenska marili buržoázni nacionalisti „okrem iného aj tým, že narušali jednotu pracujúcich slovenskej, maďarskej a ukrajinskej národnosti“.⁶¹ Vzniknutú situáciu reflektovali aj vedúci činitelia KSS maďarskej národnosti. Š. Major na uvedenom pléne ÚV KSS v úvode svojho vystúpenia pripomenul pozitívne zmeny v postavení občanov maďarskej národnosti, predovšetkým nadobudnutie štátneho občianstva, utvorenie maďarského kultúrneho spolku, organizovanie výuky pre deti maďarskej národnosti v ich materinskom jazyku a vydávanie týždenníka Új Szó. Nasledujúce slová mali však kritický tón. Uviedol, že na južnom Slovensku existuje veľa miest a obcí, kde sa „proti buržoáznemu nacionalizmu nevedie húževnatá a systematická kampaň, kde napriek jasným a správnym smerniciam vrchnostenských úradov robia sa zo strany nižších orgánov nemožné prekážky pri uplatňovaní práv, ktoré sú občanom maďarskej národnosti zákonom zaručené. V takých jednoduchých, prirodzených, elementárnych právach, ako napríklad zakladanie kultúrneho spolku pre maďarských spoluobčanov, alebo utvorenie národnej školy s vyučovacím jazykom maďarským v obciach s miešaným obyvateľstvom, dopúšťajú sa niektorí verejní činitelia neprípustných prehmatov.“⁶² Podľa vyjadrenia Š. Majora nebolo zriedkavým javom, keď maďarských komunistov organizujúcich zakladania miestnych pobočiek Csemadoku kontrolovali orgány národnej bezpečnosti. Dokonca došlo i k prípadom vyšetrovania. Pripustil však, že na druhej strane „reakcia zveličuje a nafukuje podobné prípady a zneužíva ich pre svoje nekalé zábery.“⁶³ Na jeho vystúpenie reagoval v záverečnom prejave V. Široký, podľa ktorého sa v štátnej sfére vyskytli viaceré prípady zámerného nedodržovania prijatých legislatívnych noriem a politických smerníc. Upozorňoval na negatívny vplyv buržoázneho nacionalizmu vo vzťahu k spolunažívaniu maďarského a slovenského obyvateľstva na južnom Slovensku. Podľa V. Širokého bolo nemarxistické a neleninské nebojovať proti „buržoáznemu nacionalizmu“ v slovenských radoch, ale na druhej strane „odporuje duchu marxizmu leninizmu keď maďarskí súdruhovia sa nazdávajú, že organizovaním miestneho obyvateľstva proti slovenskému buržoáznemu nacionalizmu, najlepšie môžu presadiť zrovnoprávnenie a kludné spolunažívanie so slovenským obyvateľstvom.“⁶⁴

Prvé periodikum po druhej svetovej vojne na Slovensku tlačené v maďarskom jazyku vyšlo 15. decembra 1948. Bol to týždenník ÚV KSS Új Szó (Nové slovo). Skutočnosť, že pár mesiacov po uchopení politickej moci začal vedúci politický subjekt vydávať svoj tlačový orgán aj v jazyku maďarskom svedčí o tom, že riadiaci pracovníci komunistickej strany si uvedomovali význam propagandy. KSS, najmä v súvislosti s postavením maďarskej minority v rokoch 1945 – 1948 sa snažila ovplyvniť a získať jej príslušníkov aj prostredníctvom tohto média. V tom období, ako jediné maďarské noviny, malo Új Szó široký obsahový záber a pracovníci redakcie sa snažili informovať takpovediac o všetkom. Značnú pozornosť, okrem politického spravodajstva venovali aj hospodárskej sfére, predovšetkým výsledkom na poli utvárania Jednotných roľníckych družstiev (JRD). Práve v južných oblastiach obývaných maďarským obyvateľstvom dosahovalo tempo vzniku JRD najlepšie výsledky. Új Szó prinášalo informácie aj z oblasti kultúry maďarskej menšiny – ochotnícke, neskôr i profesionálne divadlo, vznikajúce amatérske folklórne súbory, záujmová umelecká činnosť rôzneho zamerania, literatúra a i. Od 21. mája 1949 noviny vychádzali ako denník ÚV KSS a boli vydávané až do novembra 1989.

V roku 1949, ale hlavne v roku 1950, začali byť v maďarskom jazyku tlačené aj ďalšie periodiká. Potrebne je uviesť predovšetkým Népnaptár (Ľudový kalendár), ktorý sa dostal

⁶¹ Pravda. Roč. 36, č. 163, 12. júna 1953, s. 2.

⁶² SNA, f. ÚV KSS, plénum, k. 1822, zasadnutie 10. – 11. novembra 1949.

⁶³ SNA, f. ÚV KSS, plénum, k. 1822, zasadnutie 10. – 11. novembra 1949.

⁶⁴ SNA, f. ÚV KSS, plénum, k. 1822, zasadnutie 10. – 11. novembra 1949.

čitateľom do rúk v decembri 1949. V marci 1950 to bol Szabad Földműves (Slobodný roľník), v septembri toho istého roku začal ako dvojtyždenník vychádzať časopis Pionírok Lapja (Pionierske listy) určený pre starších žiakov základných škôl a koncom roka 1950 najprv dvojmesačne a potom mesačne časopis Alkotó Ifjúság (Tvorivá mládež).

Koniec 40. rokov 20. storočia bol v dejinách slovenskej a českej spoločnosti obdobím skutočne prelomovým. Obyvatelia Československej republiky boli postavení do novej, pre nich dovtedy nepoznanej skutočnosti, keď sa život všetkých musel podriaďovať záujmom, cieľom a ideológii komunistickej strany, ktorá získala v krajine absolútnu moc. Je paradoxné, že v tej dobe bola KSČ nútená, pod tlakom zahraničnopolitického vývoja, prejavovať voči Maďarom ústretovosť a poskytnúť im základné občianske, politické a kultúrne práva, ktoré však boli obmedzené hranicami totalitného systému a chápané nie ako práva kolektívnej etnickej menšiny, ale ako práva jednotlivcov.

Pramene a literatúra

Archívy

Národní archiv ČR, Praha

- fond ÚV KSČ, predsedníctvo,
- fond ÚV KSČ, K. Gottwald, 100/24
- fond ÚV KSČ, sekretariát

Slovenský národný archív Bratislava.

- fond Ústredný výbor Komunistickej strany Slovenska, predsedníctvo.
- fond Ústredný výbor Komunistickej strany Slovenska, plénum,
- fond Ústredný výbor Komunistickej strany Slovenska, generálny tajomník,
- fond Ústredný výbor Komunistickej strany Slovenska, tajomníci J. Púll,
- fond Ústredný výbor Komunistickej strany Slovenska, tajomníci, K. Moško,
- fond Povereníctvo pôdohospodárstva a pozemkovej reformy,
- fond Povereníctvo informácií a osvetu,
- fond Povereníctvo vnútra, sekretariát.

Štátny archív Banská Bystrica, pracovisko Archív Lučenec

- fond Okresný národný výbor (ONV) Lučenec II. časť.

Dobová tlač

Pravda, roč. 36, 1953.

Új Szó, roč. 2, 1949.

Publikované dokumenty

Československá statistika – svazek 9. Řada VI. (Sčítání lidu, sešit I.) Sčítání lidu v republice československé ze dne 15. února 1921. I. Díl. Praha: Státní úřad statistický 1924.

Československá statistika – svazek 98. Řada VI. (Sčítání lidu, sešit 7.) Sčítání lidu v republice československé ze dne 1. prosince 1930. I. Díl. Praha: Státní úřad statistický 1934.

Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé. Ročníky 1945, 1948.

Literatúra

BARNOVSKÝ, Michal. Sovietsky zväz, komunisti a riešenie maďarskej otázky na Slovensku v rokoch 1945 – 1950. In KÁRNIK, Zdeněk – KOPEČEK, Michal (eds.). *Bolševizmus, komunizmus a radikální socializmus v Československu*. Svazek III. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Dokořán, 2004.

BOBÁK, Ján. *Maďarská otázka v Česko...Slovensku /1944...1948/*. Martin: Matica slovenská, 1996.

GABZDILOVÁ, Soňa. *Maďarské školstvo na Slovensku v druhej polovici 20. storočia*. Dunajská Streda: Lilium Aurum, 1999.

GABZDILOVÁ, Soňa. Druhá etapa reslovakizácie a politický vývoj po februári 1948 vedúci k jej terminácii. In *Slezský sborník*. Slezské zemské muzeum. Roč. 112, 2014, č.1, s. 69-90.

GABZDILOVÁ, Soňa. Prístup vedenia Komunistickej strany Slovenska k maďarským komunistom na prelome štyridsiatych a päťdesiatych rokov. In *Historický časopis*. Roč. 62, 2014, č. 2, s. 253-274.

GABZDILOVÁ, Soňa. Vznik a činnosť Csemadoku v kontexte politiky KSČ (1949 – 1951). In *Historický časopis*. Roč. 56, 2008, č. 3, s. 477-496.

JANICS, Kálmán. *Roky bez domoviny. Maďarská menšina na Slovensku po druhej svetovej vojne*. Budapest: Püski, 1994.

KISS, Jozef. Postavenie maďarskej menšiny v kontexte česko-slovenských vzťahov (1948 – 1960). In *Česko-slovenská historická ročenka 2002*. Brno: Masarykova univerzita v Brne; Česko-slovenská komisia historikov, 2002, s. 57-74.

PEŠEK, Jan. Komunistická strana Slovenska: od roku 1948 do začiatku 60. rokov. Vzťah KSČ a KSS, členská základňa, organizačná štruktúra, stranícky aparát, pomery v straníckom vedení. In KOCIAN, Jiří – PAŽOUT, Jaroslav – RÁKOSNÍK, Jakub (eds.). *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu*. Svazek VIII. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Dokořán, 2011, s. 140-141.

ŠUTAJ, Štefan. *Nútené presídlenie Maďarov do Čiech*. Prešov: Universum, 2005.

ŠUTAJ, Štefan. *Reslovakizácia. Zmena národnosti časti obyvateľstva Slovenska po II. svetovej vojne*. Košice: Spoločenskovedný ústav SAV, 1991.

ŠUTAJ, Štefan. „Akcia Juh“. Odsun Maďarov zo Slovenska do Čiech v roku 1949. In *Sešity Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR*. Zväzok 8, 1993.

VADKERTY, Katalin. *Maďarská otázka v Československu 1945 – 1948. Dekréty prezidenta Beneša a ich dôsledky na deportácie a reslovakizáciu*. Bratislava: Kalligram, 2002.

VARTÍKOVÁ, Marta (ed.). *Komunistická strana Slovenska. Dokumenty z konferencií a plén 1944 – 1948*. Bratislava: Pravda, 1971.

Problematika etnicity a oral history – možnosti výzkumu na příkladu rusínské a ukrajinské menšiny

Lucia Heldáková, Spoločenskovedný ústav, Centrum spoločenských a psychologických vied
SAV, Košice, heldakova@saske.sk

Klara Kohoutová, Spoločenskovedný ústav, Centrum spoločenských a psychologických vied
SAV, Košice, kohoutova@saske.sk

Publikačný výstup je súčasťou riešenia grantu VEGA č.2/0059/14 *Riešenie ukrajinskej otázky na Slovensku v období socialistického experimentu.*

HELDÁKOVÁ, Lucia – KOHOUTOVÁ, Klara. Problematika etnicity a oral history – možnosti výzkumu na příkladu rusínské a ukrajinské menšiny. In *Človek a spoločnosť [Individual and Society]*, 2019, roč. 22, Supplement, s. 19-29. doi: <https://doi.org/10.31577/cas.2019.00.538>

Abstract:

Ethnic identity is an integral part of human identity for a majority population. Conversely, members of national minorities are historically confronted with oppression and abuse. The specificity of the Ruthenian and Ukrainian minorities lies in their social and political circumstances, which after the Second World War merged them into a single entity; resulting in assimilation, and problems with self-identification and disputes over their organizational and institutional backgrounds. Through our chosen method of exploration, oral-historical research helps to identify the individual stories of people, which will fill in the gaps in the knowledge of the complex problem of the Ruthenian and Ukrainian minorities. In connection with the specific focus of the article - the analysis of selected attributes of ethnic identity - we may define the chosen method as ethnic oral history.

After the collapse of the Communist regime in 1989, since it regained the same rights as other national minorities in the territory of (Czecho) Slovakia, the process of uncovering past injustices of the Ruthenian minority started. In addition to the renewed cultural institutions, a discourse was opened in the public space with a number of questions: Who is Ruthenian and who is the Ukrainian? How are they different from each other? How do they deal with their identity? Are they one minority or two? What challenges are they are facing today? What are their cultural traditions and how are they different from one other? Are they transferring their culture onto the next generation?

The common and distinct features of the Ruthenian and Ukrainian minorities are now known and are constantly elaborated on within projects, but the testimonies of the people, the direct witnesses of the time and their individual stories are missing in such context. The evidence of time is an irreplaceable source of knowledge that complements the overall character of the historical image of the Ruthenian and Ukrainian minorities. We are currently experiencing a steady decline in the number of the Ukrainian minority, and as an ageing minority it is necessary to create social pressure to get as many testimonies from it as possible. The article is based on annual research in which the material was collected and subsequently analysed. Research interpretations can be generalized as a constant attempt by the Ruthenian minority to secede from the Ukrainian minority, which has not always been met with positive reactions or sometimes with attempts to prevent such separation. We also confirmed the special status of the Ruthenian and Ukrainian minorities in the nation's national politics in the post-war years, the determination of the process of identifying the minority through political changes and the failure to resolve all the immanent

problems that still persist. Last but not least, the testimonies show the consequences of the tendentious view of the history of the Ruthenian and Ukrainian minority before 1989; through the intentions of ideological doctrines there also exists certain political intentions within the social order. This relates to the very first work from the 1950s, and although the history of the Ukrainians (and Ruthenian) was presented in a more realistic way over the following decade, the ‘white spots’ could not be omitted. In the period of normalization, a more critical approach to the sources was halted for a certain period of time, and subsequent research in the 1980s was again marked by the convergence of peoples and nationalities and the emergence of new historical communities.

Keywords:

Ethnicity. Minority. Ruthenians. Ukrainians. Oral history.

O projektu – úvod

Článek vznikl v rámci řešení VEGA projektu s názvem *Riešenie ukrajinskej otázky na Slovensku v období socialistického experimentu*, jehož hlavním záměrem je na základě již existujících a publikovaných poznatků, především pak dalšího výzkumu připravit syntézu prezentující postavení a vývoj ukrajinské národnostní menšiny na Slovensku. Závěry článku představují částkové výsledky orálně-historického výzkumu zaměřeného na dimenze a atributy rusínské a ukrajinské menšiny. Dále na analýzu jejich projevů v národně-kulturní oblasti a v mezietnických vztazích, vliv etnicity na následnou sebeidentifikaci narátorů i na boj o identitu v rámci rusínsko-ukrajinského menšinového konfliktu přetaveného do sporů souvisejících s národnostním vysíláním v médiích, působením institucí a v neposlední řadě také s fungováním školství.

Během analýzy a interpretace výzkumu rusínské a ukrajinské menšiny nemůžeme obejít objasnění rozdílů těchto skupin jako dvou autochtonních národnostních celků. Historické souvislosti vysvětlují jejich občasné omylné slučování do jednoho celku a průběh potlačování jejich práv a povinností. I takto zaměřený výzkum na etnicitu a identitu přispívá ke správné interpretaci původu konkrétních osobností a k pochopení každodenní reality spojené s jejich identitou. Z pohledu majoritního obyvatelstva často nevšímáním fenoménem, no o to víc důležitým pro příslušníky menšiny.

Oral history a etnicita

Problematika etnicity je s oral history neodmyslitelně spjatá, jelikož „se snaží, dávat slovo ‘opomíjeným (tzv. bezdějinným) vrstvám společnosti, více reflektuje tzv. malé dějiny (mikrohistorie), individuální prožitky, dějiny, psané zdola‘, rozměr každodennosti apod.“.¹ V pozornosti oral history stojí jedinec a jeho vnímání. Menšinám a etnickým skupinám se po dlouhý čas tradiční historické prameny nevěnovaly, jelikož se zaměřovaly na jiná, pro ní důležitější témata. Metoda oral history je často využívána k poznání životních zkušeností a prožitků prostých lidí ve výzkumných projektech lokálních dějin,² tedy zaměřuje se i na příslušníky etnik a minorit.

Od 80. let minulého století vyšlo množství publikací věnujících se vztahu oral history s etnicitou, především pak na americkém kontinentě.³ Důležité práce týkající se etnické oral

¹ VANĚK, Miroslav – MÜCKE, Pavel. *Třetí strana trojúhelníku*. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2011, s. 14.

² IGGERS, Georg. *Dějepisectví ve 20. století*. Praha : NLN, 2002, s. 107.

³ BENMAYOR, Rina. *Stories to live by: Continuity and Change in Three Generation of Puerto Rican Women*. New York : City University of New York, 1987. CASH, Joseph – HERBERT, Hoover. *To be an Indian : An oral history*. New York : Holt, Rinehart & Winston, 1971. COWAN, Neil. *Our parent's lives: The Americanisation of Eastern European Jews*. New York : Basic Books, 1989. DAVIS, Marilyn. *Mexican Voices/American dreams: An*

history jsou publikovány především v jazyku anglickém. V České republice a na Slovensku však doposud není věnován dostatečný prostor vztahu mezi oral history a etnicitou. Zároveň také nevznikl žádný orálně-historický výzkum vztahující se k rusínské a ukrajinské menšině, který by se zaměřoval na jejich identitu, vztahu k menšině, mezi sebou navzájem apod. Práce zahraničních autorů (především pak takové, jež se týkají přistěhovalců do Ameriky) jsou inspirativní, no jelikož nejsou z českého nebo slovenského potažmo z československého prostředí nedají se aplikovat na naši společnost, poněvadž se jejich historická zkušenost od té naší liší. Problematika etnicity a oral history v kontextu rusínské a ukrajinské menšiny je téžiskem našeho článku. Tímto tématem se souhrnně nezabývá žádná publikace, z toho důvodu jsme musely vycházet z částkových studií⁴ a výsledků projektů⁵ týkajících se rusínské a ukrajinské menšiny v Československu, které byly v minulosti realizovány.

oral history of Mexican immigration to the United States. New York : Holt, 1990. GILLENKIRK, Jeff. *Bitter melon: Stories from the last Rural Chinese town in America.* Seattle : University of Washington, 1987. HANSEN, Arthur (ed.). *Japanese-American World War II. Evacuation oral history project.* Westport : Meckler, 1991. KANN, Kenneth. *Comrades and chicken farmers: The story of California Jewish community.* Ithaca : Cornell University Press, 1993. LEE, Joann. *Asian-Americans: Oral histories of first-to Fourth-Generation Americans from China, the Philippines, Japan, India, the Pacific Islands, Vietnam and Cambodia.* New York : W. W. Norton, 1992. LEVIATIN, David. *Following the trail: Jewish working-class radicals in America.* New Haven, Conn : Yale University Press, 1989. MARTIN, Patricia. *Images and Conversations: Mexican Americans Recall a Southwestern past.* Tucson : University of Arizona Press, 1989. McCUNN, Ruthanne Lum. *Chinese-American portraits: Personal histories 1828 – 1988.* San Francisco : Chronicle Books, 1988. MORMINO, Gary – POZZETTA, George. *The immigrant world of Ybor city: Italians and their Latin neighbours in Tampa city, 1885 – 1985.* Urbana : University of Illinois Press, 1987. MORRISON, Joan – FOX ZABUSKY, Charlotte. *American Mosaic: The immigrant experience in the words of those who lived it.* New York : E. P. Dutton, 1980. NAMIAS, June. *First generation: In the words of twentieth-century American immigrants.* Boston : Beacon Press, 1978. PERDUE, Theda (ed.). *Nations remembered: An oral history of Five Civilized Tribes, 1865 – 1907.* Westport, Conn : Greenwood Press, 1980. ROTHCHILD, Sylvia. *A special legacy: An oral history of soviet Jewish Emigrés in the United States.* New York : Simon and Schuster, 1985. STAVE, Bruce – SUTHERLAND, John. *From the old country: An oral history of European migration to America.* New York: Twayne, 1994. TAMURA, Linda. *The hood river issue: An oral history of Japanese settlers in Oregon's hood river valley.* Urbana : University of Illinois Press, 1993. VECOLI, Rudolph (ed.). *Voices from Ellis Island: An oral history of American immigration: A project of the Statue of Liberty-Ellis Island Foundation.* Frederick : University Publications of America, 1990. WRIGHT, Giles (ed.). *Looking Back: Eleven life histories.* Trenton : New Jersey Historical Commission, 1986.

⁴ GAJDOŠ, Marian – HOMIŠINOVÁ, Mária (eds.). *Rusíni/Ukrajinci na Slovensku na konci 20. storočia. K vybraným výsledkom historicko-sociologického výskumu v roku 2000.* Prešov : Universum, 2001. BRINCKO, Juraj. *Rusyns in Košice. In Remembering the City. A guide through the past of Košice.* Košice : Terra Cognita Alapítvány, 2013, s. 107-112. GAJDOŠ, Marian – KONEČNÝ, Stanislav. *Rusíni a Ukrajinci na Slovensku v procesoch transformácie (1989–1995). Výber z dokumentov I.* Prešov : Universum, 2005. MUŠINKA, Mikuláš: *Súčasní nositelia, interpreti a bádatelia ľudových tradícií Rusínov-Ukrajincov Slovenska: Vzťahy a konflikty príslušníkov dvoch národných orientácií spoločného etnika.* In: ŠUTAJ, Štefan (ed.). *Národ a národnosti na Slovensku v transformujúcej sa spoločnosti – vzťahy a konflikty.* Prešov : Universum, 2005, s. 203-207. KONEČNÝ, Stanislav. *Transformácia spoločnosti a niektoré sociálno-ekonomické problémy Rusínov a Ukrajincov na Slovensku.* In: ŠUTAJ, Štefan (ed.). *Národ a národnosti na Slovensku v transformujúcej sa spoločnosti – vzťahy a konflikty.* Prešov : Universum, 2005, s. 208-218. PLÍŠKOVÁ, Anna. *Jazyk a školstvo Rusínov v transformujúcej sa spoločnosti.* In: ŠUTAJ, Štefan (ed.). *Národ a národnosti na Slovensku v transformujúcej sa spoločnosti – vzťahy a konflikty.* Prešov : Universum, 2005, s. 219-226. LIPNICKÝ, Ján (ed.). *Sebareflexia postavenia a vývoja Rusínov na Slovensku. Niektoré výsledky etnosociologického výskumu na severovýchodnom Slovensku v roku 2002.* Prešov : Róbert Vico, 2002.

⁵ *Rusíni a Ukrajinci na Slovensku v dokumentoch (1944 – 1970).* Doba řešení 2004 – 2006. Zodpovědný řešitel: PaedDr. Marián Gajdoš, CSc., od r. 2005 PhDr. Stanislav Konečný, CSc. (VEGA 2/4170/24). *Demokratické premeny Slovenska a Ukrajiny na prelome 20. a 21. storočia.* Doba řešení 2008 – 2010. Zodpovědný řešitel: PaedDr. Marián Gajdoš, CSc. (Projekt číslo 1/2008/SvÚ). *Snahy o integráciu Rusínov a Ukrajincov karpatského regiónu v aktivitách národných rád v rokoch 1944 – 1947.* Doba řešení 2010 – 2013. Zodpovědný řešitel: PhDr. Stanislav Konečný, CSc. (VEGA 2/0198/10). *Riešenie ukrajinskej otázky na Slovensku v období socialistického experimentu.* Doba řešení 2014 – 2017. Zodpovědný řešitel: PaedDr. Marián Gajdoš, CSc. (VEGA 2/0059/14) a další.

Výběr a charakteristika výzkumného vzorku

Orálně-historický terénní výzkum probíhal 12 měsíců. Následně byl nasbíraný materiál analyzován a v neposlední řadě interpretován. Regionálně byl výzkum zaměřen na severovýchodní Slovensko, především pak na Prešovský kraj, kde žije nejvíce osob hlásící se k rusínské a ukrajinské menšině. Dle posledního sčítání obyvatel se k rusínské národnosti na Slovensku přihlásilo 33 482 osob a k ukrajinské 7430 osob, z toho 28 835 Rusínů a 3714 Ukrajinců žije v Prešovském kraji.⁶ Centry rusínské a ukrajinské menšiny jsou především města Prešov a Svidník.⁷ Velikost našeho vzorku byla následovná: 7 mužů a 3 ženy. Genderově tedy nebyl výzkum zcela vyvážený.

Orálně-historický výzkum se zaměřil na některé otázky související nejen s postavením Rusínů a Ukrajinců na Slovensku, ale i se současným stavem s důrazem na historické, sociologické a interetnické faktory. Realizací terénního výzkumu jsme chtěly konkretizovat a přiblížit problémy rusínského a ukrajinského obyvatelstva, a současně i monitorovat názory na vývoj a současný stav minorit z pohledu samotných Rusínů a Ukrajinců. Na úplném začátku výzkumu bylo nutné jasně se terminologicky vymezit. Jelikož se o této otázce vedou sáhodlouhé diskuze a zatím stále nedošlo ke všeobecnému souhlasu, rozhodly jsme se na základě našich zkušeností k následovnému. V práci používáme označení Rusíni a Ukrajinci, což odkazuje k egalitářskému pojetí obou etnických skupin. Schválně nevyužíváme pomlčku nebo lomítko, které je mnohokrát u rusínské části obyvatelstva vnímáno negativně. Po pádu komunistického režimu byli Rusíni oficiálně uznáni za samostatnou národnostní menšinu na základě ústavy Slovenské republiky. I Ukrajinci disponují všemi právy národnostních menšin.

Všechny rozhovory byly vedeny ve formě životopisného vyprávění, tzv. *life story*. Narativní vyprávění má dva postupy, a to chronologický a strukturovaný. V našem výzkumu jsme využily výhradně chronologický, kde je vyprávění sledováno v časové posloupnosti.⁸ Nejprve byl narátorům dán volný prostor pro své vyprávění (vždy se začínalo v období dětství) a následně jim byla položena sada otázek, která byla pro všechny narátory stejná. Tematicky nás zajímaly následovné okruhy:

1. rodina

- do které se narátor narodil a která ho v prvních letech nejvíce formovala (životní úroveň, sourozenci ...)
- okolní prostředí (obec, město, kraj ...)
- zaměstnání rodičů
- jazyk, který se v domácím prostředí používal ke komunikaci

⁶ Data převzatá ze: Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2011, Tabuľka 115 Obyvateľstvo podľa pohlavia a národnosti.

⁷ „Severovýchodné Slovensko, najmä okresy Bardejov, Humenné, Medzilaborce, Snina, Stará Ľubovňa, Stropkov, Svidník a Prešov je oblasťou, ktorú obýva rozhodujúca časť rusínskej/ukrajinskej národnosti na Slovensku. Toto fakticky autochtónne, pôvodne kompaktné osídlené etnikum, žije v tomto regióne niekoľko storočí. –uvedené obyvateľstvo bolo a je označované rôznymi termínmi, akými sú Rusíni, Ukrajinci, Rusíni-Ukrajinci, Karpatskí Rusi, Karpatorusi, Ruténi, Uhrorusi, Karpatskí Ukrajinci, Lemkovia. Okrem iného to svedčí o stále prebiehajúcim procese hľadania jeho národnej identity. Rešpektujeme túto skutočnosť rovnako ako fakt, že o etnicite obyvateľstva tohto regiónu prebiehala a prebieha polemika, a to nielen vo vnútri, ale aj medzi slovenskými a rusínskymi účastníkmi diskusie.“ GAJDOŠ, Marian – HOMIŠINOVÁ, Mária (eds.). *Rusíni/Ukrajinci na Slovensku na konci 20. storočia. K vybraným výsledkom historicko-sociologického výskumu v roku 2000*. Prešov : Universum, 2001, s. 5.

⁸ Blíže viz. VANĚK, Miroslav – MÜCKE, Pavel. *Třetí strana trojúhelníku. Teorie a praxe orální historie*. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2011, s. 126.

2. *vzdělání*
 - kde, jak a co studoval
 - v jakém jazyce probíhala výuka
 - vnímal se narátor v něčem odlišný od svých spolužáků (identita)
 - osobnosti učitelů, které narátora ovlivnili
 - co ho na škole či studiu bavilo či naopak nebavilo; oblíbené či neoblíbené předměty
 - hodnocení přínosu studia či vzdělání z pohledu pozdější profese a života
3. *práce*
 - jaké vykonává/vykonával povolání, specifika
 - ovlivnila ho jeho vlastní identita při výběru zaměstnání
 - v jakém regionu pracuje/pracoval
 - v jakém jazyce v práci komunikuje/komunikoval
4. *volný čas*
 - jak tráví/trávil volný čas, dovolené
 - sdružuje/sdružoval se s ostatními Rusíny nebo Ukrajinci
5. *život v socialistickém Československu*
 - odkdy rodina žije na území Československa
 - občanství a státní příslušnost
 - jak byl vnímán ze strany majority
 - jak vzpomíná na období socialismu
 - setkal se s omezením kvůli své odlišnosti během minulého režimu
 - jak hodnotí ukrajinizaci
6. *etnicita*
 - sebeidentifikace
 - je pro něj etnicita důležitá
 - sdružuje se narátor v nějaké ukrajinské nebo rusínské organizaci
 - jaký jazyk je pro něj mateřský
 - jak vnímá problematiku Rusínů a Ukrajinců (jeho stanovisko)

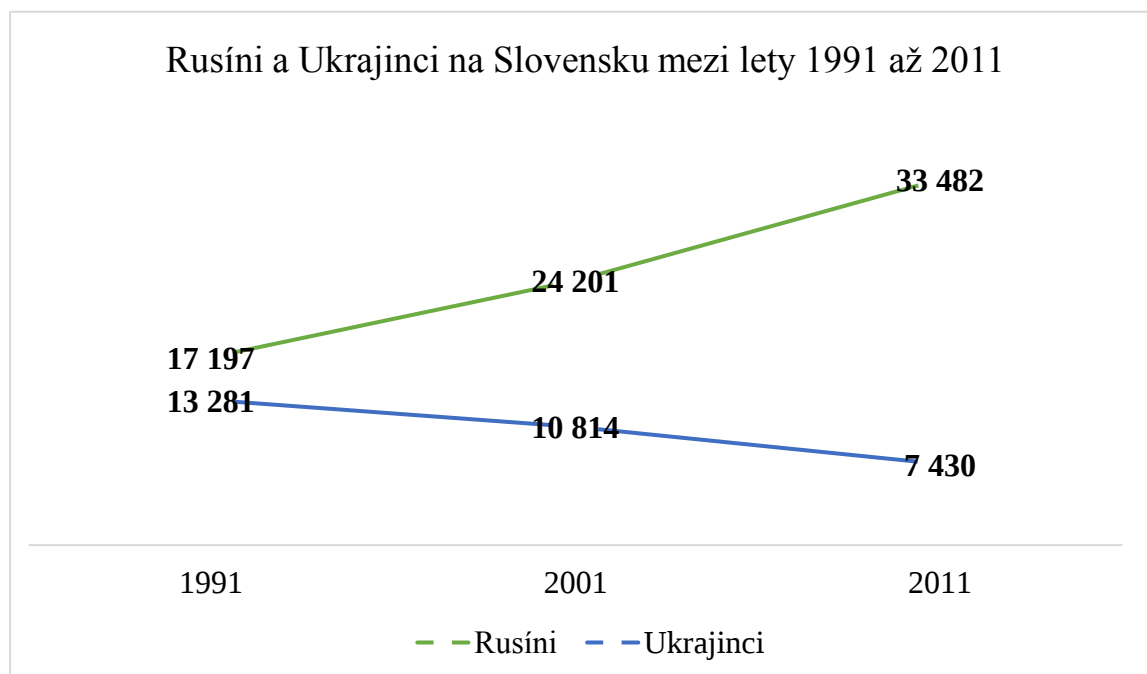
Jelikož byly rozhovory vedeny s příslušníky rusínské a ukrajinské minority, stávalo se, že si vypomáhali svým rodným jazykem. V některých částech rozhovorů zaznívají neslovenské výrazy. U orálně historických rozhovorů je vždy neobyčejně významná sebeidentifikace, která se v rozhovorech projevuje kolísáním mezi *my* a *oni*. U majority není tento fenomén zpravidla tak patrný, nicméně u příslušníků minorit je ono kolísání leckdy zřetelné, jako prostředek vymezení se. V případě našeho výzkumu bylo kolísání mezi *my* a *oni* v mnoha případech nesporně jasné. Toto využívání zájmen nesloužilo pouze k upozornění na odlišnost vůči majority, ale i mezi Rusíny a Ukrajinci. V některých případech bylo těžké zanalyzovat pravý důvod kolísání, jelikož může souviset s mnoha faktory. Jedním z nich může být (ne)vědomé stigma (odlišnost od majority mohla v minulosti způsobit narátorovi problémy, narátor nemusí být zcela ztotožněn se svou identitou apod.). Stejně tak se může jednat o kognitivní zkreslení, které je lidem blízké – v případě, kdy hovoří narátor *my* ztotožňuje se, většinou se jedná o pozitivní hodnocení. Naopak když použije *oni* odosobňuje se od řečeného, současně se obvykle jedná o negativní posouzení. V některých případech, pokud se narátor po profesní stránce věnuje problematice oné menšiny, může se u něj objevit zachování neutrality, tedy využívání označení *oni*, nikoliv z důvodu, že by se s menšinou neztotožňoval. Důležité je vždy to co narátor akcentuje – či kolísáním mezi *my* a *oni* je záměrné anebo nikoliv.

Před samotnou interpretací probíhala analýza v několika rovinách. Jednalo se především o analýzu *obsahovou* (za pomoci tzv. kondenzace a indexace), *jazykovou* (sledování způsobu

mluvy, jazyková obratnosť apod.) a *smyslu sdelení* (tzv. vrchol – komparace souborů různých rozhovorů a zároveň kontext získaných poznatků z dalších pramenů). Už během rozhovoru byla prováděna analýza prostředí, nonverbální projevů a psychologická.

Výsledky

Společenské změny, které se udály na přelomu 80. a 90. let výrazně ovlivnily vývin etnického vědomí v Československu. Aktivizace národnostního faktoru byla naprosto samozřejmým vyústěním po přechodu na demokratický systém, jelikož byla důsledkem utlumování etnických prvků v předcházejícím období. „*Odstránenie totalitného režimu a transformácia celého spoločenského systému vari najväčšie premeny v národnostnom ohľade priniesli práve rusínskej národnosti. Obnovilo sa totiž hľadanie národnej identity Rusínov, ktoré bolo na dlhé obdobie štyridsiatic rokov umelo prerušené.*“⁹ Po pádu komunistického režimu se do té doby sjednocená menšina rozdělila na dvě – rusínskou a ukrajinskou.¹⁰

Graf 1: Počet osob hlásících se k rusínské a ukrajinské národnosti v roce 1991, 2001 a 2011 během sčítání obyvatel.¹¹

⁹ LIPINSKÝ, Ján (ed.). *Sebareflexia postavenia a vývoja Rusínov na Slovensku. Niektoré výsledky etnosociologického výskumu na severovýchodnom Slovensku v roku 2002*. Prešov : Róbert Vico, 2002, s. 93.

¹⁰ Více viz. KOHOUTOVÁ, Klara. Osudy, které napsalo 20. století. Rusíni a Ukrajinci v Československu. In KARPÍŠEK, Jaromír – STURZ, Zbyněk – BLÁHOVÁ, Marie (ed.). *České, slovenské a československé dějiny 20. století*. Hradec Králové : Gaudeamus, 2018, p. 327-338.

¹¹ Na základě dat ze Statistického úřadu zpracovala Klara Kohoutová. Demografické údaje ze sčítání obyvatel, domov a bytov na Slovensku (1991). [Online] Dostupné z URL:

<<http://sodb.infostat.sk/scitanie/sk/1991/format.htm>>

Demografické údaje ze sčítání obyvatel, domov a bytov na Slovensku (2001). [Online] Dostupné z URL:

<<http://sodb.infostat.sk/sodb/sk/2001/format.htm>>

Sčítanie obyvatel, domov a bytov (2011). [Online] Dostupné z URL:

<<https://census2011.statistics.sk/tabulky.html>> [Cit. 10-8-2018].

Snahou nášeho orálne-historického výzkumu bylo zjistit vnitřní dimenze a atributy rusínské a ukrajinské minority na východním Slovensku a analyzovat některé její projevy v národně-kulturní oblasti a v mezietnických vztazích. Jedním z klíčových problémů je samotné označení menšin, ve kterém se ukazuje nepopíratelná animozita mezi představiteli rusínské a ukrajinské minority. Vzhledem k historii (proces ukrajinizace během 50. let a následný pro-ukrajinsky orientovaný kurz spojily tyto dvě etnika na dlouhý čas po jednotné označení Ukrajinci (Rusíni)) dodnes někteří ukrajinsky smýšlející členové neuznávají Rusíny za samostatnou menšinu, ale jako součást ukrajinské minority (jako dvě větve jedné menšiny). Z čehož plynou další nedorozumění. Na základě výše uvedeného grafu je vidět, že po pádu komunistického režimu, kdy se mohli Rusíni svévolně přihlašovat k rusínské národnosti, jejich počet každoročně stoupal (a je vysoký předpoklad, že stoupat nadále bude). Opačná tendence je pak viditelná u menšiny ukrajinské.¹² Během 20. století se pro rusínskou menšinu vžila mnohá označení, mezi nimi můžeme jmenovat: Rusín, Rusnák, Ukrajinec, Karpatorus, Rutén a další.¹³ Náš orálně-historický výzkum ukázal, že příslušníci menšiny preferují označení Rusín, který se definitivně zakořenil v rámci etnika.

Základní otázka našeho výzkumu zněla: *Do jaké míry ovlivnila/ovlivňuje narátory jejich etnicita? A jak se oni sami identifikují?* Na základě námi sesbíraných dat konstatujeme, že pro příslušníky obou výše zmíněných minorit je jejich identita podstatná. Téměř ve všech případech je ovlivnila nejen v osobním, ale i v pracovním životě. Velice výrazně se potvrdil náš vstupní předpoklad, že rozhodujícím faktorem na deklarování národnostní příslušnosti má domácí, tedy rodinné zázemí. Vliv přátel a známých na etnickou příslušnost nebyl prokázán (nutno podotknout, že orálně-historický výzkum byl prováděn u narátorů nad 40 let – soudíme, že u mladší generace by tento činitel hrál důležitější roli). U narátorů jsme se také setkávali s fenoménem rozdvojené nebo dvojité etnické identity.¹⁴ Narátoři se cítí být zároveň Slováci (jelikož se narodili na území Československa a vnímají jej jako svoji vlast, domovinu, no zároveň se definují jako příslušníci menšiny (rusínské nebo ukrajinské) a deklarují to během sčítání obyvatelstva). Příslušnost k národnostní menšině se povětšinou také odehrává skrze jazyk. Jazyková otázka u ukrajinské menšiny je víceméně bezproblémová. Během 20. století vznikaly národnostní školy s vyučovacím jazykem ukrajinským. I když je nutno podotknout, že od 50. let minulého století docházelo ke snižování počtu škol s vyučovacím jazykem ukrajinským a s vyučováním ukrajinského jazyka, což byl následek stalinistické národnostní politiky. A zároveň také následek ukrajinizace, kdy Rusíni nechtěli své děti dávat do ukrajinských škol a raději se prohlašovali za příslušníky majority. Rusínský jazyk byl kodifikovaný a Rusíni se k němu hlásí, avšak v málokteré rusínské rodině se hovoří spisovným rusínským jazykem. Tento fenomén nám potvrdily i výpovědi našich narátorů, kteří doma mluví převážně dialektem (tedy v každém kraji je za rusínštinu považováno něco jiného). Od roku 1992 je ve veřejnoprávním vysílání věnován prostor, nejprve rusínsko-ukrajinskému národnostnímu magazínu, následně došlo k rozdělení redakcí a dnes v televizi i v rádiu jsou rusínské a ukrajinské relace. Obě redakce televizní i rozhlasové sídlí v Košicích. „*V oblasti rusínskej kultúry pôsobia aktívne aj naďalej štyri profesionálne organizácie: vedecko-*

¹² „V rokoch 1991–2001 vzrástol počet Rusínov žijúcich na Slovensku zo 17 197 na 24 201 ľudí, t.j. o 40,7% a ich podiel na celkovom počte obyvateľstva stúpol z 0,32% na 0,8%. Stalo sa tak na úkor Slovákov, ale aj Ukrajincov, ktorých počet poklesol z 13 291 na 10 814, t.j. 18,7%.“ LIPINSKÝ, Ján (ed.). *Sebareflexia postavenia a vývoja Rusínov na Slovensku. Niektoré výsledky etnosociologického výskumu na severovýchodnom Slovensku v roku 2002*. Prešov : Róbert Vico, 2002, s. 93.

¹³ Více viz. BOGDAN, Pavol. *20 rokov – víťazstva a prehry 1989 – 2009*, Svidník : Zväz Rusínov-Ukrajincov Slovenskej republiky, 2012, s. 73; srov. GAJDOŠ, Marian (ed.). *Rusíni/Ukrajinci na Slovensku na konci 20. storočia. K vybraným výsledkom historicko-sociologického výskumu v roku 2000*. Prešov : Universum, 2001, s. 5.

¹⁴ Více o fenoménu dvojité etnické identity viz. HOMIŠINOVÁ, Mária. *Medzigeneračné zmeny etnickej identifikácie príslušníkov slovenskej inteligencie žijúcej v Maďarsku (z výsledkov sociologického výskumu)*. In *Človek a spoločnosť*, roč. 5, č. 4, 2002, s. 7-12.

*pedagogické, výskumné a dokumentačné pracovisko Prešovskej univerzity – Ústav rusínskeho jazyka a kultúry Prešovskej univerzity v Prešove, špecializované múzeum Slovenské národné múzeum – Múzeum rusínskej kultúry v Prešove a kultúrne inštitúcie v zriaďovateľskej pôsobnosti Prešovského samosprávneho kraja: Divadla Alexandra Duchnoviča v Prešove a Poddukelský umelecký ľudový súbor v Prešove ... V oblasti Ukrajincov Slovenska pôsobia nasledujúce organizácie: múzejníctvom: Slovenské národné múzeum - Múzeum ukrajinskej kultúry; divadlo: DAD; folklór PULS; masmédiá: RTVS – národnostno-etnické vysielanie; Dukľa – literárno-publicistický dvojmesačník; Nove žytt'a – dvojtyždenník; Veselka – detský mesačník.*¹⁵ *Především pak masmédiá se těší velké oblibě, což se zrcadlí v divácké sledovanosti.*

Mezietnické vzťahy príslušníkov námi zkoumaných menšin se členy majority nám na základě orálně-historického výzkumu potvrdily tradované mínění. Vztahy k majoritě mají obě národnostní menšiny veskrze pozitivní. Největší problémy v mezietnických vztazích pak mají příslušníci rusínské a ukrajinské menšiny mezi sebou, což jde ruku v ruce s historickým vývojem. Boj o identitu mezi Rusíny a Ukrajinci se zaměřil na spory o média, instituce, školství a na podporu ze strany státu. Během 90. let docházelo k postupnému oddělování institucí, médií a školství mezi tyto dvě minority. Dnes na Slovensku fungují jak rusínské, tak ukrajinské orgány. Náš terénní výzkum také potvrdil, že postoje Rusínů a Ukrajinců žijících na slovenském území se k základním společenským a politickým problémům staví fakticky stejně jako majoritní obyvatelstvo.

¹⁵ *Hodnotiaca správa o podpore kultúr národnostných menšín za rok 2015*. Bratislava : Výbor pre národnostné menšiny a etnické skupiny, 2016, s. 54 a 113.

Prameny a literatura

Monografie

BENMAYOR, Rina. *Stories to live by: Continuity and Change in Three Generation of Puerto Rican Women*. New York : City University of New York, 1987.

BOGDAN, Pavol. *20 rokov – víťazstva a prehry 1989 – 2009*, Svidník : Zväz Rusínov-Ukrajincov Slovenskej republiky, 2012.

CASH, Joseph – HERBERT, Hoover. *To be an Indian : An oral history*. New York : Holt, Rinehart & Winston, 1971.

COWAN, Neil. *Our parent's lives: The Americanisation of Eastern European Jews*. New York : Basic Books, 1989.

DAVIS, Marilyn. *Mexican Voices/American dreams: An oral history of Mexican immigration to the United States*. New York : Holt, 1990.

GAJDOŠ, Marian (ed.). *Rusíni/Ukrajinci na Slovensku na konci 20. storočia. K vybraným výsledkom historicko-sociologického výskumu v roku 2000*. Prešov : Universum, 2001.

GAJDOŠ, Marian – HOMIŠINOVÁ, Mária (eds.). *Rusíni/Ukrajinci na Slovensku na konci 20. storočia. K vybraným výsledkom historicko-sociologického výskumu v roku 2000*. Prešov : Universum, 2001.

GAJDOŠ, Marian – KONEČNÝ, Stanislav. *Rusíni a Ukrajinci na Slovensku v procesoch transformácie (1989 – 1995). Výber z dokumentov I*. Prešov : Universum, 2005.

GILLENKIRK, Jeff. *Bitter melon: Stories from the last Rural Chinese town in America*. Seattle : University of Washington, 1987.

HANSEN, Arthur (ed.). *Japanese-American World War II. Evacuation oral history project*. Westport : Meckler, 1991.

IGGERS, Georg. *Dějepisectví ve 20. století*. Praha : NLN, 2002.

KANN, Kenneth. *Comrades and chicken farmers: The story of California Jewish community*. Ithaca : Cornell University Press, 1993.

LEE, Joann. *Asian-Americans: Oral histories of first-to Fourth-Generation Americans from China, the Philippines, Japan, India, the Pacific Islands, Vietnam and Cambodia*. New York : W. W. Norton, 1992.

LEVIATIN, David. *Following the trail: Jewish working-class radicals in America*. New Haven, Conn : Yale University Press, 1989.

LIPINSKÝ, Ján (ed.). *Sebareflexia postavenia a vývoja Rusínov na Slovensku. Niektoré výsledky etnosociologického výskumu na severovýchodnom Slovensku v roku 2002*. Prešov : Róbert Vico, 2002.

MARTIN, Patricia. *Images and Conversations: Mexican Americans Recall a Southwestern past*. Tucson : University of Arizona Press, 1989.

McCUNN, Ruthanne Lum. *Chinese-American portraits: Personal histories 1828 – 1988*. San Francisco : Chronicle Books, 1988.

MORMINO, Gary – POZZETTA, George. *The immigrant world of Ybor city: Italians and their Latin neighbours in Tampa city, 1885 – 1985*. Urbana : University of Illinois Press, 1987.

MORRISON, Joan – FOX ZABUSKY, Charlotte. *American Mosaic: The immigrant experience in the words of those who lived it*. New York : E. P. Dutton, 1980.

NAMIAS, June. *First generation: In the words of twentieth-century American immigrants*. Boston : Beacon Press, 1978.

PERDUE, Theda (ed.). *Nations remembered: An oral history of Five Civilized Tribes, 1865 – 1907*. Westport, Conn : Greenwood Press, 1980.

ROTHSCHILD, Sylvia. *A special legacy: An oral history of soviet Jewish Emigrés in the United States*. New York : Simon and Schuster, 1985.

STAVE, Bruce – SUTHERLAND, John. *From the old country: An oral history of European migration to America*. New York: Twayne, 1994.

TAMURA, Linda. *The hood river issei: An oral history of Japanese settlers in Oregon's hood river valley*. Urbana : University of Illinois Press, 1993.

VANĚK, Miroslav – MÜCKE, Pavel. *Třetí strana trojúhelníku*. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2011.

VECOLI, Rudolph (ed.). *Voices from Ellis Island: An oral history of American immigration: A project of the Statue of Liberty-Ellis Island Foundation*. Frederick : University Publications of America, 1990.

WRIGHT, Giles (ed.). *Looking Back: Eleven life histories*. Trenton : New Jersey Historical Commission, 1986.

Studie v kolektívnych monografiách

BRINCKO, Juraj. Rusyns in Košice. In *Remembering the City. A guide through the past of Košice*. Košice : Terra Recognita Alapítvány, 2013, p. 107-112.

MUŠINKA, Mikuláš: Súčasní nositelia, interpreti a bádatelia ľudových tradícií Rusínov-Ukrajincov Slovenska: Vzájomné vzťahy a konflikty príslušníkov dvoch národných orientácií spoločného etnika. In: ŠUTAJ, Štefan (ed.). *Národ a národnosti na Slovensku v transformujúcej sa spoločnosti – vzťahy a konflikty*. Prešov : Universum, 2005, s. 203-207.

KONEČNÝ, Stanislav. Transformácia spoločnosti a niektoré sociálno-ekonomické problémy Rusínov a Ukrajincov na Slovensku. In: ŠUTAJ, Štefan (ed.). *Národ a národnosti na Slovensku v transformujúcej sa spoločnosti – vzťahy a konflikty*. Prešov : Universum, 2005, s. 208-218.

PLÍŠKOVÁ, Anna. Jazyk a školstvo Rusínov v transformujúcej sa spoločnosti. In: ŠUTAJ, Štefan (ed.). *Národ a národnosti na Slovensku v transformujúcej sa spoločnosti – vzťahy a konflikty*. Prešov : Universum, 2005, s. 219-226.

Studie a články v odborných periodikách

HOMIŠINOVÁ, Mária. Medzigeneračné zmeny etnickej identifikácie príslušníkov slovenskej inteligencie žijúcej v Maďarsku (z výsledkov sociologického výskumu). In *Človek a spoločnosť*, roč. 5, č. 4, 2002, p. 7-12.

KOHOUTOVÁ, Klara. Osudy, které napsalo 20. století. Rusíni a Ukrajinci v Československu. In KARPÍŠEK, Jaromír – STURZ, Zbyněk – BLÁHOVÁ, Marie (ed.). *České, slovenské a československé dějiny 20. století*. Hradec Králové : Gaudeamus, 2018, p. 327-338.

Jiné

Hodnotiaca správa o podpore kultúr národnostných menšín za rok 2015. Bratislava : Výbor pre národnostné menšiny a etnické skupiny, 2016, s. 54 a 113.

Sčítaní obyvatel'ov, domov a bytov na Slovensku (1991). [Online] Dostupné z URL: <<http://sodb.infostat.sk/scitanie/sk/1991/format.htm>>

Sčítanie obyvatel'ov, domov a bytov na Slovensku (2001). [Online] Dostupné z URL: <<http://sodb.infostat.sk/sodb/sk/2001/format.htm>>

Sčítanie obyvatel'ov, domov a bytov (2011). [Online] Dostupné z URL: <<https://census2011.statistics.sk/tabulky.html>>

Tragické návraty. Osudy ukrajinských reemigrantů z Československa v SSSR

Dušan Janák, Ústavu stredoevropských štúdií Fakulta verejných politík, Slezská univerzita v Opavě, dušan.janak@fvp.slu.cz

Článek vznikl v rámci projektu „Právní, historické a společenskovední aspekty nových a tradičních menšin v České republice“, kód projektu DG18P02OVV064, v programu Ministerstva kultury České republiky „Národní kulturní identita II“.

JANÁK, Dušan. Tragické návraty. Osudy ukrajinských reemigrantů z Československa v SSSR. In *Človek a spoločnosť [Individual and Society]*, 2019, roč. 22, Supplement, s. 30-43. doi: <https://doi.org/10.31577/cas.2019.00.539>

Abstract:

The article is a case study of the fates of the Ukrainian re-emigrants from Czechoslovakia in Soviet Ukraine in the first half of the 1930s, which have not been processed in detail yet. In the introduction, it briefly summarizes the Czech literature on Ukrainian re-emigration in Czechoslovakia in the inter-war period as well as people forcibly moved to the USSR after the end of World War II. Additionally, it briefly recalls the results of research work which has taken place over the last decades, focusing on victims of the Soviet political persecutions in 1920s and 1930s, including the fates of Czechs, Czechoslovak citizens and inhabitants of Czech lands in the Soviet Union. It then characterizes two main groups of Ukrainian emigrants who later returned to the Soviet Union and became the target of repression in the 1930s. These were so called “Galicians”, i.e. members of the Ukrainian Galician Army, whose troops retreated to Czechoslovak territory in 1919–1920, and the so called “Petliurites”, i.e. soldiers and officers of the army units of the Ukrainian National Republic who were interned in camps in Polish territory and subsequently moved in the 1920s to Czechoslovakia. In addition, the majority of two thousand students at Czech and Ukrainian schools in Czechoslovakia came from among their ranks, some of whom returned to the USSR after their studies. The first persecution of members of the intelligentsia from the so called “Galicians” was detected in 1932–1933; most of them, including professor Michal Lozinski, a former member of the government of the People's Republic of the West Ukraine, were extrajudicially sentenced by the political police for membership of a Ukrainian military organisation to five or ten years in a labour camp. In the period of the Great Terror they were imprisoned in the facilities of the White Sea–Baltic Camp on the Solovets and were executed at Sandarmoch in Karelia on the 3rd of November 1937. From 1933, the former “Petliurites” were arrested and accused of espionage in Czechoslovakia in connection with the Czech consulate in Kharkiv or of Czechoslovak citizens. Czechoslovak citizens, undoubtedly with regard to the development of mutual relations, were only expelled from the USSR. Furthermore, these cases were reopened during the Great terror leading to far more severe repression including executions.

Keywords:

Czechoslovakia. Ukrainian re-emigrants. USSR. Political persecution of intelligentsia. The 1st half of 1930s.

V letošním roce uplynulo sto let od vzniku samostatného Československa. Nová demokratická republika se stala jednou z cílových zemí uprchlíků před bolševiky a občanskou válkou v bývalém carském Rusku, přičemž na jejím území postupně vznikla relativně početná ruská i slabší, leč nezanedbatelná ukrajinská menšina. V Praze i dalších městech v českých zemích i na Slovensku vznikla řada ruských i ukrajinských politických stran a hnutí, spolků, kulturních a vědeckých institucí, vyvíjejících mnohostranné aktivity a vedoucích čilý společenský život.

Existence obou menšin v meziválečném Československu i v českých zemích v letech 1918 – 1945 byla vcelku podrobně zpracována v české historiografii už v první polovině 90. let. Je třeba zmínit především sérii tří sborníků vydaných v letech 1993 – 1995 na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze, jejichž redaktory byli Václav Veber a Anastázie Vukolová-Kopřivová.¹ V roce 1996 zde pak vyšla kolektivní monografie shrnující výsledky těchto výzkumů.² Osudy ruské emigrace v meziválečném období zachytila Světlana Tejchmanová, která už v roce 1993 vydala samostatnou přehledovou studii k této problematice,³ osudy ukrajinské menšiny v letech 1917 – 1945 s přesahy do minulosti i současnosti po roce 1989 se zabýval Bohdan Zilynskyj.⁴ Problematice obou menšin v meziválečném období na Slovensku se od počátku 90. let do současnosti soustavně věnovala zejména Ľubica Harbuľová.⁵

Už v úvodu prvního z výše uvedených sborníků si autorský kolektiv jako jeden z cílů vytkl i sledování „další orientace emigrantů z Ruska (naturalizace, další stěhování, návrat aj.).“⁶ O osudech ruských i ukrajinských reemigrantů, kteří se do Sovětského svazu vraceli ve 20. letech, však ve stávající literatuře existují jen povšechné zmínky. Např. S. Tejchmanová v souvislosti s tzv. smečovechovským hnutím, prosazujícím smíření se sovětskou mocí, spoluprací s bolševiky a návrat do Sovětského svazu, uvádí, že všichni jeho zakladatelé, „kteří se dali lákat sliby sovětské vlády o možném beztrestném návratu do vlasti, zemřeli buď v táborech GULAGu, nebo byli zavražděni čekisty (prof. Ustrajalov již ve vlaku, kterým se

¹ VEBER, Václav a kol. *Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918 – 1945 (sborník studií – 1.)*. Redaktoři sborníku Anastázie Kopřivová-Vukolová – Václav Veber. Praha: Seminář pro dějiny východní Evropy při Ústavu světových dějin FF UK v Praze, 1993. – VEBER, Václav a kol. *Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918 – 1945 (sborník studií – 2.)*. Redaktoři sborníku Anastázie Kopřivová-Vukolová – Václav Veber. Praha: Seminář pro dějiny východní Evropy při Ústavu světových dějin FF UK v Praze, 1994. – VEBER, Václav a kol. *Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918 – 1945 (sborník studií – 3.)*. Redaktoři sborníku Miluša Bubeníková – Václav Veber. Praha: Seminář pro dějiny východní Evropy při Ústavu světových dějin FF UK v Praze, 1995.

² VEBER, Václav et al. *Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918 – 1945*. Praha: Seminář pro dějiny východní Evropy při Ústavu světových dějin FF UK v Praze, 1996. Na monografii se autorsky podíleli Zdeněk Sládek, Miluša Bubeníková a Ľubica Harbuľová, která zpracovala kapitolu *Ruská a ukrajinská emigrácia na Slovensku v medzivojnovom období* (s. 94-110).

³ TEJCHMANOVÁ, Světlana. *Rusko v Československu (Bílá emigrace v ČSR 1917 – 1939)*. Praha: H&H, 1993. Dále např. TEJCHMANOVÁ, Světlana. *Politická činnost ruské emigrace v Československu v letech 1920-1939*. In *Slovanský přehled*, 1991, roč. 77, č. 4, s. 273-287.

⁴ ZILYNSKYJ, Bohdan. *Ukrajinci v Čechách a na Moravě. (1894) 1917 – 1945 (1994)*. Praha: Nakladatelství X-EGEM pro Výbor „Oni byli první“, 1995.

⁵ Srov. např. HARBULOVÁ, Ľubica. K niektorým aspektom pôsobenia ukrajinskej emigrácie na Slovensku v medzivojnovom období. In *Slovensko-rusínsko-ukrajinské vzťahy od obrodzenia po súčasnosť*. Bratislava, Slavistický kabinet SAV 2000, s. 88-100.; HARBULOVÁ, Ľubica. *Ruská emigrácia a Slovensko./Pôsobenie ruskej pooktóbrovej emigrácie na Slovensku v rokoch 1919 – 1939/*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 2001. – HARBULOVÁ, Ľubica – NACHAJOVÁ, Mária – BABOTOVÁ, Ľubica (Eds). *Osobnosti ruskej a ukrajinskej emigrácie na východnom Slovensku*. Prešov: Štátna vedecká knižnica, 2008 aj.

⁶ VEBER, V. et al. *Ruská a ukrajinská emigrace ...1*, s. 1.

vracel do Ruska).⁷ Hnutí, jehož název byl odvozen od sborníku *Smena vech* (Změna mezníků/milníků) vydaném v červenci 1921 v Praze skupinou významných ruských emigrantů, včetně řady univerzitních profesorů, mělo v dalších letech značný ohlas mezi ruskou emigrantskou mládeží. Je však otázkou, do jaké míry ovlivnilo vzhledem ke svému nacionalistickému charakteru a odmítání principu národního sebeurčení⁸ ukrajinskou emigraci, zejména početné studenty ukrajinských škol a univerzit působících v Československu.⁹

Osudy ruských a ukrajinských navrátilců do SSSR tak zůstaly dodnes podrobněji nezpracovány s výjimkou lidí odvečených po skončení druhé světové války z Československa sovětskými bezpečnostními službami.¹⁰ Jestliže v první polovině 90. let to bylo pochopitelné vzhledem k obtížné dostupnosti bývalých sovětských archivů, dnes se situace změnila minimálně ve třech ohledech. Především se uskutečnily rozsáhlé archivní výzkumy politických perzekucí v Rusku, na Ukrajině i v dalších postsovětských republikách, jejichž výsledkem je množství literatury,¹¹ martyrologů, tj. pamětních knih obsahujících soupisy obětí, i řada elektronických databází, přinášejících základní údaje o milionech obětí těchto perzekucí, které jsou volně dostupné. Pokud jde o Ukrajinu a Ukrajince, část obětí je zachycena v nejobsáhlejší ruskojazyčné databázi „Oběti politického teroru v SSSR“ (Žertvy politického teroru v SSSR) vedené od roku 1998 moskevskou organizací sdružení Memorial a soustřeďující dnes údaje o více než 2 600 tisících obětí.¹² Na Ukrajině zase od 90.

⁷ TEJCHMANOVÁ, S. *Rusko v Československu...*, s. 17. N. V. Ustrajalov byl předsedou východního oddělení ústředního výboru Strany lidové svobody (ruská liberální politická strana, známější jako Konstitučně demokratická strana, KD, kadeti) v Charbině a bývalým ministrem v Kolčakově vládě, který v roce 1920 přešel do sovětských služeb v Mandžusku. TEJCHMANOVÁ, Světlana. Politická činnost ruské a ukrajinské emigrace v Československu v letech 1920 – 1939. In VEBER, V. et al. *Ruská a ukrajinská emigrace ... I*, s. 8 a 18.

⁸ TEJCHMANOVÁ, S. *Rusko v Československu...*, s. 16-17.

⁹ K ukrajinskému školství a akademickým spolkům v ČR např. VACEK, Jiří. Institucionální základna ukrajinské emigrace v Československu v letech 1919 – 1945. In VEBER, V. et al. *Ruská a ukrajinská emigrace ... – 1.)...*, s. 17-21, 35-41. ZILYNSKYJ, B. *Ukrajinci v Čechách...*, s. 25-32.

¹⁰ Z českých prací srov. BYSTROV, Vladimír. *Z Prahy do GULAGu aneb překáželi*. Praha: Bystrov a synové, 1999. – BYSTROV, Vladimír. *Únosy československých občanů do Sovětského svazu v letech 1945 – 1955*. Praha: Themis, nakladatelství MV, p.o., pro Ústav dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, 2003. – BYSTROV, Vladimír. *Sovětská brutální svěvole a československý ustrašený králíček: Pokus o esejistický výklad stále nepřilíznámého zločinu z roku 1945*. Praha: Euroslavica pro Nadační fond angažovaných nestraníků, 2009. – ČUKA, Petr. *Únosy lidí z Československa sovětskou KGB*. In *Securitas imperii 7: Sborník k problematice bezpečnostních služeb*. Praha: Ústav dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, 2001, s. 192-223. – POLIŠENSKÁ, Milada. *Čechoslováci v Gulagu a československá diplomacie 1945 – 1953*. Praha – Bratislava: Libri – Ústav paměti národa, 2006. Ze slovenských např. LETZ, Robert: *Činnost sovětských orgánů NKVD na Slovensku v letech 1944 – 1945*. In BYSTRICKÝ, Valerian – FANO, Štefan (Eds.). *Slovensko na konci druhej svetovej vojny (stav, východiská a perspektivy): Zborník materiálov zo sympózia v Častej-Papierničke 23.11. – 25.11.1993*. Bratislava: Historický ústav SAV, 1994, s. 102-113. BARNOVSKÝ, Michal: *Odvlečení občanů ČSR zo Slovenska do pracovných táborov v ZSSR v rokoch 1944 – 1945*. In PEŠEK, Jan (Ed.). *V tieni totality: Politické perzekúcie na Slovensku (1948-1953): Zborník materiálov z vedeckej konferencie v Bratislave 10.4.1996, doplnený o spomienky perzekvovaných osob*. Bratislava: Historický ústav SAV v spolupráci s Nadáciou Milana Šimečku, 1996, s. 10-21. JUŠČÁK, Peter: *Odvlečení*. Bratislava: Kalligram 2001. PEKÁR, Martin – SIMON, Attila – TOKÁROVÁ, Zuzana (Eds.). *Cena vítězstva: Odvlečení obyvatelův z územia Československa, Maďarska a Polska do Sovětského svazu v letech 1944 – 1945*. Šamorín: Fórum inštitut pre výzkum menšín, 2017.

¹¹ Unikátní soubor téměř tisíce ruských, ale i některých ukrajinských a polských titulů k problematice politických represí v bývalém SSSR se podařilo shromáždit ve Slezském zemském muzeu v Opavě. Srov. BORÁK, Mečislav. *Ruská literatura o politických represích z fondů knihovny Slezského zemského muzea v Opavě*. Opava: Slezské zemské muzeum, 2015.

¹² Jsou v ní jen ukrajinské oběti z Autonomní republiky Krym, z Oděské oblasti a zčásti z Charkova a Mariupole zachycené v martyrologiích vydaných rusky před vznikem ukrajinské edice *Reabilitovani istorijeju*. Blíže viz BORÁK, Mečislav. *Zatajené popravky. Češi a českoslovenští občané popravení na sovětské Ukrajině*.

let vychází rozsáhlá vědecko-dokumentační edice „Rehabilitování historií“ (Reabilitovani istorijeju), v níž byly shromážděny údaje o více než 700 tisících perzekvovaných a podstatná část z nich rovněž zpřístupněna na internetu.¹³ Existuje i řada menších ruských databází, v podstatě elektronizovaných martyrologů,¹⁴ z novějších ukrajinských databází jmenujme např. „Národní banku údajů o obětech politických represí sovětského režimu na Ukrajině“ obsahující přes 200 tisíc jmen.¹⁵

V současnosti se lze opřít i o výsledky historických výzkumů politických perzekucí Čechů, československých občanů i obyvatel českých zemí, které probíhaly od počátku tisíciletí pod vedením nedávno zesnulého prof. Mečislava Boráka. Jedním z výsledků je elektronická databáze téměř čtyř a půl tisíce obětí, v níž se objevují i ruští a ukrajinští reemigranti, pokud byli obviněni ze špionážní činnosti ve prospěch Československa, zejména ve spojení s československými diplomaty, diverzní a záškodnické činnosti apod.¹⁶

Nelze opomenout ani materiály k této problematice nalezené při přípravě vědecké edice dokumentů k represím výše uvedených kategorií obyvatel v době Velkého teroru na Ukrajině, na níž v současné době spolupracují Ústav pro studium totalitních režimů České republiky v Praze a Resortní státní archiv Služby bezpečnosti Ukrajiny v Kyjevě za účasti historiků z Ústavu ukrajinských dějin Národní akademie věd Ukrajiny v Kyjevě a Slezské univerzity v Opavě.¹⁷

Pokusme se tedy na základě dostupných materiálů přiblížit osudy navrátilců na sovětské Ukrajině v první polovině 30. let. Materiály tamní politické policie¹⁸ hovoří o dvou skupinách reemigrantů,¹⁹ které byly předmětem represí. První z nich tvořili tzv. „Haličané“, tj. příslušníci Ukrajinské haličské armády (dále UHA), vojenské síly Západoukrajinské lidové republiky (dále ZULR), existující od října 1918 do července 1919,²⁰ kteří přišli do Československa ve dvou velkých vlnách. V květnu 1919 ustoupila před hrožícím obklíčením polskou armádou na území Podkarpatské Rusi podstatná část tzv. Horské brigády, s níž přišlo

z historie Velkého teroru na Volyni a v Podolí. Opava: Slezská univerzita v Opavě, Fakulta veřejných politik, 2014, s. 21. Baza danych imen žertv repressij. Memorial Moskva. [online] Dostupné na internetu: <http://lists.memo.ru>

¹³ BORÁK, M. *Zatajené popravy...*, s. 20. *Reabilitovani istorijeju*. [online] Dostupné na internetu: <http://www.reabit.org.ua>

¹⁴ BORÁK, M. *Ruská literatura...*, s. 22-24.

¹⁵ BORÁK, M. *Zatajené popravy...*, s. 21.

¹⁶ Podrobněji o těchto výzkumech např. JANÁK, Dušan. *Výzkum perzekuce československých občanů v bývalém SSSR v meziválečném období*. In X. sjezd českých historiků. Ostrava: Ostravská univerzita, 2017, s. 73-94.

¹⁷ *Velký teror na Ukrajině 1937–1938: česky rozměr. Sborník dokumentů. – Velykyj teror v Ukrajině (1937 – 1938 rr.): českyj vymir. Zbirnyk dokumentiv*. Rukopis, Praha – Kyjev, Ústav pro studium totalitních režimů České republiky – Haluzevyj deržavnyj archiv Služby bezpečnosti Ukrajiny. 871 s. Do výběru 111 dokumentů především z archivů SBU, ale i dalších ukrajinských archivů, bylo zařazeno sedm z dvou desítek dokumentů týkajících se ukrajinských reemigrantů.

¹⁸ V letech 1922 – 1934 se jednalo o Státní politickou správu Ukrajinské sovětské socialistické republiky (Gosudarstvennoje političeskoje upravlenije, GPU USSR), resp. Sjedenocnou státní politickou správu SSSR (Objediňonnoje gosudarstvennoje političeskoje upravlenije, OGPU SSSR), vytvořenou po vzniku Sovětského svazu, a od roku 1934 o Lidový komisariát vnitra (Narodnyj komissariat vnutrennich děl, NKVD), resp. Hlavní správu státní bezpečnosti (Glavnoje upravlenije gosudarstvennoj bezopasnosti, GUGB NKVD SSSR), a jejich ukrajinské složky (NKVD USSR a Upravlenije gosudarstvennoj bezopasnosti, UGB NKVD USSR).

¹⁹ Třetí, relativně nevelkou skupinu osob internovaných v táborech, kterou se nebudeme v této studii zabývat, tvořili bývalí váleční zajatci, kteří zůstali v Československu nebo sem přišli jako repatrianti z jiných zemí po skončení války. Národní archiv (dále NA) Praha, fond (dále f.) 782 – Ministerstvo zahraničních věcí – Ruská pomocná akce (dále MZV-RPA), karton (dále k.) 132, inventární číslo (dále inv. č.) 93, Informace o Ukrajincích internovaných na území ČSR (nedatováno, asi z přelomu let 1923-1924).

²⁰ Exilová vláda ZULR poté působila několik let ve Vídni. Podrobněji viz RYCHLÍK, Jan – ZILYNSKYJ, Bohdan – MAGOCSI, Paul Robert. *Dějiny Ukrajiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2015, s. 258-265.

i určité množství civilistů. Více než čtyři tisíce příslušníků brigády, přejmenované na Ukrajinskou brigádu, bylo další dva roky internováno v bývalém zajateckém táboře v Německém Jablonném (dnes Jablonné v Podještědí), nebyli však považováni za zajatce a vojenská struktura jednotky zůstala zachována. V červenci 1920 pak přešla hranice na Podkarpatské Rusi další část původní UHA, která rok předtím ustoupila na území Ukrajinské lidové republiky a již nyní ve „složitých peripetiích“ polsko-sovětské války hrozilo odzbrojení a internace v polských táborech. Jednalo se o téměř dva tisíce ukrajinských vojáků, internovaných v Růžodole u Liberce. Od jara do podzimu 1921 pak byly obě jednotky převedeny do tábora v Josefově, Ukrajinská brigáda likvidována a vedení tábora převzali představitelé československé armády. Po definitivním mezinárodním rozhodnutí o připojení východní Haliče k Polsku na jaře 1923 byl josefovskému táboru odebrán vojenský status, přešel do kompetence ministerstva zahraničních věcí a v roce 1926 byl zrušen. Část bývalých vojáků byla nucena vrátit se do Polska, další odešli na západ či hledali útočiště jinde v Československu.²¹ Někteří se však rozhodli pro návrat na sovětskou Ukrajinu, kam podle zpráv sovětské politické policie mělo v letech 1923 – 1927 odjet z Československa zvláštními vlaky několik tisíc Haličanů; tyto údaje je však třeba ověřit v českých a slovenských archivech. Nicméně vzhledem k tehdejšímu nedostatku kvalifikovaných odborníků v SSSR je pravděpodobné, že především absolventi ukrajinských i českých vysokých škol v Československu²² zde našli zpočátku bez problémů uplatnění ve vědě a výzkumu, některých průmyslových odvětvích i státní správě včetně „dělnicko-rolnické milice“, tedy uniformované policie.²³

Druhou zmiňovanou skupinu tvořili bývalí příslušníci Petljurovy armády Ukrajinské lidové republiky, kteří se údajně rovněž nacházeli v táborech pro Haličany. Pravděpodobnější však je, že přicházeli jednotlivě i po skupinách především z Polska, kde pro ně byly koncem roku 1920 zřízeny internační tábory, ale i z Vídně a dalších míst. Tito bývalí vojáci, pocházející z východních ukrajinských území, přicházeli do Prahy, ale především do Poděbrad, kde studovali na Ukrajinské hospodářské akademii a začlenili se do civilního života.²⁴ Pokud se rozhodli pro návrat do Sovětského svazu, bylo tomu tak obvykle až po ukončení studií, takže na Ukrajinu přicházeli ještě ve 30. letech, kdy řada z nich našla uplatnění v např. chemickém, průmyslu.²⁵

²¹ ZILYNSKYJ, B. *Ukrajinci v Čechách...*, s. 22-26. K táborům pro Ukrajince v letech 1919 – 1920 patřil ještě tábor v Chocni, srov. např. Vojenský historický archiv (dále VHA) Praha, f. Prezidium ministerstva národní obrany, inv. č. 2495, 2526, 2527 aj.

²² Např. na ukrajinském gymnáziu v táboře v Josefově složilo maturitní zkoušku, umožňující pokračovat ve studiu na vysokých školách, asi 220 osob, od roku 1921 působila v Praze Ukrajinská svobodná univerzita, od roku 1923 Ukrajinský vysoký pedagogický institut, v roce 1922 byla v Poděbradech zřízena Ukrajinská hospodářská akademie, ukrajinští studenti navštěvovali řadu fakult Univerzity Karlovy, studovali na Vysoké škole báňské v Příbrami atd. ZILYNSKYJ, B. *Ukrajinci v Čechách...*, s. 26-32. VACEK, J. *Institucionální základna...*, s. 36-38. V Československu se tak soustředilo přes dva tisíce ukrajinských studentů – emigrantů, což bylo nejvíce ve středoevropských zemích a Německu. TEJCHMANOVÁ, S. *Rusko v Československu...*, s. 13.

²³ Resortní státní archiv Bezpečnostní služby Ukrajiny (Haluzevyj deržavnyj archiv Služby bezpeky Ukrajiny, HDA SBU) Kyjev, f. 16, inventář (opys, dále op.) 1, spis (sprava, dále spr.) 194, list (arkuš, dále ark.) 44-50, Zpráva lidového komisaře vnitra USSR Izraila Leplevského vedení NKVD SSSR o činnosti české rozvědky v USSR z 21. listopadu 1937.

²⁴ RYCHLÍK, J. – ZILYNSKYJ, B. – MAGOCSI, P. R. *Dějiny Ukrajiny ...*, s. 275-276. ZILYNSKYJ, B. *Ukrajinci v Čechách ...*, s. 31. Kromě nich ovšem přicházeli jednotlivě z Polska i jiní uprchlíci, takže při jednáních o úplné amnestii a následné repatriaci východohaličských Ukrajinců do Polska na přelomu let 1923 – 1924 polská strana namítala, že „těmito Ukrajinci bylo spácháno mnoho skutečných zločinů, jež občanskou válkou nelze omluviti.“ NA Praha, f. 782 – MZV-RPA, k. 132, inv. č. 93, Informace o Ukrajincích...

²⁵ HDA SBU Kyjev, f. 16, op. 1, spr. 194, ark. 44-50, Zpráva lidového komisaře ...

Počátky perzekuce ukrajinských reemigrantů souvisí s odklonem od politiky ukrajinizace (korenizace) v období stalinské industrializace a kolektivizace zemědělství na přelomu 20. a 30. let, které se časově kryje jak s první sovětskou pětiletkou, tak s druhým, „stalinským“ cyklem politických represí obyvatelstva v letech 1928 – 1933.²⁶ Tažení proti ukrajinským intelektuálům zahájila GPU v roce 1929 „odhalením“ fiktivní ilegální nacionalistické organizace Svaz pro osvobození Ukrajiny (Spilka vyzvolennja Ukrajiny, SVU) v roce 1929. V následujícím roce ve vykonstruovaném politickém procesu se 45 údajnými „představiteli“ této organizace, z nichž polovinu tvořili členové Ukrajinské akademie věd, byly vyneseny několikaleté tresty odnětí svobody, které si odpykávali v koncentračních táborech,²⁷ současně se však připravovaly další procesy, v nichž padaly tresty smrti. V rámci akce „Jaro“ („Vesna“), směřující proti „staré“ inteligenci, bývalým carským důstojníkům a emigrantům, bylo jen na Ukrajině v letech 1930 – 1931 zatčeno přes dva tisíce osob a z nich 573 popraveno včetně českého velitele 44. střelecké divize a náčelníka posádky v Žytomyru Jaroslava Štrombacha. Ten byl původně zatčen s dalšími představiteli české menšiny, s nimiž se ve dnech 12. – 14. června 1931 před Nejvyšším soudem v Charkově konal známý „učitelský proces“. Z 21 obviněných, mezi nimiž bylo dvanáct učitelů, bylo deset odsouzeno k trestu smrti. Následně byly sice tresty zmírněny na 10 let odnětí svobody v táborech a někteří odsouzení postupně propuštěni na svobodu, nicméně v době Velkého teroru byla řada z nich znovu zatčena a odsouzena, resp. podruhé odsouzena v táborech a věznicích, a stejně jako mnoho obětí procesů z přelomu 20. a 30. let popravena.²⁸

Dosavadní zjištění naznačují, že ukrajinské reemigranty zasáhla tato vlna represí až o něco později. První obětí z řad Haličanů, kterou jsme zaznamenali, byl sice Klimentij Chomik, který se narodil v roce 1900 ve městě Turka v jižní části Hornodněstersterských Beskyd. Byl zatčen už 29. června 1930, protože však jako bydliště je uvedeno Československo a byl obviněn podle článku (dále čl.) 80 trestního zákoníku USSR (Ugolovnyj kodeks USSR, dále UK USSR), jednalo se o tzv. přeběhlíka (perebežčika), který přišel do SSSR nelegálně. Nezákonný přechod hranic tehdy mohl být posuzován buď podle čl. 55 odst. 10 UK USSR jako „zvlášť nebezpečný trestný čin proti veřejnému pořádku Sovětského svazu“, který patřil do kategorie protistátních trestných činů, nebo podle čl. 80 jako „jiný trestný čin proti veřejnému pořádku“, popř. s použitím obou článků současně.²⁹ V tomto případě byla tedy použita zdánlivě nejmírnější varianta, za kterou hrozil relativně nízký trest. Háček byl ale v tom, že vyšetřování nelegálních přechodů hranic spadalo do kompetence sovětské politické policie, jejíž orgány je v rámci svých soudních pravomocí také často rozhodovaly, zejména pokud došlo ke spojení se špionáží a vlastizradou. Tak tomu bylo i v případě K. Chomika, obviněného dále podle čl. 54 odst. 1 b UK USSR z vlastizrady, které se dopustil jako vojenská osoba, za což mu hrozil trest smrti. Nakonec ho zplnomocněné zastoupení (pelnomočnoje predstaviteľstvo, dále PP) GPU Ukrajiny 18. listopadu 1930 odsoudila k trestu odnětí svobody na 10 let. Zpočátku si jej odpykával zřejmě v Soloveckých táborech zvláštního významu

²⁶ Blíže viz např. RYCHLÍK, J. – ZILYNSKYJ, B. – MAGOCSI, P. R. *Dějiny Ukrajiny ...*, s. 288-301. BORÁK, M. *Zatajené popravy...*, s. 39-46. JANÁK, Dušan. *Českoslovenští občané a Češi v sovětských věznicích a táborech (1918–1956)*. In BORÁK, Mečislav (Ed.). *Perzekuce československých občanů v Sovětském svazu (1918–1956). Část I. Vězni a popravení. Sborník studií*. Opava: Slezské zemské muzeum – Slezská univerzita v Opavě, 2007, s. 25-33 aj.

²⁷ RYCHLÍK, J. – ZILYNSKYJ, B. – MAGOCSI, P. R. *Dějiny Ukrajiny ...*, s. 299-300.

²⁸ BORÁK, M. *Zatajené popravy ...*, s. 42-46.

²⁹ Trestní zákoník USSR – podobně jako trestní zákoníky ostatních sovětských republik – kopíroval trestní zákoník Ruské sovětské federativní socialistické republiky (dále UK RSFSR) z roku 1926, od něhož se lišil pouze číselným označením jednotlivých článků (v tomto případě o čtyři čísla nižším, takže čl. 80 UK USSR odpovídal čl. 84 UK RSFSR atd.). Srov. MOZOCHIN, Oleg B. *Pravo na represii. Vneshedebnyje polnomočija organov gosudarstvennoj bezopasnosti (1918 – 1953)*. Moskva: Kučkovo pole, 2006, s. 273 an. JANÁK, D. *Českoslovenští občané...*, s. 27-28.

OGPU, odkud byl odeslán v listopadu 1932 do nově zřízeného Uchtinsko-pečorského nápravně pracovního tábora (Uchtinsko-pečorskij ispravitel'no-trudovoj lager/dále ITL/, Uchtpečlag) v osadě Čibko (nyní Uchta) v Autonomní sovětské socialistické republice (dále „ASSR“) Komi. Ten byl v květnu 1938 rozdělen do čtyř táborů, přičemž K. Chomik poslední roky trestu strávil v neblaze proslulém Vorkutském ITL, odkud byl propuštěn teprve 29. června 1940.³⁰

První známou obětí tažení proti humanitní inteligenci z řad ukrajinských reemigrantů z ČSR se tak patrně stal Alexandr Badan-Javorenko, profesor historie na Charkovském institutu lidového vzdělávání, jenž se narodil roku 1894 v obci Vilky Mazovecki ve Východní Haliči. Kolem jeho pobytu v Československu existuje několik nejasností. Patrně sem přišel už v roce 1919, s první vlnou UHA, protože v následujícím roce se údajně stal členem Komunistické strany Československa (dále KSČ), která ovšem tehdy ještě neexistovala. Muselo tedy jít o marxistickou levici sociální demokracie, nicméně i tak to byl pro člověka, prchajícího před bolševiky, pozoruhodně rychlý názorový obrat. Do Charkova se zřejmě vrátil už v první polovině 20. let, protože v letech 1925 – 1929 byl údajně členem VKS(b); mezi členy KSČ, kteří požádali o převod příslušnou komisi ústředního výboru VKS(b),³¹ však jeho jméno nefiguruje. Přes ztrátu členství v komunistické straně až do února 1932, kdy byl obviněn z účasti v kontrarevoluční organizaci a zatčen, přednášel na vysoké škole a byl vedoucím redakce Ukrajinské sovětské encyklopedie. Ve vyšetřovací vazbě strávil půldruhého roku, než byl 23. září 1933 „trojkou“ Kolegia GPU USSR na základě hned čtyř paragrafů (čl. 54 odst. 2, 4, 8 a 11 UK USSR)³² odsouzen k deseti letům v nápravně pracovním táboře. Zpočátku byl odeslán do Verchněuralského politizolátoru OGPU nedaleko Čeljabinska (dnes Čeljabinská oblast Ruské federace),³³ poté byl přesunut do tábora na Solovecké ostrovy, který se stal organizační součástí Bělomořsko-baltského ITL (Belbaltlag, BBL), zřízeného na bázi Soloveckého ITL v roce 1931 pro výstavbu stejnojmenného kanálu, jednoho z dobových

³⁰ Baza dannyh imen žertv repressij. Memorial Moskva [online]. Chomik Klimentij Nikolajevič[cit.30.11.2018] Dostupné na internetu: <<http://lists.memo.ru/d34/f290.htm#n113>> Podle kusých údajů převzatých z této databáze byl vězněn ve Vorkutském ITL od 3. 11. 1932 do 29. 6. 1940. Protože tento tábor vznikl až 10. května 1938, pravděpodobný průběh jeho věznění jsme rekonstruovali podle *Sistěma ispravitel'no-trudovych lagerej v SSSR, 1923 – 1960. Spravočnik* /Obščestvo Memorial, GARF. Sostavil M. Smirnov. Pod red. N. G. Ochotina a A. B. Roginského. Moskva: Zvenja 1998, s. 192-193, 498-499.

³¹ Jednalo se o Komisi pro převod bývalých členů komunistických stran (Komissija po perevodu byvšich členov kompartij, dále „Komise“), která působila v letech 1920 – 1940, zpočátku při Ústředním výboru (dále ÚV) Komunistické strany Ruska/bolševiků/ (Kommunističeskaja partija Rossii/bolševikov/, KPR/b/, česky KSR/b/) a od roku 1925 Všesvazové komunistické strany /bolševiků/ (Vsesojuznaja kommunističeskaja partija/bolševikov/, VKP/b/, česká zkratka VKS/b/) a zabývala se žádostmi 1662 členů KSČ. Ruský státní archiv sociálně politické historie (Rossijskij gosudarstvennyj archiv socialno-političeskoj istorii, dále RGASPI), f. 17 Ústřední výbor Komunistické strany Sovětského svazu (Centralnyj komitet Kommunističeskoj partii Sovetskogo sojuza, dále CK KPSS), inventář (opis, dále op.) 98 – Komissija po perevodu byvšich členov kompartij 1920 – 1940 gg., díl (tom, dále t.) III, spisy (děla, dále d.) 10542-12158.

³² Čl. 54 odst. 2 se „týkal ozbrojeného povstání a útoku ozbrojených band na sovětské území či uchopení moci s těmito cíli, snahy odtrhnout část sovětského území či poškodit uzavření státní dohody SSSR s jinými zeměmi,“ čl. 54 odst. 4 pojednával o osobách „pomáhajících části mezinárodní buržoazie ... usilujících o svržení komunistického systému“ nebo „nacházejících se pod vlivem společenských skupin a organizací mezinárodní buržoazie, jež provádějí nepřátelskou činnost proti SSSR,“ čl. 54 odst. 8 trestal teroristické činy proti představitelům sovětského režimu včetně funkcionářů dělnických a rolnických organizací a čl. 54 odst. 11 antisovětskou propagandu prováděnou v organizované skupině. Všechny uvedené odstavce umožňovaly vynesení trestu smrti. Srov. BORÁK, Mečislav. Popravy jako součást politických represí v SSSR a dosud zjištěné oběti z řad Čechů a československých občanů. In BORÁK, M. (Ed.). *Perzekuce československých občanů...*, s. 147-149 (citace s. 147-148).

³³ „Politizolatory“ (političeskije izolatory) byly věznice politické policie s tvrdým režimem, přičemž Verchněuralský politizolátor byl v roce 1935 zařazen do skupiny pěti „věznic zvláštního určení“ NKVD. *Sistěma ispravitel'no-trudovych lagerej...*, s. 538.

symbolů Stalinovy gigantomanie, jehož velitelství sídlilo ve městě Medvežjegorsk v Karelské ASSR. V drsných severských podmínkách přežil jen do počátku Velkého teroru, neboť dne 9. října 1937 byl zvláštní trojkou Správy Lidového komisariátu vnitra (Narodnyj komissariat vnutrennich děl, dále NKVD) v Leningradské oblasti odsouzen k trestu smrti a o necelý měsíc později, 3. listopadu 1937 u osady Sandarmoch nedaleko Medvežjegorska popraven a pohřben; ještě za sovětského režimu byl však 18. února 1959 rehabilitován.³⁴

Mezi několika stovkami vězňů zavražděných v Sandarmochu byli i další Haličané z Charkova, zatčení koncem roku 1932 a na jaře 1933, poté opakovaně odsouzení a nakonec popraveni ve stejný den jako Badan-Javorenko. Popravě unikl jen Myron Čechovyč, narozený roku 1894 v haličském Volostkivu, ležícím západně od Lvova (dnes Mostycký okres Lvovské oblasti), vědecký pracovník Institutu sovětské výstavby a práva v Charkově. Také on v době pobytu v Československu vstoupil do KSČ a na rozdíl od Badana-Javorenko po příjezdu na Ukrajinu požádal o převod do VKS(b),³⁵ patrně však neuspěl, protože údaje v martyrologu se o jeho členství ve VKS(b) nezmiňují. Zatčen byl už 10. prosince 1932 za kontrarevoluční činnost, posléze vedle článků 54-4 a 11 obviněn i ze špionáže podle článku 54 odst. 6 UK USSR a 23. září 1933 odsouzen „trojkou“ Kolegia GPU USSR k deseti letům v ITL, které si odpykával v jednom z nejtěžších sovětských táborů – Vorkutinském ITL (Vorkutlag), ležícím za severním polárním kruhem. Byl sice propuštěn 6. prosince 1942, ale podle nařízení NKVD a Prokuratury SSSR č. 185 ze 29. dubna 1942 nesměl opustit Vorkutu. Tím však jeho martyrium neskončilo, protože počátkem 50. let byl znovu obviněn z členství ve špionážně-diverzní organizaci a 3. března 1951 Zvláštní poradou Ministerstva státní bezpečnosti SSSR (Osoboje soveščanije Ministerstva gosudarstvennoj bezopasnosti, OSO MGB) znovu odsouzen, tentokrát k vyhnanství ve městě Pečora v Komi ASSR. Zde se snad ještě dožil částečné satisfakce, když byl 1. října 1957 v první opatrné a dílčí vlně nápravy zločinů stalinismu rehabilitován.³⁶

Už 17. ledna 1933 byl za členství v Ukrajinské vojenské organizaci (dále UVO)³⁷ zatčen Osip Furer, narozený v roce 1898 v obci Bovšiv ve Stanislavské gubernii (dnes Ivano-Frankivská oblast), který sloužil napřed v rakousko-uherské, a poté v haličské armádě, s níž přišel do Československa. Zde vystudoval přírodní vědy na Karlově univerzitě v Praze (snad i estetiku) a v roce 1928 odjel na Ukrajinu, kde učil na Pedagogické škole v Korostyšivě. Podle sovětských pramenů byl členem KSČ a současně v letech 1926 – 1928 kandidátem Komunistické strany (bolševiků) /dále KS(b)/ Ukrajiny, což vysvětluje, proč po návratu do

³⁴ BORÁK, M. *Zatajené popravy...*, s. 200. *Reabilitovani istorijeju. Charkivska oblast'*. Kniga perša. Častina. 1. Kyjiv-Charkiv 2005, s. 96.

³⁵ RGASPI, f. 17, op. 98, t. III, d. 11 990 – Čechovič Miron Tibovič.

³⁶ *Reabilitovani istorijeju. Charkivska oblast'*. Kniga perša. Častina 2. Charkiv: Oryhinal, 2005, s. 585. Zde uveden jako Čechovyč Myron Tytovič.

³⁷ Ukrajinská vojenská organizace (UVO) vznikla koncem srpna 1920 na ustavujícím sjezdu v Praze a sdružovala převážně demobilizované důstojníky a vojáky UHA, vojáky ULR a příslušníky Sičových střelců – někdejšího ozbrojeného sboru vystupujícího v letech války za ukrajinské zájmy v řadách rakousko-uherské armády. Původně asi stočlenná vojensko-politická organizace usilující o obnovení ukrajinské státnosti, v jejímž čele stanul plukovník Jevhen Konovalec, se měla stát podzemním doplňkem oficiální ukrajinské politiky. Těžiště činnosti bylo na polském území (první vlna diverzních akcí se prohnala Haličí roku 1922). Rozkol organizace způsobily ideologické rozdíly i vnitřní spory ohledně pozice vůči exilové vládě Západoukrajinské lidové republiky a volby mezi teroristickou a politickou činností. Po vzniku Organizace ukrajinských nacionalistů (OUN) v únoru 1929 na kongresu konaném ve Vídni, v jejímž čele stál až do své smrti J. Konovalec, zavražděný v květnu 1938 v Rotterdamu sovětským agentem Pavlem Sudoplatovem, existovala UVO formálně i nadále, v polovině 30. let však fakticky ukončila svoji činnost. SVOBODA, David. *Dlouhá cesta do lesů*.

Politický vývoj ukrajinského integrálního nacionalismu a předpoklady vzniku Ukrajinské povstalecké armády. [online, cit. 30. 11. 2018]. Dostupné na internetu: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/publikace/securitas-imperii/no22/098-120.pdf>

SSSR nepožádal o převod do VKS(b).³⁸ Byl obviněn podle čl. 54 odst. 2 a 11 a obdržel o polovinu nižší trest než Badan-Javorenko nebo Čechovyč – pět let v ITL. Odpykával jej zpočátku v Karagandském ITL (Karlag), jehož velitelství sídlilo ve vesnici Dolinka u Karagandy v Kazachstánu, poté v táborovém středisku Belbaltlagu zvaném „Kreml“ na Solovkách, ale krátce před jeho skončením byl v Sandarmochu popraven.³⁹

Za členství v UVO byl 22. března 1933 zatčen i bývalý ministr vlády ZULR Michail Lozinskij, narozený v roce 1880 v obci Babyno v dnešním Kalužském okrese v Ivano-Frankivské oblasti. Do Prahy přišel v roce 1921, kdy sem z Vídně přešla Ukrajinská svobodná univerzita, na níž byl až do roku 1927 profesorem mezinárodního práva, a také v SSSR působil jako profesor práva na Institutu sovětské výstavby a práva v Charkově. Byl odsouzen podle článku 54 odst. 4 a 11 na deset let do ITL a trest si zpočátku odpykával ve městě Kemi, kde sídlilo do prosince 1933 velitelství Soloveckého ITL, a po jeho začlenění do struktury Belbaltlagu byl přemístěn do zvláštního izolátoru Savvat'jevo, odkud vedla už jen cesta na popraviště v Sandarmochu.⁴⁰

Na podzim 1933 jsme vedle represí „Haličanů“ zaznamenali i první případy pronásledování dalších ukrajinských reemigrantů za údajnou špionáž pro ČSR.⁴¹ Připomeňme alespoň dva z nich. V prvním se jednalo o Georgije Mazjukevyc, narozeného roku 1901 ve Vinnycké oblasti, který sloužil v petljurovské armádě, spolu s ní ustoupil do Polska a odsud odjel do Československa, kde se měl podle pozdějších zpráv NKVD z roku 1937 seznámit s tanečnicí Ervínou Kupferovou žijící v Praze, kterou si údajně vzal za ženu a vrátil se s ní v roce 1927 na Ukrajinu.⁴² Kupferová se narodila 10. března 1899 v Kosmonosech u Mladé Boleslavi v rodině úředníka městské samosprávy. Po studiu na gymnáziu a baletní škole v Praze absolvovala i taneční školu v Drážďanech a v roce 1922 otevřela svoji školu moderní rytmiky ovlivněnou konstruktivismem v Praze a současně vystupovala ve zdejších divadlech. Na Ukrajinu přijela už v listopadu 1926, aby nastoupila na místo choreografa v divadle v Dněpropetrovsku. Po příjezdu však zjistila, že je obsazeno již někým jiným, a marně hledala uplatnění, protože, jak uváděla ve svém životopise přiloženém k žádosti z 23. února 1927 o převedení do VKS(b), „přebývám v Kyjevě bez práce v naději, že něco nakonec najdu ve svém oboru“. Patrně v něm viděla východisko z existenčních problémů, její členství v KSČ však bylo na první pohled účelové, neboť do strany vstoupila v červnu 1926. Z tohoto důvodu zástupce KSČ při Výkonném výboru Komunistické internacionály na základě stanoviska ÚV KSČ v Praze její převedení nedoporučil a Komise jej v polovině března zamítla. Je zajímavé, že už předtím žádal začátkem března 1927 okružní sekretariát KS(b) Ukrajiny v Kyjevě o „vrácení její legitimace KSČ zpět, protože Kupferová si přeje odjet zpět do Čech.“ Že o tom vážně uvažovala, potvrzuje i dopis jejího otce z 9. února 1927, týkající se blíže nespecifikovaných komplikací s materiály potřebnými k převodu, v němž píše: „*Než čím dál na to myslím, tak nevím, co bych Ti radil. V jednu chvíli chci, abys toho všeho nechala, a za*

³⁸ Pokud tomu tak u O. Furera skutečně bylo, jedná se první zachycený případ současného členství v KSČ a VKS(b) či KS(b)U v Československu, který koresponduje se starším odhadem Miroslava Schneidera, že asi pětina převáděných členů KSČ měla ukrajinskou nebo ruskou národnost, přičemž ve 20. letech nebylo výjimkou jejich přijetí za členy KSR(b), resp. VKS(b) ještě před výjezdem z Československa. ŠNAJDER Miroslav [SCHNEIDER, Miroslav]. Čechoslovackaja emigracija v SSSR v mežvojennyj period. In *Professor MGU I. M. Beljavskaja: Matěrialy konferencii posvjaščennoj 90-letiju so dňa rožděnija professor MGU im. M. V. Lomonosova I. M. Beljavskoj*. Moskva 2005, s. 228.

³⁹ Baza danych imen žertv repressij. Memorial Moskva [online]. Osip Mironovič Furer [cit. 30.11.2018]
Dostupné na internetu: <<http://lists.memo.ru/d34/f290.htm#n113>>

⁴⁰ Srov. BORÁK, M. *Zatajené popravy...*, s. 201-202.

⁴¹ Celkově jsme v roce 1934 zjistili v různých pramenech a databázích více než tři desítky Ukrajinců a Čechů, zatčených a odsouzených za tento delikt, zatímco v roce 1932 to byly jen dva a v roce 1933 pouze tři případy.

⁴² HDA SBU Kyjev, f. 16, op. 30 (1951 r.), spr. 69, ark. 351-353.

*chvíli zas myslím „Jen bojuj“, ale musíš se sama rozhodnout. To víš, že budeš vždy vítána, a jak dál budeme žít – no vždyť se to uvidí.“*⁴³

V těchto materiálech není o manželovi žádná zmínka, což u žádosti o převod do VKS(b) bylo prakticky nemožné. Mohlo se jednat o blízkého přítele či druha, úvahy o návratu domů ale i tuto variantu spíše vylučují. Je tedy možné, že se s Mazjukevým poznala až na Ukrajině, kde nakonec zůstala jako učitelka hudby na Divadelním institutu v Charkově. Zde byla také 5. listopadu 1933 zatčena, obviněna ze špionáže pro českou rozvědku podle čl. 54 odst. 6 a 26. května 1934 Kolegiem OGPU SSSR vypovězena ze Sovětského svazu. Rehabilitace se dočkala až 27. ledna 1989.⁴⁴

Nepochybně ji zachránilo československé občanství, protože Mazjukevý, který v této době už mohl být jejím manželem a byl zřejmě zatčen spolu s ní, dopadl jako bývalý protivník bolševiků a sovětský občan podstatně hůře: dne 23. dubna 1934 byl soudní „trojkou“ při Kolegiu OGPU za členství v kontrarevoluční organizaci a špionáž odsouzen na 10 let do „koncentračního tábora“.⁴⁵ Ve zprávě o zatčení Mazjukevýchova bratra Vsevoloda, který si změnil jméno na Skamandr a pracoval jako fotoreportér kyjevského oddělení agentury „Sojuzfoto“, za zveřejnění snímku kotelny v závodě „Šelkostroj“ v listu *Kommunist*, byla ovšem hlavní role přiřčena Kupferové. Ta údajně „před odjezdem z Československa dostala za úkol odjet do Rumunska a vybudovat zde špionážní síť.“ Absurdní obvinění bylo dále doloženo informací, že v roce 1927 v doprovodu obou bratrů navštívila československý konzulát v Charkově.⁴⁶ O několik týdnů později se však v další Ivanovově zprávě vedení NKVD o tomto případě, nazvaném „Fotograf“, už hovoří o dvou československých „rozvědkách“, kteří měli vytvořit špionážní síť v armádě, průmyslových podnicích i ministerstvech, do níž počátkem roku 1928 zverboval Mazjukevý svého bratra. Jeho dalším úkolem bylo vytvoření ozbrojené „ukrajinské povstalecké organizace“ připravené zaútočit v okamžiku zahraniční intervence.⁴⁷ Ani on nepřežil období Velkého teroru, který jej zastihl v táborech Hlavní správy výstavby Dalekého severu (dále Dalstroj) na Magadanu, kde byl 10. dubna 1938 za „kontrarevoluční trockickistickou činnost“ odsouzen „trojkou“ UNKVD při Dalstroji k trestu smrti a 28. dubna 1938 zastřelen; rehabilitován byl teprve v lednu 1989.⁴⁸

Tragickému osudu neunikl ani inženýr Petro Televjak, který se narodil roku 1896 v Krasnosilci nedaleko Ternopilu ve Volyňské gubernii (dnes Ternopilská oblast) a v roce 1926 absolvoval Vysokou školu báňskou v Příbrami. Na Ukrajinu se údajně přestěhoval teprve v roce 1934 a byl zaměstnán jako projektant „Hiprokoksu“ v Charkově, už 20. března 1934 však byl zatčen za členství v UVO a ekonomickou špionáž. Kyjevský oblastní soud ho ještě v tomtéž roce odsoudil na pět let do ITL a zbavil na tři roky občanských práv, ale nepřežil otřesné podmínky v sovětských věznicích, kde za nezjištěných okolností zemřel.⁴⁹

⁴³ RGASPI, f. 17, op. 98, t. III, d. 1 226 – Kupferova Ervina, list (dále l.) 2-8.

⁴⁴ *Reabilitovani istorijeju. Charkivska oblast'*. Kniga perša. Častina. 1. Kyjiv-Charkiv 2005, s. 651.

⁴⁵ HDA SBU, f. 16, op. 30 (1951 r.), spr. 69, ark. 351-353, Zpráva zástupce náměstka lidového komisaře vnitra USSR Vasylja Ivanova tajemníkovi ÚV KS(b)U Stanislavu Kosiorovi z 13. května 1937 o zatčení Skamandra-Mazjukevých.

⁴⁶ HDA SBU, f. 16, op. 30 (1951 r.), spr. 69, ark. 351-353, Zpráva zástupce náměstka ... z 13. května 1937 o zatčení Skamandra-Mazjukevých.

⁴⁷ HDA SBU, f. 16, op. 30 (1951 r.), spr. 97, ark. 148-150, Zpráva zástupce náměstka lidového komisaře vnitra USSR Vasylja Ivanova lidovému komisaři vnitra SSSR Nikolaji Ježovovi a jeho náměstkovi Michailu Frinovskému (před 10. červnem 1937) o případě zatčeného Vsevoloda Skamandra (Mazjukevých) a dalších.

⁴⁸ Baza danych imen žertv repressij. Memorial Moskva [online]. Georgij Nikolajevič Mazjukevič [cit. 30.11.2018] Dostupné na internetu: <<http://lists.memo.ru/d21/f94.htm#n121>>

⁴⁹ *Reabilitovani istorijeju. Ternopilska oblast'*. Kniga druga. Ternopil: TzV „Terno-graf“ 2012, s. 635.

x x x

Na základě archivních pramenů a existujících databází jsme v předchozím textu zachytili perzekuci sedmi ukrajinských reemigrantů z Československa na sovětskou Ukrajinu v letech 1930 – 1934. V pěti případech se jednalo o tzv. Haličany, tj. bývalé občany Rakousko-Uherska z Haliče, která po první světové válce připadla Polsku. Prvním z nich byl Klimentij Chomik, který žil v Československu a byl odsouzený na podzim 1930 za ilegální přechod hranic a vlastizradu k deseti rokům vězení. Z dochovaných informací není jasné, proč bylo vůči němu použito ustanovení o stíhání vojenských osob, ve Vorkutlugu se mu však podařilo přežít likvidaci tzv. přeběhlíků v době Velkého teroru.

Další perzekuce haličských reemigrantů jsme zachytili až v letech 1932 – 1933. Jednalo se o dva vysokoškolské profesory (Alexandra Badan-Javorenka a Michaila Lozinského, bývalého člena vlády Západoukrajinské lidové republiky) a dva absolventy vysokých škol v Československu. Kromě M. Lozinského byli ve 20. letech členy KSČ a členy či kandidáty VKS(b) či KS(b(U), z toho minimálně jeden, spíše ale dva ještě za pobytu v Československu, protože nežádali o převedení příslušnou Komisi. To svědčí nejen o jejich levicovém smýšlení a prosovětské orientaci, ale i o tom, že dvojí členství pro budoucí navrátilce bylo možné, ovšem ještě ve 20. letech o členství ve VKS (b) přišli. Represe však následovaly až v letech 1932 – 1933. V září 1933 byli sice mimosoudně odsouzeni politickou policií, zejména za členství v Ukrajinské vojenské organizaci a antisovětskou činnost, jen k pěti nebo deseti letům nápravně pracovního tábora, ale v době Velkého teroru se tři z nich, věznění v zařízeních Bělomořsko-baltského tábora na Soloveckých ostrovech, jejichž charakter napovídá tomu, že byla určena pro politické vězně, stali 3. listopadu 1937 obětmi hromadných poprav vězňů u osady Sandarmoch nedaleko Medvěžjegorska v Karélii. Přežil pouze M. Čechovyč, vězněný ve Vorkutě, kde musel zůstat i po odpykání trestu, ale počátkem 50. let byl znovu odsouzen do vyhnanství v Pečoře.

Ze čtveřice „Haličanů“ byl pouze M. Lozinskij obviněn ze špionáže, za kterou byli od podzimu 1933 zatýkáni také bývalí „petljurovci“ i absolventi vysokých škol v Československu, obvinění z výzvědné činnosti pro ČSR ve spolupráci s československým konzulátem v Charkově, který byl přitom uzavřen již v únoru 1927, či s československými občany přebývajícími na Ukrajině. Zatímco Ukrajincům hrozily tresty od pěti do deseti let v táborech, českoslovenští občané byli – nepochybně s ohledem na rozvoj vzájemných vztahů – pouze vypovídáni ze SSSR. Tyto represe jsme prezentovali na osudech bývalého „petljurovského“ důstojníka S. Mazjukevče, jehož případ byl znovu otevřen po zatčení jeho bratra při konstrukci údajné špionážní skupiny napojené na československou a polskou rozvědku, a Ing. P. Televjaka, absolventa Vysoké školy báňské v Příbrami. Zatímco první z nich byl rovněž popraven za Velkého teroru, druhý zemřel za neznámých okolností kdesi ve věznici.

Bez ohledu na odlišnosti týkající se motivů emigrace i návratu do SSSR, politické orientace či pracovního uplatnění potvrdily sledované osudy reemigrantů ve 30. letech některé obecnější tendence: Dříve nebo později po příjezdu do SSSR se všichni stali obětmi represí, zejména tažení proti ukrajinské inteligenci, které skončily tragicky. Čtyři ze sedmi navrátilců byli popraveni v době Velkého teroru, jeden zahynul ve vězení a jen dva přežili dlouhodobé věznění, ale neušli dalším perzekucím. Případ S. Mazjukevče a E. Kupferové pak ukázal, jak v době Velkého teroru byly tyto případy politickou policií znovu účelově zneužívány k vytváření falešných obvinění a pronásledování nevinných lidí.

Prameny a literatura

Archivní prameny

Vojenský historický archiv Praha

- fond Prezidium ministerstva národní obrany

Resortní státní archiv Bezpečnostní služby Ukrajiny (Haluzevyj deržavnyj archiv Služby bezpeky Ukrajiny) Kyjev

- fond 16, inventář 1

Ruský státní archiv sociálně-politických dějin (Rossijskij gosudarstvennyj archiv socialno-političeskoi istorii)

- fond 17, inventář 98, díl III.

Literatura

BARNOVSKÝ, Michal. Odvečenie občanov ČSR zo Slovenska do pracovných táborov v ZSSR v rokoch 1944 – 1945. In PEŠEK, Jan (Ed.). *V tieni totality: Politické perzekúcie na Slovensku (1948-1953): Zborník materiálov z vedeckej konferencie v Bratislave 10.4.1996, doplnený o spomienky perzekvovaných osob.* Bratislava: Historický ústav SAV v spolupráci s Nadáciou Milana Šimečku, 1996, s. 10-21.

BORÁK, Mečislav. Popravy jako součást politických represí v SSSR a dosud zjištěné oběti z řad Čechů a československých občanů. In Borák, Mečislav (Ed.). *Perzekuce československých občanů v Sovětském svazu (1918–1956). Část I. Vězni a popravení. Sborník studií.* Opava: Slezské zemské muzeum – Slezská univerzita v Opavě, 2007, 117- 236.

BORÁK, Mečislav. *Ruská literatura o politických represích z fondů knihovny Slezského zemského muzea v Opavě.* Opava: Slezské zemské muzeum, 2015.

BORÁK, Mečislav. *Zatajené popravy. Češi a českoslovenští občané popravení na sovětské Ukrajině: z historie Velkého teroru na Volyni a v Podolí.* Opava: Slezská univerzita v Opavě, Fakulta veřejných politik, 2014.

BYSTROV, Vladimír. *Sovětská brutální svévole a československý ustrašený králíček: Pokus o esejistický výklad stále nepřilištnámého zločinu z roku 1945.* Praha: Euroslavica pro Nadační fond angažovaných nestraníků, 2009.

BYSTROV, Vladimír. *Únosy československých občanů do Sovětského svazu v letech 1945 – 1955.* Praha: Themis, nakladatelství MV, p.o., pro Ústav dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, 2003.

BYSTROV, Vladimír. *Z Prahy do GULAGu aneb překáželi.* Praha: Bystrov a synové, 1999.

ČUKA, Petr. Únosy lidí z Československa sovětskou KGB. In *Securitas imperii* 7. Sborník k problematice bezpečnostních služeb. Praha: Ústav dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, 2001, s. 192-223.

HARBULOVÁ, Ľubica. K niektorým aspektom pôsobenia ukrajinskej emigrácie na Slovensku v medzivojnovom období. In *Slovensko-rusínsko-ukrajinské vzťahy od obrodnenia po súčasnosť*. Bratislava, Slavistický kabinet SAV 2000, s. 88-100.

HARBULOVÁ, Ľubica. *Ruská emigrácia a Slovensko. /Pôsobenie ruskej poobtôbrovej emigrácie na Slovensku v rokoch 1919-1939/*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, 2001.

HARBULOVÁ, Ľubica – ŇACHAJOVÁ, Mária – BABOTOVÁ, Ľubica (Eds.). *Osobnosti ruskej a ukrajinskej emigrácie na východnom Slovensku*. Prešov: Štátna vedecká knižnica, 2008.

JANÁK, Dušan. Českoslovenští občané a Češi v sovětských věznicích a táborech (1918–1956). In BORÁK, Mečislav (Ed.). *Perzekuce československých občanů v Sovětském svazu (1918–1956). Část I. Vězni a popravení. Sborník studií*. Ed. Borák, Mečislav. Opava: Slezské zemské muzeum – Slezská univerzita v Opavě, 2007, s. 15-116.

JANÁK, Dušan. *Výzkum perzekuce československých občanů v bývalém SSSR v meziválečném období*. In: X. sjezd českých historiků. Ostrava: Ostravská univerzita, 2017, s. 73-94.

JUŠČÁK, Peter. *Odvlečení*. Bratislava: Kalligram, 2001.

LETZ, Robert. Činnosť sovietských orgánov NKVD na Slovensku v rokoch 1944 – 1945. In BYSTRICKÝ, Valerian – FANO, Štefan (Eds.). *Slovensko na konci druhej svetovej vojny (stav, východiská a perspektivy): Zborník materiálov zo sympózia v Častej-Papierničke 23.11. – 25.11.1993*. Bratislava: Historický ústav SAV, 1994, s. 102-113.

MOZOCHIN, Oleg B. *Pravo na represii. Vnėsudėbnyje polnomočija organov gosudarstvennoj bezopasnosti (1918 – 1953)*. Moskva: Kučkovo pole, 2006.

PEKÁR, Martin – SIMON, Attila – TOKÁROVÁ, Zuzana (Eds.). *Cena víťazstva: Odvlečenie obyvateľov z územia Československa, Maďarska a Polska do Sovietskeho zväzu v rokoch 1944 – 1945*. Šamorín: Fórum inštitút pre výskum menšín, 2017.

POLIŠENSKÁ, Milada. *Čechoslováci v Gulagu a československá diplomacie 1945 – 1953*. Praha – Bratislava: Libri – Ústav pamäti národa, 2006.

Reabilitovani istorijeju. Charkivska oblast'. Kniga perša. Častina. 1. Kyjiv-Charkiv 2005.

Reabilitovani istorijeju. Charkivska oblast'. Kniga perša. Častina 2. Charkiv: Oryhinal, 2005.

Reabilitovani istorijeju. Ternopilska oblast'. Kniga druga. Ternopil: TzV „Terno-graf" 2012.

RYCHLÍK, Jan – ZILYNSKYJ, Bohdan – MAGOCSI, Paul Robert. *Dějiny Ukrajiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2015.

SVOBODA, David. Dlouhá cesta do lesů. Politický vývoj ukrajinského integrálního nacionalismu a předpoklady vzniku Ukrajinské povstalecké armády.[online, cit. 30. 11. 2018]. Dostupné na internetu: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/publikace/securitas-imperii/no22/098-120.pdf>

ŠNAJDER, Miroslav [SCHNEIDER, Miroslav]. Čechoslovackaja emigracija v SSSR v mežvojennyj period. In *Professor MGU I. M. Beljanskaja. Matěrialy konferencii posvjaščennoj 90-letiju so dņa rožděnija professor MGU im. M. V. Lomonosova I. M. Beljanskaj*. Moskva 2005, s. 228.

Sistěma ispravitěľno-trudovyh lagerej v SSSR, 1923 – 1960. Spravočnik/ Obščestvo Memorial, GARF. Sostavil M. Smirnov. Pod red. N. G. Ochotina a A. B. Roginského. Moskva: Zvenja, 1998.

TEJCHMANOVÁ, Světlana. Politická činnost ruské emigrace v Československu v letech 1920-1939. In *Slovanský přehled*, 1991, roč. 77, č. 4, s. 273-287.

TEJCHMANOVÁ, Světlana. *Rusko v Československu (Bílá emigrace v ČSR 1917-1939)*. Praha: H&H, 1993.

VEBER, Václav a kol. *Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918 – 1945 (sborník studií – 1.)*. Redaktoři sborníku Anastásie Kopřivová-Vukolová – Václav Veber. Praha: Seminář pro dějiny východní Evropy při Ústavu světových dějin FF UK v Praze, 1993.

VEBER, Václav a kol. *Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918 – 1945 (sborník studií – 2.)*. Redaktoři sborníku Anastásie Kopřivová-Vukolová – Václav Veber. Praha: Seminář pro dějiny východní Evropy při Ústavu světových dějin FF UK v Praze, 1994.

VEBER, Václav a kol. *Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918 – 1945 (sborník studií – 3.)*. Redaktoři sborníku Miluša Bubeníková – Václav Veber. Praha: Seminář pro dějiny východní Evropy při Ústavu světových dějin FF UK v Praze, 1995.

VEBER, Václav et al. *Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918 – 1945*. Praha: Seminář pro dějiny východní Evropy při Ústavu světových dějin FF UK v Praze, 1996.

ZILYNSKYJ, Bohdan: *Ukrajinci v Čechách a na Moravě. (1894) 1917 – 1945 (1994)*. Praha: Nakladatelství X-EGEM pro Výbor „Oni byli první“, 1995.

Elektronické zdroje

Baza dannyh imen žertv repressij. Memorial Moskva. [online] Dostupné na internetu: <http://lists.memo.ru>

Reabilitovani istorijeju. [online] Dostupné na internetu: <http://www.reabit.org.ua>

Rukopisy

Velký teror na Ukrajině 1937 – 1938: česky rozměr. Sborník dokumentů. – Velykyj teror v Ukrajině (1937 – 1938 rr.): českyj vymir. Zbirnyk dokumentiv. Rukopis. Praha – Kyjev, Ústav pro studium totalitních režimů České republiky – Haluzevyj deržavnyj archiv Služby bezpečky Ukrajiny. 871 s.

Ústavnoprávne pomery po zániku Československa v roku 1939

Stanislav Konečný, Spoločenskovedný ústav, Centrum spoločenských a psychologických vied
SAV, Košice, konecny@saske.sk

KONEČNÝ, Stanislav. Ústavnoprávne pomery po zániku Československa v roku 1939. *Človek a spoločnosť* [Individual and Society], 2019, roč. 22, Supplement, s. 44-61. doi: <https://doi.org/10.31577/cas.2019.00.540>

Abstract:

The study is a response to the events organized on the occasion of the anniversary of the 1938 and 1939 historical events in the interwar Czechoslovakia, which determined further development trends throughout the Central European Space. The author has sought to find a connection between the open denial of democratic principles in the management and administration of society on the territory of the former Czechoslovakia at the end of the thirties of the last century and its development in the coming decades. In this sense he presents the constitutional and legal aspects of development on the territory of Czechoslovakia after its disintegration in mid-March 1939. He shows how the situation has evolved in Slovakia, in Subcarpathian Rus' as well as in the territory that became the protectorate of Nazi Germany. It therefore analyses the Constitution of the Slovak Republic, describes the political relations in Subcarpathian Rus' after the establishment of autonomy and its integration into Hungary. S. Konečný also presents the situation in Bohemia and Moravia after the declaration of the Protectorate and the establishment of the German administration on this territory. He criticizes the authoritarian and totalitarian elements in the political and legal systems in these regions that were part of Czechoslovakia. In the opinion of the author, it was precisely these that caused negative developments and some conflicts that they were stepping up during the Second World War and have been the cause of many losses, injustices and tragedies. Concerns, ambitions, but sometimes also efforts to rehabilitate ideology and politics in the post-war period have often led to new deformations that also affect our presence.

Keywords:

Czecho-Slovakia, Slovak republic, Subcarpathian Rus', Carpathian Ukraine, Protectorate of Bohemia and Moravia.

Slávnostné, spomienkové, ale najmä vedecké podujatia v roku 2018 organizované z príležitostí okrúhlych tzv. „osmičkových“ výročí, okrem iného, umožnili nielen hlbšie sa zamyslieť nad obsahom týchto historických udalostí, uvedomiť si ich dôsledky, ale rovnako i plastickejšie priblížiť odkazy a poučenia, ktoré nám, súčasným generáciám, priniesli. Jedným z neblahých jubileí, ktoré si v tejto súvislosti pripomíname, sú udalosti z roku 1938, obzvlášť mníchovský diktát a viedenská arbitráž, ktoré predznamenal faktický koniec Československej republiky a mnohým jej občanom aj straty a utrpenia, ktoré hneď alebo v blízkej budúcnosti po nich nasledovali. Hoci prominentný britský historik A. J. Toynbee (1889 – 1975) už v roku 1934 predpokladal, že mnohonárodné štáty v strednej Európe a na Balkáne sa dlho neudržia, pretože tam žijúcim národom chýbala najmä spoločná história a v relatívne krátkom čase si

vraj nedokážu vytvoriť novú identitu, predsa len Česi, väčšina Slovákov, Rusínov a Židov, ba dokonca i niektorí Maďari a Nemci, pociťovali zánik Československa ako určitú traumu.¹

Krátkym pohľadom na kľúčové historické udalosti na teritóriách rozpadajúceho sa československého štátu v roku 1939 chceme len pripomenúť, že osudy národov a národností po dočasnom zániku republiky, ktorý bol čiastočne determinovaný aj slovenským národným hnutím a emancipačným bojom etnických menšín v podmienkach nástupu fašizmu, sú vlastne potvrdením toho, že presadzovanie a uskutočňovanie akokoľvek prítlačlivých a zdanlivo tiež oprávnených hesiel bez ohľadu na vnútorné aj vonkajšie okolnosti takmer nikdy nevedie k ich skutočnému naplneniu. Zároveň považujeme za potrebné poukázať na to, že snaha realizovať či podporovať ústavné a iné právne aktivity pokiaľ nerešpektujú alebo viac-menej obchádzajú princípy humanity a demokracie, deľbu zákonodarnej, výkonnej a súdnej moci a ľudské, resp. občianske práva vonkoncom nezabránia regresii spoločnosti vo forme ekonomickej stagnácie, politickej pasivity a kultúrnej retardácie, ale často jej skôr napomáhajú.

Už koncom jesene roku 1938 bolo evidentné, že ani vznik asymetrickej federácie, ani nastolenie autoritárskeho režimu, ani ústup od demokracie v ideovej a v politickej oblasti, ale ani snaha o istý nový pomer k Nemecku po rozpade versailleského systému, nijako nedokážu zastaviť rozklad československej štátnosti a nezabránia úplnému rozpadu republiky. Veľmi málo efektívnymi sa v tomto smere ukázali byť pokusy „druhej republiky“ v poslednej chvíli zvrátiť vývoj situácie vo vnútri krajiny, a to prostredníctvom ráznych mimoriadnych opatrení zo strany ústrednej vlády, resp. použitím policajných zložiek alebo armády. S týmto cieľom pripravovaná misia generála L. Prchalů v Podkarpatskej Rusi, rovnako ako tzv. Homolov puč na Slovensku, boli neúspešné najmä preto, že prišli neskoro a boli plánované aj realizované nedôsledne.²

Rozhodnutie prebehlo nečakane a veľmi rýchlo v polovici marca 1939. Pod nátlakom zo strany Nemecka, ale aj s pomocou predstaviteľov radikálneho krídla *Hlinkovej slovenskej ľudovej strany* (HSĽS) totiž slovenský autonómny snem dňa 14. marca 1939 o 12:07 hodine aklamáciou schválil vytvorenie samostatného Slovenského štátu. O deň neskôr, 15. marca, autonómny snem Podkarpatskej Rusi schválil vznik nového nezávislého štátu *Karpatská Ukrajina*, ktorý v tom čase už obsadzovala maďarská armáda. Nasledujúci deň, 16. marca 1939, bol po vynútenom súhlase od prezidenta E. Háchu v Berlíne vydaný výnos A. Hitlera o včlenení zostávajúceho územia českej a moravskej časti Československa do Nemeckej ríše vo forme ríšskeho protektorátu. Všetky uvedené akty, bez ohľadu na ich pochybnú legitimitu a zjavnú neústavnosť, spôsobili zánik Česko-Slovenskej republiky de facto.

Slovensko bolo na tento krok relatívne najlepšie pripravené. Autonómne orgány totiž fakticky už od 7. októbra a v zmysle Ústavy od 22. novembra 1938 disponovali značnými kompetenciami, ktoré im jednak umožňovali hneď vykonávať istú časť štátnej moci na území Slovenskej krajiny a, okrem toho, dosť podstatne rozširovali aj ich participáciu na realizácii vnútornej i zahraničnej politiky a zvyšovali tak ich politický vplyv na vedenie celoštátnych záležitostí. Slovenský krajinský snem totiž získal zákonodarnú moc na území Slovenska, autonómna vláda moc výkonnú, pričom prijatie zákonov a rozhodnutí orgánov s celoštátnou pôsobnosťou podliehalo ich schváleniu. V tomto zmysle sa dá súhlasiť aj s tým, že v rámci druhej republiky vznikol na Slovensku osobitný právny subporiadok.³ Preto po vyhlásení sa za samostatný štát bolo možné do už existujúcich štruktúr, akými boli snem, predsedníctvo

¹ PACNER, Karel. *Osudové okamžiky Československa*. Praha: Albatros, 2001, s. 585-586.

² Podrobnejšie pozri ХУДАНИЧ, Василь. Розчленування Чехословаччини й окупація Закарпаття Угорщиною, 1938-39 рр. In *Закарпаття під Угорщиною 1938 – 1944 рр.* Ред. В. Маркус, В. Худанич. Нью Йорк; Чикаго; Ужгород : Гражда-Катрпати, 1999, s. 30-31; BYSTRICKÝ, Valerián. Vojenský zásah ústrednej vlády na Slovensku 9. – 11. marca 1939. In *Historický časopis*, 2010, roč. 58, č. 3. s. 439-469.

³ BEŇA, Jozef. *Vývoj slovenského právneho poriadku*. Banská Bystrica: Iris, 2001, s. 36-38.

snemu či vláda, len implementovať nový obsah, pričom ďalšie orgány sa mohli konštituovať až neskôr, a to na základe pripravovanej ústavy.

Slovenský štát vznikol zákonom schváleným slovenským snemom pod č. 1/1939 Slovenského zákonníka (Sl. z.) zo 14. marca 1939 o samostatnom slovenskom štáte. V § 1 sa v podstate len konštatovalo, že Slovenská krajina sa vyhlasuje za samostatný a nezávislý Slovenský štát a snem Slovenskej krajiny sa pretvára na zákonodarný snem Slovenského štátu. Výkonná a vládna moc bola odovzdaná vláde, ktorú menovalo Predsedníctvo snemu (§ 2). V zmysle § 3 však všetky dovtedajšie zákony, nariadenia a opatrenia zostali v platnosti, a to so zmenami, ktoré vyplývali z faktu samostatnosti štátu. Podľa § 5 tento zákon nadobudol účinnosť okamžite, teda dňom jeho prijatia.⁴ Provizórium definované uvedeným zákonom bolo ukončené až schválením Ústavy Slovenskej republiky v júli 1939.

Ústavný zákon č. 185/1939 Sl. z. z 21. júla 1939 o ústave Slovenskej republiky, napriek teokratickej terminológii a určitým prvkom korporativizmu, už v preambule určil, že slovenský štát bude republikou na čele s voleným prezidentom, s jednotným občianstvom, s nedeliteľným územím a s hlavným mestom Bratislavou. Podľa § 2 Ústavy štátnu moc mali vykonávať ňou určené orgány. Celkove bola Ústava rozdelená na trinásť hláv a tvorilo ju 103 paragrafov. Rigorózne oddelenie tých častí, ktoré upravovali legislatívu a exekutívu, v ústave evidentne chýba, čo spravidla býva znakom autoritatívnych alebo totalitných režimov.

Zákonodarná moc na celom území Slovenska bola zverená do rúk osemdesiatčlenného snemu. Jeho vznik, právomoci, úlohy, ale tiež obmedzenia fungovania, ako aj charakteristiky mandátu poslancov, boli zakotvené v paragrafoch 6 – 30 obsiahnutých v druhej hlave Ústavy. Poslanci mali byť volení na päť rokov, a to všetkými štátnymi občanmi s aktívnym volebným právom od 21 rokov. Veková hranica pasívneho volebného práva bola stanovená na 30 rokov. Každý poslanec mal vykonávať mandát osobne, nezastupoval však volebný obvod, ale celý štát a napriek zaručenej imunite mohol ho stratiť rozhodnutím Štátnej rady, a to na návrh predsedníctva snemu. Uznášaniaskopnosť snemu bola limitovaná minimálne jednou tretinou prítomných poslancov a schválenie návrhu predpokladalo súhlas nadpolovičnej väčšiny počtu prítomných poslancov. K prijatiu ústavných zákonov alebo ich zmien bola však nevyhnutná väčšina hlasov za účasti aspoň dvoch tretín členov snemu.

Do výlučnej kompetencie snemu ústava zaradila voľbu prezidenta, prijímanie ústavy, ústavných zákonov a ich zmien, schvaľovanie štátneho rozpočtu a záverečného účtu, ako aj uznášanie sa o zákonoch v oblasti brannej povinnosti, daňovej politiky a súdnej moci i súhlas s medzinárodnými a mierovými zmluvami (§ 24). Podľa § 25 Ústavy zákonodarná iniciatíva bola priznaná vláde, Štátnej rade a poslancom snemu. Prezident mal pritom právo veta, na prelomenie ktorého bola potrebná aspoň trojpäťtinová väčšina z najmenej dvoch tretín v sneme prítomných poslancov (§ 26). Zákon bolo potrebné vyhlásiť do ôsmich dní po jeho podpísaní prezidentom republiky (§ 29, ods. 2).

Zákonodarnú úlohu mohla však v zmysle § 44 vykonávať aj vláda prostredníctvom nariadení s mocou zákona, pokiaľ sa tieto netýkali záležitosti vo výlučnej právomoci snemu a pokiaľ by ich neprijatím došlo k nenahraditeľnej ujme alebo by boli ohrozené dôležité hospodárske, finančné alebo politické záujmy štátu. Takéto nariadenia boli ale podmienené súhlasom väčšiny členov vlády a prezidenta republiky. Súčasne bol predseda vlády povinný takéto nariadenie ihneď predložiť snemu, ktorý mal právo do tridsiatich dní jeho účinnosť zastaviť alebo nariadenie s mocou zákona zmeniť a vydať ho formou zákona.

Výkonnú moc v Slovenskej republike Ústava rozdelila medzi prezidenta, vládu a Štátnu radu. Postavenie, právomoci a úlohy prezidenta boli upravené v hlave tretej, a to v paragrafoch 31 – 40. Snem za aspoň dvojtretinovej účasti poslancov a väčšinou najmenej troch päťtin hlasov, a v druhom kole nadpolovičným počtom kladných hlasov, tak mohol za prezidenta zvoliť

⁴ GRONSKÝ, Ján – HŘEBEJK, Jiří (eds.). *Dokumenty k ústavnému vývoji Československa I. (1918-1945)*. Praha: Univerzita Karlova v Praze; Nakladatelství Karolinum, 2004, s. 188.

štátneho občana, ktorý už mal pasívne volebné právo, a to na dobu siedmich rokov. Prezident nemohol byť členom snemu, za výkon funkcie nebol nikomu zodpovedný a stíhať ho mohla len Štátna rada za vlastizradu. Trestom mohla byť len strata funkcie a práva ju znovu nadobudnúť. Kým prezident nebol zvolený alebo dočasne nemohol úrad vykonávať, zastupoval ho predseda vlády a v prípade demisie vlády predsedníctvo snemu.

Podľa § 38 Ústavy mal slovenský prezident veľmi silné postavenie, pretože okrem tradičnej reprezentatívnej funkcie a niektorých úloh v medzištátnych vzťahoch a za brannej pohotovosti štátu mali viaceré jeho kompetencie exekutívny charakter. Mal právo zvolávať i rozpúšťať snem, podpisovať aj vetovať prijaté zákony, schvaľovať nariadenia s mocou zákona, menovať a odvolávať ministrov, vymenovávať vysokoškolských profesorov, sudcov, štátnych úradníkov i dôstojníkov troch najvyšších stupňov, ale aj možnosť zvolať, ale tiež zúčastňovať sa na zasadnutiach vlády i Štátnej rady a predsedáť im. Mimoriadny status ale získal prezident aj v oblasti justície, pretože v zmysle § 72 mal právo nielen udeľovať milosť, ale aj zmierňovať a zahľadzovať tresty alebo úplne zastaviť, ba aj odmietnuť trestné stíhanie.⁵

Pravda, morálny kredit, politickú autoritu aj praktický vplyv prezidenta Dr. J. Tisa výrazne zvyšovali jednak povolanie kňaza, ale obzvlášť funkcia predsedu HSĽS, ktorá aj v zmysle § 58 mala reprezentovať účasť slovenského národa na štátnej moci. Na 8. zjazde HSĽS 1. októbra 1939 v Trenčíne, ktorý bol tiež posledným zjazdom strany, bol J. Tiso zvolený za jej predsedu.⁶ Jeho politické postavenie takmer až k absolútnej moci priblížil zákon č. 215/1942 Sl. z. o HSĽS, ktorý zaviedol tzv. vodcovský princíp. J. Tiso ako vodca strany a národa tak v skutočnosti odsúval inštitúty snemu, Štátnej rady, no i súdne inštitúcie na vedľajšiu koľaj a dosiahol skoro až právomoci diktátora.⁷ Takéto postavenie hlava štátu v moderných dejinách nášho územia nikdy nemala.⁸

Štvrtá hlava Ústavy bola vyhradená ustanoveniam o vláde obsiahnutých v §§ 41 až 50. V ich zmysle vláda pozostávala z predsedu a ministrov menovaných prezidentom, pričom jej základnou úlohou bolo vydávať nariadenia na vykonávanie zákonov a v ich medziach. Jej právom bolo zvolenie zástupcu predsedu vlády, ktorý ju viedol počas jeho neprítomnosti, inak táto povinnosť pripadla najstaršiemu z ministrov. Vláda mala rozhodovať kolektívne za účasti väčšiny ministrov, okrem predsedu, resp. jeho zástupcu. Vláda bola zodpovedná snemu a jej členovia za porušenie zákonov podliehali trestnej zodpovednosti. Obžaloba bola v zmysle Ústavy v kompetencii snemu a trestné pokračovanie mala vykonávať Štátna rada.

Inštitút Štátnej rady bol upravený v paragrafoch 51 – 57 zahrnutých do piatej hlavy Ústavy. Hoci obdobné ustanovizne existovali najmä v niektorých štátoch, ktoré boli budované na korporatívnom princípe, Štátna rada na Slovensku mala skutočne svojrázny charakter. Dá sa povedať, že obsahovala prvky politického, poradného, kontrolného, disciplinárneho, ale aj súdneho orgánu. Fakticky mohla mať maximálne 27 členov, pretože šiestich z nich menoval prezident, desiatich vysielala HSĽS, spolu dvaja zastupovali politické strany nemeckej a maďarskej menšiny (*Deutsche Partei in der Slowakei*, *Szlovenszkói Magyar Párt*) a šiesti reprezentovali jednotlivé stavy. Podľa § 61 Ústavy totiž každý občan musel byť organizovaný v jednom zo šiestich stavov, ktorými v zmysle § 60 Ústavy boli poľnohospodárstvo, priemysel, obchod a živnosť, peňažníctvo a poisťovníctvo, slobodné povolania a verejní

⁵ 185. Ústavný zákon zo dňa 21. júla 1939 o ústave Slovenskej republiky. In *Slovenský zákonník*. Ročník 1939, čiastka 41 vydaná 31. júla 1939, ss. 375-377, 381.

⁶ PODOLEC, Ondrej. K niektorým prvkom prvej slovenskej ústavy a ich reálnej aplikácii v politickom živote štátu. In *Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov I*. Ed. M. Lacko. Trnava: Katedra histórie Filozofickej fakulty Univerzity sv. Cyrila a Metoda, 2002, s. 28.

⁷ HORVÁTH, Peter. Prezident v moderných dejinách Slovenska (1918-1989). In *Slovenská politologická revue*, roč. 2005, č. 2, s. 16.

⁸ OROSZ, Ladislav – ŠIMUNIČOVÁ, Katarína. *Prezident v ústavnom systéme Slovenskej republiky*. Bratislava: Veda, 1998, s. 36.

zamestnanci a osvetoví pracovníci. Členmi Štátnej rady ex offio boli predseda vlády a predseda snemu.

Štátna rada mala trojročné funkčné obdobie, ustanovujúcu schôdzu zvolával prezident a na nej bol volený predseda a ostatní funkcionári. Členovia Štátnej rady mali pritom imunitu rovnako ako poslanci a boli viazaní mlčanlivosťou. Členstvo v sneme a v Štátnej rade sa ale vzájomne nevylučovalo. Štátna rada rozhodovala kolektívne väčšinou hlasov. Na hlasovanie sa povinne musel zúčastniť predseda alebo jeho zástupca a väčšina jej členov.⁹ Prvá schôdza Štátnej rady sa uskutočnila 1. augusta 1940, pričom za predsedu bol zvolený Dr. V. Ravasz a za podpredsedov správca Matice slovenskej J. Škultéty a spišský biskup J. Vojtaššák.

Súdnictvu bola vyhradená deviatá hlava Ústavy Slovenskej republiky, ktoré si však v § 65 - § 74, na rozdiel od zákonodarnej a výkonnej moci, udržalo istú formálnu nezávislosť a demokratický charakter. Na prvý pohľad je zjavné, že prameňom a predlohou ustanovení bola Ústava Československej republiky z 29. februára 1920, čo spolu s prevzatím väčšiny personálneho osadenstva justičných orgánov z obdobia Československa relatívne uchránilo túto sféru pred tlakom totalitných inštitútov a praktík, a to aj po prijatí zákona č. 112/1942 Sl. z. z 12. júna 1942 o organizácii súdov, úradov verejnej obžaloby a súdnej správy.¹⁰

V ústavnom systéme Slovenskej republiky boli zákonodarná, výkonná a súdna moc síce formálne predsa len oddelené, avšak nebola medzi nimi rovnováha. Štát mal isté znaky parlamentno-prezidentského systému, preto výkonná zložka moci jednoznačne dominovala. Svedčí o tom predovšetkým málo výrazné postavenie a neveliká autorita snemu, ktorý nebol v centre politického diania.¹¹ Po prijatí Ústavy vlastne ani nedošlo k oficiálnemu rozpusteniu snemu a k novým voľbám. Na základe § 100 bol totiž v celej záležitosti ústavodarného snemu zachovaný status quo až do jeho doplnenia. Zároveň bol mandát bývalého krajinského snemu, ktorý vznikol ešte v decembri 1938, podmienčne predĺžený vlastne až do 31. decembra 1943. Nových poslancov menoval prezident, no napriek stanovenému počtu 80 členov v praxi bolo v sneme iba 63 poslancov. Zasadnutia snemu mali spravidla len veľmi formálny charakter a v poslednej etape existencie vojnovkej Slovenskej republiky sa už ani nekonali.

Podstatne zložitejšia situácia vznikla a kontroverzejší vývoj sa odohrával na území Podkarpatskej Rusi po priznaní autonómie, o ktorú usilovali takmer všetky tamojšie politické sily, hoci aj s rôznou motiváciou. Autonómna vláda A. Bródyho s prevahou členov ruského smeru menovaná 11. októbra 1938 nevyhovovala predstaviteľom ukrajinskej orientácie, ktorí ju obviňovali z inklinovania k Maďarsku. Neuspokojovala však ani záujmy Nemecka, ktoré Podkarpatskú Rus využívalo len ako ďalší z nástrojov na rozbitie Československa. Intrigami a nátlakom ale dosiahlo jednak zatknutie premiéra už 26. októbra a súčasne aj vymenovanie predstaviteľa ukrajinského smeru Mons. A. Vološina na jeho miesto. Pražská vláda vtedy viac verila ukrajinskému krídlu podkarpatsko-ruskej politiky, ktoré nepodozrievala zo spolupráce s Maďarskom, avšak, na druhej strane, podcenila jeho vzťahy s *Organizáciou ukrajinských nacionalistov* (OUN) a s nacistickým Nemeckom, čo sa jej v krátkom čase aj vypomstilo.¹² Po neúspechu československo-maďarských rokovaní v Komárne sa otázka hraníc Slovenska a Podkarpatskej Rusi s Maďarskom stala predmetom medzinárodnej arbitráže, ktorá sa konala

⁹ 185. Ústavný zákon zo dňa 21. júla 1939 o ústave Slovenskej republiky. In *Slovenský zákonník*. Ročník 1939, čiastka 41 vydaná 31. júla 1939, s. 378-379.

¹⁰ GRONSKÝ, J. *Komentované dokumenty k ústavným dejinám Československa I, 1914 – 1945*. Praha: Univerzita Karlova v Praze; Nakladatelství Karolinum, 2005, s. 507.

¹¹ LACKO, Martin. *Slovenská republika 1939 – 1945*. Bratislava: Perfekt, 2008, s. 50-51.

¹² PEŠKA, Pavel. K ústavnému postavení Podkarpatské Rusi. In *Střední Evropa a Podkarpatská Rus*. Ed. J. Hořec. Praha: Česká expedice, 1997, s. 77.

vo Viedni 2. novembra 1938. Rozhodnutím ministrov zahraničných vecí Nemecka a Talianska Joachima von Ribbentropa a grófa Galeazza Ciana pripadlo územie Podkarpatskej Rusi o rozlohe 1 500 km², na ktorom sa nachádzalo 97 obcí asi so 180 000 ľuďmi, Maďarsku. Hoci išlo „len“ o 12% územia Podkarpatska, súčasťou Maďarska sa stali najväčšie mestá regiónu (Užhorod, Mukačevo, Berehovo), ale aj 13 obcí s absolútnou a štyri obce s relatívnou väčšinou rusínskeho alebo ukrajinského obyvateľstva.¹³ Hlavným mestom autonómnej Podkarpatskej Rusi sa tak stal Chust, ktorý mal vtedy 14 000 obyvateľov.

Tretia autonómna vláda, ktorú naďalej viedol A. Vološin, vznikla potom v súvislosti s voľbou Dr. E. Háchu za prezidenta Česko-Slovenskej republiky a menovaním novej vlády R. Berana 1. decembra 1938. Okrem aktivistov ukrajinského hnutia, podporovali ju najmä haličskí emigranti, členovia OUN, ako aj príslušníci polovojenskej organizácie Karpatská Sič, (*Організація Народної Оборони „Карпатська Січ“*), ktorí v daných pomeroch videli svoju príležitosť s pomocou Nemecka začať s bojom za Veľkú Ukrajinu. Nová vládna garnitúra sa uchýlila k prenasledovaniu rusofilských organizácií a politikov, ktorí nemienili akceptovať jej politický kurz a chceli buď zotrvať v republike alebo skôr inklinovali k Maďarsku. Vláda ale mala podporu Nemecka, ktoré jej poskytlo pôžičku stotisíc ríšskych mariek a uzavrelo tiež niekoľko obchodných zmlúv na tradičné komodity tohto regiónu, akými boli kožušiny, koža, vlna, víno a mliečne výrobky.¹⁴

Autonómna vláda s pomocou ďalších organizácií presadzovala ukrajinizáciu regiónu. V rozpore so zákonom o autonómii Podkarpatskej Rusi zavádzala ukrajinský jazyk do škôl a od decembra aj používala názov *Karpatská Ukrajina*, hoci to bolo len v kompetencii snemu Podkarpatskej Rusi. Od začiatku roku 1939 sa opierala o novú politickú stranu *Українське національне об'єднання* (УНО) [Ukrajinské národné zjednotenie], najmä keď 22. januára 1939 bola činnosť ostatných strán zastavená. V regióne sa množili rôzne provokácie a drobné incidenty, a to najmä zo strany radikálnych nacionalistov aj diverzných skupín z Maďarska a Poľska, proti ktorým zasahovala polícia aj armáda. To zase vyvolávalo protesty autonómnej vlády v Chuste a malo tiež diskreditovať československé orgány v očiach medzinárodnej verejnosti.

V tejto atmosfére zmätku a zastrašovania sa tiež pripravovali voľby do autonómneho snemu Podkarpatskej Rusi, ktoré sa konali v nedeľu 12. februára 1939. Nemali demokratický charakter, opozícii bolo znemožnené kandidovať, volilo sa za asistencie členov Karpatskej Siče, a tak za jednotnú kandidátku UNO hlasovalo 92,40 % voličov, a to s volebnou účasťou 92,5 %.¹⁵ Bolo zvolených celkom 32 poslancov autonómneho snemu, z ktorých štrnásť boli z Chustu, teda až 43,75%. Prezident E. Hácha pôvodne chcel zvolať snem na 2. marca 1939, avšak vzhľadom na kolíziu s termínom zasadania ústrednej vlády v Prahe dátum presunul na 22. marca. Práve na žiadosť A. Vološina však zasadnutie určil už na 15. marca 1939. Keď sa 14. marca 1939 pod vplyvom vyhlásenia slovenského štátu premiér A. Vološin obrátil na A. Hitlera s prosbou o ochranu, nedostal žiadnu odpoveď. Nemecké plány boli vtedy už odlišné, pričom autonómne Podkarpatsko z hľadiska Nemeckej ríše svoju úlohu už splnilo.

Snem Podkarpatskej Rusi sa začal 15. marca 1939 o 15:20 hodine v upravenej a slávnostne vyzdobenej telocvični gymnázia v Chuste a mal veľmi rýchly priebeh, keďže za necelé štyri hodiny sa uskutočnilo šesť zasadnutí snemu. Zvolení na nich boli jednak jeho funkcionári, prezident Zakarpatskej Ukrajiny a po troch čítaniach v skrátenom legislatívnom konaní boli jednomyseľne schválené dva ústavné zákony, hoci poslanci nemali k dispozícii ani písomné verzie návrhov. Prvých zasadnutí sa zúčastnilo 22 poslancov z celkového počtu 32 osôb

¹³ ВЕГЕШ, Микола. *Карпатська Укrajина : Документи і факти*. Ужгород :Видавництво „Карпати“, 2004, s. 134-135.

¹⁴ ŠVORC, Peter. *Zakliata krajina : Podkarpatská Rus 1918-1946*. Prešov: Universum, 1996, s. 97.

¹⁵ SUŠKO, Ladislav. Podkarpatská Rus ako autonómna krajina pomníchovskej – druhej ČSR. In *Česko-slovenská historická ročenka* 1997. Ed. V. Gonč. Brno: Masarykova univerzita, 1997, s. 162.

zvolených vo voľbách, teda 68,75%, takže snem bol schopný uznášania. Po zvolení A. Vološina za prezidenta počet poslancov poklesol na 21 ľudí. Predsedajúcim snemu bol A. Štefan, jeho zástupcami F. Revaj a Dr. S. Rosocha, ktorí spolu s tajomníkom snemu a jeho zástupcom zvládli hektické tempo zasadnutí.

Na prvom zasadnutí sa uskutočnilo len otvorenie snemu príhovorom A. Vološina, sľub prítomných poslancov a voľba funkcionárov snemu i jednotlivých komisií. Hlavným bodom druhého zasadnutia bolo prvé čítanie vládneho návrhu zákona o nezávislosti, štátnom zriadení, názve, jazyku, zástave, štátnom znaku a o hymne Karpatskej Ukrajiny. V diskusii vystúpili traja poslanci. Dr. M. Braščajko vyzval snem k prijatiu zákona. S. Rosocha navrhol časť o štátnom znaku doplniť o zobrazenie trojzubca sv. Vladimíra a o. K. Fedeleš aj o znak kríža. Obe zmeny boli akceptované a návrh zákona v prvom čítaní schválený, pričom celé zasadanie trvalo len 16 minút.¹⁶

V priebehu ďalších dvanástich minút sa realizovalo tretie zasadnutie Snemu s jeho otvorením, s druhým a tretím čítaním návrhu zákona, s jeho jednomyseľným schválením formou verejného hlasovania a so záverom zasadania. Prijatý zákon č. 1 pozostával celkom z ôsmich paragrafov, ktoré právne zakotvovali nezávislosť nového štátu s názvom *Karpatská Ukrajina* a s ukrajinským štátnym jazykom. Podľa § 3 bola Karpatská Ukrajina republikou na čele s prezidentom, ktorého volí snem. Piaty paragraf stanovoval modro-žltú štátnu vlajku a siedmy paragraf určoval za štátnu hymnu pieseň „Ще невмерла Україна ...“ Relatívne najrozsiahlejšie bolo znenie § 6 o štátnom znaku. Pôvodne navrhovaný krajinský (zemský) erb Podkarpatskej Rusi bol pozmeňujúcimi návrhmi doplnený o trojzubec s krížom na strednom zube s tým, že jeho konkrétne prevedenie určí osobitný zákon. V zmysle § 8 Zákon č. 1 nadobúdala platnosť momentom jeho prijatia.¹⁷

Veľký význam malo štvrté zasadnutie Snemu, ktoré sa začalo hneď po trojminútovej prestávke a bolo venované voľbe prezidenta Karpatskej Ukrajiny. Predseda snemu A. Štefan pritom charakterizoval prezidenta ako „viditeľný symbol štátnosti“ i „ústavného reprezentanta vnútorného aj vonkajšieho života Karpatskej Ukrajiny“. Hoci to bola jediná voľba, ktorá sa konala tajným hlasovaním a bez oficiálne navrhovaného kandidáta, predseda vlády Vološin získal hlasy všetkých 22 poslancov. Je pozoruhodné, že celé zasadnutie s písaním mena na hlasovacie lístky, s počítaním hlasov, vyhlásením výsledkov aj s príhovorom novozvoleného prezidenta nepresiahlo 15 minút.¹⁸

Obsahom piateho zasadnutia Snemu bolo prvé čítanie návrhu zmocňovacieho zákona. Bol navrhovaný ako zákon č. 2 v podobe troch paragrafov. Podľa § 1 zákon umožňoval vláde až do odvolania vydávať so súhlasom prezidenta nariadenia s mocou zákona, a to s výnimkou ústavných zákonov. § 2 vyžadoval takéto nariadenia schváliť na najbližšom zasadnutí snemu, inak by stratili záväznosť. Tretím paragrafom bola zase určená okamžitá platnosť uvedeného zákona, a to dňom jeho schválenia. K návrhu neboli žiadne pripomienky, bol taktiež prijatý jednomyseľne, a tak celé zasadnutie trvalo len sedem minút.¹⁹ Nasledovalo šieste zasadanie, na ktorom bol zmocňovací zákon po druhom a treťom čítaní rovnako schválený všetkými 21 prítomnými poslancami. Prezident Karpatskej Ukrajiny A. Vološin vymenoval novú vládu v rovnakom zložení, ako ju vyhlásil 14. marca s tým rozdielom, že premiérom sa stal J. Revaj, ktorému zostal tiež post zahraničných vecí. Ministrom vnútra sa stal J. Perevuznyk, ministrom

¹⁶ Протокол із 2-го засідання Сойму КУ в Хусті, відбутого в середу, 15.III.1939. In РОСОХА, Степан. *Сойм Карпатської України : 10-тиліття проголошення самостійності*. Вінніпег: The Ukrainian National Publishing Company, Ltd., 1949, s. 76-79.

¹⁷ Протокол із 3-го засідання Сойму КУ в Хусті, відбутого в середу, 15.III.1939. In РОСОХА, С. *Сойм Карпатської України*, s. s. 79-81.

¹⁸ Протокол із 4-го засідання Сойму КУ в Хусті, відбутого в середу, 15.III.1939. In РОСОХА, С. *Сойм Карпатської України*, s. 81-85.

¹⁹ Протокол із 5-го засідання Сойму КУ в Хусті, відбутого в середу, 15.III.1939. In РОСОХА, С. *Сойм Карпатської України*, s. 85-87.

hospodárstva a obrany S. Kločurak, financií, dopravy a spojov J. Braščajko, zdravotníctva a sociálnej starostlivosti M. Dolinaj a ministrom školstva, osvetu a náboženských záležitostí A. Štefan.²⁰

Keď 15. marca snem v Chuste vyhlasoval nezávislosť štátu Karpatskej Ukrajiny, volil A. Vološina za prezidenta a prijímal zmocňovací zákon, maďarská armáda na fronte širokom 170 km postupovala a obsadzovala jeho územia. Účinného odporu bola schopná len československá armáda, ktorá ale, vzhľadom na vyhlásenie protektorátu, dostala rozkaz evakuovať a ustupovala cez Slovensko, Rumunsko a Poľsko.²¹ Mobilizácia domácich síl bola neúspešná, oddiely Karpatskej Siče boli slabo vyzbrojené, v bojoch málo skúsené a tiež bez ústredného velenia, ktoré v nevhodnej situácii a v poslednej chvíli prevzal plk. S. Jefremov. Nasadenie nepľnoletých študentov proti pravidelnej maďarskej armáde sa nám dnes javí ako zbytočná tragédia.²² Novovymenovaná vláda, ako i ďalší politickí exponenti, ba aj niektorí príslušníci velenia Karpatskej Siče, emigrovali cez Rumunsko do zahraničia.

18. marca 1939 bolo už celé územie Podkarpatska okupované maďarským vojskom, ktorému velil gen. F. Szombathely. Na území vtedy nazývanom ako Podkarpatské teritórium (*Kárpátaljai terület*) alebo v skrátenej forme Podkarpatsko (*Kárpátalja*) bola najprv nastolená dočasná vojenská správa (*Kárpátaljai katonai közigazgatás*), ktorú viedol náčelník správy gen. B. Novákovics, a to fakticky až do 7. júla 1939. Okupačný režim prenasledoval predovšetkým komunistov a členov ozbrojených zložiek. Osoby, ktoré boli pristihnuté so zbraňou, honvédi zastrelili na mieste. Na druhej strane, ľudia ktorí vyvíjali určitú činnosť v súlade so záujmami Maďarska už v podmienkach Československa, boli vo výhode, dostávali úrady, ale aj vyššie platové zadelenie. Poradcom vojenskej správy regiónu v tom čase bol M. Demkó a civilným komisárom kanonik Dr. J. Marina, ale reálne vývoj v regióne spravidla nemali možnosť príliš ovplyvňovať.²³

Po prijatí zákona č. VI/1939 z 22. júna 1939 o zjednotení podkarpatského územia s maďarským štátom sa tak celé územie Karpatskej Ukrajiny stalo súčasťou Maďarského kráľovstva a jeho obyvatelia maďarskými občanmi so všetkými právami i povinnosťami.²⁴ Účasť obyvateľstva Podkarpatskej Rusi na zákonodarnej moci v podstate symbolizovalo len členstvo šiestnástich poslancov v dolnej komore parlamentu. Regent admirál M. Horthy však 1. júla 1939 za doživotných členov hornej komory parlamentu vymenoval kanonika a preláta A. Illiczkého, predsedu Centrálnej ruskej národnej rady J. Kaminského, ako i mukačevského gréckokatolíckeho biskupa A. Stojku.²⁵

Predseda vlády gróf P. Teleki podpísal 22. júna 1939 tiež nariadenie č. 6200/1939 *O súčasnej správe verejných záležitostí na prinavrátených územiach Podkarpatska*, ktoré pozostávalo z 22 paragrafov a upravovalo výkonnú moc v oblasti až do predpokladaného prijatia zákona o jej autonómii. Výkonnú moc v oblasti realizoval Podkarpatský regentský komisariát (*Kárpátaljai Kormányzói Biztosság*) na čele s regentským komisárom, ktorého menoval regent na návrh premiéra. Mal právomoci hlavného župana a zároveň riadil školskú správu.

²⁰ RYCHLÍK, Jan – RYCHLÍKOVÁ, Magdaléna. *Podkarpatská Rus v dejinách Československa 1918 – 1946*. Praha: Vyšehrad, s. 79.

²¹ BORÁK, Mečislav. Obrana republiky na Podkarpatskej Rusi v letech 1938-1939. In *Vznik ČSR 1918 a Podkarpatská Rus : Zborník z mezinárodní konference v Praze*. Ed. M. Balcar. Praha: Česká expedice, 1999, s. 93-94.

²² БЕГЕШ, М. *Карпатська Україна 1938 – 1939 : Соціально-економічний і політичний розвиток*. Ужгород : Ужгородський державний університет, 1996, с. 59.

²³ БЕГЕШ, Микола – ФЕДИНЕЦЬ, Чілла та інші. *Закарпаття 1919 – 2009 років історія, політика, культура : українськомовний варіант українсько-угорського видання*. Ужгород: Ліра, 2010, s. 196.

²⁴ 1939; VI. Törvények a Magyar Szent Koronához visszatért kárpátaljai területeknek az országgal egyesítéséről. In BOTLIK József. *Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátaljan I. : Magyarok, ruszinok, csehek és ukránok. 1918-1945*. Nyíregyháza: Kiadja Nyíregyházi Főiskola, 2005, s. 413-416.

²⁵ ŠVORC, Peter. *Stručné dejiny Podkarpatskej Rusi II. (1918 – 1946)*. Prešov: Metodické centrum, 1996, s. 63.

Jeho zástupca s titulom hlavného poradcu súčasne viedol osemčlennú komisiu, ktorá však mala iba iniciatívnu a poradnú funkciu.

Oblasť bola administratívne rozdelená na tri župy ktoré sídlili v Užhorode, Mukačeve a v Chuste, pričom ich spravovali administratívne expozitúry (*közigazgatási kirendeltség*). Štátnymi jazykmi sa stali maďarčina a uhorský jazyk. Jednotlivé župy sa delili na okruhy podobné hlavným slúžnovským okresom počas Uhorska, a na obvody, ktoré tvorilo vždy niekoľko obcí. Uvedené administratívne jednotky spravovali notárske úrady.²⁶ Reálnu politiku na Podkarpatsku fakticky ovplyvňovali tiež štátni úradníci z *Kisebbségi ügyosztály* (Menšinové oddelenie) pri Predsedníctve maďarskej kráľovskej vlády.²⁷

Kľúčovou otázkou pre Rusínov od pripojenia Podkarpatskej Rusi k Maďarsku bola autonómia, ktorú im najvyšší predstavitelia Maďarska sľúbili počas trvania Československa a robili tak i v marci 1939. Ministerský radca I. Osvald v tom čase vypracoval návrh, ktorý konzultoval s ministrom vnútra F. Keresztes-Fischerom i A. Bródyom a 17. marca odovzdal premiérovi grófovi P. Telekimu. Ministerská rada rozhodla zriadiť reprezentatívnu komisiu, do ktorej štátny tajomník T. Pataki prizval predsedu vlády, ministra vnútra, ministra školstva a kultu B. Hómana, ministra spravodlivosti A. Tasnádiho Nagya, ale tiež bývalých premiérov I. Bethlena, M. Károlyiho, K. Darányiho a B. Imrédyho. Pozvaný bol aj barón Zs. Perényi, ktorý sa mal stať civilným administrátorom Podkarpatska. P. Teleki tlmočil názor M. Kozmu, bývalého ministra vnútra, že Podkarpatsko ani nepotrebuje politickú autonómiu s vlastnou vládou, ale stačí mu istá samospráva, odmietal však termín „bánat“ a navrhoval „vojvodstvo“, čo podporoval aj historik B. Hóman.

Osobitný, veľmi zaujímavý a prepracovaný návrh autonómneho vojvodstva na území Rusínov predložil I. Bethlen. Správny systém pripomínal skôr niekdajšiu stoličnú organizáciu s tým, že autonómna správa mala by viac administratívne kompetencie než poradnú funkciu. Vlastný projekt pod názvom *Ústava Karpatsko-ruského vojvodstva* predložil Dr. S. Fencik. Vzorom mu bol zákon o Ruskej krajine z roku 1918. Autonómne územie malo byť kreované podľa etnického princípu, vojvodská rada by mala mať aj zákonodarnú kompetenciu a zdroje na teritóriu vojvodstva by boli jeho vlastníctvom. A. Bródy, ktoré sa celé roky zaoberal ideou autonómie, vlastný návrh nepripravil, ale svoje myšlienky zverejnil 2. apríla 1939 v novinách *Русский вѣстник*. Dožadoval sa širšej politickej autonómie na úrovni maďarsko-chorvátskeho vyrovnania z roku 1868, v rámci ktorej všetky záležitosti okrem obrany, financií a zahraničnej politiky by boli v kompetencii autonómnej vlády, pričom karpatoruský jazyk by bol jediným úradným jazykom. Reakciou na Fencikov článok boli návrhy J. Illéssa, O. Sabova a I. Egana, syna protagonistu niekdajšej tzv. verchovinskej akcie E. Egana, ktoré sa, celkom prirodzene, zakladali na podstatne umiernennejších požiadavkách.²⁸

V lete 1939 predseda vlády P. Teleki poveril I. Edyeda, profesora v Pécsi, aby tiež pripravil návrh zákona o autonómii Podkarpatska, a to vo forme samosprávneho vojvodstva (*vajdaság*). Podľa jeho predlohy Podkarpatské vojvodstvo (*Kárpátaljai vajdaság*) malo tvoriť územie Podkarpatska s južnou hranicou určenou viedenskou arbitrážou, avšak okrem Sevl'úše a jeho okolia. Na jeho čele mal stáť vojvoda volený na päť rokov, pritom regenta by potom zastupoval regentský gubernátor alebo komisár. Ten by bol zároveň aj nadžupanom mesta Užhorod, ktoré by nebolo súčasťou vojvodstva, ale na druhej strane jeho hlavným mestom. Zákonodarný orgán bol nazvaný vojvodské zhromaždenie (*vajdasági gyűlés*) so 40 členmi volenými na 5 rokov, no ich časť by tvorili virilisti. Zhromaždenie malo mať kompetenciu

²⁶ A. m. kir. Minisztériumnak 6.200/1939. M. E. számú rendelethe Magyar Szent Koronához visszatért kárpátaljai terület közigazgatásának ideiglenes rendezéséről. In BOTLIK J. *Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátaljan I*, s. 417-425.

²⁷ POP, Ivan. *Podkarpatská Rus*. Praha: Nakladatelství Libri, 2005, s. 148-149.

²⁸ БАРАН, Олександр. Проблема закарпатської автономії в Угорщині в 1939-41 рр. In *Закарпаття під Угорщиною 1938 – 1944 рр.*, s. 50-54.

prijímať normy nižšej právnej sily v oblasti školstva, náboženstva, súdnictva aj sociálnej starostlivosti, ako i upravovať isté hospodárske a obchodné záležitosti. Vo vojvodstve by existovali dva štátne jazyky s tým, že všetci úradníci by ich museli ovládať do dvoch rokov.²⁹ Celkove však diskusia jasne ukázala, že osnova zákona stúpencov autonómie z radov rusínskej inteligencie veľmi neuspokojovala, avšak jej odporcom sa zdala byť neprijateľnou. Je pritom do istej miery paradoxné, že proti autonómii regiónu vari najviac a veľmi rezolútne vystupovali príslušníci strednej vrstvy populácie maďarskej národnosti, ktorí tvorili súčasť autochtónneho obyvateľstva žijúceho na jeho území. Samozrejme, vystupovali proti nemu aj nacionalistické kruhy z celého Maďarska a zvlášť predstavitelia armády. Návrh bol preto posudzovaný hneď v niekoľkých komisiách a na viacerých stretnutiach expertov, bol niekoľkokrát prepracovaný a do parlamentu sa v júli 1940 dostal až jeho deviaty variant. Parlament odišiel na prázdniny, a tak návrh bol odložený a nebol už nikdy prerokovaný.

Vyhlásenie slovenského štátu 14. marca 1939 a zvolanie autonómneho snemu Podkarpatskej Rusi na 15. marca s predbežným súhlasom na jej okupáciu Maďarskom považoval A. Hitler za vhodné podmienky k likvidácii zostatku teritória Československa. S týmto základným cieľom pozval do Berlína prezidenta E. Háchu, ktorému nezostávalo nič iné, ako ho odovzdať „pod ochranu“ Nemeckej ríše. Už o šiestej hodine ráno 15. marca 1939 nemecká armáda začala postupne obsadzovať uvedené územie a hneď na druhý deň A. Hitler v Prahe vydal *Výnos vodcu a ríšskeho kancelára zo 16. marca 1939 o Protektoráte Čechy a Morava*. Bol vydaný iba v nemeckom jazyku a jeho preklad do češtiny bol neoficiálny, hoci bol publikovaný v zbierke. Pozostával z trinástich článkov a bol podpísaný A. Hitlerom, ako i ríšskym ministrom vnútra W. Frickom, ríšskym ministrom zahraničia J. von Ribbentropom aj ríšskym ministrom a prednostom ríšskej kancelárie Dr. H. H. Lammersom.³⁰

V preambule sa konštatovalo, že české a moravské územie sa nachádza v životnom priestore nemeckého národa, že československý štát nedokázal rozumne usporiadať súžitie národných skupín, a preto Nemecko v záujme udržania poriadku v strednej Európe muselo náležite zasiahnuť. Charakter uvedeného „zásahu“ dostatočne vystihuje formulácia prvého článku výnosu, ktorý konštatuje, že vo forme Protektorátu Čechy a Morava sa pripája a pod ochranu Nemeckej ríše dostáva územie, ktoré bolo definované ako „*časti bývalej Česko-Slovenskej republiky, obsadené v marci 1939 nemeckými oddielmi*.“ Ešte väčší paradox však priniesol článok 2. Územie protektorátu bolo vyhlásené za súčasť Nemecka, no nemeckými štátnymi príslušníkmi sa stali iba osoby nemeckej národnosti, ktoré tak podliehali nemeckej jurisdikcii. Ostatnému obyvateľstvu sa priznávala iba protektorátna príslušnosť, čím vznikli dve kategórie občanov, pretože túto protektorátnu príslušnosť získali aj všetci nemeckí štátni príslušníci, ktorí bývali v protektoráte a mali preto dvojakú štátnu príslušnosť.³¹

Štátnu príslušnosť upravovalo nariadenie o nadobúdaní nemeckej štátnej príslušnosti bývalými česko-slovenskými štátnymi príslušníkmi nemeckej národnosti z 20. apríla 1939. Získali ho tí, ktorí k 10. októbru 1938 mali domovské právo na území Čiech, Moravy alebo Sliezska, ak ho nenadobudli už predtým. Takúto možnosť totiž poskytovali už ustanovenia česko-slovensko – nemeckej zmluvy o štátnej príslušnosti a opcii z 20. novembra 1938. Podľa § 2 uvedeného nariadenia však nemeckú štátnu príslušnosť nezískali tí Nemci, ktorí bývali v tom čase na Slovensku či v Podkarpatskej Rusi, ale ani manželky mužov, ktorí nedostali

²⁹ POP, I. *Dějiny Podkarpatské Rusi v datech*. Praha: Nakladatelství Libri, 2005, s. 405.

³⁰ Erlaß des Führers und Reichskanzlers über das Protektorat Böhmen und Mähren vom 16. März 1939. In *Sbírka zákonů a nařízení*. Ročník 1939, částka 28. Vydaná dne 17. března 1939, s. 373-376.

³¹ Výnos Vůdce a říšského kancléře ze dne 16. března 1939 o Protektorátu Čechy a Morava. In *Sbírka zákonů a nařízení*, s. 375. Preklad z českého jazyka autor.

nemeckú štátnu príslušnosť. Toto ustanovenie malo evidentne rasistický kontext. Ďalšie komplikácie do záležitostí občianstva vnášalo aj „norimberské“ zákonodarstvo platné na území Nemecka od roku 1935, ktoré rozlišovalo medzi štátnou príslušnosťou a ríšskym občianstvom.³² Nemeckú štátnu príslušnosť (deutsche Staatsangehörigkeiten) mali obyvatelia Nemecka a pripojených území podľa príslušných zákonov z rokov 1913 i 1933-1935 a bola skôr politicko-geografickým pojmom, kým ríšske občianstvo (Reichsbürgerschaft) bolo podľa zákona z 15. septembra 1935 biologicky definované tak, že mohol ním disponovať len „štátny príslušník rodovo nemeckej alebo príbuznej krvi“ a zjavne súviselo s rasovými zákonmi.³³

Obmedzená autonómia protektorátu bola stanovená v článku 3 Výnosu Vodcu a ríšskeho kancelára a mohla sa realizovať len v zhode s politickými, vojenskými, ako aj hospodárskymi potrebami Nemeckej ríše. Hlavný predstaviteľ autonómnej správy mal mať síce atribúty hlavy štátu, avšak aj dôveru vodcu a ríšskeho kancelára (čl. 4). V zmysle čl. 5 garantom záujmov Ríše bol najmä ríšsky protektor v Čechách a na Morave (*Reichsprotektor in Böhmen und Mähren*), ktorý potvrdzoval členov protektorátnej vlády, mal právo byť nimi informovaný a dávať im rady, v prípade nutnosti sám vydávať nariadenia a zastaviť platnosť akýchkoľvek nariadení, správnych opatrení alebo rozsudkov. Ďalšie články odovzdávali pod správu a kontrolu Nemecka zahraničnú politiku, vojenskú ochranu, dopravu, telekomunikácie, colnú správu a menu, ale aj bezpečnosť a poriadok. Nemecké orgány získali tiež právomoc v prípade spoločného záujmu a hrozby z omeškania priamo vydávať právne predpisy.³⁴

Výnos vodcu a ríšskeho kancelára zo 16. marca 1939 fakticky položil tiež základy dvojkoľajnej štátnej správy: nemeckej a protektorátnej, avšak tieto línie neboli rovnocenné. Bolo to dané predovšetkým tým, že nemecké orgány spravovali jednak záležitosti nemeckých štátnych príslušníkov, ale zároveň boli nadriadenými inštanciami protektorátnych úradov. To znamenalo, že ich kontrolovali, radili im a v prípade potreby alebo záujmu tiež preberali ich činnosť a vlastne ich plne nahradzovali. Týkalo sa to vzájomného vzťahu jednak najvyšších funkcionárov, teda štátneho prezidenta a ríšskeho protektora, najvyšších ustanovizní, teda protektorátnej vlády i jednotlivých ministerstiev a Úradu ríšskeho protektora i jeho oddelení, ako i protektorátnych zemských, okresných i obecných úradov a nemeckých orgánov prvej inštancie, oberlandratov, ale platilo to aj pre vojenské a bezpečnostné orgány.³⁵ Oberlandrat (vrchný zemský radca) bol totiž orgán nemeckej správy prvého stupňa v protektoráte, ktorý spravoval najmä veci nemeckých štátnych príslušníkov v niekoľkých okresoch, avšak zároveň bol tiež nadriadeným a aj kontrolným úradom pre autonómne okresné a obecné úrady, ktorých štruktúra sa zachovala z predchádzajúceho obdobia. Až do Heydrichovej reformy vtedajšej verejnej správy v roku 1942 bolo v Čechách 12 oberlandratov a na Morave sedem.³⁶

Politická nerovnosť sa prejavovala aj v právnom postavení občanov v protektoráte a pri uplatňovaní súdnej moci v tomto regióne. Nemeckí štátni príslušníci sa riadili nemeckým právom a podliehali nemeckým súdom. Za týmto účelom boli zriadené Vrchný súd v Prahe, zemské sudy v Prahe a v Brne a dvanásť okresných súdov. Nemecké sudy však pritom riešili a rozhodovali spory a vykonávali svoje právomoci aj nad občanmi protektorátu, ktorí síce nemali nemeckú štátnu príslušnosť, ale záležitosť patrila pod nemecké právo alebo jednu zo stránok predstavoval nemecký štátny príslušník alebo inštitúcia. V podstate to znamenalo, že

³² 3. Nařízení o nabývání německé státní příslušnosti dřívějšími česko-slovenskými státními příslušníky německé národnosti ze dne 20. dubna 1939 (RGBl. I., str. 815 – VBIRProt., str. 60). In GRONSKÝ, J. *Komentované dokumenty k ústavním dějinám Československa I*, s. 347-348.

³³ GRONSKÝ, J. *Komentované dokumenty k ústavním dějinám Československa I*, s. 386. Preklad z českého jazyka autor.

³⁴ Výnos Vůdce a říšského kancléře ze dne 16. března 1939, s. 376.

³⁵ MARŠÁLEK, P. *Veřejná správa Protektorátu Čechy a Morava v letech 1939 – 1945*. Praha: Univerzita Karlova; Právnická fakulta; Ediční středisko v nakladatelství Vodňář, 1999, 107 s.

³⁶ HLEDÍKOVÁ, Zdeňka – JANÁK, Jan – DOBEŠ, Jan. *Dějiny správy v českých zemích : Od počátků státu po současnost*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2005, s. 408.

obyvateľstvo nemeckej národnosti malo na celom území Protektorátu Čechy a Morava status privilegovanej skupiny. Protektorátne súdnictvo organizačne aj personálne tiež nadväzovalo na obdobie Československej republiky. Celkove však, tak ako v každom totalitnom systéme, dochádzalo i tam k zjednodušovaniu súdnych procesov, prihliadalo sa na pôvod a občianstvo jednotlivých subjektov a zásada rovnosti sa veľmi často nedodržiavala.³⁷

Bezprostredne po okupácii sa územie zvyšku Čiech a Moravy ocitlo pod vojenskou správou na čele s hlavným veliteľom gen. W. von Brauchitschom a oblasťnými veliteľmi gen. J. Blaskowitzom v Čechách a gen. W. Listom na Morave. V tom čase vojenskej správe bolo podriadené aj civilné obyvateľstvo, pričom aj súdnu moc vykonávali nemecké vojenské sudy. Tento prechodný stav pretrvával celý mesiac, a to až do 15. apríla 1939. Vtedy úrad fakticky prevzal ríšsky protektor, slobodný pán Konstantin von Neurath, hoci formálne ho zastával už od 16. marca 1939. V zmysle príslušného nariadenia k Výnosu vodcu a ríšskeho kancelára o Protektoráte Čechy a Morava z 22. marca 1939 uverejnenom v Ríšskom zákonníku I bol ríšsky protektor fakticky jediným reprezentantom A. Hitlera v protektoráte, preto podliehal iba jemu, avšak výnos o protektoráte mal pritom vykonať ríšsky minister vnútra W. Frick.³⁸ Posilnenie postu a rozšírenie právomoci ríšskeho protektora prinieslo *Nariadenie o práve vydávať právne predpisy v Protektoráte Čechy a Morava* zo dňa 7. júna 1939, pretože, ak to vyžadoval spoločný záujem, mohol protektor meniť autonómne právo a pri nebezpečenstve z omeškania smel vydávať právne predpisy všetkého druhu (§ 1). V zmysle § 3 sám ríšsky protektor rozhodoval, ktoré právo v protektoráte je v rozpore so zmyslom ochrany, ktorú prevzala Nemecká ríša, a tak vlastne získal neobmedzenú moc.³⁹

Výnosom A. Hitlera zo 16. marca 1939 bola podľa čl. 3 vlastne podmienene uznaná autonómia Protektorátu Čechy a Morava. Vznikla tak špecifická situácia, pretože v zmysle čl. 12 tohto dokumentu na území Protektorátu platili československé zákony, pokiaľ tieto neboli v rozpore s obsahom a účelom protektorátu ako systému a jeho ochranných funkcií. Národné zhromaždenie bolo síce prezidentom Dr. E. Háchom rozpustené ešte 21. marca 1939, avšak z formálneho hľadiska zostala zákonodarná moc vlastne v jeho rukách, a to práve na základe ústavného zákona č. 330/1938 Z. z. a n. o zmocnení k zmenám ústavy a o mimoriadnej moci nariaďovacej z 15. decembra 1938.⁴⁰ Štátny prezident túto právomoc nevyužíval, uplatnil ju iba jedenkrát, pretože eventuálne dekréty by taktiež podliehali súhlasu nemeckých orgánov.

Na druhej strane, z jeho iniciatívy 23. marca vzniklo *Národní souročenství*, ktorého 50-členný výbor istý čas ašpiroval na funkciu kvázi zastupiteľského, ba až zákonodarného orgánu všetkého českého obyvateľstva.⁴¹ Národní souročenství (NS) bolo totiž vtedy jedinou politickou organizáciou schválenou nemeckými orgánmi, preto už v priebehu apríla 1939 vstúpilo doň 97,5 % českých mužov vo veku od 21 rokov, pretože ženám členstvo nebolo umožnené. NS spočiatku sa pokúšalo aj o kontakty s odbojovými skupinami, avšak postupne v ňom prevládol duch spolupráce s nemeckou správou, strácalo pôvodný zmysel a stávalo sa kultúrno-spoločenskou organizáciou bez politického vplyvu až do zániku v januári 1943.⁴²

³⁷ Podrobnejšie pozri MARŠÁLEK, P. *Protektorát Čechy a Morava : Státoprávní a politické aspekty nacistického okupačního režimu v českých zemích 1939-1945*. Praha: Karolinum, 2002, 348 s.

³⁸ 2. Nařízení k výnosu Führera und Reichskanzlera, o Protektoratu Böhmen und Mähren ze dne 22. března 1939 (Reichsgesetzblatt I. (RGBl. I.), s. 549). Citované podľa GRONSKÝ, J. *Komentované dokumenty k ústavním dějinám Československa I*, s. 345.

³⁹ 5. Nařízení o právu vydávati právní předpisy v Protektoratu Böhmen und Mähren ze dne 7. června 1939 (Verordnungsblatt des Reichsprotektors – VblRProt., s. 37). Citované podľa GRONSKÝ, J. *Komentované dokumenty k ústavním dějinám Československa I*, s. 351.

⁴⁰ 330. Ústavný zákon zo dňa 15. decembra 1938 o zmocnení ku zmenám ústavnej listiny a ústavných zákonov republiky Česko-Slovenskej a o mimoriadnej moci nariaďovacej. In *Sbírka zákonů a nařízení státu československého*. Ročník 1938, částka 110. Vydána dne 17. prosince 1938, s. 1205-1206.

⁴¹ VOJÁČEK, Ladislav – KOLÁRIK, Jozef – GABRIŠ, Tomáš. *Československé právní dějiny (1918-1992)*. Bratislava: Paneurópska vysoká škola, 2013, s. 74.

⁴² RIMAN, Josef et al. (eds.). *Malá československá encyklopedie IV*. Praha: Academia, 1986. s. 430.

Autonómne postavenie Protektorátu najvýraznejšie symbolizovala funkcia štátneho prezidenta, pričom E. Hácha, najmä v prvých rokoch, sa tiež snažil aktívne vystupovať aj za jej posilnenie. Vláde síce zostala štruktúra z roku 1938, ale s tým rozdielom, že ministerstvá zahraničných vecí a národnej obrany boli zrušené. Úrad ríšskeho protektora mal však obdobné oddelenia, ako boli rezorty protektorátnej vlády, ktoré fakticky kontroloval. Samosprávny charakter exekutívy sa v podstate obmedzoval na vydávanie nariadení protektorátnej vlády a jednotlivých ministrov, a to vyložene v apolitických záležitostiach a na menej dôležitých úsekoch verejného života.

Vari najvýznamnejšie z nich do vypuknutia vojny bolo vládne nariadenie č. 216/1939 Zb. z. a n. z 25. júla 1939, ktorým bolo zriadené vládne vojsko Protektorátu Čechy a Morava. Malo vlastne spolupôsobiť pri udržiavaní vnútornej bezpečnosti a poriadku, vrátane nasadenia k rôznym pomocným službám, zvlášť pri živelných pohromách ohrozujúcich život a majetok. Najvyšším veliteľom vládneho vojska bol štátny prezident, pričom malo vzniknúť prevedením potrebného počtu ľudí z radov vojenských gázistov, ďalej slúžiacich vojakov alebo i civilných zamestnancov vojenskej správy, prípadne tiež doplňovaním z radov dobrovoľníkov.⁴³ Vládne vojsko mohlo mať iba 7 000 mužov, tvorilo ho dvanásť práporov vyzbrojených len ľahkými zbraňami, ktoré boli pritom podriadené trom inšpektorátom, a to so sídlami v Prahe, v Brne a v Hradci Králové.⁴⁴

Hlavným problémom právneho systému v Protektoráte Čechy a Morava od jeho prvých dní bol právny dualizmus spočívajúci v súčasnej platnosti ríšsko-nemeckého práva, ako i autonómneho práva protektorátu, ktoré fakticky tvorili normy a predpisy recipované z obdobia existencie Československej republiky. Bol však omnoho zložitejší, než pomer rakúsko-československého a uhorsko-československého zákonodarstva, ktorý sa po vzniku republiky riešil postupným a pozvoľným nahradzovaním starých zákonov novými, spravidla v rámci ich celkovej alebo parciálnej novelizácie. V prípade protektorátu ale takéto pozvoľné vystriedanie neprichádzalo do úvahy, pretože ríšsko-nemecké a autonómne, v podstate české, právo platili súčasne pre rôzne skupiny občanov, a to nie vždy s úplne evidentným rozlíšením a presnou aplikáciou.

Prirodzene, postupné presadzovanie nemeckého zákonodarstva bolo nevyhnutné a dalo sa očakávať. Uskutočňovalo sa jednak priamym preberaním ríšskych zákonov a predpisov, ale jednak ovplyvňovaním protektorátnych noriem, prenikaním právnych názorov, prístupov, ale aj teórie v oblasti práva vôbec. V tomto zmysle asi nie je náhodou, že len v roku 1939, teda za desať mesiacov, bolo v *Zbierke zákonov a nariadení* publikovaných celkom až 369 predpisov, ktoré sa klauzulami o derogácii týkali 380 pôvodne československých noriem. Z nich bolo 129 úplne zrušených a 251 iba zmenených. Bolo preto úplne nemožné, aby sa tiež nacistická ideológia a politika aspoň sčasti nepremietla aj do protektorátneho právneho systému a vôbec ho neovplyvňovala.⁴⁵

Počas jesene roku 1938 a v predjarí roku nasledujúceho aktivizovali sa na určitej časti európskej politickej scény jej starší aj noví aktéri nielen s pseudorevolučnými výzvami, ale aj s odhodlaním ich, napriek stupňujúcemu sa medzinárodnému napätiu, realizovať. I v strednej

⁴³ 216. Vládní nařízení ze dne 25. července 1939, jímž se zřizuje vládní vojsko Protektorátu Čechy a Morava. In *Sbírka zákonů a nařízení Protektorátu Čechy a Morava*. Ročník 1939. Částka 80. Vydána dne 30. září 1939, 709-710.

⁴⁴ MALÝ, Karel et al. *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*. Praha: Linde, 2005, s. 465-466.

⁴⁵ TAUCHEN, Jaromír. Právní řád a publikace právních předpisů v Protektorátu Čechy a Morava. In *Dny práva 2012 – Days of Law 2012*. Brno: Masarykova univerzita, 2013, s. 701-716. Dostupné na internete: <https://www.muni.cz/vyzkum/publikace/1122040>.

Európe sa vytvorila veľmi nebezpečná základňa pre vznik i rozvoj takých politických javov a tendencií, ktoré nielen zjavne ohrozovali mier a pokojný život občanov, ale popierali či aspoň spochybňovali aj základné princípy dobra, spravodlivosti, pokroku, integrity človeka i ľudskej dôstojnosti. Niektorí politici v istom zmysle pripravovali cestu k dosť otáznym perspektívam. Na území niekdajšieho Československa, s dovtedy v značnej miere zaslúženou povest'ou oázy demokracie v tomto priestore, sa na jar roku 1939 zrazu nachádzali štátne útvary a teritória, ktorých reprezentácia otvorene odmietala demokratické ideály a ponúkala abstraktný kult národa, poriadok a disciplínu. Nestali sa žiadnou doménou všestranného národného rozvoja a prosperity, ale skôr nerovnosti, prenasledovania, politickej polarizácie, ba i národného a ľudského ponižovania.

V nasledujúcich mesiacoch sa na okyptených územiach Slovenska, ale tiež bývalej Podkarpatskej Rusi i Čiech a Moravy odohrali významné politické zmeny, ktoré do istej miery upravovali a stabilizovali nastolené režimy. Tento proces však zakrátko zastavila a podmienky života spoločnosti výrazne zmenila druhá svetová vojna. Na Slovensku, ktoré bolo zmluvou priamo závislé od Nemecka, sa nová vládna garnitúra v podstate mohla iba snažiť o presadenie vlastného modelu pravicovej diktatúry a brániť sa úsiliu Ríše i domácich radikálov o úplnú nacistickú krajinu.⁴⁶ Rusíni a Ukrajinci, ktorí boli za tzv. druhej republiky sčasti odôvodnene nespokojní s veľmi neskorým a tiež nedokonalým zavedením garantovanej autonómie, v rámci Maďarského kráľovstva o samosprávu vlastne úplne prišli a tamojší režim Rusínom až príliš pripomínal pomery z čias Uhorska. Mnohí komunisti, ale tiež ukrajinskí národovci, ilegálne emigrovali na východ i na západ, hoci na území ZSSR boli internovaní a často aj odsúdení.⁴⁷ Politickí utečenci a vojaci na teritóriách kontrolovaných Nemeckom boli získavaní pre prácu v špeciálnych službách v rámci jeho vojenských plánov namierených proti Poľsku a ZSSR.

Prirodzene, najťažší úder v roku 1939, okrem rasovo prenasledovaných ľudí, dostali príslušníci českého národa, ktorí Československú republiku považovali, možno až príliš, za svoj vlastný štát. Dostali sa nielen do závislosti, ale doslovne pod nadvládu Nemcov, voči ktorým sa historicky najčastejšie vymedzovali. Hoci na vznik a existenciu Protektorátu Čechy a Morava jednotlivci reagovali rôzne, zo všeobecného hľadiska predstavoval spoločenský šok s ďalekosiahlymi a dlhodobými dôsledkami, ktorých reziduá sú čiastočne badateľné dodnes. Hoci tzv. *Dočasné československé štátne zriadenie v exile* demonštrovalo právnu kontinuitu československej štátnosti od roku 1918, jej reálne obnovenie v roku 1945 nieslo stopy istých obáv a nedôvery, ktoré ideu štátu, napriek zachovaniu jej národného charakteru, predsa len posúvali k ľavicovým predstavám o jeho fungovaní. To otvorilo cestu komunistickej ideológii a napokon pomohlo zakotviť Československo v sovietskom bloku.

Slovensku bolo súdené mať v tomto zmysle rovnaký osud, pretože myšlienka spoločného štátu s českým národom zostala aktuálna a užitočná, kým samostatná slovenská štátnosť sa počas vojny silne sprofanovala. Ambícia udržať v rámci republiky územie bývalej Podkarpatskej Rusi bola vzhľadom na jej geopolitický význam priamo v rozpore s vtedajšími mocenskými záujmami Sovietskeho zväzu. Jej pripojenie k sovietskej Ukrajine bolo uľahčené predovšetkým rezignáciou rusínskeho obyvateľstva po predchádzajúcich zlých skúsenostiach s neplnením sľubov, neukončením procesu národnej identifikácie i blahosklonným postojom československých orgánov, hoci obnovenie republiky v predmníchovských hraniciach bolo hlavným cieľom domáceho aj zahraničného odboja akceptovaným štátmi protihitlerovskej koalície.

Ukazuje sa, že vývoj dejinných javov a procesov z polovice marca roku 1939, ktorých isté ústavné a právne aspekty sme sa pokúsili stručne prezentovať, po premostení tragickými

⁴⁶ LIPTÁK, Ľubomír. *Slovensko v 20. storočí*. Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatúry, 1968, s. 206.

⁴⁷ ГРАНЧАК, Иван та інші. *Написи історії Закарпаття : Том II (1918 – 1945)*. Ужгород : Закарпаття, 1995, s. 501-503.

rokmi druhej svetovej vojny, nepriamo ovplyvnili, ba možno doteraz ovplyvňujú budúcnosť národov a národnostných menšín v tejto časti Európy. Hoci sa odohrali v svojej dobe snád' aj logickým spôsobom, bežnými metódami a prístupnými prostriedkami, v poslednej inštancii však boli prvkami postupu ľudskej spoločnosti nesprávnym smerom, ktorý sa podarilo odvrátiť len s vypätím síl a za cenu obrovských obetí naozaj až v poslednej chvíli. Pravda, v súčasnosti je už ľudstvo omnoho ďalej, avšak nie až tak ďaleko, aby sme sa obdobných ideologických a politických trendov už vôbec nemuseli obávať.

Pramene a literatúra:

БАРАН, Олександр. Проблема закарпатської автономії в Угорщині в 1939-41 рр. In *Закарпаття під Угорщиною 1938 – 1944 рр.* Ред. В. Маркус, В. Худанич. Нью Йорк; Чикаго; Ужгород : Гражда-Катрпати, 1999, s. 49-63. ISBN 966-7112-23-3.

BEŇA, Jozef. *Vývoj slovenského právneho poriadku*. Banská Bystrica: Iris, 2001, 391 s. ISBN 80-8055-477-3.

BORÁK, Mečislav. Obrana republiky na Podkarpatskej Rusi v letech 1938-1939. In *Vznik ČSR 1918 a Podkarpatská Rus : Zborník z mezinárodní konference v Praze*. Ed. M. Balcar. Praha: Česká expedice, 1999, s. 87-95. ISBN 80-85281-61-9.

BOTLIK, József. *Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátaljan I. : Magyarok, ruszinok, csehek és ukránok. 1918-1945*. Nyíregyháza: Kiadja Nyíregyházi Főiskola, 2005, 552 s. ISBN 963-9385-80-8.

BYSTRICKÝ, Valerián. Vojenský zásah ústrednej vlády na Slovensku 9. – 11. marca 1939. In *Historický časopis*, roč. 58, 2010, č. 3. s. 439-469. ISSN 0018-2575.

GRONSKÝ, Ján. *Komentované dokumenty k ústavním dějinám Československa I, 1914 – 1945*. Praha: Univerzita Karlova v Praze; Nakladatelství Karolinum, 2005, 585 s. ISBN 80-246-1027-2.

GRONSKÝ, J. – HŘEBEJK, Jiří (Eds.). *Dokumenty k ústavnímu vývoji Československa I. (1918-1945)*. Praha: Univerzita Karlova v Praze; Nakladatelství Karolinum, 2002, 244 s. ISBN 80-7184-458-6.

HLEDÍKOVÁ, Zdeňka – JANÁK, Jan – DOBEŠ, Jan. *Dějiny správy v českých zemích : Od počátků státu po současnost*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2005, 570 s. ISBN 80-7106-709-1.

HORVÁTH, Peter. Prezident v moderných dejinách Slovenska (1918 – 1989). In *Slovenská politologická revue*, roč. 2005, č. 2, s. 1-33. ISSN 1335-9096.

ГРАНЧАК, Іван та інші. *Нариси історії Закарпаття : Том II (1918 – 1945)*. Ужгород: Закарпаття, 1995, 663 s. ISBN 5-87116-019-0.

ХУДАНИЧ, Василь. Розчленування Чехословаччини й окупація Закарпаття Угорщиною, 1938-39 рр. In *Закарпаття під Угорщиною 1938 – 1944 рр.*, s. 13-48.

LACKO, Martin. *Slovenská republika 1939-1945*. Bratislava: Perfekt, 2008, 208 s. ISBN 978-80-8046-408-0.

LIPTÁK, Ľubomír. *Slovensko v 20. storočí*. Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatúry, 1968, 368 s.

MALÝ, Karel et al. *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*. Praha: Linde, 2005, 672 s. ISBN 80-72014-33-1.

MARŠÁLEK, Pavel. *Protektorát Čechy a Morava : Státoprávní a politické aspekty nacistického okupačního režimu v českých zemích 1939-1945*. Praha: Karolinum, 2002, 348 s. ISBN 80-246-0302-0.

MARŠÁLEK, P. *Veřejná správa Protektorátu Čechy a Morava v letech 1939 –1945*. Praha: Univerzita Karlova; Právnická fakulta; Ediční středisko v nakladatelství Vodnář, 1999, 107 s. ISBN 80-85889-26-9.

OROSZ, Ladislav – ŠIMUNIČOVÁ, Katarína. *Prezident v ústavnom systéme Slovenskej republiky*. Bratislava: Veda, 1998, 140 s. ISBN 80-22405-46-9.

PACNER, Karel. *Osudové okamžiky Československa*. Praha: Albatros, 2001, 624 s. ISBN 80-00-00987-0.

PEŠKA, Pavel. K ústavnímu postavení Podkarpatské Rusi. In *Střední Evropa a Podkarpatská Rus*. Ed. J. Hořec. Praha: Česká expedice, 1997, s. 76-77. ISBN 80-85281-47-3.

PODOLEC, Ondrej. K niektorým prvkom prvej slovenskej ústavy a ich reálnej aplikácii v politickom živote štátu. In *Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov I*. Ed. M. Lacko. Trnava: Katedra histórie Filozofickej fakulty Univerzity sv. Cyrila a Metoda, 2002, s. 9-29. ISBN 80-89034-38-1.

POP, Ivan. *Dějiny Podkarpatské Rusi v datech*. Praha: Nakladatelství Libri, 2005, 534 s. ISBN 80-7277-237-8.

POP, I. *Podkarpatská Rus*. Praha: Nakladatelství Libri, 2005, 190 s. ISBN 80-7277-261-9.

RIMAN, Josef et al. (Eds.). *Malá československá encyklopedie IV*. Praha: Academia, 1986. 989 s.

POCOXA, Степан. *Сойм Карпатської України: 10-міліття проголошення самостійності*. Вінніпег: The Ukrainian National Publishing Company, Ltd., 1949, 96 s.

RYCHLÍK, Jan – RYCHLÍKOVÁ, Magdaléna. *Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918 – 1946*. Praha: Vyšehrad, 240 s. ISBN 978-80-7429-55-0.

SUŠKO, Ladislav. Podkarpatská Rus ako autonómna krajina pomníchovskej – druhej ČSR. In *Česko-slovenská historická ročenka 1997*. Ed. V. Goněc. Brno: Masarykova univerzita, 1997, s. 145-162. ISBN 80-210-1701-5.

ŠVORC, Peter. *Stručné dejiny Podkarpatskej Rusi II. (1918 – 1946)*. Prešov: Metodické centrum, 1996, 71 s. ISBN 80-8045-021-8.

ŠVORC, Peter. *Zaliata krajina : Podkarpatská Rus 1918-1946*. Prešov: Universum, 1996, 125 s. ISBN 80-967001-6-2.

TAUCHEN, Jaromír. Právní řád a publikace právních předpisů v Protektorátu Čechy a Morava. In *Dny práva 2012 – Days o Law 2012*. Brno: Masarykova univerzita, 2013, s. 701-716. ISBN 978-80-210-6319-8. Dostupné na internete: <https://www.muni.cz/vyzkum/publikace/1122040>.

ВЕГЕШ, Микола. *Карпатська Урраїна : Документи і факти*. Ужгород :Видавництво „Карпати“, 2004, 432 s. ISBN 966-671-070-6.

ВЕГЕШ, М. *Карпатська Україна 1938 – 1939 : Соціально-економічний і політичний розвиток*. Ужгород : Ужгородський державний університет, 1996, 136 s. ISBN 966-671-070-6.

ВЕГЕШ, М. – ФЕДИНЕЦЬ, Чілла та інші. *Закарпаття 1919 – 2009 років історія, політика, культура : українськомовний варіант українсько-угорського видання*. Ужгород: Ліра, 2010, 720 s. ISBN 978-966-2195-98-9.

VOJÁČEK, Ladislav – KOLÁRIK, Jozef – GÁBRIŠ, Tomáš. *Československé právní dějiny (1918-1992)*. Bratislava: Paneurópska vysoká škola, 2013, 424 s. ISBN 978-80-89447-99-2.

Krajinská kresťansko-socialistická strana v reflexii dobových slovenských periodík (1923 – 1927)

Milan Olejník, Spoločenskovedný ústav, Centrum spoločenských a psychologických vied SAV,
Košice, olejnik@saske.sk

OLEJNÍK, Milan. Krajinská kresťansko-socialistická strana v reflexii dobových slovenských periodík (1923 – 1927). *Človek a spoločnosť* [Individual and Society], 2019, roč. 22, Supplement, s. 62-74. doi: <https://doi-org/10.31577/cas.2019.00.541>

Abstrakt:

The political system of First Czechoslovak Republic was characterized by the large number of political parties organized on ideological, religious and ethnic grounds. Besides Czechs and Slovaks, which constituted a majority of the population, Germans, Hungarians, Ruthenians and members of other ethnic minorities lived in Czechoslovakia. The multi-ethnic composition of Czechoslovakia resulted in the creation of a number of political parties which represented the ethnic minorities. In Slovakia one of the opposition political parties representing the Hungarian community was the Land Christian Socialist Party (Országos Kerestényszocialista Párt). Though the Land Christian Socialist Party (LCHSP) endeavored to represent as well as Hungarians also a segment of Slovaks, Jews and Ruthenians who were magyarized by the pre-War Hungarian regime, this aim had only marginal success, and the LCHSP was primarily a political party representing Hungarians. In regard to the Czechoslovak Republic, during its existence it assumed a strictly oppositional attitude. The main aim of the political strategy of LCHSP was to constitute an alliance of "historic" inhabitants of Slovakia; that is Slovaks, Hungarians, Germans, Ruthenians and others who would be united in their resistance against the Czechs, who were perceived as occupants of Slovakia to the detriment of all others ethnic communities. This aim, however, was not successful, not only in regard to non-Hungarian communities living in Slovakia but also in regard to the Hungarian community as a whole. Besides the left-oriented Hungarians who joined the Communist Party, political opposition was not the exclusive domain of LCHSP. A large segment of Hungarians were adherents to the influential Hungarian opposition party, the Hungarian National Party (Magyar Nemzeti Párt), which pursued a relatively moderate approach to the Czechoslovak political establishment, and therefore differed and competed with the LCHSP. Relations between both parties were frequently tense and conflicting, and only in 1936, when they succumbed to the pressure of Hungary, were the Land Christian Socialist Party and Land Christian Socialist Party united.

Key words:

Hungarian minority. Land Christian Socialist Party. Political opposition. Czechoslovak Republic.

Vznik československej republiky zásadným spôsobom ovplyvnil politické, hospodárske a spoločenské pomery na Slovensku. Demokratické zriadenie umožňovalo etablovanie strán založených na ideologickom a konfesijnom základe. Sloboda etablovať politické strany na základe ideových preferencií sa odrazila v značnom počte politických subjektov, ktoré mali určujúci vplyv na dianie v republike. Jedným z faktorov, ktoré ovplyvňovali formovanie politickej scény, bolo pestré národnostné zloženie. Na programové zameranie a ideologickú orientáciu tejto skupiny strán, i keď v rôznej miere, malo okrem etnickej skladby ich voličov aj sociálne postavenie v spoločnosti, náboženská orientácia a regionálne rozdiely.

Československá republika bola síce budovaná ako národný štát Čechov a Slovákov, avšak v prostredí parlamentnej demokracie, v rámci ktorého nebol proces etablovania minoritných politických strán potlačený, okrem československých strán krátko po vzniku republiky sa sformoval značný počet politických subjektov reprezentujúcich etnické menšiny. V národnostnej štruktúre Slovenska mala popri slovenskej majorite početné zastúpenie maďarská menšina. Vzťahy medzi oboma komunitami tvorili nedeliteľnú súčasť novodobých dejín Slovenska.

Pre maďarské obyvateľstvo, ktoré sa stalo súčasťou Československej republiky, bola nová geopolitická situácia radikálne odlišnou realitou, meniacou všetky aspekty ich života, ktoré určovali ich život v Uhorsku.¹ Pre rozhodujúcu väčšinu Maďarov to bola zmena nevítaná, zmena s ktorou sa nedokázali zmieriť počas trvania ČSR. Rezervovanosť voči republike poznačila aj charakter maďarských opozičných politických strán, ktoré reprezentovali väčšiu časť príslušníkov maďarskej spoločnosti. Medzi maďarskými stranami, rovnako ako medzi stranami reprezentujúcimi slovenské obyvateľstvo existovali rozdiely, ktoré reflektovali ekonomické, ideologické a konfesijné špecifiká maďarskej spoločnosti. Dva najvplyvnejšie maďarské subjekty – Krajinská kresťansko-socialistická strana (KKSS) a Maďarská národná strana (MNS), zaujímali voči politike vládnej väčšiny opozičné stanovisko. O priazeň maďarských voličov usilovalo viacero menších politických zoskupení, ktoré však zohrávali v rámci maďarskej politickej scény len marginálny význam. I keď rozhodujúcu časť elektorátu KKSS a MNS tvorili príslušníci maďarskej minority, obe strany charakterizovali rozdiely v etnickej štruktúre voličskej základne, konfesijných preferenciách voličov a v neposlednom rade vo vzťahu ku koalícii vládnych československých strán. Rivalitu prehlbovala aj rivalita medzi čelnými predstaviteľmi oboch subjektov.

Štúdium histórie Krajinskej kresťansko-socialistickej strany je komplikované limitovaným počtom zdrojov a predovšetkým absenciou dokumentačného materiálu, ktorý by umožnil podrobnú rekonštrukciu interných pomerov v rámci strany, vzájomných vzťahov medzi jednotlivými frakciami pôsobiacich na regionálnej úrovni a celkovom hodnotení aktivít strany. Uvedený nedostatok do určitej miery nahrádzajú správy a komentáre maďarských i slovenských periodík, ktoré sú hodnotným zdrojom informácií o charaktere ideologického zápolenia v rámci KKSS ako aj postojoch čelných predstaviteľov strany k politickému vývoju na Slovensku.²

¹ K analýze zmien jednotlivých aspektov života maďarskej komunity na Slovensku viac SIMON Attila. *The Hungarians of Slovakia in 1938*. New York : Columbia University Press, 2012.

² Analýze dobovej tlače so zreteľom k politickým aktivitám KKSS je venovaná monografia OLEJNÍK, Milan. *Politické a spoločenské aktivity maďarskej minority v prízme štátnych orgánov a dobovej slovenskej tlače (1918 – 1929)*. Košice: Spoločenskovedný ústav SAV, 2011. Prezentovaná štúdia je doplnením informácií a komentárov dobových slovenských periodík neuvedených v citovanej monografii. Postavenie KKSS dokresľujú aj citácie z literatúry, ako sekundárny zdroj.

V poznaní taktiky a stratégie KKSS, formulovania cieľov, vzťahov medzi čelnými predstaviteľmi strany a reakcií na politický vývoj majú veľkú hodnotu správy a analýzy policajných riaditeľstiev v Bratislave a Košiciach. Štúdia primárne čerpá zo Slovenského národného archívu a Štátneho archívu v Košiciach, v ktorých je dokumentačný materiál uvedených inštitúcií deponovaný. Od svojho vzniku³ predstavitelia KKSS prezentovali stranu ako politický subjekt, ktorého cieľom bolo hájiť záujmy obyvateľov Slovenska bez rozdielu národnosti. Na rozdiel od Maďarskej národnej strany, ktorá reprezentovala výlučne maďarskú komunitu, predstavitelia Krajinskej kresťansko-socialistickej strany od svojho vzniku charakterizovali stranu ako nadnárodný politický subjekt, združujúci všetky etniká žijúce na Slovensku. Pre splnenie strategického cieľa – dosiahnutia autonómie Slovenska v rámci ČSR, KKSS považovala za nevyhnutné získať, okrem maďarského etnika, aj sympatie nemaďarských národností a maďarizovanej časti slovenského obyvateľstva. Britský historik R. W. Seton – Watson videl v snahe maďarských politikov o získanie vplyvu v slovenskej komunite presvedčenie, že výsledkom desaťročí maďarizácie existovali reálne šance na narušenie vzťahu medzi Čechmi a Slovákmi a „návratu“ Slovenska do orbitu Uhorska.⁴

Systém hodnôt KKSS vychádzal z encykliky pápežov Leva XIII *Rerum novarum* a Pia XI *Quadragesimo anno*. V oboch encyklikách sú akcentované princípy kresťanského solidarizmu, odmietnutie triedneho boja a zasahovania štátu do cirkevných záležitostí. V praktickej politike Krajinská kresťansko-socialistická strana presadzovala vyhranenú opozíciu voči politike strán vládnej koalície. Primárnym cieľom strany bolo utvorenie jednotného bloku, ktorý by zaručil ochranu pôvodných obyvateľov Slovenska proti centralistickej politike vlády. Ako najúčinnější prostriedok dosiahnutia uvedeného cieľa považovala KKSS autonómiu Slovenska.

Ideologickým základom ČSR bola téza, že Česi a Slováci nie sú samostatnými národmi, ale „vetvami“ jednotného československého národa, teda že sú „Čechoslovákmi“. Predstava, že existuje „československý“ národ sa však krátko po vzniku ČSR stala terčom kritiky zo strany zástancov existencie samostatného (samobytného) slovenského národa. Politickými predstaviteľmi tohto názoru boli Slovenská ľudová strana (SLS)⁵ a Slovenská národná strana (SNS). V štátoprávnej rovine primárnou politickou požiadavkou oboch subjektov bolo dosiahnutie autonómie, tak ako bola sformulovaná v Pittsburskej dohode podpísanej predstaviteľmi Čechov a Slovákov v USA. Vedenie KKSS vnímalo autonomistické aspirácie časti slovenského politického spektra ako príležitosť získať vplyv na Slovensku a oslabiť centralistickú politiku československej vlády. O úsilí KKSS nadviazať spoluprácu s HSLS informoval denník *Slovenský východ*. Na porade predstaviteľov slovenského oddelenia KKSS zo Slovenska a Podkarpatskej Ukrajiny v júni 1922 údajne prijali rezolúciu v ktorej požadovali „úplnú autonómiu Slovenska“ a deklarovali, „Že kresťansko-sociálna strana so slovenskou stranou ľudovou...je odhodlaná utvoriť úplný jednotný front.“⁶

³ „Formálně vznikla 23. listopadu 1919 na sjezdu v Košicích a tehdy se opírala především o katolické spolkové hnutí, impulzy k jejímu konstituování vycházely ze dvou nejvýznamnějších středisek, košického a bratislavského, přičemž příprava prvních parlamentních voleb v roce 1920 se stala příležitostí ke zformování jednotného vedení. Na 1. sjezdu strany v Bratislavě v březnu 1920 delegáti zvolili jejím předsedou nitranského advokáta Jenö Lelleye.“ MAREK, Pavel. Politické strany maďarské menšiny. Zemská křesťansko-socialistická strana. In MALÍŘ, Jiří – MAREK, Pavel (eds.). *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československo 18861 – 2004. I. Díl: Období 1861 – 1938*. Brno : Nakladatelství Doplněk, 2005, s. 926.

⁴ R.W. SETON – WATSON. *Slovensko kedysi a teraz*. Praha : Orbis, 1931, s. 26.

⁵ Po roku 1925 bola SLS premenovaná na Hlinkova slovenská ľudová strana (HSLS).

⁶ *Slovenský východ*, 14. jún 1922, č. 134. Kooperácia medzi kresť. soc. a ľudákmi v otázke autonómie Slovenska, s. 2.

Vedenie KKSS získalo určitú popularitu medzi slovenským obyvateľstvom a približne desatinu z celkového počtu členov strany tvorili slovenské organizácie. So zámerom získať slovenských voličov, ktorí neovládali maďarský jazyk, KKSS financovala vydávanie týždenníka *Vôľa ľudu*.⁷ Nízka jazyková úroveň periodika však evokovala kritické reakcie zo strany slovenskej tlače, ktoré nedokázala redakcia presvedčivo vyvrátiť.

Aktivity Krajinskej kresťansko-socialistickej strany, podobne ako aktivity iných opozičných strán, boli predmetom podrobného monitoringu bezpečnostných orgánov republiky. Rozsiahly spisový materiál vypracovaný policajnými riaditeľstvami v Bratislave a Košiciach, poskytuje informácie o interných vzťahoch medzi čelnými predstaviteľmi strany, politických programoch, reakciách na meniacu sa politickú situáciu, taktike a stratégií voči opozičným politickým subjektom i stranám vládnej koalície. Často je jediným zdrojom poznatkov o činnosti KKSS.

I keď väčšinu voličov KKSS tvorili príslušníci maďarského etnika, k strane sa hlásila aj časť slovenského obyvateľstva.⁸ V roku 1923 viac ako desatina základných straníckych organizácií bola slovenská.⁹ Príslušníci a sympatizanti KKSS slovenského pôvodu, označovaní ako „maďaróni“, sa stávali často terčom nenávistných útokov ako zradcovia slovenského národa. Na údajne slovenské korene popredných predstaviteľov KKSS J. Lelleya a J. Jablonického poukázal Ivan Daxner, predseda Sociálne demokratickej strany robotníckej na Slovensku. Nazval ich renegátmi a prehlásil, že „*Od takýchto renegátov nesmú sa nechať Maďari mýliť.*“¹⁰

V predvečer obecných volieb stanovených na 16. septembra 1923 Ústredie slovenského oddielu KKSS (Ústredie) publikovalo *Ohlas k voličom Slovenska*, ktorom vyzvala stúpencov, *aby voľby previedli pre dobro Slovenska k rýchlemu vydobytiu jeho samosprávy*.¹¹ Ústredie deklarovalo nutnosť jednoty všetkých národností potrebou Slovákov rovnako ako Maďarov a ďalších národností na Slovensku brániť svoje záujmy.¹² Podľa *Vôle ľudu* možnosť splynutia Čechov a Slovákov by bola hrozbou nielen pre slovenský národ, ale ohrozením aj maďarskej a nemeckej minority na Slovensku.¹³

⁷ Vydávanie *Vôle ľudu* bolo zahájené 1. februára 1923 v Nitre a Košiciach.

⁸ V správe Policajného riaditeľstva v Košiciach (PR K) odoslanej Župnému úradu v Košiciach (ŽÚ K) 22. januára 1922, sú uvedené príčiny – tak ako ich vnímalo PR K, úspechu KKSS v úsilí získať voličov v prostredí slovenskej komunity na východnom Slovensku: „*Strana kresť. sociálna, najmohutnejšia strana východného Slovenska je známa svojimi iredentistickými snahami. Je príznačné, že napr. v prešovskej organizácii, čítajúcej asi 2 000 členov, je väčšina časť Slovákov, ktorí boli prv v ľudovej strane, avšak po jej odklonení sa od maďarských kresť. sociálov, podľahli vinou protičeskej politiky ľudákov agitácii kresť. sociálov. Strana orientuje sa stále na Budapešť a pravdepodobne odtiaľ dostáva i hmotnú podporu. Po prevrate regrutovala sa skoro výlučne z Maďarov, ale silnou agitáciou a propagandou nadobudla prívržencov i medzi Slovákami.*“ Štátny archív (ďalej ŠA) Košice, fond (f.) Policajné riaditeľstvo Košice (PR K), škatuľa (ďalej š.) 12, číslo (ďalej č.) 1029/21 red. Evidencia politických strán, bez čísla (b. č.).

⁹ MAREK, P. *Politické strany maďarské menšiny*..., s. 928.

¹⁰ „*Dr. Lelley je v originále Slovákom, menoval sa Chudý a má dnes maďarské meno. Matka dr. Jablonitzkého hovorí len slovenský. Otec jeho bol tiež Slovákom...Pred vojnou boli obaja nepriateľmi národnostnej rovnoprávnosti, ako tiež všeobecného volebného práva: dnes hlásajú že sú nepodvrtnými demokratmi.*“ *Robotnícke noviny*, 20. júl 1923, č. 162, Kto že sú vodcovia maďarských kresťanských socialistov?, s. 1.

¹¹ *Vôľa ľudu*, 2. september, 1923, č. 35, Kresťanská Sociálna Strana Slovenska. *Ohlas k voličom Slovenska*, s. 1.

¹² „*My len chceme, aby náš slovenský národ či doma, či za hranicami mal čím menej nepriateľov a...pri dobíjaní autonómie nebol ponechaný sám na seba, lež mal po boku i pomoc Maďarov i Nemcov, čo sú na Slovensku.*“ *Vôľa ľudu*, 2. september, 1923, č. 35, Kresťanská Sociálna Strana Slovenska. *Ohlas k voličom Slovenska*, s. 1.

¹³ „*Akonáhle by sa český národ stal 10 miliónovým, nič by ho nehatilo viac v tom, aby jedno za druhým absorboval najprv Maďarov...i Nemcov. Teda postup veľmi jasný a jednoduchý...Znamená toľko, že existenčný boj slovenského národa nie je a nemôže byť pre Maďarov a Nemcov ľahostajným...Existenčná otázka slovenského národa takýmto*

16. septembra 1923 sa konali obecné voľby, v ktorých KKSS zaznamenala úspech najmä v mestách. *Robotnícke noviny* pripisovali úspechy KKSS aktivite strany a pasivite politických subjektov vládnej koalície: „*Tá skutočnosť, že strane tejto podarilo sa vniknúť do rýdzo slovenských krajov (Banská Bystrica, Banská Štiavnica, Topolčany, Veľký Šariš, Sol'nohrad) rozbitím ľudáckych organizácií nasvedčuje o jej organizačnej schopnosti a čulosti. Nevšímavosť a pohodlie štátotvorných strán nesie tiež veľkú vinu...A ak sa Hlinka domnieva, že demagógiou a zdvojnásobením českých štvaní podarí sa mu čeliť tomuto nebezpečnému prúdu, tak je na veľkom omyle.*“¹⁴ Denník Slovenskej ľudovej strany *Slovák*, nesporne v reakcii na nárast popularity KKSS, zaujal k rivalovi kritické stanovisko, vyjadril pochybnosti o skutočných zámeroch maďarskej politickej reprezentácie a obvinil čelných predstaviteľov zo slobodomurárstva.¹⁵ Na základe článkov uverejnených v maďarskej menšinovej tlači *Slovák* dospel k uzáveru, že „...*najväčšou chybou maď. opozície je, že v terajšej dobe boja svetonázorov chce narábať s katolícko-liberálnou-boľševicko-slobodomurárskym konglomerátom, ktorému z času na čas hľadá dobré pomenovanie.*“¹⁶ Terčom kritiky *Slováka*, ktorý citoval maďarské periodikum *Kassai Napló*, bol aj údajne nesprávny prístup maďarských minoritných politikov k robotníkom.¹⁷

Útoky *Slováka* nezostali bez odozvy. *Vôľa ľudu* obvinila ľudákov z nevďačnosti za pomoc preukázanú v boji proti centralistickej politike vlády a z koketovania s Prahou.¹⁸ *Slovák* bol obvinený zo šovinizmu, ktorý sa údajne stal kritériom aj v hodnotení kresťanského svetonázoru.¹⁹

Spor so Slovenskou ľudovou stranou ustúpil do pozadia, potom čo *Vôľa ľudu* bola nútená upriamiť pozornosť na prehlbujúcu sa krízu v KKSS, ktorá v roku 1925 postupne prerastala do otvoreného konfliktu. S uistením, že sa nejedná o „nič neobyčajného“, redakcia priznala, že „*V maďarskom oddiele kresť. soc. strany nastali spory strany...nastali spory medzi jednotlivými členmi vedúcimi...*“²⁰ I keď *Vôľa ľudu* roztržku bagatelizovala len ako epizódu, diferencie v KKSS dospeli do štádia, ktoré ohrozovalo samotnú existenciu strany.²¹ V správe Župnému úradu v Košiciach za

spôsobom sa stáva i ich existenčnou národnou otázkou...centralizmus núti Slovákov, Maďarov a Nemcov, aby tvorili spoločný proti centralistický národný blok.“ *Vôľa ľudu*, 7. október, 1923, č. 35, Blok domorodých, s. 1.

¹⁴ *Robotnícke noviny*, 8. november 1923, č. 254, Dojmy zo zjazdu kresťanských socialistov, s. 1.

¹⁵ Redakcia vyjadrila názor, že „...*vodcovia maďarskej menšinovej politiky, nie sú osobne zárukou státisícim maďarských katolíkov, že s ich národným a náboženským presvedčením poctivo zmýšľali...Slobodní murári opanovali maďarské strany...A u maďarských strán i tlač i organizácia je v rukách nekatolíckych, ba proti katolíckych...*“ *Slovák*, 31. júl 1924, Kráľovskí umelci v maďarských stranách, s. 1.

¹⁶ *Slovák*, 1. august 1924, č. 174, Čo hovoria Maďari o našej kritike o maďarskej opozícnej politike?, s. 1.

¹⁷ „*Kassai Napló poukazuje, že maď. robotníctvo na Slovensku pláva vo vodách internacionalizmu boľševického a nie je veľmi ochotné viesť národnú alebo menšinovú politiku...Kassai Napló dôvodí, že bez robotníctva silného maďarského povedomia, ktoré by sa pridalo k občianstvu maďarskému nemôže sa na Slovensku úspešne pracovať.*“ *Slovák*, 2. august 1924, č. 174, Chyba maďarskej politiky na Slovensku, s. 2.

¹⁸ „*Nám môžu byť ľudáci povďační, že sa vyslobodili z pasce centralizmu...Ľud nie, ale mnohí s predákov škúlia ešte vždy do Prahy a po mastných hrncoch...Akiste sa zase chcú sobášiť so Šrámkom a my ako stráž im stojíme v ceste, preto útočia na nás.*“ *Vôľa ľudu*, 17. august 1924, č. 33, Zvrhlosť ľudákov, s. 1.

¹⁹ „*Ľudácky časopis Slovák aj to vytýka našej strane, že nie sme dobrými katolíkmi, keďže vraj spolu držíme s Maďarmi a Nemcami...Že sú v našej strane niektorí luteráni a kalvíni, statoční kresťania, tomu by sa mali ľudáci len tešiť. Tito Maďari a Nemci kresťanského ducha by nikdy nevstúpili do ľudovej strany pre jej národný šovinizmus. Nebyť našej strany, vstúpili by do radov protikresťanských.*“ *Vôľa ľudu*, 24. august 1924, č. 34, Zvrhlosť ľudákov II, s. 1.

²⁰ *Vôľa ľudu*, 24. apríl 1925, č. 15, O spore v maďarskej sekcii kresť. soc. strany, s. 2.

²¹ Podľa P. Mareka, „*Do poloviny 20. let ve straně zápasila dvě křídla. Menšina, vedená předsedou strany J. Lelleyem, se snažila prosadit orientaci na Československou stranu lidovou, přičemž úzka spolupráce měla přirozeně v pozadí aktivistický přístup vstřícnosti vůči vládě. V maďarském prostředí představoval takový směr kontroverzní tendenci, která neměla naději na úspěch, což se také projevilo před parlamentními volbami v roce 1925, kdy frakce nuceně*

mesiac apríl, Policajné riaditeľstvo v Košiciach (PR K) hodnotilo situáciu KKSS ako „ochromenú“. Súperiace frakcie v strane sa snažili získať na svoju stranu členov KKSS vo východoslovenskom kraji, kde získala prevahu opozícia proti J. Lelleyovi. Udalosťou, ktorá negatívne zasiahla do postavenia KKSS bola aj smrť biskupa Fisher-Colbrie, významnej osobnosti v spoločenskom živote Košíc. Biskup Fisher-Colbrie bol stúpencom KKSS, ktorý výraznou mierou prispieval k vnútornej stabilite strany.²² O poklese vplyvu informoval tiež *Slovák*: „*Kríza v maďarskej kresťansko-sociálnej strane trvá ďalej a stáva sa veľmi nebezpečná pre predsedu Lelleya a celé vodcovstvo strany. Kresťansko-sociálne organizácie rad-radom hlasujú nedôveru Lelleymu a jeho priateľom. Posledne odhlasovali Maďari v Košiciach dôveru tým členom strany, ktorých Lelley dal vylúčiť a žiadajú zvoliť ústredný výkonný výbor strany.*“²³

K radikálnej zmene vo vedení KKSS došlo 16. mája, po nahradení predsedu J. Lelleya piatimi členmi výkonného výboru. Podľa Policajného riaditeľstva v Košiciach (PR K) J. Lelley utrpel rozhodujúcu porážku keď počas hlasovania výkonného výboru sa rozhodujúca väčšina členov vyjadrila za jeho odvolanie. PR K považovalo za primárny dôvod nedôvery voči J. Lelleyovi podozrenie, že udržiaval kontakty s československou vládou.²⁴ *Robotnícke noviny* sarkasticky komentovali vývoj v tábore maďarských opozičných strán. Denník poukázal na neúspech aspirácií sformovať jednotnú platformu a na rozkol medzi maďarskými politickými predstaviteľmi, ktorý využil predovšetkým G. Szüllö na upevnenie svojho vplyvu.²⁵ *Slovák* vnímal Lelleyovu porážku ako výsledok pasivity a odtrhnutosti od širokých vrstiev voličov strany.²⁶ J. Lelley sa však nemienil vzdať bez boja. *Slovak* bol nútený pripustiť, že „*Po rozhodnutí predstavenstva kresť. sociálnej strany o prijatí demisie Lelleyovej zúri boj v kresťansko sociálnom tábore ďalej... Lelley – ktorý nevypustil z rúk svojich ani jeden úradný časopis na západe (Nepakarát a Vôľa ľudu) – útočí teraz na stranu, že vraj je to boj západu a východu a priznáva, že východný smer nateraz zvíťazil.*“²⁷ O aktivitách J. Lelleya informovalo 17. júla 1925 PR K Prezídium ministerskej rady v Prahe. Podľa PR K za Lelleyom stála značná časť členov strany na západnom Slovensku a v Bratislave ho podporovali všetky stranícke organizácie.²⁸ K rozštiepeniu KKSS na východnú a západnú frakciu došlo počas konferencie revoltujúcej časti členov strany v Bratislave 27. septembra 1925 na ktorej účastníci odsúhlasili založenie Západoslovenskej kresťansko-sociálnej strany. Do funkcie predsedu bol zvolený Antal Drexler a do výboru J. Lelley. *Robotnícke noviny* hodnotili vývoj v KKSS na západnom Slovensku ako „...*veľký úspech poslanca dr. Lelleya, ktorý bol pred pol*

opustila stranu a nové vedení, v jehož čele stal G. Szüllö, ji orientovalo do tábora negativistických stran.“ MAREK, P. *Politické strany...*, s. 929.

²² Štátny archív Košice (ŠA) Košice, f. Župa košická (Ž K), š. 262, b. č., Měsíční správa za duben 1925.

²³ *Slovenský denník*, 4. apríl 1925, č. 77, Kríza medzi Maďarmi, s. 1.

²⁴ ŠA Košice, f. Ž K, š. 68, č. 6152/25 prez. Křesťanští sociálové v Košicích – situační správa, b. č.

²⁵ „*Hrdinom a vítazom celej trmy-vrmy odohrávajúcej sa v posledných mesiacoch v maďarskej kresťansko-sociálnej strane, je akiste bývalý župan Gejza Szüllö, ktorý sa stal predsedom maďarskej ligy pre Spoločnosť národov...Maďarská liga pre Spoločnosť národov má byť inštitúciou, ktorá má fabrikovať žaloby a rôzne sťažnosti o utlačaní maďarskej menšiny*“. *Robotnícke noviny*, 5. jún 1925, č. 126, K zrúteniu jednotnej fronty maď. strán opozičných, s. 1.

²⁶ „*Lelley bol vzor pomadžarčeneného džentrika, ktorý ľud používal len za prostriedok nadobudnutia si mandátu...Keď sa mal preukázať činní – mlčal. Bezstarostnosť jeho dala podnet, že strana bola čím ďalej tým viac zavedená na liberálne vody...Dnes už Lelley patrí minulosti.*“ *Slovák*, 19. máj 1925, č. 112, Po Lelleyho páde, s. 1.

²⁷ *Slovák*, 24. mája 1925, č. 116, Bitka v maďarskej opozícii, s. 1.

²⁸ ŠA Košice, p. Košice, f. Ž K, š. 68, č. 8436/25 prez. Křesťansko-sociální strana – situační správa, b. č.

*rokom odstránený z predsedníctva strany a preto si založil stranu vlastnú.*²⁹ *Vôľa ľudu* vinila z rozkolu v strane Szullöv nezáujem o hľadanie kompromisu medzi oboma skupinami.³⁰

Proces konsolidácie KKSS pokračoval aj na východnom Slovensku. Podľa správy PR K odoslanej Ministerstvu s plnou mocou pre správu Slovenska (MPS) 30. septembra 1925, Lelleyova frakcia na východnom Slovensku a menovite v Košiciach mala len veľmi nízky počet stúpencov, zväčša z radov robotníkov a nemala možnosť výraznejšie ohroziť KKSS.³¹ PR K však zastávalo negatívny názor na perspektívu KKSS udržať si vplyv medzi maďarskými voličmi. V správe adresovanej Župnému úradu v Košiciach 3. novembra 1925 je uvedené, že KKSS sa ocitla v úpadku. Podľa PR K úsilie strany získať vedúce postavenie v rámci maďarskej politickej scény zlyhalo. Primárnou príčinou boli údajne osobné animozity medzi vedúcimi predstaviteľmi opozičných politických subjektov.³² *Robotnícke noviny* uviedli, že primárnou obeťou sporov medzi maďarskými stranami bola najmä KKSS, avšak, paradoxne, nestabilitu politickej situácie využil G. Szullö k posineniu svojho vplyvu v strane.

Vedenie KKSS nemalo záujem definitívne spretrhať väzby s prívržencami J. Lelleya. I keď v októbri KKSS prijala uznesenie o vylúčení členov Lelleyovej frakcie zo strany, jednotliví členovia mali možnosť v KKSS zotrvať. Uvedený postup bol podľa informácii PR K motivovaný hrozbou, že Maďarská národná strana získa v prostredí maďarských voličov vplyv na úkor kresťanských socialistov.³³

Od polovice roku 1925 sa aktivity KKSS, rovnako ako všetkých politických strán v ČSR, koncentrovali na voľby do Národného zhromaždenia. Podľa PR K prevládala v KKSS optimistická nálada v očakávaní volebného úspechu.³⁴ Periodikum *Vôľa ľudu*, ktoré zostávalo lojálne Lelleyovej skupine, však vyzvalo maďarských voličov, aby dali hlasy Záposlovenskej kresťansko-sociálnej strane (ZKSS). Redakcia označila predstaviteľov KKSS, menovite G. Szüllóa, za „maďarských džentrikov“, liberálov a nevercov, ktorí nereprezentujú skutočné princípy kresťansko-socialistického politického programu strany a jej voličov.³⁵ Na základe hlásení informátorov PR K však pre Kresťansko-socialistickú stranu bola MNS ďaleko vážnejší súper než ZKSS. PR K predpokladalo že intenzita predvolebného boja medzi KKSS a MNS oslabí obe strany

²⁹ *Robotnícke noviny*, 29. september 1925, č. 221, Maďarská strana kresťansko-sociálna rozbitá, s. 2.

³⁰ „*Že sem dospeli veci, to majú na svedomí protilelleyovci, tiež novozvolený pán kr. predseda dr. Szullö. Tento mal času úplný mesiac uspokojiť myseľ a zahojiť rany. Tak ich hojil, že ani nehľadal styky s opozíciou a v predsedníctve slovenského oddielu ani len úvahy nevzal.*“ *Vôľa ľudu*, 4. október 1925, č. 33, Veľzhromaždenie Kresťansko-sociálnej strany v Bratislave, s. 1.

³¹ „*Lelley v Košiciach a na východnom Slovensku disponuje len nepatrným počtom prívrženců a to jen výlučně v řadách dělnictva odborových organizací. Tito přívrženci Lelleyovy frakce jsou většinou chudí robotníci...na poslední schůzi odbr. organizací byla účast dělnictva velice chabá...*“ ŠA K, f. ŽK, š. 94, č. 11819/25, Kresťansko sociálna strana – prípravy ke sjezdu v Košiciach dne 4. X. 1925, s. 2.

³² ŠA Košice f. Ž K, š. 68, č. 131189/125 prez. Kresťansko-sociálna strana – činnosť, s. 1.

³³ ŠA Košice, f. Ž K, š. 91 č. 13501/925 prez. Kresťansko-sociálna strana – činnosť, b. č.

³⁴ V správe PR K Ministerstvu s plnou mocou pre správu Slovenska zo 14. augusta 1925 je uvedené, že „*Situace strany je dle hlášení venkovských tajemníků s důvěrníků povšechně dobrá. Na venkově /Bodrog, Abau, Zemplín/ jsou veškeré organizace připraveny na volby. Strana očekává, že v poměru k posledním volbám do župních velitelstev dostane při budoucích volbách do N. S. 35 – 50 % více hlasů. Vysvětluje se to tím, že hlavně komunisté strčili na venkově ve značným rozsahu své dosavadní pozice...Každý pokus Lelleyovců o rozbití strany, jakož i sem zasláné letáky a časopisy zůstaly bez účinku.*“ ŠA Košice, f. Ž K, š. 90, č. 9609/25 prez. Předvolební situace kresťansko-sociální strany východním Slovensku.

³⁵ *Vôľa ľudu*, 8. november 1925, č. 38, Posledný náš odkaz v 12-tej hodine, s. 1.

a bude mať negatívny vplyv na ich volebné výsledky.³⁶ Vzhľadom na pretrvávajúci záujem získať hlasy aspoň časti slovenských voličov, KKSS usilovala aj o diskreditáciu Hlinkovej slovenskej ľudovej strany. Okrem iného obvinila HSĽS zo zrady boj za autonómiu a kolaboráciu s vládnuou koalíciou pri odhlasovaní zákona o pozemkovej reforme.³⁷

Na rozdiel od katastrofálneho neúspechu ZKSS, ktorá získala do poslaneckej snemovne len 17 285 a do senátu 17 521 hlasov, pre Krajinskú kresťansko-socialistickú stranu hlasovalo 98 388 do poslaneckej snemovne a 85 777 do senátu príslušníkov maďarskej minority.³⁸ Vzhľadom na nízky počet hlasov ZKSS nemala zastúpenie v poslaneckej snemovni ani v senáte a v roku 1926 zanikla.

Policajné riaditeľstvo hodnotilo výsledok KKSS vo voľbách ako neúspech a príčinu údajne neuspokojivého volebného výsledku v zmene politickej orientácie maďarskej vlády.³⁹ Podľa PR K. J. Lelley v dôsledku volebnej porážky prehlásil, že rezignuje na účasť v politickom zápole, avšak konečné rozhodnutie prenechal predstaviteľom ZKSS.⁴⁰

Napriek neúspechu Západoslovenskej kresťansko-sociálnej strany Prezídium župného úradu v Bratislave hodnotilo výsledok volieb ako víťazstvo opozičných, predovšetkým maďarských strán. Maďarské strany získali hlasy voličov údajne v dôsledku ťažkej hospodárskej situácie, nárastu nezamestnanosti sezónnych poľnohospodárskych robotníkov, ktorí stratili možnosť cestovať za prácou do Maďarska, útlmu aktivít v priemysle a celkovej nespokojnosti s pomermi na juhu Slovenska.⁴¹

PR v Košiciach však hodnotilo situáciu KKSS negatívne. Kresťanskí socialisti údajne zápasili s viacerými ťažkosťami, ktoré oslabovali pozíciu strany. I keď sa predstaviteľom KKSS podarilo odstrániť vnútorne rozpory, hrozbou sa stal nárast popularity Maďarskej národnej strany na vidieku a rastúci vplyv ľudovej strany v časti slovenskej spoločnosti, ktorá tradične patrila medzi voličov KKSS. Problémom bol aj nedostatok peňazí potrebných na financovanie strany. Zatiaľ čo HSĽS

³⁶ „Boj (KKSS) vedený proti maďarské straně národní je čím dále tím ostřejší s přechází mnohdy, jak tomu bylo i na schůzi křesť. soc. v Košicích dne 7. listopadu t. r. v přímé výbuchy hněvu a nenávisti. Maďarská strana národní nezůstává ovšem křesť. socialistům ničeho dlužna a ...převádí pokrokovější členstvo na svou stranu...Následkem těchto bojů a vystoupení maďarské strany národní vůbec je pozice křesť. soc. velmi otřesená a v zasvěcených kruzích se usuzuje, že maďarští křesťanští socialisté obdrží v těchto volbách mandáty nanejvýše dva, naproti tomu národní strana maďarská mandáty čtyři.“ ŠA Košice, f. Ž K, š. 102 č. 1377125 prez. Maďarská strana křesť. socialistů – činnost, s. 1.

³⁷ Plagát HSĽS s názvom „Či potrebujeme Krajinskú Kresťansko Sociálnu Stranu?“, b. č.

³⁸ Československá statistika – svazek 31, Řada I. (volby sešit 2). Volby do poslanecké sněmovny v listopadu 1925, Tab. Č. 2, Praha 1926, s. 9.

³⁹ „...poměrný neúspěch maďarské křesťanské sociální strany ve volbách do národního shromáždění dlužno přičítati v první řadě nové orientaci maďarské vlády, která prý podporovala maďarskou stranu národní a křesťanské sociály nechala padnouti. Bethlen prý nahlédl, že menšinová politika v Československu nedá se nadále prováděti negačním způsobem a iredentou jako dosud a schválil prý proto plány poslance Szentivanyho, který prý před započatím své akce obrátil se do Budapešti o radu... Mezi křesťanskými socialisty se mluví, že maďarská národní strana dostala od maďarské vlády značné podpory na volební agitaci, kdežto křesťanskí socialisté nedostali tentokrát ničeho. Následkem toho mohla také maďarská národní strana vyvinouti větší agitaci, zvláště když měla za sebou všechny větší maďarské časopisy.“ ŠA Košice, f. Ž K, š. 99, č. 14439/25 prez. Maďarská strana křesťansko sociální – činnost, b. č.

⁴⁰ „Lelley sice prohlásil, že se podrobuje rozhodnutí národa a že odstupuje, ale ve svém svolání uvedl, že přenechává druhým činovníkům svého křídla na rozhodnutí, zdali budou v jeho intencích pokračovati anebo se rozhodnou jinak. Tato okolnost je vykládána tak, že si Lelley pro každý případ ponechal zadní dvířka a není prý vyloučeno, že během času dojde mezi oběma křídly ke smíru.“ ŠA Košice, f. Ž K, š. 99, č. 14439/25 prez. Maďarská strana křesťansko sociální – činnost, b. č.

⁴¹ Slovenský národný archív (SNA) Bratislava, f. Policajné riaditeľstvo Bratislava (PR B), š. 700, č. 700 prez. Pravidelná situačná správa zo župy bratislavskej za štvrtý štvrtrok, b. č.

sa stala terčom kritiky kvôli rokovaniam s vládnymi stranami, vznášanej najmä na stránkach periodika *Kassai Ujság*, voči Maďarskej národnej strane údajne KKSS zvolila taktiku hľadania kompromisov a prípadnej spolupráce.⁴²

Podľa Policajného riaditeľstva v Košiciach situáciu KKSS negatívne ovplyvnila rivalita s Maďarskou národnou stranou a už uvedené úmrtie biskupa Augustína Fishera-Colbrie 17. mája 1925.⁴³ I keď bol biskup Fisher – Colbrie štátnymi orgánmi charakterizovaný ako predstaviteľ maďarských záujmov v cirkevnej sfére, vzhľadom na jeho popularitu v Košiciach a okolí československá vláda nežiadala jeho odvolanie a až do svojej smrti výraznou mierou vplýval na politické dianie v Košiciach.⁴⁴

Dosiahnuť kompromis v spoločnom postupe s MNS nebolo pre kresťanských sociálov reálne. Odmietanie akejkolvek spolupráce predstaviteľov KKSS s vládnymi stranami sa diametrálne líšilo od politickej línie Maďarskej národnej strany. Uvedený rozpor vystúpil do popredia v otázke agrárnych cieľ, ktoré presadzovala Republikánska strana a pre ktoré sa rozhodli hlasovať aj predstavitelia MNS. Predseda MNS J. Szent-Ivány zdôvodnil prekvapujúcu podporu najsilnejšej vládnej strane počas hlasovania o zavedení agrárnych cieľ záujmom maďarských roľníkov na Slovensku.⁴⁵ Periodikum *Kassai Ujság* však odmietlo argumenty J. Szent-Iványa a obvinilo predsedu MNS zo zrady „maďarskej národnej myšlienky“ v mene materiálnych výhod.⁴⁶ Redakcia zároveň spochybnila aj hospodársku výhodnosť cieľ pre mlynársky priemysel na Slovensku, v ktorom zaujímali významné pozície príslušníci maďarskej minority.⁴⁷ *Kassai Napló*, bagatelizovalo kritiku ako bezpodstatný, zlomyseľný útok, ktorého cieľom bolo poškodiť MNS.⁴⁸

⁴² ŠA Košice, p. Košice, f. Ž K, š. 102, č. 4299/1926 prez. Kresťansko-sociálna strana – činnosť, b. č.

⁴³ „Je jisté, že nejvíce uškodila křesťanským socialistům maďarská národní strana a na východním Slovensku dosazení biskupa Čárského na biskupský stolec v Košicích a Bubniče v Rožnavě. Římsko katolické duchovenstvo maďarské národnosti patřilo vesměs do tábora křesťansko socialistického a bylo v jeho politických názorech podporováno biskupem Fisherem Colbriem. Jmenováním obou shora uvedených biskupů ztratila tato část kněžstva svoji hlavní podporu a v situaci, kterou vytvořila roztržka ve straně a utvoření se maďarské národní strany, neopovažuje se vystupovati tak otevřeně na politickém jevišti, kteráž to okolnost nemálo, možno říci z větší části zmenšuje vliv kněžstva na věřící, kteří pak volněji mohou se združovati ve stranách jim sympatičtějších“. ŠA Košice, p. Košice, f. Ž K, š. 102, č. 2161/1926 pr. Maďarská kresťansko sociálna strana – činnosť, b. č.

⁴⁴ Viac MIHÓKOVÁ, Mária. *Košický biskup ThDr. Augustín Fisher-Colbrie 1863 – 1925 Život a dielo*. Košice : Verbum, 1996.

⁴⁵ „Nevyvyšujeme hospodářské zájmy...tvrdíme však pouze tolik, že strádající chudý a zápasící člověk není schopen toho, aby byl udržovatelem národního sebevědomí...“ *Ujság*, 4. august 1926, č. 174, Proč jsme odhlasovali československá cla!, b. č. (Preklad ŠA K, f. Ž K, š. 110, b. č.)

⁴⁶ „Tyto smutné následky vládního stranictví Maďarské národní strany jsou tak zřejmé, že ostatně není ani zapotřebí dokazovati je energičtějším způsobem...Neboť to znamená tolik, že materie, hmota je přednější, nežli duše, idea. To znamená tolik, že obchodování se má postaviti před národní myšlenku...To znamená tolik, že chudý člověk nemá národního sebevědomí, pouze taková, který neživoří, který nezásadí se životem o živobití, který je bohatý a nasycen. Szent-Ivány vtáhl tímto prohlášením do tábora stoupenců materializmu a vytýčil zásadu, „dáš – budeš mít“ jako vedoucí hvězdu politických zásad“. *Kassai Ujság*, 10. august 1926, č. 178, Katastrofální výroky Jozefa Szent-Iványa o maďarské „národní myšlenke“, s. 2. (Preklad ŠA K, f. Ž K, š. 110, b. č.)

⁴⁷ „Odhlasování celního zákona má dále ještě jeden senzáční výsledek, totiž černé nebezpečí československo-maďarské celní války, které vůbec nezasahuje členy združení německých zemědělců, zatímco zdejší Maďarstvo je bolestně dotčeno tím, že právě hlasováním poslanců Maďarské národní strany stal se z předlohy zákon, který se bolestně dotýká Maďarstva, který smrtelně zasahuje maďarský mouční trh, který donucuje maďarské zemědělce, aby hledali nový trh pro pšenici“, s. 2. *Kassai Ujság*, 10. august 1926, č. 178, Katastrofální výroky Jozefa Szent-Iványa o maďarské „národní myšlenke“, s. 2. (Preklad ŠA K, f. Ž K, š. 110, b. č.)

⁴⁸ „Tisková kancelář Maďarské národní strany oznamuje: Jeden košický časopis od jisté doby uveřejňuje s tendenčním osvětlením vnitropolitické události, jakož i politiku Maďarské národní strany. Maďarská národní strana těmto

Po voľbách konštantnou ideologickou platformou KKSS v snahe získať sympatie obyvateľov Slovenska aj mimo maďarskú komunitu bol argument, že len v spolupráci všetkých národností je možné zabezpečiť prosperitu etnicky heterogénnej slovenskej spoločnosti. Koncept jednoty „praobyvateľov Slovenska“ mal oslabiť asimilačný tlak českých migrantov, ktorí zaujímali na Slovensku výrazné postavenie v administratíve, školstve a politickom dianí.⁴⁹ Tento cieľ, deklaroval G. Szülló, bude možné realizovať len dosiahnutím autonómie Slovenska. Predseda KKSS zdôraznil jednotný postup Slovákov, Maďarov a Nemcov na Slovensku, ako nevyhnutnú podmienku prosperity Slovenska v prejave na zhromaždení konanom 26. januára 1926 v Nitre.⁵⁰ G. Szülló však priznal, že jednotný postup pri českej dominancii narážal na hlboké prekážky nielen medzi Slovákami a Maďarmi, ale dokonca aj medzi samotnými Slovákami a Maďarmi.⁵¹ V záverečnej časti prejavu G. Szülló deklaroval, že údajná asimilačná politika štátneho aparátu ČSR predstavovala väčšie nebezpečenstvo pre Slovákov ako pre Maďarov, pretože práve jazyková príbuznosť oboch národov uľahčila šíriť český jazyk v slovenskom prostredí a rastúcej českej komunite na Slovensku umožnila šíriť vplyv českej kultúry.⁵²

Rozhodnutie zotrvať v opozícii potvrdili predstavitelia KKSS počas zasadnutia výkonného výboru strany v Košiciach 3. novembra 1926. G. Szülló, ktorý predsedal zasadnutiu, opätovne zdôraznil, že v otázke maďarského národného povedomia nebude akceptovať politiku kompromisov.⁵³ V závere zasadnutia výbor schválil rezolúciu, v ktorej potvrdil opozičnú politiku KKSS.⁵⁴

útočným článkům nepřičítá žádnou politickou důležitost neb významnost neboť zná taktiku dotyčného časopisu a ví, že mezi jeho politické metody patří též klevety, jakž i rozněsání třenic mezi maď. národní a křesť. soc. stranou a proto nemá ani v úmyslu pustiti se do polemiky a takovým časopisem...Pozn. Časopisem o kterém se K. Napló zmiňuje je *Kassai Ujság*.“ *Kassai Napló*, 8. október 1926, č. 227, Maďarská národní strana vědomá si své pravdy, neodpovídá na tendenční útoky tisku. (Preklad ŠA K, f. Ž K, š. 110), b. č.

⁴⁹ K školskej politike štátnych orgánov vo vzťahu k maďarskej minorite viac GABZDILOVÁ Soňa. *Možnosti a obmedzenia. Vzdelávanie v jazyku maďarskom na Slovensku 1918 – 1938*. Košice : CSPV SAV, SVÚ, 2017.

⁵⁰ G. Szülló prehlásil: „Mně jako starousedlíkovi zbývá pouze jediná snaha: abych mohl uskutečniti první požadavek za nímž stojíme a který je kardinální stěžejí křesťansko sociální strany, totiž, aby Slovensko patřilo slovenskému obyvatelstvu. My členové křesťansko sociální strany...můžeme zde bydlícím staro usedlíkům jenom tenkrát připraviti šťastnější život, když...budeme mít autonomii a sami si budeme řídití naše osudy“. *A Nép*, 3. október 1926, č. 40, Velkolepý projev zemského sociálního svazu v Nitře, (Preklad ŠA K, f. Ž K, š. 102), s. 4.

⁵¹ „V této snaze byly velikou překážkou nesváry mezi starousedlíky. Vidím, že Slovák nenávidí spíše Slováky, kteří jsou jiného politického přesvědčení. Tak je to i u Němců a tak je to žel i u Maďarů. Nezavírám oči nad faktem, že na Slovensku žijící Maďaři jsou zdánlivě rozdělení, neboť se stalo, co bych byl nevěřil jakživ, to, že ve volbách nešli Maďaři společně, ale bojovali jeden proti druhému“. *A Nép*, 3. október 1926, č. 40, Velkolepý projev zemského sociálního svazu v Nitře, (Preklad ŠA K, f. Ž K, š. 102), s. 5.

⁵² „Táži se však zda-li není slovenský lid utiskován ve svém národním národním citení zde v pravěké zemi nehrozi Slovákům větší nebezpečí počestěním, nežli všem ostatním národnostem?...Dnešní krise Slovenska je veliká. Maďarská řeč nepodobá se české, znalost teto nemůže tudíž zničití maďarskou řeč; ale česká je podobná slovenské – jelikož děti jsou ve školách vyučovány ne po slovensky, nýbrž česky - splní se to co mnozí hlásají, to tiž že Slováci nebudou samostatným lidem, nýbrž pouze mluvnickou odrodou Čechů“. ŠA K, f. Ž K, š. 102. *A Nép*, 3. október 1926, č. 40, Velkolepý projev zemského sociálního svazu v Nitře, (Preklad ŠA K, f. Ž K, š. 102), s. 8.

⁵³ „...vytrvám v dnešní situaci při politice, kterou nepřestanu hlásati, t. j. že stoje na podkladě zákona a lpěje na našich právech, daných nám menšinovými smlouvami, budu neustále...požadovati menšinova práva, která nám jako menšině patří, tato budu hlásati, když nám bude ukřivděno a nikdy za žádných okolností nebudu smlouvati za nějaké momentální hmotné výhody tam, kde by to mohlo znamenati potlačení našeho národního sebevědomí a oslabení rasového rázu naší menšiny. ...my, křesťansko sociální strana jsme proniknuti vědomým toho, že z našich práv nepopustíme. Budou-li nás chtít počestiti, budeme se proti tomu brániti, dokud nám dá Bůh síly; není-li jiné, nežli pasivity, tedy pasivitou“. ŠA K, f. Ž K, š. 102, č. 18552/1926 přes. Maďarská křesťansko-sociální strana – činnost, s. 3.

⁵⁴ „Výbor schvaluje...stanovisko parlamentních zástupců strany, poslanců a senátorů...že program vlády neposkytuje žádné záruky, že uskuteční rovnoprávnost národních menšin a není tedy vážné pohnutky ke změně dosavadního

Nekompromisné opozičné stanovisko KKSS znemožnilo dohodu s Maďarskou národnou stranou. Potvrdil to aj neúspech rokovaní oboch politických strán v Bratislave v novembri 1926.⁵⁵ Predstavitelia KKSS kritizovali Maďarskú národnú stranu aj v roku 1927, menovite snahu J. Szent-Iványho uzavrieť dohodu so stranami vládnej koalície.⁵⁶

Akúkoľvek možnosť KKSS uzavrieť dohodu o spoločnom postupe s ľudovou stranou voči vládnej koalícii ukončil vstup ľudákov do vlády. *Slovák* v bombasticky ladenom článku z pera Andreja Hlinku vysvetľoval dôvody nečakaného rozhodnutia a charakterizoval opustenie opozičnej politiky ako víťazstvo Hlinkovej slovenskej ľudovej strany v boji za väčšiu nezávislosť Slovenska v rámci republiky.⁵⁷

Nasledujúce udalosti ukázali, že rozhodnutie HSLŠ bolo Pyrrhovým víťazstvom. Strana stratila priazeň svojich stúpencov bez toho, aby dosiahla reálnu zmenu politických pomerov na Slovensku a vrátila sa k opozičnej politike. KKSS aj MNS v nasledujúcom období lavírovali medzi vzájomnou kritikou a pokusmi o vytvorenie jednotnej politickej platformy. Rozdiely v sociálnej, kultúrnej a konfesionalnej kompozícii ich voličov, ako aj konflikty medzi predstaviteľmi oboch strán boli príliš hlboké a až do roku 1936 sa obidva politické subjekty odmietali zjednotiť.

politického smeru strany kresťansko sociální.“ ŠA Košice, p. Košice, f. Ž K, š. 102, č. 18552/1926 přes. Maďarská křesťansko-sociální strana – činnost, s. 10.

⁵⁵ Podľa *Kassai Ujság*, „Sotva by mohl kdo vážně doufati, že se podaří naléztí takovou platformu, na které by bylo možno upravití další spoličinnost obou stran a poměr jedné k druhé...Považovali jsme za zcela jisté, že křesť. soc. strana a její předák Geza Szűllő, tešící se vážnosti na mezinárodních fórech, nemůže schvalovati reálně politický směr, inaugurovaný Maďarskou národní stranou a Josefem Szent-Iványem, poněvadž reální politika přinesla doposud změny jen na osobnostním poli, zůstala však bezúčelnou v záležitosti všech těch předmětných požadavků, které Maďarská národní strana ještě před týdnem předložila ministerskému předsedovi Švehlovi...“ *Kassai ujság*, 25. november 1926, č. 266, Bezvýsledná společná konference maďarských stran, (Preklad ŠA K, , f. Ž K, š. 110).

⁵⁶ V správě miestnemu župnému úradu, datovanej 15. februára 1927 Policajné riaditeľstvo v Košiciach uviedlo, že „Maďarští křesť. socialisté vyvinují v poslední době zvýšenou agitační činnost a snaží se, aby si svoje pozice, značně Maďarskou národní stranou oslabené, uchováti. Ku své agitaci využívají současných udalostí a to vstupu slovenské ludové strany do vlády, vyjednávání Szent-Iványho s vládní většinou, nezapomínaje při tom na různé aféry...Přes to, že křesť. socialisté jsou si dobře vědomi své slabosti a osamělosti, hlásají neustále, že svoji politickou líní neopustí a setrvají v naprosté opozici“ ŠA K, f. PR K, š. 5, č. 2325/27, Křesťansko-sociální strana – činnost, s. 1, 3.

⁵⁷ „Alea jacta! Tedy rozhodnutí padlo, ideme do vlády, aby sme hájili to, čo nám je svätým, veľkým a životným. Ideme hájiť republiku a konsolidovať pomery. Ideme hájiť celistvosť a nedotknuteľnosť Slovenska. Ideme hájiť národ, jeho svojráznosť. Ideme hájiť pittsburgskú dohodu v jej celku i čiastkach. Ideme hájiť autonómiu Slovenska...Ideme do boja ako víťazi. Zasiali sme semeno autonómne, vydobili rešpekt a celistvosť Slovenskej Krajiny“. *Slovák*, 19. január 1927, č. 13, Vstúpili sme do vlády, s. 1.

Pramene a literatúra

Archívy

Slovenský národný archív Bratislava

- fond Policajné riaditeľstvo Bratislava

Štátny archív Košice

- fond Policajné riaditeľstvo Košice
- fond Župa košická

Dobová tlač

A Nép, 1926

Kassai Napló, 1926

Robotnícke noviny, 1923, 1925

Slovák, 1924, 1925, 1927

Slovenský denník, 1925

Slovenský východ, 1922

Ujság, 1926

Vôľa ľudu, 1923, 1924, 1925

Publikované pramene

Československá statistika – svazek 31, Řada I. (volby sešit 2). Volby do poslanecké sněmovny v listopadu 1925, Tab. Č. 2, Praha 1926, s. 9.

Literatúra

BARTLOVÁ, Alena. Návrhy slovenských politických strán na zmenu štátoprávneho usporiadania ČSR v rokoch 1918 – 1935 a zapojenie HSLŠ do vládnej koalície v rokoch 1927 – 1929. In ZEMKO, M. – BYSTRICKÝ, V. (eds.) *Slovensko v Československu (1918 – 1939)*. Bratislava : VEDA, 2004.

BROKLOVÁ, Eva. *Československá cdemokracie. Politický systém ČSR 1918 – 1938*. Praha : Sociologické nakladatelství, 1992.

DULOVIČ, Erik. Realizácia štátnej politiky županov Košickej župy v rokoch 1923 – 1928. In *Historický časopis*, 2005, 52, č. 4.

GABZDILOVÁ, Soňa. Vzdelávanie maďarskej minority v materinskom jazyku. In Gabzdilová Soňa (Ed.) *Vybrané aspekty postavenie maďarskej minority na Slovensku v rokoch 1918 – 1929*. Košice : Spoločenskovedný ústav, 2011, s. 124-147.

HARNA, J. Stranickopolitický systém v Československu v letech 1918 – 1938. In MALÍŘ, Jiří – MAREK, Pavel (eds.). *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československo 18861 – 2004. I. Díl): Období 1861 – 1938*. Brno : Nakladatelství Doplněk, 2005.

HOBSBAWM, Eric. The Nation as invented Tradition. In HUTCHINSON, John – Smith D. Anthony (eds.) *Nationalism*. Oxford. New York : Oxford University Press, 1994.

MALÍŘ, Jiří – MAREK, Pavel (eds.). *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československo 18861 – 2004. I. Díl): Období 1861 – 1938*. Brno : Nakladatelství Doplněk, 2005.

MAREK, Pavel. Politické strany maďarské menšiny. In MALÍŘ, Jiří – MAREK, Pavel (eds.). *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československo 18861 – 2004. I. Díl): Období 1861 – 1938*. Brno : Nakladatelství Doplněk, 2005.

MIHÓKOVÁ, Mária. *Košický biskup ThDr. Augustín Fisher-Colbrie 1863 – 1925. Život a dielo*. Košice : Verbum, 1996.

OLEJNÍK, Milan. *Politické a spoločenské aktivity maďarskej minority v prizme štátnych orgánov a dobovej slovenskej tlače (1918 – 1929)*. Košice : Spoločenskovedný ústav SAV, 2011.

SETON – WATSON, R.W. *Slovensko kedysi a teraz*. Praha : Orbis, 1931.

SIMON, Attila. *The Hungarians of Slovakia in 1938*. New York : Columbia University Press, 2012.

Presídlenie Slovákov z Maďarska do Československa (propagačná činnosť Československej presídľovacej komisie a sťažnosti slovenských presídlencov počas výmeny obyvateľstva)

Zlatica Sáposová, Spoločenskovedný ústav, Centrum spoločenských a psychologických vied
SAV, Košice, saposova@saske.sk

SÁPOSOVÁ, Zlatica. Presídlenie Slovákov z Maďarska do Československa (propagačná činnosť Československej presídľovacej komisie a sťažnosti slovenských presídlencov počas výmeny obyvateľstva). In *Človek a spoločnosť [Individual and Society]*, 2019, roč. 22, Supplement, s. 75-91. doi: <https://doi.org/10.31577/cas.2019.00.542>

Abstract:

The issue of population exchange after World War II between the Czechoslovak Republic and Hungary has produced a great amount of research among the Slovak and Hungarian historical community. Nevertheless, historians on both sides still need to carry out accurate research on various issues regarding the resettlement of the post-war population. Clarification of the individual facts of the events during the exchange of resettled Slovak people from Hungary to Slovakia is still awaiting some in-depth research.

Hungarian historiography has devoted much time to the issue of relocation (or deportation) of the Hungarian ethnic group from neighbouring countries to the territory of Hungary after World War II. Consciously or unconsciously, the circumstances and issues around the resettlement of Slovaks did not fall within its preferred research topics. (e.g. The wrongs committed against displaced Slovak people) Similarly, Slovak historiography has also neglected this issue. This presented contribution, therefore, aims to draw attention to the individual circumstances of the resettlement of Slovaks from Hungary to their new (and old) native country in some areas of Slovakia. The submitted paper focuses on the complaints and injustices of the displaced Slovak people at the time of resettlement in Hungary as well as on the agitation (propaganda) activities of the Czechoslovak Resettlement Commission among the Slovak inhabitants of Hungary. The Slovaks who signed up for resettlement soon met with serious social problems; the feeling of exclusion from the authorities of the Hungarian state and the surrounding Hungarian community in which they lived, as well as from the Slovak community - those Slovaks who did not sign up for resettlement - and quite often from their own families. The inhabitants from Hungary or the territory of today's Slovakia who participated in the voluntary or forcible population exchange often faced the opprobrium of society.

Keywords:

Population exchange. Deportation. Propaganda. Displaced persons. Complaints.

Po druhej svetovej vojne migračný pohyb prebiehajúci v strednej a juhovýchodnej Európe (približne 10 miliónov ľudí nútených – sčasti dobrovoľne opustiť svoju rodnú krajinu a presídlieť sa na územie iného štátu), súvisel najmä so zmenami štátnych hraníc s cieľom vytvorenia národných štátov.¹ Európa nechcela a čiastočne ani dodnes nechce hovoriť o príčinách a dôsledkoch, resp. aj o neúspechu vysídľovania a výmene obyvateľov dôsledkom druhej svetovej vojny.

Počas prvých mesiacov presunu obyvateľstva sa ukázalo, že tieto mechanické pohyby nedosiahnu svoj cieľ: nebolo možné presídlením obyvateľstva riešiť etnickú otázku jednotlivých štátov, nedalo sa zmeniť ich (multi) etnický charakter a urobiť z nich národné štáty. Hneď na začiatku daných migračných procesov (vyst'ahovanie, deportácie, výmeny obyvateľstva – dobrovoľne či nútené) vyplávala na povrch aj ich neľudskosť. Bolo jasné, že aplikácia princípu kolektívnej viny je neprípustná a ľudsky nespravodlivá, pretože jednotlivca na základe (národnostného) pôvodu nemožno potrestať za vinu vládnucej politickej elity.

Migračný pohyb obyvateľstva v Maďarsku po druhej svetovej vojne začal v prvom rade vyst'ahovaním nemeckého obyvateľstva, neskôr dobrovoľným presídlením časti maďarských Slovákov na územie Československej republiky a tiež presídľovaním významnej časti maďarského obyvateľstva z okolitých krajín, najmä z územia terajšieho Slovenska.²

Každý „dobrovoľne“ prihlásený presídlenec či zo Slovenska či Maďarska počas presídlenia utrpel krivdy. Pre jednoduchého človeka to bola z psychologického ako aj sociologického hľadiska veľmi náročná a ťažká fáza. Samotný priebeh výmeny obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom bol presiaknutý klamstvami, sľubmi.

¹ Migrácia sa dotkla najmä nemeckých obyvateľov v jednotlivých európskych krajinách: počet vyhnaných, utečencov z Poľska bol okolo 7-8 miliónov, z Československa 2,6-3 miliónov, Maďarska viac ako 200 tisíc. Z Juhoslávie sa odsťahovalo viac ako 250 tisíc nemeckých obyvateľov, 150 tisíc zavreli do pracovných táborov (z toho 60 tisíc neprežilo). Tí, ktorí prežili, sa stali druhoradými štátnymi občanmi a na začiatku 50. rokov utiekli z krajiny alebo ich úrady „proste prehodili“ cez maďarskú alebo rakúsku hranicu. Z Rumunska vysídlili 250 tisíc Nemcov. Obyvateľov s nemeckým pôvodom, nemeckým menom alebo menom nemecky znejúcim pozbierali do rumunských táborov a poslali ich do Gulagu (90% zo 60 tisíc nevinných civilov sa už nikdy nevrátilo domov). Paralelne s vysídlením a vyhnaním Nemcov prebiehala značná migrácia poľských, ukrajinských, bieloruských a ruských obyvateľov. 520 tisíc obyvateľov s ukrajinskou, bieloruskou, ruskou a litovskou národnosťou organizovane presídľili z Poľska na bývalé poľské územia pripojené k Sovietskemu zväzu, resp. do vnútorných regiónov Ukrajiny a Bieloruska.

Z bývalých regiónov východného Poľska respektíve z jednotlivých území Bieloruska a západnej časti Ukrajiny sa viac ako 1,5 miliónov obyvateľov s poľskou národnosťou presídľilo do Poľska. Z pobaltských štátov deportovali 300 – 350 tisíc obyvateľov (najmä inteligenciu) do vnútrozemia Sovietskeho zväzu, namiesto nich prisťahovali (do východného Pruska a na západné pohraničné územia získané od Poľska) približne 2,5 milióna ruských kolonistov (osadníkov).

Na juhu Európy (na Balkáne) tiež prebiehal presun obyvateľov. 120 tisíc vysídlených Bulharov (z Trácie a gréckeho Macedónska) sa vrátilo v rokoch 1944 – 1945 naspäť do starej vlasti, a 100 – 150 tisíc bulharských Turkov (prinútili) medzi rokmi 1949 a 1951 sa dobrovoľne presťahovať do Turecka.

Neoddeliteľnou súčasťou európskeho migračného procesu po druhej svetovej vojne bola aj migrácia židovstva, ktorá prežila Holokaust, do Palestíny (dosť často sa na ňu zabúda). Do Izraelského štátu (po 14. máji 1948) presídľilo z Európy 111 tisíc, a medzi rokmi 1948 a 1955 ďalších 342 tisíc židovských obyvateľov.

Vid'. ROMSICS, Ignác. Az újraosztott köztés-Európa. In *Európai utas. Az európai együttműködés folyóirata*. ročník XIV, číslo 38. Príspevok môžete nájsť na stránke: <http://www.hhrf.org/europaiutas/20001/3.htm>

² Na územie Maďarska presídľili nielen z Československa, ale aj z Rumunska (130 tisíc) a Juhoslávie (65 tisíc). Počet odsťahovaných maďarských občanov v jednotlivých krajinách nevyvolával dramatické zmeny v počte maďarskej národnosti. Ich celkový stav v Rumunsku, Juhoslávii, Československu bol viac ako stotisíc.

Výmena obyvateľov bola „len“ prostriedkom v záujme politiky.³ Presídlení utrpeli hlboké psychické rany,⁴ ktoré sa „zakódovali“ aj do ich potomkov „... *presídlenie bolo politickým aktom za účelom nie prinavrátiť Slovákov do ich pôvodnej vlasti, ale zbaviť sa politickými metódami Maďarov na Slovensku.*“⁵

Do dnešného dňa, hoci slovenská a maďarská historiografia bohato publikovala práce o výmene obyvateľstva po druhej svetovej vojne medzi Československom a Maďarskom,⁶

³ „Súčastou úsilia povojnovej československej politiky a jej programu vytvorenia národného štátu bola likvidácia maďarskej menšiny na Slovensku. Od roku 1943 Maďarov na Slovensku radili vedľa Nemcov. U oboch zdôrazňovali kolektívnu vinu za Mníchov, za rozbitie republiky aj spoluzodpovednosť za hrôzy okupačnej moci. ... Československá garnitúra, ktorú viedol E. Beneš uplatnila na presadenie likvidácie maďarskej menšiny všetky prostriedky, ktoré mala k dispozícii: Odsun, výmenu obyvateľstva, reslovakizáciu a tiež vnútornú kolonizáciu. Cieľ nebol dosiahnutý. Nás, presídlenecov z Maďarska sa týkal projekt výmeny obyvateľstva, ktorý zúfalo zlyhal. Zlyhal najmä preto, lebo v Maďarsku presídľovacia komisia nenašla toľkých maďarských Slovákov, ochotných k akcii.“ Štefan Markuš slovenský presídlenec. Oral History – Rozhovory o presídlení z Dolnej zeme (1946 – 1947). Dostupné na: <http://morsesadomnieva.blogspot.sk/2009/07/presidleni-vymena-obyvateľstva-v-r.html>
Eduard Beneš v rokoch 1945 – 1946 chcel očistiť krajinu nielen od nemeckých obyvateľov, ale aj od maďarských. Zdôraznil, že Maďari majú len dve možnosti: alebo opustia krajinu alebo asimilujú. Keďže západní spojenci nedovolili jednostranné vysťahovanie Maďarov, Československo podpísalo dohodu o výmene obyvateľstva s Maďarskom 27. februára 1946, v ktorej sa na základe vzájomnosti – reciprocit dohodli na počte presídlených obyvateľov. ROMSICS, I. *Az újraosztott köztés-Európa*, online:

<http://www.hhrf.org/europaiutas/20001/3.htm>

⁴ Presídlenecov z Pitvaroša presídlili medzi maďarské obyvateľstvo do viacerých obcí. Rozptýlenie medzi maďarské a neevanjelické obyvateľstvo do viacerých obcí považovali Pitvarošania za veľkú nespravodlivosť a krivdu, ako aj nesplnenie sľubov pri agitácii na presídlenie. „*Tlak maďarského elementu z hľadiska materinčiny i každodenného života je ešte stále ťažkou skúškou pre pocity presídlených Slovákov. Pred presídlením žili totiž v kompaktných celkoch (v Slovenskom Komlóši, Sarvaši, atď.) a v každodennom živote neprichádzali do styku s Maďarmi. A teraz ? Sú roztrhaní na malé skupiny a denne sú nútení znášať tlak nepriateľského okolia. Presídlení sú v práve žiadať od všetkých zodpovedných činiteľov, aby múdrymi opatreniami zlepšili ich situáciu. Áno, presídlení očakávajú, že vládni činitelia pochopia potrebu, aby sa zamedzilo tomu dusivému smradu, ktorý ak sa mu nezabráni, bude mať za následok likvidáciu slovenského spoločenstva.*“ Rozhovor s Ondrejom Beňom v bratislavskom týždenníku *Náš Národ*, cituje SZALATNAI, Rezső. *Kisebbségben és igazságban*. Bratislava : Madách, 1970, s. 406.

⁵ Štefan Markuš slovenský presídlenec. Oral History – Rozhovory o presídlení z Dolnej zeme (1946 – 1947). Príspevok môžete nájsť na stránke:

<http://morsesadomnieva.blogspot.sk/2009/07/presidleni-vymena-obyvateľstva-v-r.html>

⁶ ŠUTAJ, Štefan. *Maďarská menšina na Slovensku v rokoch 1945 – 1948*. Bratislava : Veda, 1993; ŠUTAJ, Štefan. *Nútené presídlenie Maďarov do Čiech*. Prešov : Universum, 2005; ŠUTAJ, Štefan. „*Akcia Juh*“ – Odsun Maďarov zo Slovenska do Čiech v roku 1949. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1993; VADKERTY, Katalin. *Maďarská otázka v Československu: 1945 – 1948*. Bratislava : Kalligram, 2002; BOBÁK, Ján. *Výmena obyvateľstva medzi Česko-Slovenskom a Maďarskom: 1947 – 1948*. Bratislava : Kubko Goral, 1996.; PETRÁŠ, René. Mezinárodní právo a transfery obyvateľstva po druhej svetovej válce. In Sápsová, Zlatica; Šutaj, Štefan. *Povojnové migrácie a výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom*. Prešov, Universum 2010 s. 36-49; VACULÍK, Jaroslav. K výmene obyvateľstva medzi Maďarskom a Československom. In Sápsová, Zlatica; Šutaj, Štefan. *Povojnové migrácie a výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom*. Prešov : Universum, 2010; ŠUTAJ, Štefan. *Výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom – migrácie a Slovensko – výskum a výsledky*. In Sápsová, Zlatica; Šutaj, Štefan. *Povojnové migrácie a výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom*. Prešov : Universum, 2010; GREŽDOVÁ, Helena. Činnosť Československej presídľovacej komisie v Budapešti. In Sápsová, Zlatica; Šutaj, Štefan (eds.) *Povojnové migrácie a výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom*. Prešov : Universum, 2010, s. 163-179, KUGLER, József. *Lakosságcsere a Délkelet-Alföldön*. Budapest : Osiris Kiadó-MTA Kisebbségkutató Műhely, 2000; KUGLER, József. A csehszlovák-magyar lakosságcsere népeségföldrajzi vonatkozásai a délalföldi régióban. Online: <http://www.prominoritate.hu/folyoiratok/1997/ProMino97-1-05-Kugler.pdf>
UJVÁRY, Zoltán. *Bezdomovcom v rodnej zemi : deportácia Maďarov do Čiech*. Dunajská Streda : Lilium Aurum, 1997; TÓTH, Ágnes. *Migrationen in Ungarn : 1945-1948*. München : Oldenbourg, 2001; POPELY Árpád. *A lakosságcsere területi szempontjai és etnikai következményei*. Príspevok môžete nájsť na stránke: <http://www.nogradhistoria.eu/data/files/186641611.pdf>

existujú v danej problematike ešte dostatočne nepreskúmané oblasti. Archívy ešte stále skrývajú množstvo zaujímavých dokumentov, ktoré môžu pomôcť pri objasnení a odhalení osudov jednotlivých ľudí, ktorí boli ako realizátori, či ako „postihnutí“ zainteresovaní do týchto migračných pohybov.

Predkladaná práca sa zameriava na sťažnosti a krivdy slovenských presídlencov v čase presídľovania v Maďarsku ako aj na agitačnú (propagandistickú) činnosť Československej presídľovacej komisie medzi slovenskými obyvateľmi Maďarska prostredníctvom archívnych materiálov z archívu Ministerstva zahraničných vecí Československa (Praha) a Maďarského národného archívu (Budapešť).⁷ Štúdia čerpá informácie aj zo spomienok niektorých účastníkov presídlenia, z článkov uverejnených v dobových periodikách ako aj z prejavov jednotlivých členov Slovenskej národnej rady odznených na jednotlivých zasadnutiach SNR.

Druhotným cieľom príspevku je upriamiť pozornosť bádateľov na bohatosť doposiaľ nespracovaných archívnych materiálov, na ich dôkladné preštudovanie a na používanie metódy objektívnej kritiky pri získavaní údajov a informácií z jednotlivých dokumentov.

Problematika presídlenia slovenských obyvateľov sa dá skúmať v dvoch územných rovinách: slovenskí presídlenci na území Maďarska a presídlenci v novom domove na území dnešného Slovenska. Predkladaný príspevok skúma problematiku v prvej rovine a neanalyzuje kontroverzné interpretácie problematiky slovenských presídlencov.

Po pražských rokovaníach bola 27. februára 1946 v Budapešti podpísaná československo-maďarská dohoda o výmene obyvateľstva.⁸ Československá strana (najmä slovenská) dohodu o výmene obyvateľstva zaradila medzi „činy národa, ktoré ostanú v jeho dejinách zapísané trvalo.“⁹

Na základe dohody (Dodatok k čl. III.) od 4. marca 1946 „Československá presídľovacia komisia a jej orgány behom šiestich týždňov po podpísaní smluvy môžu robiť propagandu, rozširovať tlač, môžu zorganizovať v každej obci dva verejné prejavy a použiť k tomuto účelu akýchkoľvek propagačných prostriedkov, ba aj budapeštianskeho rozhlasu“ medzi obyvateľmi so slovenskou národnosťou na území Maďarska.¹⁰

⁷ Z archívnych materiálov boli preštudované dokumenty, ktoré sa týkali slovenských presídlencov, (napr.: sťažnosti slovenských presídlencov, informácie o počte prihlásených na presídlenie, zoznamy presídlencov, správy o činnosti Československej presídľovacej komisie, ... atď.).

⁸ Slovenskí baníci s rodinami a bezzemkovia z Maďarska prichádzali na Slovensko už niekoľko mesiacov pred podpisom Dohody. „Do Handlovej prednedávnom presídlili 22 rodín z Maďarska, ktoré sú dnes úplne zapojené do pracovného pomeru. Najnovšie je nahlásených 100 rodín z Tatabánye a Bánhydy, ktoré budú hromadne prepravené našimi vojenskými autami do Komárna. Týmto sa venuje z našej strany osobitná starostlivosť, pripravuje sa pre ne 100 rodinných domkov opustených Nemcami, ktoré Osídľovací úrad dáva urýchlenným tempom do poriadku. ... Túto akciu treba uskutočniť urýchlene, aby Handlovské uhoľné bane začali čo najskôr s plnou ťažbou.“ Ako pokračuje kolonizácia v Handlovej? Národná obroda, november 1945, citovaná podľa: V októbri 1945 začali na Slovensko prichádzať prví presídlenci <http://www.vtedy.sk/v-oktobri-1945-zacali-na-slovensko-prichadzat-prvi-presidlenci>

⁹ „Výmena menšín zaraďuje sa takto medzi najdôležitejšie historické udalosti nášho národného života. Predstavuje ona, a to zaiste plným právom, splnenie túžob slovenských generácií, ktorým osud slovenskej menšiny v Maďarsku nikdy nebol ľahostajný. Tento akt je symbolickým splnením túžob nášho národa, za záchranu ktorého viedli oslobodzovací boj štyri slovenské generácie – Štúrovci, Hurbanovi dobrovoľníci v rokoch meruôsmich, Matičiari, legionári a ktorý vyvrcholil napokon v našom Národnom povstaní.“ Vystúpenie povereníka pre informácie Dr. Samuela BELLUŠA v SNR. Digitálna knižnica > SNR 1945-1946 > Stenoprotokoly > 16. schůze > Úterý 26. února 1946. Online: <http://www.psp.cz/eknih/1945snr/stenprot/016schuz/s016006.htm>

¹⁰ „Na propagáciu môže sa použiť všetkých prostriedkov, plagátov, tlače, výziev v novinách, schôdzí atď. Mimo verejných prejavov, propagácií, môžu byť konané aj divadelné predstavenia, spevácke súbory atď. Všetci títo

Už počas bilaterálnych diplomatických rokovaní (pred podpísaním zmluvy) československé vedenie vypracovalo plán, ktorý mal motivovať k presídleniu čo najväčšiu časť slovenského obyvateľstva v Maďarsku. Každopádne v ďalších dňoch, vo veľmi krátkom čase po podpísaní dohody (od 4. 3. 1946), Československá presídľovacia komisia zriaďovala náborové okrsky.¹¹ Ústredie sa umiestnilo v budove bývalého Československého vyslanectva na ulice Rózsa Ferenc 61.

Na čele Československej presídľovacej komisie stál vládny zmocnenec Dr. Daniel Okáli, v jej štruktúrach pracovalo spočiatku 314 zamestnancov, ktorých počet postupne narástol na 765.¹² Na začiatku vytvorili 16 okrskov, neskôr (od polovice marca) ich znova rozdelili a vytvorili 18. Okrem miest s najväčším počtom slovenského etnika (ako Budapešť, Békešská Čaba) aj mestá s menším počtom obyvateľov slovenskej národnosti (napr. Felsőpetény, Forró) ako aj veľmi malé obce sa stali centrom okrskov.¹³ V každom okrsku pracoval 15 – 30 členný samostatný výbor, ktorý ochraňovali ozbrojení vojaci zvyčajne pod vedením dôstojníka. Výbory boli aj technicky dobre vybavené, disponovali jedným nákladným vozidlom, motocyklom s prívesom. V kanceláriách sa nachádzal rozhlas, písací stroj a iné kancelárske potreby. Výbory medzi sebou komunikovali pomocou krátkovlnných vysielaciek.¹⁴

Československá presídľovacia komisia za šesť týždňov (od 4. marca do 18. apríla 1946) vykonávala intenzívnu agitáciu za presídlenie a súčasne „sčítanie“ Slovákov v Maďarsku vlastnou metodikou,¹⁵ ktorou sa jej do mája 1946 podarilo nájsť 453 tisíc Slovákov. *„Slovákov v Maďarsku je podľa našich štatistík a odhadov cez 300 tisíc, z ktorých 250 tisíc je národne plne uvedomelých, z ktorých môžeme čakať, že sa značná čiastka prihlási a presťahuje do vlasti. Približný odhad je asi okolo 120 až 180 tisíc Slovákov, ktorí sa môžu prinavrátiť späť do vlasti.“*¹⁶

činitelia, ktorí budú propagandu prevádzať, musia sa vyvarovať počinov, ktoré sa nesrovnávajú so suverenitou Maďarskej republiky, a ktoré by boli proti cti maďarského ľudu.“ Vystúpenie Dr. Jána ČECHA, člena SNR, predseda Osídľovacieho úradu v SNR. Digitálna knižnica > SNR 1945-1946 > Stenoprotokoly > 16. schůze > Úterý 26. února 1946. Online: <http://www.psp.cz/eknih/1945snr/stenprot/016schuz/s016006.htm>

¹¹ POPÉLY, Árpád (ed.). *Spisy k dějinám Maďarov v Československu*. Šamorín : Fórum inštitút pre výskum menšín, 2008. 430 s.

¹² Členov výborov/komisií tvorili: učitelia, profesori, farári, podnikatelia, roľníci, baníci, študenti atď. S nimi prišli filmári, divadlá, spevácke a tanečné zbory, pracovníci Československého rozhlasu ... atď.

¹³ V Maďarsku sa vytvorilo 18 oblastných úradov: 1. oblasť I. Budapest (1946 – 1948), 2. oblasť II. Pilis (1946 – 1948), 3. oblasť III. Aszód (1946 – 1948), 4. oblasť IV. Kiskőrös (1946 – 1948), 5. oblasť V. Esztergom (1945 – 1948), 6. oblasť VI. Bánhidá (1945 – 1948), 7. oblasť VII. Felsőpetény (1945 – 1948), 8. oblasť VIII. Balassagyarmat (1946 – 1948), 9. oblasť IX. Salgótarján (1945 – 1948), 10. oblasť X. Miskolc (1946 – 1948), 11. oblasť XI. Forró (1946), 12. oblasť XII. Sátoraljaújhely (1946 – 1948), 13. oblasť XIII. Nyíregyháza (1946 – 1948), 14. oblasť XIV. Szarvas (1945 – 1948), 15. oblasť XV. Békéscsaba (1946 – 1948), 16. oblasť XVI. Tótkomlós (1946 – 1948), 17. oblasť XVII. Gyöngyös (1946 – 1947), 18. oblasť XVIII. Pécs (1946 – 1948). KUGLER József. *Szlovákok áttelepítése Magyarországról*. Online: <http://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/historia/02-02/ch08.html>

¹⁴ Az 1946. évi Csehszlovák Különbizottság magyar összekötőinek közös jelentése. Kelt Budapesten. 1946. július 30. In. *Hatvan éve történt: csehszlovák – magyar lakosságcsere. A Barátság melléklete*. Budapest : MTA Kisebbségkutató Intézete, s. 7-12.

¹⁵ Jednalo sa o prieskum, v rámci ktorého pracovníci ČsPK navštívili dediny so slovenským obyvateľstvom a na základe konzultácií s miestnymi Slovákmí „určili“ počet slovenských obyvateľov (nešlo o štandardné sčítanie obyvateľov).

¹⁶ Dr. Ján Čech, člen SNR a predseda Osídľovacieho úradu. Digitálna knižnica > SNR 1945-1946 > Stenoprotokoly > 16. schůze > Úterý 26. února 1946. Online: <http://www.psp.cz/eknih/1945snr/stenprot/016schuz/s016006.htm>

Správa o československej národnostnej otázke v Maďarsku vypracovaná s Antifašistickým Frontom Slovanov (ďalej AFS) obsahovala číselné údaje (odhady) o počte Slovákov žijúcich v Maďarsku. Odhad AFS bol 450 tisíc

Fakt, že slovenská menšina¹⁷ bola málopočetnejšia v Maďarsku, ako maďarská na Slovensku (približne iba pätinu maďarskej menšiny v Československu), bol československými úradmi ignorovaný. Výsledky sčítania obyvateľstva v medzivojnovom období v Maďarsku nepotvrďovali také údaje o počte slovenských obyvateľov žijúcich v Maďarsku, aby sa na ich základe mohli uskutočniť „predstavy“ o masovom presídlení Slovákov.¹⁸ Pritom aj minister zahraničných vecí Maďarska János Gyöngyösi upozornil československé úrady, že ich zistenia o počte Slovákov žijúcich v Maďarsku sú nereálne a prehnané.

Presídľovacia komisia napriek tomu, že mala k dispozícii dostatočné finančné, materiálne prostriedky a ich prácu podporili členovia Antifašistického Frontu Slovanov (ďalej AFS)¹⁹ v Maďarsku ako aj jeho tlačový organ Sloboda²⁰ nedokázala presvedčiť slovenských obyvateľov na presídlenie v plánovanom počte. S jej výsledkami nebola československá vláda ani zďaleka spokojná, na presídlenie sa prihlásilo nepatrné množstvo ľudí.

O činnosti presídľovacej komisie podrobne referoval na schôdzi SNR 14. mája 1946 jej člen a súčasne poslanec SNR Andrej Žiak. Z jeho referátu sa dozvieme, aké propagačné prvky používali členovia Presídľovacej Komisie na presvedčenie slovenských občanov.²¹ „...Štatisticky nie sú zachytené návštevy v rodinách, menšie zhromaždenia, no číselne vyjadrená námaha pri organizovaní verejných zhromaždení,²² ktorých bolo v 133 obciach 227, s úhrnným počtom 100. 000 poslucháčov, 60 koncertov v 46 obciach s 37. 000 poslucháčmi, 81 divadelných predstavení v 62 obciach s 50. 000 účastníkmi, 170 kino predstavení v 113 obciach s 53. 000 účastníkmi. ...“²³ U miestnych, dedinských obyvateľov malo premietanie filmov (ako správy, krátke kultúrne filmy, burlesky, komédie) mimoriadne úspechy. Prácu agitátorov podporila aj „... Propagačná tlač, a to plagáty, brožúry, letáky, časopisy a knihy,²⁴ ... Účinne nám pomáhali v práci noviny zo Slovenska najmä "Národná

osôb. Na základe tejto správy (ktorá bola odoslaná do Prahy v novembri 1946) vytvorili slovenskí politici mylné plány o počte prihlásených Slovákov na presídlenie a údaj citovali vo svojich vystúpeniach. ČIERNA – LANTAYOVÁ, Dagmar. *Tradícia a dejiny. Vybrané otázky zo slovensko-maďarských a slovensko-ruských vzťahov (1934 – 1949)*. Bratislava : TYPOSET print, spol. s r. o., 2009, s. 32.

¹⁷ O problematike identity vid'. prácu Ondrej, FICER. Teórie etnickej identity Kanchan Chandrovej a národnej indiferencie a možnosti ich uplatnenia pri historickom i etnologickom výskume jazykovo-kultúrne heterogénneho obyvateľstva juhoslovenských regiónov a miest. In *Slovenský národopis*, 2016, roč. 64, č. 3, s. 313-326.

¹⁸ Počet osôb so slovenským materinským jazykom v Maďarsku na základe sčítania obyvateľstva: 1900/192.227 osôb; 1910/165.317 osôb; 1920/141.877 osôb; 1930/104.786 osôb, 1941/75.877 osôb, 1949/25.988 osôb. TÓTH, István. *Szlovákok a 20. századi Magyarországon*. Online:

http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagi_nemzetisegek/szlovakok/fejzetek_a_mo_i_romanok_es_s_zlovakok_tort/pages/006_szlovakok.htm

¹⁹ BOBÁK, Ján. *Slováci v Maďarsku (1918 – 1945)*. Bratislava: Kubko Goral 1998. 53 s.; MOMKO, Miloš. *Antifašistický front Slovanov v Maďarsku*. Online. <http://www.oslovma.hu/XXX/AntiFFSM.pdf>

²⁰ MOLNÁR, Imre. *A Sloboda című magyarországi szlovák lap 1945 és 1947 között*. Online:

http://www.adatbank.transindex.ro/regio/html/alcim_pdf14.pdf

²¹ „..., a to živé slovo, tlač, umelecké súbory, rozhlas v Budapešti, a napokon organizované zájazdy Slovákov z Maďarska na Slovensko. Osobný styk v rodinách, na divadelných predstaveniach, na koncertoch, a potom na verejných zhromaždeniach, pôsobil mohutne a bezprostredne. ...“ Andrej ŽIAK člen presídľovacej komisie a súčasne poslanec SNR. Schôdzi SNR 14. mája 1946. Digitálna knižnica > SNR 1945-1946 > Stenoprotokoly > 16. schůze > Úterý 26. února 1946. Online: <http://www.psp.cz/eknih/1945snr/stenprot/016schuz/s016006.htm>

²² Na verejné zhromaždenia často pozvali slávnostných rečníkov zo slovenskej politickej elity.

²³ Andrej ŽIAK člen presídľovacej komisie a súčasne poslanec SNR. Schôdzi SNR 14. mája 1946. Digitálna knižnica > SNR 1945-1946 > Stenoprotokoly > 16. schůze > Úterý 26. února 1946. Online:

<http://www.psp.cz/eknih/1945snr/stenprot/016schuz/s016006.htm>

²⁴ Na základe údajov Juraja Zvaru uviedol Németh Zoltán v práci nasledovné údaje: Československá presídľovacia komisia v Maďarsku počas svojej činnosti rozdala 790 tisíc slovenských časopisov, 490 tisíc brožúrok, 540 tisíc letákov a viac tisíc kníh vo 133 obciach, na 277 náborových zhromaždeniach v rámci 266

*obroda", obrázkové prílohy, "Času", "Pravdy", detský časopis "Slniečko" a časopis AFS v Maďarsku "Sloboda", ktorý je úradným orgánom našej Komisie. Slovákom v Maďarsku dali sme 100. 000 časopisov, brožúr, kníh, ..."*²⁵

Do propagačnej aktivity patrili aj organizované pobyty. Týždenne pre 8 – 10 dedinčanov z jednotlivých obcí umožnili návštevu Slovenska, kde ich slávnostne privítali, pohostili, navštívili závody, zúčastnili na oficiálnych audienciách, organizovali im prehliadkové zájazdy. Pobyty pre účastníkov spríjemnili darčekom (šaty, obuv, kabáty, cukor, čokolády, vreckové). Účastníci zájazdov cez slovenský rozhlas posielali odkazy pre vlastných príbuzných do Maďarska. Predpokladalo sa, že títo účastníci sa stanú propagandistami medzi miestnymi obyvateľmi aj po ukončení kampane.

Propaganda Československej presídľovacej komisie pri prebudení slovenského národného povedomia sa ešte dôraznejšie sústreďovala na maďarské ekonomické problémy a s tým súvisiace existenčné neistoty.²⁶ „Zdôraznili, že československé hospodárstvo je neporovnateľne lepšie ako maďarské; hodnota československej koruny je stabilná, a poľnohospodárstvo je prosperujúce, kým maďarské poľnohospodárstvo umiera; o maďarskom priemysle sa nedá ani hovoriť, všetko ide na reparáciu; rozvoj hospodárskeho života Maďarska kvôli vysokej reparácii bude dlhodobo obmedzený; Maďarsko je už druhý krát porazeným štátom; podľa československých výpočtov bude Maďarsko dvadsať percent z celkového príjmu päťdesiat rokov splácať, a danú reparáciu chce vymôcť z ľudu a nie z pánov, tak aj zo Slovákov žijúcich v Maďarsku; Maďarský hospodársky život je dlhodobo beznádejný, nevie zabezpečiť ani najpotrebnejšie pre ľudí : cukor, soľ, drevo a uhlie; zdroje na suroviny nemá, nádej na zahraničnú pomoc nemá; kým UNRA (United Nations Relief and Rehabilitation Administration) účinne podporuje Československo, pre Maďarsko sotva niečo ostane.“²⁷

Neraz agitovali aj prostredníctvom nezodpovedných a nesplniteľných prisľubov o výhodách po presídlení na Slovensko (napr.: tých, ktorí sa prihlásia nemusia ísť na vojenskú službu, resp. keď sú vojakmi okamžite ich musia odzbrojiť, oslobodia ich od záťaže platby dane alebo sa nebudú musieť zúčastniť verejných prác. Agitátori navštívili aj príbuzných (rodiny) vojenských zajatcov a sľúbili im, že ich otec, manžel, syn bude prepustený mimo poradia a vráti sa skôr domov.

prednášok a pri 60 koncertoch. NÉMETH, Zoltán. A csehszlovák-magyar lakosságcsere Nyíregyháza 45 év távlatából. In Szabolcs-Szatmár-Bereg Szemle, 1992, č. 4, s. 512.

²⁵ Andrej ŽIAK člen presídľovacej komisie a súčasne poslanec SNR. Schôdzi SNR 14. mája 1946. Digitálna knižnica > SNR 1945-1946 > Stenoprotokoly > 16. schůze > Úterý 26. února 1946. Online:

<http://www.psp.cz/eknih/1945snr/stenprot/016schuz/s016006.htm>

²⁶ Na propagačných letákoch často sa objavovali nápisy: „Chcete sa stať občanmi víťazného československého štátu? Chcete dobre platenú prácu v továrňach?“ „Vás, maďarských Slovákov, Československá republika nielen presídlí, ale zabezpečí Vám aspoň také, ale aj lepšie ekonomické, kultúrne a sociálne prostredie, než v akom ste doteraz žili. Slovenský roľník z Maďarska bude obrábať úrodnú slovenskú zem, remeselník a živnostník bude pracovať v slovenských podnikoch, robotník v slovenských fabrikách a inteligencia v slovenských úradoch...“ „Československá republika bola jedným z ekonomicky najsilnejších štátov a aj po ukončení vojny má najlepšie vyhliadky v Európe.“ KUGLER, József. Nehéz honcsere, Dilemmák a második világháború után. Online: http://www.napkut.hu/naput_2007/2007_07/012.htm

²⁷ Az 1946. évi Csehszlovák Különbizottság magyar összekötőinek közös jelentése. Kelt Budapesten. 1946. július 30. In. Hatvan éve történt: csehszlovák – magyar lakosságcsere. A Barátság melléklete. Budapest : MTA Kisebbségkutató Intézete, s. 7-12.

Podstatnú časť agitácie tvorilo zdôrazňovanie údajných či skutočných krívd, ktoré postihli Slovákov.²⁸ Rečníci a domáci spolupracovníci komisie sa snažili svojim poslucháčom zdôrazňovať myšlienku, že maďarské vedenie sa tak v minulosti ako aj teraz snaží o úplnú asimiláciu Slovákov a menšinovým požiadavkám necháva priechod len z taktických dôvodov a Slovákom bude najlepšie keď sa presťahujú na územie dnešného Slovenska (keď sa vrátia domov medzi svojich), lebo neskoršie sa už nebudú môcť slobodne rozhodovať.²⁹

V krajných prípadoch sa objavili aj názory, „že maďarský národ vlastne neexistuje – a čo je, to vykazujú len falšované štatistiky. Dominujú výlučne slovansky, nemecky a rumunsky znejúce mená v Maďarsku. Maďarský ľud je odsúdený na smrť, a s ním každý spolužijúci ... Maďarsko môže zachrániť len demokracia, ale maďarským imperialistom to nevyhovuje. Maďari nechcú demokraciu, lebo „panský národ“ opovrhne aj myšlienkou rovnosti. Pracovať nechcú, chcú sa len zabávať, tancovať ako v minulosti, lebo si zvykli na to, že namiesto nich pracujú iní. Prácu obchádzajú ale milionárom by chceli stať. Stali sa, ale milionárskym žobrákom. Tam, kde ostali grófi, povinnosťou Slovákov je ich vyhnúť. Maďari sú dobrí len na špekulácie, podporujú čierny obchod, celé maďarské obchodníctvo previedli do rúk Židov. Maďarsko je židovským štátom v Strednej Európe, obidva dozreli na to, aby boli z Európy vyhnaní.“³⁰

Výsledkom agitácie bolo, že približne 100 000 Slovákov alebo ľudí so slovenským pôvodom sa dobrovoľne prihlásilo na presídlenie na Slovensko (Tabuľka 1, Tabuľka 2).

Presídľovacia komisia svoju agitačnú činnosť skončila 22. decembra 1948. Dovtedy dokázala presvedčiť 73 273 Slovákov na presídlenie oproti 89 660 Maďarom. V interpretáciách o číselných údajoch slovenských presídlencov sa historici zhodujú.³¹

²⁸ „Vychádzajúc zo skutočnosti, že na území Maďarska žije vyše 450.000 Slovákov a Čechov bez menšinových práv a vopred odsúdených k národnej smrti a naopak na južných hraniciach Slovenska existuje silné maďarské kompaktné etnikum, došlo zo strany slovenských menšinových pracovníkov v Maďarsku k myšlienke vzájomnej výmeny obyvateľstva a návratu do ich vlasti. Ostatne zbaviť sa občanov maďarskej národnosti – obdobne ako vysídlenie Nemcov z ČSR – bolo integrujúcou súčasťou Košického vládneho programu, splneniu ktorého mala výmena obyvateľstva z Maďarska a ČSR napomáhať. Konečne i pracovný nábor do historických zemí, ako aj reslovakizačná akcia, mali slúžiť k tomu účelu.“ Národný archív ČR Praha, f. Úrad predsedníctva vlády, kart. 1115. Úryvky z konečnej správy o činnosti československej presídľovacej komisie a o výmene obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom. Bratislava, 20. január 1949.

²⁹ „Keď však otec zistil, že sa na presídlenie na Slovensko prihlásil skoro celý Pitvaroš a agitátori mu povedali vážny argument, že Mišo, rozhodni sa slobodne sám a choď radšej teraz s celou rodinou. Môžeš si vziať aj majetok a obidve kravy, alebo pôjdeš o dva týždne iba s dvadsaťkilovým čomagom (balikom) a sám. Tak si slobodne vyber čo bude pre teba lepšie. Otec s mamkou porozmýšľali a „slobodne“ sa rozhodli, že teda pôjdu radšej teraz a pôjdeme všetci.“ Presídlenec pán Svoreňa z Kolárova. Príspevok môžete nájsť na stránke: http://www.watson.sk/index.php?option=com_content&view=article&id=1534

³⁰ Az 1946. évi Csehszlovák Különbizottság magyar összekötőinek közös jelentése. Kelt Budapesten. 1946. július 30. In. *Hatvan éve történt: csehszlovák – magyar lakosságcsere. A Barátság melléklete*. Budapest : MTA Kisebbségkutató Intézete, s. 7-12.

³¹ Číselne údaje presídlencov uvádza slovenský historik Š. Šutaj v počte 73 273 osôb (ŠUTAJ, Š.: *Maďarská menšina na Slovensku v rokoch 1945 – 1948*. Bratislava : SAV, 1993, s. 139), maďarský historik J. Kugler 59 774 osôb, a ten istý počet je udaný v konečnej správe o činnosti československej presídľovacej komisie o výmene obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom. Samozrejme, že do úvahy treba brať aj osoby presťahované pred účinnosťou Dohody, podľa § 16 Piešťanského protokolu v počte 4 340 a osoby, ktoré odišli „na čierno“ podľa ZK 47 v počte 7 783. To znamená, že z Maďarska sa presťahovalo ešte okolo 12 000 osôb mimo procesu presídlenia.

Tabuľka 1: Prehľad počtu prihlásených a presídlených Slovákov z Maďarska do ČSR

Obvod	Prihlá- sení na presíd- lenie	Skutočne presídlení	Časový harmonogram presídlenia										
			1946	1947	1948 podľa mesiacov								1948
					III	IV	V	VI	IX	X	XI	XII	
Budapest	9 350	4 375	1 486	2 142	32	4	34	8	108	92	92	245	747
Pilis	2 980	1 901	240	1 647	-	-	3	1	10	-	-	-	14
Aszód	5 283	2 630	283	912	32	5	124	462	782	-	-	30	1 435
Kiskőrös	2 641	1 617	40	1 491	1		81	-	4	-	-	-	86
Esztergom	1 386	3 601	935	1 605	-	40	5	-	13	242	716	45	1 065
Bánhida	6 502	3 521	1 003	1 350	446	179	417	3	38	2	36	27	1 148
Felsőpetény	2 212	1 340	130	388	103	698	21	-	-	-	-	-	822
Balassa- gyarmat	1 460	783	113	122	-	2	168	-	-	109	-	269	548
Salgótarján	2 181	981	318	170	-	-	-	-	4	443	46	-	493
Miskolc	6 100	2 535	862	1 237	-	-	1	1	202	-	54	178	436
Forró	612	131	60	59	-	-	-	-	12	-	-	-	12
Sátoraljaúj- hely	2 470	1 844	149	670	286	55	-	8	60	-	540	76	1 025
Nyíregyháza	6 065	4 508	576	3 417	5	2	3	-	3	432	-	70	515
Szarvas	5 691	4 229	846	2 823	1	197	2	8	304	-	-	52	564
Békéscsaba	17 266	11 743	618	7 340	3	752	902	461	112 9	160	270	128	3 785
Tótkomlós	12 956	10 832	446	9 940	1	9	1	3	16	-	416	-	446
Gyöngyös	3 308	2 405	297	1 905	-	-	-	8	195	-	-	-	203
Pécsi	958	750	214	441	2	-	-	-	1	-	-	92	95
Mimo obvodu	-	84	-	-	-	-	-	-	-	-	48	-	48
Spolu	95 421	59 774	8 612	37 679	912	11 923	176 2	963	288 2	148 0	224 9	131 2	13 463

Zdroj: Národný archív ČR Praha, f. Úrad predsedníctva vlády, kart. 1115

1. Podľa rozhodnutí č.8, 40, 29, 56, a 57 SK bolo presídlených.....59 774 osôb

2. Podľa rozhodnutí č.47 SK sa presťahovalo.....6 991 osôb

3. Podľa §-16 Protokolu účinnosťou Dohody bolo presídlených.....4 340 osôb

Podľa bodu 1,2 a 3 celkovo bolo presídlených.....71 105 osôb³²

³² Národný archív ČR Praha, f. Úrad predsedníctva vlády, kart. 1115, Prehľad počtu prihlásených a presídlených Slovákov z Maďarska do ČSR.

Tabuľka 2: Prehľad počtu prihlásených odsunutých a neodsunutých režimistoch roztriedených podľa jednotlivých oblastí s udaním počtu hj. a osôb, ďalej podľa povolania

Obvod	Prihlásených		Majetných		Nemajetných		Poľnohospodári		Robotníci		Živnostníci		Intelektuáli		Penzisti	
	Hj	o.	Hj	o.	hj	o.	hj	o.	Hj	o.	hj	o.	hj	o.	hj	o.
Budapest	151	284	29	93	122	221	2	9	83	142	32	74	25	49	9	10
Pilis	32	62	9	21	23	41	5	11	17	29	8	20	-	-	2	2
Aszód	56	125	24	53	32	72	12	38	30	52	9	28	3	5	2	2
Kiskőrös	36	85	16	47	20	38	7	28	21	44	8	13	-	-	-	-
Esztergom	66	165		75	44	90	11	39	40	92	11	28	2	3	2	3
Bánhida	37	70	8	20	29	50	3	6	21	36	6	13	5	11	2	
Felsőpetény	26	51	13	29	13	22	11	27	11	16	2	5	1	1	1	2
Balassagyarmat	13	46	8	29	5	17	5	13	3	8	4	23	1	2	-	-
Salgótarján	21	37	8	15	13	22	7	13	4	9	7	12	2	2	1	1
Miskolc	45	93	3	9	42	84	4	12	23	39	13	31	4	8	1	3
Sátorajújhely	40	87	16	44	24	43	10	33	21	39	8	12	1	3	-	-
Nyíregyháza	81	208	31	106	50	102	22	86	47	78	11	43	1	1	-	-
Szarvas	71	185	23	77	48	108	8	32	45	113	17	38	-	-	1	2
Békéscsaba	98	196	23	58	75	138	11	42	66	104	17	45	-	-	4	5
Tótkomlós	58	129	33	89	25	40	22	60	27	43	8	23	1	3	-	-
Pécsi	62	145	3	13	58	132	3	13	47	107	10	22	1	1	1	2
Spolu	893	1968	269	748	624	1220	143	462	508	951	171	430	47	89	26	36

Zdroj: Národný archív ČR Praha, f. Úrad predsedníctva vlády, kart. 1115, Konečná správa o činnosti ČSPK v Maďarsku 1946-1948 z 20.1.1949

Slováci, ktorí sa prihlásili na presídlenie sa krátkom čase stretli s vážnymi spoločenskými problémami. Museli bojovať s pocitom „vylúčenia“ zo strany orgánov maďarského štátu, okolitej maďarskej komunity, v ktorej žili (obyvatelia dediny, susedia), vlastnej slovenskej komunity (Slováci, ktorí sa neprihlásili na presídlenie) a dosť často aj od vlastnej rodiny.

Slovenské periodiká takticky využívali nedôveru a neinformovanosť medzi slovenskými a maďarskými obyvateľmi a „bohato“ uverejňovali články o krivdách spáchaných maďarskými úradmi, predstaviteľmi jednotlivých cirkví, samotnými maďarskými občanmi.

Národná obroda v článku „Metódy barbarických Maďarov“ obvinila „... farára reformovanej cirkvi v obci Oroszlány, že vyhnal z kostola ľudí, ktorí sa prihlásili na presídlenie a ich deťom

zakázal konfirmáciu. Obecný notár tieto obvinenia odmietol a žiadal podžupana, aby urobil vhodné kroky, „lebo vzťah medzi presídlencami a ostatnými v obci je vyostrený. ...“³³

Sloboda aktívne informovala svojich čitateľov o prenasledovaní slovenských presídlencov a o sústavnom porušení Dohody ako aj o postojoch maďarských úradov voči presídlencom. „...maďarskí policajní úradníci si na presídlencoch vybíjajú svoju nenávisť voči Československej republike vrhli sa a zbili rendőri (žandári) na presídlenca len preto, že mal na kabáte slovenskú trikolóru... polícia zatkla a zbila Slováka, len pri legitimácii podotkol, že je presídlenec...“³⁴

Medzi „oblúbené témy“ časopisu *Sloboda* patrila chudoba, bezmocnosť slovenských občanov. „Slováci v budapeštianskom obvode dôsledkom jednostranného zastavenia transportu sú v najťažšom postavení. V 20 stupňovej zime sedia v nevykúrených bytoch pri svojich chorých starcoch a deťoch, nemajú žiadnu zásobu potravín a v skutočnosti hladujú. Zo zamestnania ich povyhadzovali, lebo sa prihlásili za Slovákov a svojou nečinnosťou rozmnožujú rady aj tak početných nezamestnaných. Či to nie je hrozné postavenie? Ľudia, ktorí by chceli pracovať musia hľiviť, mrznúť a hladovať, len preto, že sú Slováci. Nepohne sa vo vás svedomie budapeštianski páni, keď sa na všetko toto dívate? Nariekate nad tými ktorí sa majú dobre a našu hroznu biedu tu nevidíte „³⁵

Podľa pokynov Maďarskej presídľovacej vládnej komisie (Magyar Áttelepítési Kormánybizottság, MÁB) od júla 1946 postupne poslali na nútenú dovolenku tých štátnych zamestnancov, ktorí boli zaregistrovaní na presídlenie v Československej presídľovacej komisii (ČsPK). Pre prepustených zamestnancov a ich rodiny tieto opatrenia znamenali vážne sociálne ťažkosti. Tieto správy často z propagandistických dôvodov prekračovali hranice reality.

Prihlásení na presídlenie sa chceli čím skôr presťahovať na územie Slovenska. Ich trpezlivosť sa zo dňa na deň strácala. Podľa správ *Slobody* zo 4. decembra 1946 bolo zaslané Memorandum³⁶ pre OSN, pre maďarskú a slovenskú vládu, s 20 tisíc podpismi presídlencov, v ktorom žiadali urýchlenie výmeny obyvateľstva. Nie je známe, kto bol iniciátorom akcie, ale podpisovú akciu mohla organizovať aj ČsPK. Aj tieto aktivity čakajú ešte na vyjasnenie historikmi.

Vo všeobecnosti môžeme konštatovať (a dokumenty z archívu MZV ČSR to tiež potvrdzujú) vyostrenú situáciu medzi presídlencami a obyvateľmi, ktorí sa neprihlásili na presídlenie. Ľudia na jednej aj druhej strane, tí ktorí sa nahlásili na presídlenie a neboli presídlení, ale aj tí ktorí zostávali na území, kde dlhodobo žili, boli často vyprovokovaní vzniknutou situáciou okolo presídlenia, boli zúfali, bezmocní pri riešení vlastných problémov. Neraz strácali zábrany a robili kroky, ktoré nemohli vyriešiť ich problémy.

³³ Podobné prípady sú spomenuté v sťažnosti Slovákov adresované predsedovi vlád Maďarska: „Áttelepülésre váró magyarországi szlovákok propagandisztikus panaszlevele a Magyar Miniszterelnöknek.“ 1946. december 16, Budapest. Online: http://www.natarch.hu/archivnet/old/rovat/forras.phtml?forras_kod=858

³⁴ *Sloboda*, 1946, roč. III., č. 2. O čom nepíše maďarská tlač.

³⁵ *Sloboda*, 1946, roč. III., č. 3. Kto vlastne porušil zásady ľudskosti. Hrozné postavenie našich budapeštianskych bratov – Bieda, hlad a zima žalujú – Nastane konečne náprava?

³⁶ Memorandum bolo uverejnené v *Slobode* dňa 5. decembra 1946. Podľa konštatovania MÁK (Magyar Áttelepítési Kormánybizottság) len 25 % podpisov je pravých (ÚMKL-MÁK XIX-A-15-d/116.-Jelentések 1946. december 27.) KUGLER, József. A Magyar Áttelepítési Kormánybizottság tevékenysége a kétoldalú csere megindulásáig (1946 júliusától 1947 márciusáig). vid'. Online: www.mtaki.hu/docs/cd1/kugler/k_mak.htm

Na základe archívnych dokumentov³⁷ je možné vytvoriť tematické skupiny o sťažnostiach presídlencov, t. j. aké sťažnosti predkladali úradom, resp. Československej presídľovacej komisii Slováci, ktorí sa prihlásili na presídlenie: protiprávne prepustenie verejných a súkromných zamestnancov zo služieb; odňatie pôdy presídlencom v rámci pozemkovej reformy; vypovedanie z bytu; odopieranie prídely potravín a iných náležitostí; bezdôvodné ublíženie na tele; protiprávne zaisťovanie presídlencov; vymáhanie reparačných dávok, daní, rekvirácia dobytku a iných hnutelností; odopieranie vydávať mlecie povolenia; odopieranie vystavovať bezplatné doklady; rôzne neprístojnosti.

Približná štatistika o podaných sťažnostiach a došliých maďarských odpovediach (v Budapešti, dňa 6.1.1947)

Podané sťažnosti prostredníctvom ministerstva zahraničných vecí a ministerstva vnútra Maďarska	320 sťažností
Prostredníctvom Konzulárneho oddelenia Úradu Vládneho delegáta ČSR pri Spojeneckej kontrolnej komisii (SKK) v Budapešti uplatnili.....	400 sťažností
od maďarských úradov došlo.....	299 odpovedí
článok IV. V. VI. VII. VIII. a X. elaborátu obsahuje.....	249 prípadov
článok I. II. III. IX.....	149 prípadov
spolu.....	441 prípadov
ohľadom prípadov uvedených v čl. IV. V. VI. VII. VIII. X. došlo maďarských odpovedí.....	43 prípadov
ohľadom prípadov uvedených v čl. I. II. III. a IX. došlo maďarských odpovedí.....	52 prípadov
Počet ďalších nepredmetných odpovedí.....	209 prípadov
spolu.....	304 prípadov
Z odpovedí došliých na prípady v celom elaboráte t.j. z 95 odpovedí maď. úrady: Uznávajú odôvodnenosť slovenských sťažností v	16 prípadoch
Nezaujali stanovisko s odôvodnením, že nemohli prípad vyšetriť v	8 prípadoch
Neuznali odôvodnenosť slovenských sťažností	71 prípadov
spolu.....	95 prípadov

³⁷ Národný archív ČR Praha, f. Úrad predsedníctva vlády, kart. 1115. Výkaz o odovzdaných spisoch týkajúcich sa porušenia Dohody o výmene obyvateľstva a rozhodnutí Zmiešanej československo-maďarskej komisie maďarskými úradmi a ich orgánmi.

Okrem úradne evidovaných sťažností, boli evidované aj ďalšie ťažkosti Slovákov prihlásených na presídlenie, ktoré sa nachádzajú v zápisniciach spísaných na rôznych úradovniach Československej presídľovacej komisie.

Tieto zápisnice potvrdzujú, že mnohí z prihlásených na presídlenie stratili prácu v štátnych úradoch (pošty, železnice, žandárstvo a na úradoch ...). Najviac boli postihnutí roľníci, ktorí nedostávali napr. prácu pri sezónnych prácach.

Podľa maďarskej historiografie počas realizácie pozemkovej reformy maďarská vláda nepotlačila požiadavky roľníkov slovenského pôvodu, navyše sa snažila ich nároky spĺňať a povzbudiť ich na zotrvanie v bydlisku³⁸.

Pri tom sa medzi zápisnicami nachádzajú sťažnosti súvisiace s pozemkovou reformou, ktoré otvárajú ďalšiu, pre historika veľmi podstatnú a ešte stále nie vo všetkých oblastiach vyriešenú, otázku. Prihlásení na presídlenie sa sťažujú ČsPK, že im maďarské úrady odobrali pozemky, ktoré dostali počas realizácie pozemkovej reformy. (600/1945 M.E. sz. rendelet)

Dr. Árvay – tabulárny sudca, vedúci právneho oddelenia Krajinského pozemkového úradu v Budapešti – sa k slovenským sťažnostiam sa vyjadril: „*Úradným maďarským stanoviskom je, že všetky prídely z maďarskej pozemkovej reformy presídlením strácajú platnosť a že právnym nákladom toho je ustanovenie § 7 nar. Č. 5300/1947 M.E., ktoré znie: „Prídely, ktoré sa v prospech osôb presídlencov do Československa stali na základe nar. 600/1945 M.E. a právnych pravidiel toto nariadenie doplňujúcich alebo pozmeňujúcich, strácajú faktom presídlenia platnosť.*“³⁹

„*Pokiaľ ide o sťažnosti presídlencov, zostavené právnym oddelením ČsPK, ktoré sa vyťahuje prevažne na prípady z doby pred platnosťou cit. § 7 bolo by treba každý jednotlivý prípad osobitne preskúmať, ale, že iste došlo k odňatiu právom, lebo buď neboli prídely právoplatné, buď bol tu právny dôvod pre ich odňatie, lebo napr. presídlenci na pôde nehospodárili riadne.*“⁴⁰

Kalvária presídlencov slovenskej národnosti z Maďarska na rodnú zem sa ich príchodom ešte neskončila. Na slovenských presídlencov v staronovej vlasti čakali nové ťažkosti. Veľmi výstižne písal o dobových náladách Eduard Chmelár (slovenský historik) „*Na železničných staniciach sa namiesto privítania stretli s odsunutými Maďarmi (tentoraz už do Maďarska), ktorí na nich cez zamrežované okienka nákladných vagónov kričali: „Prečo ste sem prišli? Vy ste nás vyhnali! Vy ste nám roztrhli rodiny! Prečo ste nám to urobili?... Až keď im prideliť tzv. identifikačné listy, dozvedeli sa, že majetky, ktoré dostanú, zhabali Maďarom. Pre presídlencov to bola veľmi nepríjemná situácia. Nezriedka sa stávalo, že im vybrali dom, v ktorom ešte bývali Maďari čakajúci na odsun. ... Pridelovanie pozemkov sprevádzal hneď od začiatku značný chaos. Stalo sa, že viaceré slovenské rodiny dostali dokumenty na ten istý dom. Nezriedka ich sabotovali samotní Maďari, ktorí im odmietali ukázať pridelené parcely alebo ukázali nepravé. ... Nedôverovali im ani domáci Slováci, medzi ktorými sa navyše*

³⁸ KUGLER, József. *Lakosságcsere Délkelet-Alföldön*. Budapes : Osiris – MTA, 2000.

³⁹ AMZV ČR, f. právny odbor 1945 – 1954, kart. 125. Správa predsedu československej složky právnej znaleckej komisie pri SK.

⁴⁰ AMZV ČR, f. právny odbor 1945 – 1954, kart. 125. Správa predsedu československej složky právnej znaleckej komisie pri SK.

rozšírila fáma, že krajanovia im vezmú kostoly – boli to totiž evanjelici na rozdiel od väčšinového katolíckeho obyvateľstva...“⁴¹

Za koniec výmeny obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom sa považuje dátum 20. december 1948. Pritom výmena skutočne skončila po presídlení 150 rodín zo Slovenska do Maďarska. Tieto rodiny nemali šancu na získanie československého štátneho občianstva. Výmena obyvateľstva skutočne skončila až 5. januára 1949, dátum potvrdila aj Maďarsko-československá zmiešaná komisia svojim konečným rozhodnutím č. 66, v ktorom výmenu obyvateľstva vyhlásila za ukončenú.

Prístup politikov a historikov k problematike výmeny obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom je protichodný. „Maďarská otázka“ sa objavuje pri politických súbojoch ako neriešiteľná historická otázka alebo aktuálny menšinový problém. Politici prirodzene veľmi vďačne vytiahnu na svetlo každý taký okruh otázok a problémov, opakovaním a zdôrazňovaním ktorého získajú politický kapitál.

Kým žili a žijú tí, ktorých sa vysídľovanie dotklo, politickí predstavitelia budú tento okruh otázok a problémov považovať za zdroj konfliktov, nehovoriac o dnes už neriešiteľnom materiálno-právnom aspekte konfliktu, ktorý pramení v myšlienke prípadnej náhrady za utrpené škody.

⁴¹ CHMELÁR, Eduard. *Deväťdesiatdeväť dní, ktoré otriasli Slovenskom*. Online: <http://www.noveslovo.sk/node/34788>

Pramene a literatúra

Archívne fondy

Národný archív Československej republiky, Praha

- f. Úrad predsedníctva vlády

Archív Ministerstva zahraničných vecí Československej republiky

- f. právny odbor 1945 – 1954

Magyar Nemzeti Levéltár (Maďarský národný archív)

- Új Magyar Központi Levéltár – XIX-A-15-a. Magyar áttelepítési kormánybiztosság. Elnöki iratok 1946 – 1949.

Digitalizované archívne materiály:

„Áttelepülésre váró magyarországi szlovákok propagandisztikus panaszlevele a Magyar Miniszterelnöknek.“ 1946. december 16., Budapest. Online.

http://www.natarch.hu/archivnet/old/rovat/forras.phtml?forras_kod=858

Az 1946. évi Csehszlovák Különbizottság magyar összekötőinek közös jelentése. Kelt Budapesten. 1946. július 30. In. Hatvan éve történt: csehszlovák – magyar lakosságcsere. A Barátság melléklete. MTA Kisebbségkutató Intézete, Budapest, s. 7-12. Online.

http://nemzetisegek.hu/repertorium/2007/05/belivek_27-51.pdf

Dobová tlač:

Národná obroda, 1945

Sloboda, 1946

Spomienky (Oral History):

Štefan Markuš slovenský presídlenec. Rozhovory o presídlení z Dolnej zeme (1946 – 47)

Online: <http://morsesadomnieva.blogspot.sk/2009/07/presidlenci-vymena-obyvatelstva-v-r.html>

Štefan Markuš slovenský presídlenec. Rozhovory o presídlení z Dolnej zeme (1946 – 47)

Online: <http://morsesadomnieva.blogspot.sk/2009/07/presidlenci-vymena-obyvatelstva-v-r.html>

Presídlenec pán Svoreňa z Kolárova.

Online: http://www.watson.sk/index.php?option=com_content&view=article&id=1534

Stenoprotokoly – Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna:

Dr. Ján Čech, člen SNR a predseda Osídľovacieho úradu. Digitální knihovna › SNR 1945-1946 › Stenoprotokoly › 16. schůze › Úterý 26. února 1946.
<http://www.psp.cz/eknih/1945snr/stenprot/016schuz/s016006.htm>

Vystúpenie povereníka pre informácie Dr. Samuela BELLUŠA v SNR. Digitální knihovna › SNR 1945-1946 › Stenoprotokoly › 16. schůze › Úterý 26. února 1946.
<http://www.psp.cz/eknih/1945snr/stenprot/016schuz/s016006.htm>

Andrej Žiak, člen presídľovacej komisie a súčasne poslanec SNR. Schôdzi SNR 14. mája 1946. Digitální knihovna › SNR 1945-1946 › Stenoprotokoly › 16. schůze › Úterý 26. února 1946.
<http://www.psp.cz/eknih/1945snr/stenprot/016schuz/s016006.htm>

Literatúra:

BOBÁK, Ján. Slováci v Maďarsku (1918 — 1945). Bratislava : Kubko Goral 1998. 53 s.

BOBÁK, Ján. *Výmena obyvateľstva medzi Česko-Slovenskom a Maďarskom: 1947 – 1948*. Bratislava : Kubko Goral, 1996.

ČIERNA- LANTAYOVÁ, Dagmar. Tradícia a dejiny. Vybrané otázky zo slovensko-maďarských a slovensko-ruských vzťahov (1934 – 1949). Bratislava : TYPOSET print, spol. s r. o., 2009.

FICERI, Ondrej. Teórie etnickej identity Kanchan Chandrovej a národnej indiferencie a možnosti ich uplatnenia pri historickom i etnologickom výskume jazykovo-kultúrne heterogénneho obyvateľstva juhoslovenských regiónov a miest. In *Slovenský národopis*, 2016, roč. 64, č. 3, s. 313-326.

GREŽDOVÁ, Helena. Činnosť Československej presídľovacej komisie v Budapešti In Sáposová, Zlatica; Šutaj, Štefan. *Povoynové migrácie a výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom*. Prešov : Universum, 2010, s. 163-179.

KUGLER, József. Nehéz honcsere, Dilemmák a második világháború után. Online: http://www.napkut.hu/naput_2007/2007_07/012.htm

KUGLER, József. *Lakosságcsere a Délkelet-Alföldön*. Budapest : Osiris Kiadó-MTA Kisebbségkutató Műhely, 2000.

KUGLER, József. A csehszlovák–magyar lakosságcsere népességszociológiai vonatkozásai a délföldi régióban. Online: <http://www.prominoritate.hu/folyoiratok/1997/ProMino97-1-05-Kugler.pdf>

MOMKO, Miloš. Antifašistický front Slovanov v Maďarsku. Online: <http://www.oslovma.hu/XXX/AntiFFSM.pdf>

NÉMETH, Zoltán. A csehszlovák-magyar lakosságcsere Nyíregyházán 45 év távlatából. In *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 1992, číslo 4, s. 512.

PETRÁŠ, René. Mezinárodní právo a transfery obyvateľstva po druhé svetové válce. In Sáposová, Zlatica; Šutaj, Štefan. *Povoynové migrácie a výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom*. Prešov, Universum 2010 s. 36-49.

POPELY, Árpád. *A lakosságcsere területi szempontjai és etnikai következményei*. Online: <http://www.nogradhistoria.eu/data/files/186641611.pdf>

POPÉLY, Árpád (ed.). *Spisy k dejinám Maďarov v Československu*. Šamorín : Fórum inštitút pre výskum menšín, 2008. 430 s.

ROMSICS, Ignác. Az újjraosztott köztes-Európa. In *Európai utas. Az európai együttműködés folyóirata*. ročník XIV, číslo 38. Online: <http://www.hhrf.org/europaiutas/20001/3.htm>

SZALATNAI, Rezső. *Kisebbségben és igazságban*. Bratislava : Madách, 1970.

ŠUTAJ, Štefan. *Maďarská menšina na Slovensku v rokoch 1945 – 1948 : Východiská a prax politiky k maďarskej menšine na Slovensku*. Bratislava : Veda, 1993.

ŠUTAJ, Štefan. *Nútené presídlenie Maďarov do Čiech*. Prešov : Universum, 2005.

ŠUTAJ, Štefan. "Akcia Juh" - *Odsun Maďarov zo Slovenska do Čiech v roku 1949*. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1993.

ŠUTAJ, Štefan. Výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom – migrácie a Slovensko – výskum a výsledky. In Sáposová, Zlatica; Šutaj, Štefan. *Povoynové migrácie a výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom*. Prešov : Universum, 2010.

TÓTH, Ágnes. *Migrationen in Ungarn : 1945 – 1948*. München : Oldenbourg, 2001.

TÓTH, István. *Szlovákok a 20. századi Magyarországon*. Online: http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagi_nemzetisegek/szlovakok/fejezetek_a_m_o_i_romanok_es_szlovakok_tort/pages/006_szlovakok.htm

UJVÁRY, Zoltán. *Bezdomovcom v rodnej zemi : deportácia Maďarov do Čiech*. Dunajská Streda : Lilium Aurum, 1997.

VACULÍK, Jaroslav. K výměně obyvateľstva mezi Maďarskem a Československem. In Sáposová, Zlatica; Šutaj, Štefan, *Povoynové migrácie a výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom*. Prešov : Universum, 2010.

VADKERTY, Katalin. *Maďarská otázka v Československu: 1945 – 1948*. Bratislava : Kalligram, 2002.

Košice po druhej svetovej vojne a vybrané aspekty kultúrneho života

Štefan Šutaj, Spoločenskovedný ústav, Centrum spoločenských a psychologických vied SAV,
Košice, sutaj@saske.sk

Lucia Heldáková, Spoločenskovedný ústav, Centrum spoločenských a psychologických vied
SAV, Košice, heldakova@saske.sk

ŠUTAJ, Štefan – HELDÁKOVÁ, Lucia. Košice po druhej svetovej vojne a vybrané aspekty kultúrneho života. In *Človek a spoločnosť* [Individual and Society], 2019, roč. 22, Supplement, s. 92-104. doi: <https://doi.org/10.31577/cas.2019.00.543>

Abstract:

Košice throughout its existence has been an important centre of trade, transport and culture, and it was here that the new republic, with its new political, economic and social system was founded with the Benes decrees in October 1945. Until this point, the situation of the post-war economy, industry and the unfavourable economic conditions had affected the everyday life of Kosice's population. Košice's soap factory struggled with a lack of raw materials, and the plight was even worse after the pillaging by pseudo-revolutionary groups. People's circumstances were also complicated by poor health, leading to an epidemiological service being set up in Košice. The Soviet Union's brutal prosecution of Tiso's SSNJ party, the search for fascist officials, and other national complications made the situation increasingly complicated. The socio-political problems were in part a result of the pre-war First Vienna Award whereby Košice became part of the southern territories of Horthy's Hungary in November 1938.

The multi-ethnicity of the city brought many difficulties, but despite the uncertain future and the difficult situation Kosice inhabitants continued building on its cultural base. In the contribution we mention the beginnings of the Košice Theater connected with the names of Andrej Bagar and Jan Borodáč, who managed to found all three components - the theater, opera and ballet. Publishing of journals, starting of several fellowships, City library, Music school and amateur folk groups were founded in Košice. The aim of the paper is not to analyse politically, socially, economically or culturally post-communist Košice, but through small examples show the difficulties, misfortunes and perhaps the happiness experienced by the inhabitants of Košice. On the basis of historical facts and events we shall highlight the specifics and particularities of the "Košice" development, which are either a unique contribution of Kosice to the future development, or in historiography were missing. In the second part of the paper we will briefly present the activities of selected cultural institutions operating in Košice in 1945, especially in connection with the theatre.

Key words:

Košice. Theater. Democrat. Culture.

Oslobodenie Košíc – oslobodenie alebo okupácia?

Oslobodzovanie Košíc od nemeckých a maďarských jednotiek začalo 19. januára 1945. V ranných hodinách vstúpili jednotky 237. a 318. streleckej divízie 18. armády IV. ukrajinského frontu do mesta. Nedá sa nespomenúť východiskový bod, do ktorého prichádzali sovietske vojská. Koncom augusta 1944 boli rozpustené všetky politické strany a členovia Košického národného výboru tvoreného z členov rozpustenej Strany slovenskej národnej jednoty boli uväznení nyilasmi. (Z väzenia sa dostali až po príchode predstaviteľov Slovenskej národnej rady do Košíc a Štefan Kaifer sa stal prvým predsedom Správnej komisie mesta Košice.) Teror nyilasovského režimu poznamenal posledné mesiace Košíc v kráľovskom Maďarsku. Po prevrate v Maďarsku a zosadení Horthyho v októbri 1944 sa začal teror nyilasov. V Košiciach represie „riadila“ Košická komisia (krajský župan Gyarmathy, mestský vedúci strany Šípových krížov Darabos, náčelník tajnej polície Varholy) a výsledkom ich činnosti bolo v Košiciach a okolí zavraždených vyše 500 osôb a množstvo ľudí bolo odvečených do Nemecka na nútené práce. Režim 5. januára 1945 „na výstrahu“ verejne obesil na stromy a stĺpy elektrického osvetlenia na Hlavnej ulici 12 vlastencov a 17. januára 1945 pri Ťahanovskom tuneli zastrelili 17 ľudí.

Sovietska armáda prinášala do Košíc oslobodenie od týchto zverstiev, prinášala nádej na zmenu, na nový poriadok a československú správu opierajúcu sa o demokratický politický systém a poriadok. Ľudia videli v oslobodení nádej na lepší život, poriadok a lepší svet. Že sa realita vyvíjala neraz ináč, to už je príbeh písaný skutočným životom.

Hospodárska a zdravotná situácia

Slovensko a najmä východné Slovensko, kde sa začali po oslobodení formovať základy novej organizácie spoločnosti, bolo veľmi ťažko postihnuté frontovými operáciami. V Košiciach, tak ako na ostatnom oslobodzovanom území, bolo potrebné obnoviť vojnou zničené hospodárstvo, zabezpečiť najdôležitejšie životné potreby obyvateľstva, rekonštruovať zničené mesto, vyriešiť nedostatok tovaru, tepla, potravín, zhoršené zdravotné podmienky. To všetko spájalo obyvateľstvo žijúce v Košiciach.¹ Pracovná povinnosť vyhlásená po oslobodení mala prioritne zabezpečiť pracovné sily na opravu železnice. Po oslobodení Košíc vypracovalo Povereníctvo dopravy a verejných prác plán rekonštrukcie železníc. V Košiciach bol zriadený Odbor pre rekonštrukciu železníc na Slovensku, ktorý pracoval už od januára 1945.² Železničnú trať Čop – Košice obnovili sovietski vojaci. Pomáhali tiež na obnove železnice Kysak – Margecany – Štrba.

Továreň na výrobu mydla v Košiciach trpela po roku 1945 nedostatkom surovín. Do konca roku 1945 využívala iba 20% svojej kapacity. Nebola poškodená vojnovými udalosťami, ale „diletantstvom a nečinnosťou maďarskej strany“. Po Viedenskej arbitráži v nej zastavili výrobu kvôli nadbytku mydla na trhu v Maďarsku. Zanedbaním starostlivosti o podnik bolo možné spustiť jeho výrobu až dva roky po oslobodení.³

Košické centrálné mliekarenské družstvo tiež nebolo funkčné, aj napriek jeho dobrému technickému stavu. Chýbali dodávky mlieka a organizačná a administratívna sila potrebná na chod mliekarne. Mlieko ako dôležitý artikel pre deti a tehotné ženy, sa stalo chýbajúcim produktom. Rozmohol sa čierny trh, kde bolo mlieko neprimerane drahé.⁴

¹ BOBÁK, Ján – ŠUTAJ, Štefan. Obnova vojnou zničených obcí východného Slovenska v rokoch 1945 – 1948. In *Historica Carpatica*, 12, Košice 1981, s. 33-60. Z 3359 obcí Slovenska bolo vojnou poškodených 1948 obcí (t.j. 54,5%). Bolo napr. zničených 70% železničných tratí. Zo 71 tunelov na Slovensku bolo 31 zničených.

² HALLON, Ľudovít – SABOL, Miroslav – FALISOVÁ, Anna. *Vojnové škody a rekonštrukcia Slovenska 1944 – 1948*. Bratislava : Historický ústav, 2011, s. 116.

³ HALLON, Ľudovít – SABOL, Miroslav – FALISOVÁ, Anna. *Vojnové škody a rekonštrukcia...*, 2011, s. 94.

⁴ *Demokrat*, roč. 1, č. 5, 16. 3. 1945, s. 3. Pre najchudobnejších zaistiť mlieko.

Pre obnovu povojnového územia vydala SNR 2. marca 1945 vyhlášku, podľa ktorej bolo možné použiť v konfiškovaných a štátnych lesoch drevo na nevyhnutné práce pri oprave vojnou poškodených stavieb. Už 13. marca musel povereník Michal Falt'an vydať usmernenie, ktorým viedol národné výbory k dohliadaniu, aby nedochádzalo k masovému ničeniu lesov. Poverenie SNR pre veci vnútorné nariadilo tiež súpis všetkých vozidiel na oslobodenom území Slovenska. V prípade nenahlásenia auta hrozilo prepadnutie vozidla v prospech štátu a majiteľovi uväznenie alebo pokuta 200 000 Kčs.⁵

Vzhľadom k zdravotnej situácii bola v Košiciach zriadená v budove bývalej vojenskej nemocnice Epidemická nemocnica. Príchodom 21 lekárov z Anglicka sa vytvorili podmienky pre epidemiologickú službu na celom oslobodzovanom území. Košice boli rozdelené do piatich rajónov. Každému bol pridelený jeden lekár a niekoľko zdravotných sestier označených modrým krížom.⁶ 17. marca 1945 zvolal splnomocnený minister exilovej vlády František Němec stretnutie sovietskych a československých lekárov k epidemiologickej situácii. Problémom v Košiciach a v okolí bol hlavne škvrnitý týfus. V roku 1945 ochorelo v regióne na škvrnitý týfus 4707 osôb z nich zomrelo 388. V roku 1946 už ochorelo „iba“ 506 osôb, z ktorých 32 zomrelo. Podobne sa tu objavoval aj brušný týfus, na ktorý v roku 1945 ochorelo 2116 osôb, z ktorých 95 chorobe podľahlo a v roku 1946 1301 osôb, z ktorých 74 zomrelo.⁷ Hlavným epidemiológom IV. Ukrajinského frontu bol prof. Sinaj a za československú stranu prišli dr. Ungar, dr. Hollender, Bardoš a Friedmann.⁸ Začiatkom roku 1945 bola situácia v meste biedna, nachádzalo sa tu 112 sociálne slabších osôb na Peštianskej ulici v Košiciach (Ulica Červenej armády), 60 sirôt v sirotinci sv. Antona a 637 osôb dostávalo podporu od úradu pre prestarnutých.⁹

Československá zvrchovanosť na oslobodzovanom území bola obmedzovaná z vojenských dôvodov nielen vo frontovom pásme, ale najmä v oblasti dopravy aj v iných oblastiach, na ktorých sa pohybovali sovietske vojská. Na základe dohody z 8. mája 1944 o pomere medzi čsl. správou a vrchným veliteľstvom sovietskych vojsk mali Sovietsi právo v pásme vojenských operácií zatýkať „nebezpečné živly“ aj napriek tomu, že dohoda hovorila o tom, že civilné obyvateľstvo spadá pod jurisdikciu československých orgánov, oni si však nedokázali od sovietskych veliteľov vynútiť takéto uplatňovanie dohody.¹⁰ Problémom bolo tiež to, že nižší velitelia v prípade konfiškácie majetku Nemcov, Maďarov a zradcov, pred odovzdaním „problému“ čsl. správe uprednostňovali princíp „vojnovej koristi“ a to nielen pri komoditách, ktoré boli potrebné pre zabezpečenie činnosti vojenských jednotiek (potraviny, kone, pohonné hmoty, textilné články...). Pre domáce obyvateľstvo bolo potrebné zabezpečiť výživu, fungovanie hospodárstva a zásobovania, vrátane zabezpečenia automobilov, lokomotív či železničných vozňov a ďalšieho materiálu, na ktoré si však tiež „vítazná“ armáda robila nárok ako na vojnovú korisť. Osobitne to takto fungovalo aj v prípade Košíc a okolia, pretože toto územie bolo v rokoch 1938 – 1945 súčasťou nepriateľského maďarského štátu. To považovali ľudia z okolia F. Němca za narušenie čsl. štátnej suverenity aj v takom prípade, ak sa ich nepriateľ zmocnil „na újmu domáceho obyvateľstva“. Až čase, keď boli oslobodzované Košice bola v Moskve podpísaná 20. januára 1945 Dohoda o prímerí s Maďarskom, v ktorej sa deklaroval návrat územia obsadeného Maďarskom po Viedenskej arbitráži späť

⁵ *Demokrat*, roč. 1, č. 4, 14. 3. 1945, s. 4. Ochrana lesov a zásob dreva.

⁶ *Demokrat*, roč. 1, č. 2, s. 2. Epidemická nemocnica v Košiciach otvorená; *Demokrat*, roč. 1, č. 7, 21. 3. 1945, s. 4. Konferencia lekárov v Košiciach; *Demokrat*, roč. 1, č. 8, 23. 3. 1945, s. 2. Pomáhajme uradiť protiepidemiologické stanice.

⁷ *Československý východ*, roč. 2, č. 8, 23. 2. 1947. Veľkorysá ofenzíva proti škodcom ľudského zdravia.

⁸ *Demokrat*, roč. 1, č. 6, 18. 3. 1945, s. 2. Neúprosný boj proti chorobám.

⁹ *Demokrat*, roč. 1, č. 3, 9. 3. 1945, s. 3. Prednosť má československá koruna.

¹⁰ Na tieto skutočnosti nepriamo a opatrne poukazoval vo svojej správe vládny splnomocnenec F. Němec. Archív T. G. Masaryka Praha (ďalej ATGM Praha), fond (ďalej f.) E. Beneš II., kartón (ďalej kart.) 331 Poznámky k správe ministra F. Němca.

k Československu. V každom prípade, či išlo o majetok nepriateľský, štátny alebo majetok cudzích občanov a bez ohľadu na to, ako by s týmto majetkom štát v budúcnosti naložil, československá administratíva požadovala, aby sa k nemu nepristupovalo ako k vojnovej koristi Červenej armády. Išlo o precedens, ktorý bolo potrebné vyriešiť, aby sa sovietska armáda neobohacovala pod záštitou vojnovej koristi z československého majetku.¹¹ F. Němec v správe zo 17. februára 1945 E. Benešovi vyslovil obavy, že pri takomto prístupe sovietskych vojsk by mohli byť ohrozené aj banky a podniky v Čechách a na Morave.¹²

V Košiciach sa formoval inštitucionálny systém nového Československa.

Košice boli na konci druhej svetovej vojny politickým, spoločenským aj kultúrnym centrom Československa. Stali dočasne sídlom centrálnych úradov: Delegácie Slovenskej národnej rady pre oslobodené územie – nového zákonodarného orgánu, ktorý vznikol počas SNP, neskôr Predsedníctva a pléna SNR, Zboru povereníkov, prezidenta ČSR Edvarda Beneša, vlády ČSR. Na oslobodené územie sa dostavil splnomocnenec londýnskej vlády pre oslobodené územie F. Němec, po rokovaní v Moskve vyhlásená prvá vláda Národného frontu Čechov a Slovákov vedená Zdeňkom Fierlingerom, preslávená svojim Košickým vládnym programom.

Aj dobrodruhov a gaunerí

Zložitú situáciu v meste, využili na prenasledovanie civilného obyvateľstva, rabovanie a terorizovanie pseudorevolučné skupiny. Na začiatku pôsobili rôzne druhy milícií a gárd, ktoré na vlastnú zodpovednosť zabezpečovali „poriadok“. Nariadením Predsedníctva SNR z 23. februára 1945 bola zriadená Národná bezpečnosť, ale až 18. mája veliteľ NB pre východné Slovensko nariadil „s okamžitou platnosťou“ rozpustiť všetky iné bezpečnostné služby.¹³ Dovtedy existovali podmienky pre rôznych dobrodruhov, ktorí ťažili z povojnovej situácie a využívali možnosti a podmienky pre lupenie, obohacovanie sa a perzekvovanie postihnutých skupín obyvateľstva. V Košiciach asi najznámejším takýmto prípadom bola kauza kpt. NB 2 Jozefa Vladimíra Mlynského.¹⁴ Jeho trestná činnosť po oslobodení sa dostala pred vojenský súd až 17. októbra 1947. Podľa zistení jeho jednotky NB robili od mája do augusta 1945 prehliadky u Nemcov a Maďarov a kradli. Súdení boli štkt. Jozef Vladimír Müller-Mlynský, úradník NB Karol Jamriška a čatár NB Ľ. Horák.¹⁵

¹¹ ATGM Praha, f. E. Beneš II., kart. 331 Poznámky k správe ministra Němca.

¹² ATGM Praha, f. E. Beneš II., kart. 331 Správa ministra Němca prezidentovi republiky zo 17. 2. 1945. Košice.

¹³ Štátny archív Prešov (ďalej ŠA PO), f. ONV Prešov, kart. 15, č. 1067/45 prez.; Štátny archív Košice, pobočka Košice, f. Okresný národný výbor (ďalej ONV) Košice-okolie, kart. 2, č. 234/1945 prez.

¹⁴ Zmieňuje sa o tom LETZ, Róbert. *Slovensko v rokoch 1945 – 1948. Na ceste ku komunistickej totalite*. Bratislava : Ústredie slovenskej katolíckej inteligencie, 1994, s. 112; Vystúpenie poslanca za Demokratickú stranu Júliusa Kukliša na pléne SNR. Stenografický záznam o priebehu 4. zasadania pléna SNR 28. – 29.11.1946 <http://www.psp.cz/eknih/1946snr/stenprot/004schuz/s004009.htm> a tiež HLAVÁČ, Štefan. *Po priamych cestách*. Trnava : Spolok sv. Vojtecha, 1990, s. 222. Jozef Mlynský bol už v roku 1947 bol zamestnaný vo firme „PARTKO – Ústredné družstvo Zväzu partizánov“.

¹⁵ *Čas*, č. 240, 19. 10. 1947, s. 1-2. Súdny donucujú skladať účty z revolučných prechmatov. Obžalobný spis na významného predstaviteľa DS, Košičana, Jozefa Styka bol daný za článok *Zrkadlo tlače* “ v časopise *Demokrat*, roč. 1, č. 139 z 18. 12. 1945, ktorom sa písalo: „Do našej Národnej bezpečnosti sa votreli elementy, ktoré tam vonkoncom nepatria. Tieto živly namiesto toho, aby robili a strážili poriadok, sami tento poriadok rozvracajú...aby zneužíval úradnú moc k osobnému obohateniu a k páchaniu iných nedovolených činov na úkor občianstva. Aby sme nehovorili abstraktne, tu je konkrétny prípad. Jozef Vladimír Mlynský-Müller, 24 ročný štátny kapitán NB, veliteľ NB II. v Košiciach za sotva štvormesačnej služby sa dopustil takého množstva trestných činov, že by smelo zniesol porovnanie s hociakým náčelníkom chicagského podsvetia... Z bohatého skladiska jeho zbierok uvedieme aspoň niekoľko: guľomety, pištole, automaty, pušky, granáty, zásobníky s nábojmi, dýky, piky, šable, ďalekohľad, fotoaparáty, peňaženky, tašky, zlaté hodinky rozličných značiek, brilanty, prstene, prívesky, retiazky a náušnice, zlaté zuby, vklady, dokumenty, hotovosti atď. Tento podarený štátny kapitán NB mal a desať spoločníkov, ktorí mali u seba perá, záclony, ženské košele, vreckovky, obrusy, ponožky, hodinky, drapérie, koberce, kufre, vesty,

Motív „Mlynský“ sa v Košiciach objavil aj v predvolebnej kampani v máji 1946. Demokratická strana vydala leták s názvom „*Košickí voliči*“. Uvádzalo sa v ňom: „*Rozmýšľajte v tieto posledné hodiny o všetkom, čoho ste v Košiciach od oslobodenia boli svedkami. Oživte si v pamäti teror a násilie tzv. milície a vtedajších mocipánov Mlynského a pod. Pred duševným znakom uvidíte nazbierané zlato, zbrane, koberce, fotoaparáty a iné cennosti. Dobré viete, komu slúžili títo ľudia. I to sami viete, že sme Vás nikdy nenaháňali do sprievodov, na nekonečné manifestácie „nadstranícke“ – naopak, že sme kludne a usilovne pracovali, aby sa národ mal z čoho najesť. Volte č. 2*“.¹⁶

Perzekúcie v prvej línii

V Košiciach prebiehali aj represie sovietskych orgánov proti predstaviteľom Strany slovenskej národnej jednoty. Na spomenutý fakt upozorňoval aj vládny delegát Němec, ktorý uvádzal, že pôvodne to boli ľudia, ktorí počas okupácie organizovali ilegálny národný výbor, kým na slobode zostali „*vyložený maďarští zrádci*“.¹⁷ SSNJ pracovala počas vojny na území pripojenom k Maďarsku. Jej činnosť vzniknuté strany v SNP nepovolili, odvolávajú sa na jednotu národa. Jej vedúci predstavitelia v Košiciach J. Grobon, L. Štofko, A. Harčár, M. Potemra boli zaistení sovietskou tajnou bezpečnosťou, niektorí boli prepustení, ale niektorí boli deportovaní do Sovietskeho zväzu. Presné príčiny represíí sú dodnes zahalené rúskom tajomstva, o to viac, že nešlo len o obmedzenie politickej činnosti neželanej skupiny obviňovanej zo spolupráce so slovenským Tisovým režimom. Postup sovietskej armády prinášal so sebou aj utrpenie pre civilné obyvateľstvo a to nielen v dôsledku priamych bojov, ale aj v dôsledku prejavovania sa postupujúcej armády, ktorá nebola len oslobodzujúca, ale aj dobyvačná. Osobitne ťažko na obyvateľstvo doliehal fakt, že bolo odvedených niekoľko desiatok tisíc civilných obyvateľov do sovietskych gulagov.¹⁸ V Košiciach boli zatknutí obyvatelia sústredení na veliteľstve Sov. armády, kde ich zadržovali niekoľko týždňov s minimálnym prídelom vody a potravín a neskôr boli deportovaní do ZSSR. K zatýkaniu dochádzalo živelne, na základe udaní, alebo aj pre doplnenie počtu na práce odsúvaných do ZSSR. Sovietsky zväz získaval lacnú pracovnú silu a režim sa zbavoval politickej opozície.

Komplikovaný slovensko-maďarský pomer v Košiciach

O etnickom charaktere Košíc sa viedli spory vo všetkých historických obdobiach. Košice boli dlhodobo multietnickým mestom, v ktorom zohrávali významnú úlohu Nemci, Slováci aj Maďari. V dvadsiatom storočí sa v súvislosti s prevažujúcou tendenciou budovania národných štátov posilňoval dôraz na sledovanie etnicity. Obyvateľstvo Košíc disponujúce jednoznačne bilingválnym statusom sa pri vykazovaní etnicity jednoznačne prispôbovalo vyžadovanej etnicite v súvislosti so zmenami hraníc a príslušnosťou Košíc k existujúcim štátnym útvarom.

V roku 1910 už Maďari tvorili 75,43% obyvateľstva Košíc. Z celkového počtu obyvateľstva 44 211 v roku 1910, tvorili Maďari 33 350 osôb. V roku 1920 z 52 598 obyvateľov sa k maďarskej národnosti hlásilo 21,2% a k československej národnosti 59,7% obyvateľov a v roku 1930 sa zo 70 117 košických obyvateľov hlásilo k maďarskej národnosti 16,4%

peniaze, lyžice, obrazy, uteráky, dečky, topánky, nožnice, nite, pudrenky, kožušiny, kapce, hotovosti, retiazky, prstene, zrkadlá atď... Nezodpovedné elementy v NB nemajú miesta, i keby mali hneď čo aké podzemné, revolučné a bojové zásluhy. “ Článok bol prevzatý z časopisu Nové prúdy, č. 43 z roku 1945 a J. V. Mlynský žaloval J. Styka za ohováranie. (Štátny archív Košice (ďalej ŠA KE), f. Krajský súd Košice, tk, 1946, kart. 504, sig. 255 Zápisnica spísaná 18. 9. 1947).

¹⁶ Východoslovenské múzeum Košice, f. tlač. R 9293.

¹⁷ ATGM Praha, f. E. Beneš II., kart. 331 Správa ministra Němca prezidentovi republiky zo 17. 2. 1945. Košice.

¹⁸ BUOCIK, J. K problematike odvedených občanov Slovenskej republiky do ZSSR po roku 1944. In *Slovenský politický exil v zápase za samostatné Slovensko*. Bratislava : Dom zahraničných Slovákov, 1996, s. 97, uvádza 69 000 osôb. Iné zdroje uvádzajú od 20 – 60 tisíc.

a k československej 60,2% obyvateľov. Možno povedať, že celý prírastok obyvateľstva pri zachovaní približne rovnakého počtu Maďarov za celé desaťročie bol akoby pokrytý nárastom obyvateľstva v tomto decéniu. Celé okolie Košíc aj so slovenskými obcami bolo potom na základe Viedenskej arbitráže pririeknuté Maďarsku. Spôsob, akým sa pričlenenie územia južného Slovenska k Maďarsku v rokoch 1938 – 1939 uskutočnilo a akým musela časť slovenského obyvateľstva toto územie opustiť, zostal vo vedomí Slovákov ako jedna z krívd minulosti. Pod tlakom horthyovského režimu muselo obsadené územie opustiť približne 100 tisíc obyvateľov slovenskej a českej národnosti.

Súpis obyvateľstva v roku 1938 aj pri odchode časti Slovákov z obsadeného územia nevysvetľuje úbytok Slovákov v meste. Pri tomto súpise z 58 000 obyvateľov sa k Slovákom hlásilo iba 9441 obyvateľov (v roku 1930 42 245 obyvateľov) a počet Maďarov narástol z 11 504 v roku 1930 na 44 472 v roku 1938. Za relevantné z hľadiska etnickej štruktúry však považujeme až sčítanie z roku 1960.¹⁹ Obyvatelia Košíc podľa národnosti v rokoch 1920 – 1970:

Tabuľka 1: Obyvatelia Košíc podľa národnosti v rokoch 1920 – 1970

	1920	1930	1938	1950	1970
spolu	52 598	70 117	58 000	62 465	145 024
Slováci	31 572 59,7%	42 245 60,2%	9441 16,3%	57 432 93,54%	133 501 92,1%
Maďari	11 206 21,2%	11 504 16,4%	44 472 76,6%	1642 2,63%	5816 3,9%

Vtedy sa už väčšina obyvateľstva hlásila k etnicite v relatívnom súlade so svojim vnútorným presvedčením. Nie je však možné, ako to pri etnicite býva obvyklé, eliminovať rôzne formy nátlaku na jednej či druhej strane pri prihlasovaní sa k etnicite. Vzhľadom k tomu, že v duchu súčasného vnímania etnicity ako vnútornej záležitosti človeka, však tieto faktory nebudeme brať do úvahy.

Dôsledky vojnového vývoja, zmien v etnickej štruktúre Košíc počas ich pričlenenia k Maďarsku, sa prejavili aj v správe mesta. Napriek tomu, že Košice sa po oslobodení stali sídlom najvýznamnejších inštitúcií čl. štátu, mesto bolo spravované nie národným výborom, ako to bolo obvyklé v slovenských mestách, ale sedemčlennou správnu komisiou, ktorá bola vymenovaná Predsedníctvom SNR 8. februára 1945.²⁰ V obciach a mestách s prevahou obyvateľstva maďarskej alebo nemeckej národnosti sa totiž realizovala správa prostredníctvom správnych komisií, nie národných výborov.

Zamestnanci mesta Košice, ktorí prišli do Košíc po 2. novembri 1938 boli k 28. februáru 1945 bez akýchkoľvek nárokov prepustení zo služby. Mali však možnosť podať žiadosť o ponechanie, resp. opätovné prijatie do služby.²¹ Národný výbor v Košiciach bol vytvorený až 22. augusta 1945. Noviny *Demokrat* už vo svojom druhom čísle priniesli článok, ktorý poukazoval na oprávnenosť vysídlenia anyásov²² z Košíc. Poukazovali na ich podiel pri pomadžarovaní Košíc a zároveň uverejňovali informácie o situácii Slovákov, ktorí museli

¹⁹ Podľa odhadu reslovakizačnej komisie bolo v roku 1947 v Košiciach 48 000 Slovákov a 3000 Maďarov. Archív ministerstva zahraničných vecí ČR, Praha, f. Generálny sekretariát J. Masaryka a V. Clementisa, kart. 170. Reslovakizácia podľa obcí a okresov k 1.1.1947; Údaje podľa SVETOŇ, Ján. *Slováci v Maďarsku. Príspevky k otázke štatistickej maďarizácie*. Bratislava: Vedecká spoločnosť pre zahraničných Slovákov, 1942, s. 135.

²⁰ Slovenský národný archív (ďalej SNA) Bratislava, f. Úrad predsedníctva Slovenskej národnej rady (ďalej ÚP SNR), inv. č. 212, kart. 254, č. 70/1945.

²¹ Archív mesta Košice (ďalej AMK). Zápisnica Správnej komisie mesta Košice z 8. 3. 1945.

²² Obyvatel'ov, maďarských štátnych príslušníkov, ktorí prišli na územie južného Slovenska po Viedenskej arbitráži.

opustiť južné Slovensko po Viedenskej arbitráži, bez akéhokoľvek majetku.²³ Správna komisia v Košiciach overila činnosť každého anyáso a k 8. marcu prepustila 20 anyásov zo služieb mesta. Zdôvodňovalo sa to nasledovne: „*Správna komisia im iba oznámila, že nereflektuje na ich ďalšie služby. Je to v zhode s otázkou trvania Československej republiky. Po stránke štátoprávnej Československá republika neprestala nikdy jestvovať a to čo sa na obsadenom území Maďarmi po roku 1938 stalo, bolo protiprávne a neplatné. Preto Správna komisia mesta Košíc nemohla anyásov prepustiť, lebo podľa platných zákonov a predpisov ČSR do zväzku zamestnancov mesta Košíc neboli vlastne nikdy prijatí.*“ Toto konanie vysvetľovali aj správaním maďarskej správy po obsadení mesta. Tá voči zamestnancom Slovákom postupovala vraj tak, že prišiel k zamestnancom veliteľ mesta a „*prečítal mená zamestnancov, ale nie všetkých. Tým ostatným povedal: ostatné je smetie Československej republiky a môže odísť.*“²⁴

Osobitné bezpečnostné opatrenia sa pripravovali v súvislosti s plánovaným príchodom prezidenta E. Beneša do Košíc. Na základe rozhodnutia Predsedníctva SNR vydalo v Košiciach Povereníctvo pre veci vnútorné 1. marca 1945 výzvu na vykonanie mimoriadnych opatrení. Bezpečnostné orgány mali venovať „*mimoriadnu pozornosť vypátraniu fašistických špiónážnych a sabotérskych elementov*“. Z obvodu mesta mali byť vysťahovaní „*nebezpeční a podozriví ľudia nemeckej a maďarskej národnosti*“, ak sa zúčastnili na činnosti fašistických organizácií, ktorí sa previnili proti Červenej armáde, štátnym záujmom ČSR a slovenským národným záujmom. Predovšetkým sa to malo týkať osôb, ktoré prišli z Maďarska po 2. novembri 1938. Tí, proti ktorým bolo možné zozbierať „*dokázaný materiál*“, mali byť zatvorení. Vysťahovanie sa malo uskutočniť do obcí ležiacich na území ČSR. Vysťahovaným osobám mala byť daná lehota 24 hodín na prípravu na odchod. Zobrať si mohli len to, čo unesú. Ostatný majetok sa mal podchytiť do inventárov a zabezpečiť pred krádežou. Nábytok sa nekonfiškoval, ale nebolo povolené ani jeho sťahovanie. V prípade starých a chorých ľudí alebo z hospodárskych dôvodov, bolo možné povoliť odklad vysťahovania na 30 dní. Na konci bolo upozornenie, že akcia „*musí byť prevedená slušne a ľudsky a všetky prechmaty bezpečnostných orgánov budeme prisne stíhať*“.²⁵ Na východnom Slovensku bolo do júna 1945 vysťahovaných 3483 Maďarov, ktorí prišli na územie južného Slovenska po Viedenskej arbitráži, z toho 1833 z Košíc, ktoré boli prirodzeným centrom juhovýchodnej oblasti Slovenska. Pri tejto akcii sa podľa slov predsedu slovenských komunistov Viliama Širokého vyskytli ťažkosti aj medzinárodnopolitického hľadiska v tom, že „*súhlas k nej dala doteraz len vláda sovietska, kým Veľká Británia a USA svoj súhlas neoznámili. Československá vláda dostala vo veci nášho postupu proti Maďarom dokonca nótu anglickej vlády.*“²⁶

Napriek uvedenej ťažkej situácii Košičania nerezignovali na kultúrne aktivity. Pomocou vybraných informácií z časopisu *Demokrat* poukážeme na ich aktivity. Vznikali a obnovovali sa rôzne spolky, organizácie a svoju činnosť začalo aj Východoslovenské národné divadlo.

Spočiatku, po oslobodení, plnila budova divadla reprezentačnú funkciu. Na verejnom zhromaždení „v národnom divadle“, sovietsky veliteľ podplukovník Dvorkin odovzdal Vavrovi Šrobárovi, predsedovi Slovenskej národnej rady zlatý kľúč mesta Košice ako symbol právnej moci „*ktorá sa týmto aktom previedla do československých rúk*“. Šrobár kľúč odovzdal predsedovi Správnej komisie Košíc Š. Kaiferovi, ktorý ho 1. marca 1945 uložil do pokladnice mesta.²⁷

²³ *Demokrat*, roč. 1, č. 2, 7. 3. 1945, s. 2. Zachraňujeme iba slovenskosť Košíc. Aj článok autora Hl (Ondrej Halaga) sa venoval pomadžarčovaniu Košíc (*Demokrat*, roč. 1, č. 3, 9. 3. 1945, s. 2. Zásluha „anyásov“ v Košiciach).

²⁴ *Demokrat*, roč. 1, č. 3, 9. 3. 1945, s. 3. Zo služieb mesta odišlo 20 „aňášov“.

²⁵ SNA Bratislava, f. Povereníctvo vnútra, inv. č. 16, kart. 1. Mimoriadne opatrenia v Košiciach.

²⁶ SNA Bratislava, f. Predsedníctvo ÚV KSS, a. j. 12, 1945.

²⁷ Na zasadnutí Správnej komisie mesta Košice (ďalej SKMK) 5. 3. 1945 SKMK vzala na vedomie túto informáciu. AMK, Zápisnica zo zasadania SKMK 5. 3. 1945.

O zakladaní divadla v Košiciach, o predstaveniach a hercoch informovala od samého začiatku obyvatel'ov mesta aj denná tlač. V časopise *Demokrat* bol 24. decembra 1945 uverejnený článok s názvom *Veselý riport z javiska VND*. Bolo to len niekoľko mesiacov od oficiálneho založenia divadla, ktoré riport popísal slovami: „Na počiatku bola tma... Bola. I tu v Košiciach. Videli si krásnu divadelnú budovu, ale v nej bola tma, holota. Akoby si videli človeka v elegantnej bunde, ale bez košeľe a bez nohavíc. A z ničoho bolo treba stvoriť. Zem, hviezdy i slnko. Videli si v auguste trochu či štyroch nadšencov, porozbíjané kulisy a prázdnu garderóbu. A na tento koráb vstúpil starý majster Borodáč, s rutinou a elánom ako skúsený morský vlk. Lebo more bolo zamínované a bolo treba pevnej ruky na kormidle. Strašili míny i torpéda. Ale mocný bol kapitán.“²⁸

Na úplnom začiatku Východoslovenského národného divadla stál Andrej Bagar, ktorý prišiel 25. marca 1945 do Košíc²⁹ a v prvom aprílovom čísle *Demokrata* prezradil svoje plány: „Košické divadlo, ktoré teraz začínam organizovať, bude jedným z piatich divadiel na Slovensku. Je to môj starý plán, aby Slovensko malo 5 riadne vybudovaných divadiel.“³⁰ „Pokiaľ ide o zloženie súboru košického divadla, priberieme členov Komorného divadla z Turč. Sv. Martina, členov zo Slovenského divadla z Prešova a ochotníkov, ktorí si vyvolia svoju životnú púť na doskách, ktoré znamenajú svet.“³¹ Plány sa síce nepodarilo naplniť, lebo na Slovensku pôsobili v roku 1945 iba tri divadlá v Bratislave, v Košiciach a Martine a divadelná spoločnosť v Prešove. O desať dní neskôr sa Bagarove slová začali naplňovať a 11. apríla do Košíc prišiel Andrej Chmelko a spolu s ním aj zbor hercov zo Slovenského divadla v Prešove. „Celý ensemble na čele s riaditeľom A. Chmelkom prihlásil sa u štát. intendanta Andreja Bagara.“³² Divadlo zostalo v Prešove, ale už máji 1945 tlač informovala o trochu premiérach (samozrejme hier od ruských autorov) v Košiciach. Správna komisia mesta Košice (SK MK) pripisovala existencii divadla významnú úlohu. SK MK sa na návrh dr. Antona Harčara rozhodla požiadať divadlo v Prešove, aby podľa možnosti účinkovalo aj v Košiciach. Poverilo A. Harčara, aby nadviazal kontakt s riaditeľstvom divadla v Prešove, prípadne aby oslovil príslušné poverenie a Predsedníctvo Slovenskej národnej rady.³³

Zriaďovacia listina profesionálneho divadla s názvom Východoslovenské národné divadlo, na ktorého čelo sa postavil Janko Borodáč, rodák z Prešova a bývalý šéf činohry SND v Bratislave, bola vydaná 3. júla 1945. Borodáč sa stal šéfom divadla v novom režime aj napriek tomu, že ešte v marci 1945 bol Ministerstvom školstva Slovenského štátu vyznamenaný pri príležitosti šiesteho výročia samostatnosti Slovenska štátnou cenou spolu so spisovateľom Jozefom Čígerom Hronským, Ferdinandom Ďurčanským, maliarom Petrom J. Kernom.³⁴ Na východ pricestoval v auguste 1945³⁵ a našiel tam zničené a vydrancované divadlo. Napriek tomu sa mu podarilo odštartovať košickú divadelnú sezónu a to 15. septembra činohernou premiérou hry Ivana Stodolu *Marína Havranová* (réžia A. Chmelko).

²⁸ *Demokrat*, roč. 1, č. 144, 24.12. 1945, s. 8. Veselý riport z javiska VND : Ako z ničoho stvoril ktosi divadlo – Čo sa obecnstvu páči – Herci s tej druhej strany.

²⁹ *Demokrat*, roč. 1, č. 9, 25. 3. 1945, s. 3. Andrej Bagar v Košiciach.

³⁰ Divadlá v Košiciach, Bratislave, Turčianskom Sv. Martine, Banskej Bystrici a Nitre.

³¹ *Demokrat*, roč. 1, č. 12, 1. 4. 1945, s. 2. Na Slovensku bude 5 divadiel.

³² *Demokrat*, roč. 1, č. 31, 10. 5. 1945, s. 3. Slovenské divadlo v Prešove sa dôkladne pripravilo.; *Demokrat*, roč. 1, č. 18, 12. 4. 1945, s. 3. Slovenské divadlo prišlo do Košíc.

³³ AMK Zápisnica zo zasadania SK MK 30. mája 1945.

³⁴ DANGL, Vojtech – BYSTRICKÝ, Valerián. *Chronológia dejín Slovenska a Slovákov II*. Bratislava : Veda, 2014, s. 763.

³⁵ HIMIČ, Peter. Tektonika a ruptúry divadelnej genézy Košíc (1899 – 1999). In Šutaj, Štefan – Dzurikaninová, Nikoleta (eds.). *Štruktúry a fragmenty historického vývoja Košíc*. Košice : UPJŠ v Košiciach, 2014, s. 120-121.

Na výborne zvládnuté predstavenie sa pozrel aj A. Bagar, ktorý sa vtedy presvedčil o finančných a materiálnych problémoch, ktoré VND aj napriek veľkému a rýchlemu rozletu zažívalo (za dva mesiace sa rozšírilo zo 4-členného súboru na 90-členný). Divadlu chýbalo drevo, uhlie, ale aj byty pre členov divadla. Bagar musel podľa informácií z tlače prespať v kancelárii divadla na stoličke a aj riaditeľ VND Borodáč sa vo svojom byte, podelil o miesto s inými uchádzačmi o byt.³⁶ Finančné ťažkosti pretrvávali aj naďalej. Peňažný balíček na rok 1946 pre celé slovenské divadelníctvo bol 24 mil. korún a z rozhovoru s Jankom Borodáčom zo 17. apríla 1946 je zrejmé, že sa financie prerozdeľovali nerovnomerne. Z troch štátnych divadiel bratislavské divadlo dostalo 16 miliónov, košické 6 mil. korún a zvyšné 2 milióny putovali do Martina.³⁷ Platy košického divadelného personálu boli na začiatku 2000 Kčs. „*Primoc na umretie, ale primálo na živobytie.*“³⁸

Aj napriek finančným, personálnym a materiálnym problémom sa podarilo rozbehnúť všetky tri časti košického divadla. Košice tak v roku získali 1945 fungujúce divadlo, ako jednu z najdôležitejších kultúrno-osvetových inštitúcií košickej spoločnosti. Počas prvej divadelnej sezóny divadlo odohralo 227 predstavení.³⁹ Divadlo pozdvihlo spoločenskú úroveň Košíc a poskytlo obyvateľom priestor pre kultúrne vyžitie. Aj tlač mu venovala primeranú pozornosť. *Americká reportáž z VND*, ako druhá v poradí po *Veselom riporte z VND*, uverejnená v *Demokrate* prezentovala krátko a vtipne charaktery hercov košického divadla okrem iných aj Gizky Chmelkovej, Dezidera Jandu, Jána Bzdúcha a Jána Klimu. Z vtipných rozhovorov sme sa dozvedeli nielen, že museli žiť v ťažkých pomeroch, že využívali radšej pomoc UNNRA⁴⁰ ako predraženú zeleninu z trhov, dozvedeli sme sa o postavení odborov vo vtedajšom divadelníctve, ale aj o tom, že herci aj v povojnovej dobe dokázali brať život s humorom a nadhľadom.⁴¹

³⁶ *Demokrat*, roč. 1, č. 125, 30. 11. 1945, s. 3. Kultúra : VND v Košiciach, ako ho ešte nepoznáme.

³⁷ *Demokrat*, roč. 2, č. 90, 17. 4. 1946, s. 3. Z rozhovoru s riaditeľom J. Borodáčom: : Košické VND ako ho nepoznáte.

³⁸ *Demokrat*, roč. 2, č. 136, 15. 6. 1945, s. 1 – 2. „Láska“ Povereníctva školstva a osvety k východnému Slovensku : Nedopustíme ukracovať kultúrne ustanovizne východ. Slovenska.

³⁹ *Demokrat*, roč. 3, č. 20, 15. 6. 1947. Skôr než spadne opona košického ND. Rozhovor s J. Borodáčom. V roku 1947 už malo divadlo 129 členov umeleckého súboru a 71 technických a administratívnych zamestnancov.

⁴⁰ Z anglického United Nations Relief and Rehabilitation Administration (UNRRA) – medzinárodná organizácia Správa Spojených národov pre pomoc a obnovu založená na základe Washingtonskej dohody z roku 1943.

⁴¹ „**Gizka Chmelková** - nebála sa spať dve noci vo vagóne na stanici, aby niekto nedajbože neukradol periny či lekvár

- Čo máte radšej, drámu alebo veselohru?
- Drámu, pretože mi manžel vraví, že som stelesnené nešťastie.
- Ste spokojná s divadelnou krajčírkou?
- Áno, ale len vtedy, keď nemusím do krajčovne ani kuknúť.
- Čo hovoríte na ceny nových karfiólov?
- Nekupujem ich, lebo na moju štíhlu líniu stačí aj UNRRA.

Dezider Janda - z každého vrecka mu trčí fúra papierov. On je totiž pán závodný výbor a každý papier, to je žiadosť a nesplnené nádeje

- Budete štrajkovať?
- Hm?!?!?
- Kto má mocnejšie údery: Louis alebo Schmeling?
- Myslím, že Povereníctvo školstva.
- Kedy budete otcom?
- Keď bude divadlo existenciou.

Jano Bzdúch – legendárny hrdina Levočského domu, ktorý sa minulej noci kúpал v bazéne pri divadle.

- Čo je silnejšie: dráma alebo šnaps?
- To je jedno. V každom prípade hrdina leží.
- Čo prajete kritikovi?
- Sušené mozgy od UNRRY.

Kultúra a divadlo v iných košických podobách

Okrem VND pôsobili v Košiciach v pomerne veľkom rozsahu aj ochotníci. „*Len čo umkli dela a hrózy frontu sa vzdialili, už sa ujíma mládež z oslobodeného územia, aj na kultúrnom poli.*“⁴² V Barci na Veľkonočnú nedeľu v roku 1945 pripravila mládež v kultúrnom dome predstavenie „Hrob lásky“. Táto Urbánkova hra sa stretla s mimoriadnym úspechom, kapacita kultúrneho domu až nestačila tak veľkému množstvu návštevníkov a hru museli zopakovať aj na Veľkonočný pondelok. Okresná a miestna osvetová rada usporiadala pre ochotnícke súbory divadelné preteky v Košiciach. Dovtedy sa oblastné preteky realizovali v iných mestách, napr. v Martine. V oslobodených Košiciach boli prvé preteky 20. – 22. mája 1946 a konali sa v priestoroch VND.⁴³

V rokoch 1945 – 1946 fungoval v Košiciach aj Spolok východoslovenských akademikov, ktorý pozdvihoval kultúrnu úroveň mesta. V máji 1945 usporiadali napríklad prednášky verejných činiteľov, rôznych významných profesorov a členov zahraničného odboja. 5. mája 1945 sa zase stretli s hlavou štátu, prezidentom Benešom. Predseda spolku Ondrej Halaga odovzdal prezidentovi diplom čestného členstva.⁴⁴

V júli 1945 začal spolok vydávať časopis *Východoslovenský akademik*, ktorý mal slúžiť pre celé východné Slovensko.⁴⁵ Časopis si vytýčil cieľ oboznamovať verejnosť s minulosťou východného Slovenska, poukazovať na chyby predošlých režimov a zapájať východ do celonárodného diania. Venoval sa rôznym problémom, snažil sa napríklad dosiahnuť otvorenie Vysokej školy technickej v Košiciach.⁴⁶ Koncom toho istého roka organizovali členovia spolku svoju prvú členskú výstavu východoslovenských umelcov. Vystavovalo sa 57 obrazov od deviatich majstrov v piatich miestnostiach. Hudobní umelci spolku sa aktivizovali hneď 1. marca 1946, kedy organizovali koncert. Okrem iných v ňom účinkovala aj umelkyňa z VND Gizela Veclová.⁴⁷ Spolok finančne podporoval aj vysokoškolákov.

V Košiciach pôsobil aj Zväz slovenskej mládeže (novovytváraná „jednotná“ organizácia slovenskej mládeže), ale jeho činnosť spočívala takmer výlučne len v organizovaní zábav, za čo si vyslúžili kritiku: „*Nuž milá mládež, združená v košickej odbočke SSM, len sa ta... Budeš pravidelne tancovať, veď si mladá, nemusíš sa o nič starať. O kultúrne, hospodárske a sociálne otázky, ktoré sa týkajú tebe, nech sa stará stárež...*“⁴⁸

- Čo súdite o výbuchu atómovej bomby?

- Že asi nevybuchne.

Ján Klimo – bývalý lekár, z ktorého sa stal herec

- Ako sa cítite v roli otca?

- V tejto roli som vzbudil najväčšie prekvapenie sezóny.

- Koľko dioptrií majú vaše okuliare?

- Ako kedy. Podľa toho v akom som stave.

- Čo jedáva 8 mesačné decko?

- Najviac pije. Božechráň, aby to bol dedičný znak. Dúfam, že aj jest' bude.“

⁴² *Demokrat*, roč. 1, č. 14, 4. 4. 1945, s. 4. Mládež v Barci napreduje.

⁴³ *Demokrat*, roč. 1, č. 14, 4. 4. 1945, s. 4. Mládež v Barci napreduje; *Demokrat*, roč. 2, č. 111, 16. 5. 1946, s. 4. Oblastné div. preteky v Košiciach.

⁴⁴ *Demokrat*, roč. 1, č. 26, 29. 4. 1945, s. 4. Prednášky verejných činiteľov v Košiciach; *Demokrat*, roč. 1, 8. 5. 1945, s. 4. Východoslov. akademici na audiencii u p. prezidenta.

⁴⁵ *Demokrat*, roč. 1, č. 58, 12. 7. 1945, s. 3. „Východoslovenský akademik“ časopis pre záujmy vých. Slovenska: : Uspokojiť potreby východného Slovenska.

⁴⁶ *Demokrat*, roč. 1, č. 74, 18. 8. 194, s. 3. „Východoslovenský akademik“.

⁴⁷ *Demokrat*, roč. 1, č. 139, 18. 12. 1945, s. 3. Výstava východoslov. umelcov v Košiciach; *Demokrat*, roč. 2, č. 51, 1. 3. 1946, s. 3. Hudobní umelci zo „Svojiny“ sa predstavujú.

⁴⁸ *Demokrat*, roč. 2, č. 93, s. 5. SSM v Košiciach a tanec.

V oblasti kultúry sa angažovala aj Matica slovenská (MS). Po oslobodení bola prvá informácia o MS publikovaná v tlači 31. mája 1945, kde sa písalo o jej poslaní, preorganizovaní a tvorbe nového programu pre oslobodený ľud. Svoju činnosť videla skôr v podpore vedeckého bádania a publikovania vedeckých prác prostredníctvom svojho vydavateľstva a miestnych odborov. Matica slovenská sa nevenovala divadelným aktivitám, ale jej odbor sa podieľal na vydávaní publikácií a organizovaní kultúrnych podujatí. Miestna organizácia MS v Košiciach sa obnovila 25. júna 1945 na valnom zhromaždení. Jeho predsedom bol E. Hanes a podpredsedom sudca hlavného súdu v Košiciach Alojz Sopko.⁴⁹ Odbor MS v Košiciach pomáhal aj udržiavaniu peknej spisovnej slovenčiny a to tak, že pre mládež organizovala recitačný seminár, kde praktické cvičenia viedol riaditeľ VND J. Borodáč.⁵⁰

Po vojne 28. júla 1945 bola otvorená pre obyvateľov Košíc aj Mestská verejná knižnica. Občania sa mohli dostať k 80 000 knihám, ktoré mala vtedy k dispozícii.⁵¹ Okrem knižnice začínalo fungovať aj košické múzeum, aj keď jeho otvoreniu bránil v roku 1945 nedostatok paliva na vykurovanie.⁵² Činná bola tiež Hudobná škola mesta Košice, ktorá organizovala podujatia, koncerty a čestné oslavy (napr. pri príležitosti 96. narodenín T. G. Masaryka).

Košice, významné centrum východného Slovenska, čelili ťažkostiam povojnového života ako zdevastované a vydrancované mesto. Po Horthyho režime boli prevalcované represiami a terorom nyilasov. Do mesta prišli oslobodzujúce sovietske vojská, ktoré prinášali nádej pre lepší život. No skutočnosť bola zložitejšia. Vojnou zničené hospodárstvo, priemysel, zásobovanie, dopravné komunikácie, chýbajúce základné potreby nevyhnutné pre život boli znásobené správaním sa sovietskej armády aj spomenutých gaunerov slovenského pôvodu, ktorí sa obohacovali na úkor obyvateľstva. Aj hrozba gulagov a náročné životné podmienky stupňovali strach obyvateľstva z budúcnosti. Do tohto prostredia však vstúpili aj ľudia, ktorí sa pokúšali obnoviť a rozšíriť kultúrny život Košíc. Obnovené spolky a organizácie riešili spočiatku existenčné problémy, čelili materiálnym, finančným a iným ťažkostiam. Košice postupne ožívali. Cez významnú činnosť Východoslovenského národného divadla, aj drobnú prácu Spolku východoslovenských akademikov, mestskej knižnice a hudobnej školy, ktoré obohacovali kultúrny život Košičanov.

⁴⁹ POTEMLA, Michal. *Kapitoly z kultúrnych dejín Košíc. Zborník nevydaných rukopisov. Matica slovenská v Košiciach v rokoch 1919 – 1969*. Košice : bez vydavateľa, 2001. Štátny archív Košice, pobočka Košice, f. M. Potemra, š. 42.

⁵⁰ *Demokrat*, roč. 1, č. 40, 31. 5. 1945, s. 2. Marták, Ján. Vyhlásenie Matice Slovenskej; *Demokrat*, roč. 2, č. 85, 11. 4. 1946, s. 3. Recitačný seminár MOMS.

⁵¹ *Demokrat*, roč. 1, č. 65, 28. 7. 1945, s. 2. Správa mestskej verejnej knižnice; *Demokrat*, roč. 2, č. 24, 29. 1. 1946, s. 3. Verejná knižnica mesta Košíc volá.

⁵² *Demokrat*, roč. 1, č. 133, 11. 12. 1945, s. 3. Košické múzeum opäť reštaurované.

Pramene a literatúra

Archívne pramene

Archív mesta Košice, Zápisnica Správnej komisie mesta Košice z 8. 3. 1945.

Archív ministerstva zahraničných vecí ČR, Praha,

- f. Generálny sekretariát J. Masaryka a V. Clementisa.

Archív T. G. Masaryka Praha,

- f. E. Beneš II

Slovenský národný archív Bratislava,

- f. Povereníctvo vnútra
- f. Predsedníctvo ÚV KSS
- f. Úrad predsedníctva Slovenskej národnej rady

Štátny archív Košice, pobočka Košice,

- f. Krajský súd Košice

Štátny archív Prešov, pobočka Prešov,

- f. Okresný národný výbor Prešov

Časopisy

Čas, 1947

Československý východ, 1947

Demokrat, 1945 – 1947

Nové prúdy, 1945

Literatúra

BOBÁK, Ján – ŠUTAJ, Štefan. Obnova vojnou zničených obcí východného Slovenska v rokoch 1945 – 1948. In *Historica Carpatica*, 12, Košice 1981.

BUOČIK, J. K problematike odvečených občanov Slovenskej republiky do ZSSR po roku 1944. In *Slovenský politický exil v zápase za samostatné Slovensko*. Bratislava : Dom zahraničných Slovákov, 1996.

DANGL, Vojtech – BYSTRICKÝ, Valerián. *Chronológia dejín Slovenska a Slovákov II*. Bratislava : Veda, 2014.

HALLON, Ľudovít – SABOL, Miroslav – FALISOVÁ, Anna. *Vojnové škody a rekonštrukcia Slovenska 1944 – 1948*. Bratislava : Historický ústav, 2011.

HIMIČ, Peter. Tektonika a ruptúry divadelnej genézy Košíc (1899 – 1999). In Šutaj, Štefan – Dzurikaninová, Nikoleta (eds.). *Štruktúry a fragmenty historického vývoja Košíc*. Košice : UPJŠ v Košiciach, 2014.

HLAVÁČ, Štefan. *Po priamych cestách*. Trnava : Spolok sv. Vojtecha, 1990.

LETZ, Róbert. *Slovensko v rokoch 1945 – 1948. Na ceste ku komunistickej totalite*. Bratislava : Ústredie slovenskej katolíckej inteligencie, 1994.

POTEMRA, Michal. *Kapitoly z kultúrnych dejín Košíc. Zborník nevydaných rukopisov. Matica slovenská v Košiciach v rokoch 1919-1969*. Košice : bez vydavateľa, 2001.

Internetové zdroje

<http://www.psp.cz/eknih/1946snr/stenprot/004schuz/s004009.htm>.

Svidnícky Zemedelský spolok a rusínsky senátor Jurko Lažo

Peter Švorc, Inštitút histórie, Filozofická fakulta, Prešovská univerzita v Prešove,
peter.svorc@unipo.sk

Štúdiu, ktorá vznikla pri riešení projektu APVV-15-0036 *Východné Slovensko v 19. a 20. storočí vo vzťahu centra a periférie*, venujem priateľovi a vynikajúcemu odborníkovi na dejiny Rusínov a Ukrajincov na Slovensku PaedDr. Mariánovi Gajdošovi, CSc., pri príležitosti jeho životného jubilea.

Príspevok bol už v pozmenenej podobe publikovaný ako súčasť monografie ŠVORC, Peter. *Od pluhu do senátorského kresla. Jurko Lažo a jeho doba (1867 – 1929)*. Prešov : Universum, 2018, s. 169 a n.

ŠVORC, Peter. Svidnícky Zemedelský spolok a rusínsky senátor Jurko Lažo. In *Človek a spoločnosť [Individual and Society]*, 2019, roč. 22, Supplement, s. 105-119. doi: <https://doi.org/10.31577/cas.2019.00.544>

Abstract:

Since the very first day of Czechoslovakia, Jurko Lažo looked for a way to help his fellow countrymen change their unfavourable economic situation. One of the options was to establish a cooperative which would guarantee cheaper seed stock, bedding, and fertilisers for peasants; profits would provide cheap loans to help with the purchase of machinery, such as industrial threshers, the building of a mill, co-op store, etc. That is why, together with his fellow Ruthenian party member, social democrat Andrej Vaňug, they established the Agricultural Association of the Holy Trinity. Andrej Vaňuga became its first chairman, while Jurko Lažo helped him as a member and as a senator. In 1925, after an unsuccessful election to the Senate as a member of the Czechoslovak National Democratic Party, he took over the leadership of the association.

Managing the association was complicated; there were good as well as bad results. Jurko Lažo, in an effort to obtain finances for the Agricultural Association, turned to Ruthenians living in America and offered to sell them shares in the association. They agreed and helped the association. However, insufficient financial competence, excessive trust towards members who borrowed money from the Agricultural Association and never returned it, created financial losses and, in the end, brought it to bankruptcy. Jurko Lažo, however, did not live to see it.

Keywords:

Jurko Lažo. Senator. Ruthenians. Svidník. Agricultural Association.

Svidník, podobne ako celý horný Šariš, patril k hospodársky zaostalým oblastiam Uhorska. Dominantné tu bolo poľnohospodárstvo s drobnými a strednými roľníckymi gazdovstvami a veľkostatkom Teodora Rayského, ktorý sa pred prvou svetovou vojnou dostal do ekonomických problémov a zbankrotoval.¹

Odhliadnuc od niekoľkých píl a mlynov, ktoré tu pracovali a dávali akú-takú prácu nepočetnému robotníctvu, tak by sa tu o priemyselnom podnikaní vlastne ani nedalo hovoriť. Výnimku tvorili len remeselníci v klasických remeselníckych oblastiach ako obuvníci, čižmári, krajčíri, kováči, zámočníci, stolári, tesári, mäsiari i ďalší, a pracovala tu aj malá sódovkáreň, ktorú prevádzkoval Žid Schaja Weil. Všetci remeselníci zároveň vlastnili gazdovstvá a na nich pracovali s rodinnými príslušníkmi, lebo to bol najlepší a najistejší spôsob ako si spoľahlivo i v čase krízy svojho remesla a neúrodných rokov zabezpečiť nevyhnutné potraviny a nezaťažovať veľký rodinný rozpočet.

O čosi viac sa tu rozvíjala obchodná činnosť so spotrebným a zmiešaným tovarom. So soľou obchodoval miestny židovský obchodník Mozes Landau, s mäsom Lazar Weinberger, s koňmi svidnícky veľkoobchodník Samuel Groszman. Poľnohospodárske produkty živočíšneho i rastlinného charakteru sa zväčša predávali a kupovali na trhu. Vo Svidníku sa konali veľké trhy a jarmoky a každý utorok tiež aj týždenné trhy.²

Celá oblasť evidentne trpela na zlé komunikačné spojenie, chýbajúcu železnicu, ale aj chýbajúce dobré cesty, ktoré by uľahčovali obyvateľom Svidníka i mimo neho rozbehnúť výrobnú a obchodnú činnosť tak, aby prosperovali a neboli neustále v obavách z bankrotu ich podnikateľskej činnosti. Obzvlášť zlé boli miestne cesty a ani tie, ktoré ich spájali s okresným sídlom a sídlom Šarišskej župy – Prešovom, neboli o nič lepšie. Hospodársku situáciu mesta v auguste 1904 zhoršil veľký požiar a tú zásadnejším spôsobom nezmiernili ani väčšie či menšie finančné dary, ktoré do Svidníka prichádzali z celého Uhorska.

Keď sa obnovovalo mestečko rodili sa plány na rozbehnutie menších drevospracujúcich a potravinárskych podnikov, ale aj na tie chýbali finančné prostriedky. Tie chýbali tak podnikavým svidníckym Židom a ešte viac Nežidom. Mnohým rusínskym roľníkom navyše chýbali aj tie peniaze, ktoré si požičali, minuli ich a následne dlh nevládali splácať svojim zväčša židovským veriteľom.

Finančná závislosť od iných a všeobecný nedostatok financií podnietili niekoľkých roľníkov zo Svidníka a z blízkeho okolia, aby s gréckokatolíckym svidníckym farárom Mikulášom Daňkom uvažovali o vlastnom finančnom ústave, do ktorého by si obyvatelia vkladali peniaze a tí, ktorí to potrebujú, aj požičali za nízky úrok. Tak sa mali Rusíni jednak naučiť šoriť a jednak, čo bol aj prvotný impulz k zakladaniu vlastnej sporiteľne, mali sa vyhnúť úžere.

Slovenský historik Patrik Derfiňák, zaoberajúci sa hospodárskymi dejinami, v krátkych dejinách Svidníka poukázal nielen na odhodlanie, ale aj na obavy miestnych nadšencov z toho, či sa im podarí založiť plánovanú sporiteľňu a rozbehnúť jej činnosť. To sa im nakoniec v roku 1910 aj podarilo, ale len za pomoci *Prešovskej bankovej jednoty, účastinnej spoločnosti*, ktorá mala vo svidníckej sporiteľni väčšiu časť akcií, a teda aj rozhodovacie právomoci. V prvej správnej rade Svidníčania nechýbali. Bol v nej farár Mikuláš Daňko, Štefan Galločík z Vyšného Svidníka, František Harant z Lodomírovej, Anton Beskid, Ján Haľko a Jozef Kőszeghy. Dozorný výbor tvorili Vladimír Mihalič, Karol Scholze a Alexander Vetter.³ Do Svidníka na

¹ ŠVORC, Peter – DERFIŇÁK, Patrik – JURČIŠINOVÁ, Nadežda. *Svidník v premenách času*. Sabinov : Dino, 2005, s. 24.

² ŠVORC, P. – DERFIŇÁK, P. – JURČIŠINOVÁ, N. *Svidník v premenách času...*, s. 23-24.

³ Meghívó. A Felsővízközi takarékpénztár részvénytársaság ... a évi márczius hó 20-ikán... In *Eperjesi lapok*, 10. marec 1912, roč. XXXVII, č. 10, s. 7.

zasadnutia akcionárov prichádzali z Prešova Anton Beskid (neskorší guvernér Podkarpatskej Rusi) a Jozef Kőzsegy, ktorí zastupovali záujmy prešovských akcionárov. Svidnícka sporiteľňa mala do prvej svetovej vojny pozitívnu bilanciu, v čase vojny to už bolo horšie.⁴

Nepriaznivé pomery na konci 19. ako aj na začiatku 20. storočia, pred prvou svetovou vojnou, priam vyhánali mužov zo Svidníka a okolia za prácou do zahraničia, najčastejšie do Spojených štátov amerických a to tak intenzívne, že na začiatku 20. storočia už miestne úrady alarmovali župný úrad, že na poli chýbajú pracovné sily a začína stagnovať poľnohospodárska výroba.

Jurko Lažo patril tiež medzi svidníckych Rusínov, ktorí odišli za prácou do USA, a to dokonca dvakrát – v 90. rokoch 19. storočia a v prvom desaťročí 20. storočia druhýkrát. On si však, na rozdiel od mnohých iných, okrem zarobených peňazí pri návrate z USA doniesol domov aj know-how zo stavebníctva a organizácie stavebníckej činnosti, ktorú začal robiť po návrate z USA ešte pred prvou svetovou vojnou.

O jeho stavebnej činnosti nemáme nateraz dostatočné množstvo informácií, odhliadnuc od jeho sporu s miestnym farárom Mikulášom Daňkom, ktorý v mene svidníckej gréckokatolíckej farnosti u Lažu objednal stavbu školy a tú mu do roku 1914, keď vypukla prvá svetová vojna, nevyplatil a nevyplatil mu ani časť dlžnej sumy v rokoch vojny, keď dostal z celouhorskej finančnej zbierky peniaze na odstránenie, resp. aspoň zmiernenie škôd, ktoré Svidníčanom spôsobili vojnové operácie. A tie zdevastovali aj majetok Jurka Lažu.

Keďže pre Lažu, vzhľadom ku konfliktu, ktorý mal s farárom Daňkom, neprichádzala možnosť angažovať sa vo Svidníckej banke, začal uvažovať o inej organizačnej forme spoločného hospodárenia miestneho roľníckeho obyvateľstva, ktorá by mu pomohla prekonať zložité povojnové problémy. Jednou z možností bolo využiť družstevné formy podnikania, ktoré v Uhorsku neboli neznáme a ktoré mali podporu aj v novom československom štáte.

Jurko Lažo v roku 1920 inicioval založenie roľníckeho spotrebného spolku, ktorý jeho zakladatelia pomenovali *Zemedelský spolok v mene sv. Trojice vo Vyšnom Svidníku*. Prípravnej, a najmä administratívnej práce bolo dosť, väčšinou sa o ňu staral Jurko Lažo z Vyšného Svidníka spolu s Andrejom Vaňugom z Nižného Svidníka. Zemedelský spolok zakladali podľa stále platného uhorského zákonného článku XXXVII z roku 1875 a do firemného zoznamu Šarišskej župy so sídlom v Prešove bol zapísaný 23. novembra 1920 pod číslom 237/1.⁵

Zakladajúca schôdza spolku sa konala 2. mája 1920 vo svidníckej gréckokatolíckej škole. Ciele a poslanie Zemedelského spolku boli: „... a) *pestovať život spoločný medzi členmi poučovaním ich o zariadeniach, ktoré sú prospešné hospodárstvu, roľníctvu a robotníctvu a slúžia hmotnému povzneseniu členov; b) kupovať tovar každého druhu, menovite všetky články pre hospodárstvo a domácnosť potrebné a predávať ho v obchode svojím členom čo najlacnejšie; c) prevádzkať povolené výčapi a trafiky.*“⁶

Obvod pôsobenia spolku bol totožný so Svidníckym okresom, výška akcií 50 československých korún a 10 Kčs zápisné do spolku. Zakladatelia spolku si vyhradili právo vymenovať prvú správu spolku a sformulovali výzvu pre obyvateľov Svidníckeho okresu na vstup do družstva (spolku). V ten deň si prví členovia spolku kúpili jeho akcie: Jurko Lažo a Adam Ogržalek po 10 akcií, po dve akcie kúpili vyšnosvidnícki akcionári Jozef Mičak, Johan Cimbara a Jurko

⁴ ŠVORC, P. – DERFIŇÁK, P. – JURČIŠINOVÁ, N. *Svidník v premenách času...*, s. 25-26.

⁵ Štátny archív v Prešove (ďalej ŠA PO), fond Krajský súd v Prešove (ďalej KS v PO) Firemné oddelenie 1876 – 1960, sign. BII 237, inv. č. 566, šk. 47, Zemedelské Družstvo v mene sv. Trojice v likvidácii – *Zpráva o revízii* z 30. 6. 1923.

⁶ ŠA PO, fond KS v PO. Firemné oddelenie 1876 – 1960, sign. BII 237, inv. č. 566, šk. 47, Zemedelské Družstvo v mene sv. Trojice v likvidácii – *Zápisnica zakladačná*, 2. 5. 1920.

Kaleňak (Kaliňák), Michal Biros zo Stročina, nižnosvidnícki akcionári Josif Nebesňak, Andrej Vaňuga, Petro Mihalik, Jozef Andrejko a Peter Puchir, Jurko Juhasik, Andrej Juhas, Johan Zoščak. Po jednej akcii Johan Korotki, Jurko Kudla, Mihal Murin a Nikolaj Antonik z Vyšného Svidníka a Johan Nebesňak z Nižného Svidníka. Spolu 19 zakladajúcich členov si kúpilo 39 akcií svojho družstva.⁷

Zakladateľmi spolku sa stali Svidničania, ktorí následne oslovovali roľníkov vo Svidníckom okrese a snažili sa ich získať pre vstup do spolku. To sa im aj celkom darilo. Zoznamy členov spolku prezrádzajú, že najväčší záujem o vstup mali roľníci mimo Svidníka, čo pravdepodobne súviselo s konfesiónálnou pravoslávnu orientáciou hlavného zakladateľa spolku a jeho konfliktom s miestnym gréckokatolíckym farárom.

Prvé valné zhromaždenie zvolali na popoludnie 5. mája 1920. Na ňom prítomní zvolili predsedu a podpredsedu spolku, zapisovateľa, overovateľov zápisnice a dozorný výbor, ako o tom čítame v zápisnici z prvého valného zhromaždenia s dodatkom, že: „*Za staršieho predsedu vyvolení bol jednohlasne Ďuro Lažo, občan Višno-Svidnícký a člen Zemedelského spolku sv. Trojici tak ako aj zakladateľ tohto spolku.*“ Funkcia „staršieho predsedu“ znamenala post čestného predsedu spolku. Ním sa stal Juraj Lažo, ktorý v tom čase bol na základe volebných výsledkov z 26. apríla 1920 už niekoľko dní senátorom v Senáte československého Národného zhromaždenia. Jeho nová politická funkcia predznamenávala aj množstvo nových povinností mimo Svidníka, predovšetkým v Prahe – hlavnom meste Československa, ktoré by mu nedovolili naplno sa venovať svidníckemu Zemedelskému spolku. Preto bolo potrebné zvoliť riadneho predsedu spolku. Tým sa stal Andrej Vaňuga, tak ako Jurko Lažo – člen sociálnodemokratickej strany. Ďalšími členmi správy spolku sa stali Jozef Nebesňak (zvolený za podpredsedu), Michal Džubaj, Michal Juhaščík (zapisovateľ) a Andrej Kurilec. Výbor bol zvolený na dobu troch rokov 1920 – 1922.⁸

Plány a stanovy Zemedelského spolku a jeho členská základňa

Zemedelský spolok mal v pláne vybudovať spolkovú budovu, krčmu, obchod a súčasne slúžiť svojim členom ako finančný ústav, od ktorého si mohli za výhodných podmienok požičiavať peniaze. S takto stanovenými cieľmi a poslaním spolku chceli jeho členovia čím skôr naplno rozbehnúť jeho činnosť. To sa však nepodarilo, lebo k riadnemu fungovaniu bolo potrebné mať splnených celý rad administratívnych a formálnych požiadaviek. Jednou z nich bolo priemyselné povolenie a zápis v podnikovej agende prešovskej sedrie.

Ako prezrádza list svidníckeho hlavného slúžneho z 21. júna 1920, on sám zápis do podnikovej agendy neodporúčal, lebo spolok nemal splnených niekoľko podmienok. Ako hlavný nedostatok hlavný slúžny uvádzal neexistenciu stanov spolku, kvôli čomu by ho nemohlo schváliť ministerstvo.⁹ Preto sa jednou z prvých úloh stalo vypracovanie spolkových stanov. Tie boli vypracované a odoslané tak na slúžnovský úrad vo Svidníku, ako aj na sedriu v Prešove.

V stanovách Zemedelského spolku bolo vymedzené pôsobenie spolku, jeho ciele, členská základňa, jej rozširovanie prostredníctvom prijímania nových členov správnou radou (Tu bolo myslené aj na ngramotných záujemcov, ktorí sa nevedeli ani len podpísať. V takom prípade

⁷ ŠA PO, fond KS v PO. Firemné oddelenie 1876 – 1960, sign. BII 237, inv. č. 566, šk. 47, Zemedelské Družstvo v mene sv. Trojice v likvidácii – *Zápisnica zakladačná*, 2. 5. 1920.

⁸ ŠA PO, fond KS v PO. Firemné oddelenie 1876 – 1960, sign. BII 237, inv. č. 566, šk. 47, Zemedelské Družstvo v mene sv. Trojice v likvidácii – *Zápis Sedrie so sídlom v Prešove z 8. októbra 1920*.

⁹ ŠA PO, fond KS v PO. Firemné oddelenie 1876 – 1960, sign. BII 237, inv. č. 566, šk. 47, Zemedelské Družstvo v mene sv. Trojice v likvidácii – *Od hlavného slúžneho okr. Svidníckeho, 21. 6. 1920, čj. 1402/1920*.

„overia jeho znak xxx dvaja svedkovia svojim podpisom“), výstup a vylúčenie členov zo spolku, podiely členov spolku a ich výška, ručenie, výplata podielov a tiež to, ako sa môže alebo nemôže nakladať s podielmi spolku. Tie člen nemohol predávať, resp. len so súhlasom správnej rady, ale aj to len členovi spolku. Určené boli práva a povinnosti členov ako aj organizačná štruktúra spolku, ktorú tvorili valné zhromaždenie ako najvyšší orgán, správa spolku (5 členov), dozorný výbor (6 členov, mal dozerať na činnosť vedúceho obchodu alebo na prípadných ďalších zamestnancov spolku a kontrolovať hospodárenie spolku, volený bol na jeden rok), vedúci obchodu („obchodovedúci“). V stanovách bolo určené aj nakladanie s hotovosťou a cennými papiermi. Tie mali byť uložené v ohňovzdornej pokladnici a kľúč od nej mal alebo predseda, alebo určený člen správy. Tiež boli stanovené pravidlá ročného vyúčtovania hospodárskej činnosti spolku a pohľadávky spolku.

Stanovy Zemedelského spolku mali 40 paragrafovaných častí, prerokované a prijaté boli 2. mája na valnom zhromaždení, ale podľa problémov, ktoré spolok mal s registráciou vysvitá, že tento dátum bol uvedený len spätne.¹⁰

Členskú základňu Zemedelského spolku tvorili roľníci zo Svidníka a roľníci zo širšieho okolia, v podstate celého Svidníckeho okresu, ktorých počet postupne narastal.¹¹

Kým pri zakladaní spolku stálo 19 roľníkov, tak v roku 1922 mal spolok už 985 členov a tí vlastnili 1437 akcií,¹² v roku 1923 mal 1061 členov s 1618 akciami, v roku 1924 mal 1088 členov, ktorí vlastnili 1618 akcií¹³ a v roku 1925, keď sa stal riadnym predsedom Zemedelského spolku Juraj Lažo, mal spolok 1070 členov.¹⁴ V roku 1926 mal Zemedelský spolok 1082 členov, ktorí vlastnili 1590 akcií.¹⁵

Prvým riadnym predsedom spolku bol Andrej Vaňuga (1920 – 1922), druhým predsedom sa stal Ján Kuderjavy (1923 – 1924), predsedom správy v rokoch 1923 a 1924 bol Michal Korotki a v roku 1925 bol zvolený do funkcie riadneho predsedu Jurko Lažo.¹⁶

Činnosť Zemedelského spolku sa rozbiehala pomerne rýchlo. Už v roku 1920 spolok kúpil od svidníckeho advokáta Dr. Ľudovíta Miklera dom s popisným číslom 90 a 91 v cene 32 000 Kčs. Bol to však dom rozostrieľaný ešte počas prvej svetovej vojny, z ktorého ostali stáť len obvodové múry a na ktorom bolo potrebné urobiť zásadné stavebné úpravy, vrátane nových okien a strechy, čo neúmerne zvyšovalo náklady spolku na jeho renováciu. Celková suma, ktorá bola investovaná do rekonštrukcie sa vyšplhala na 331 361 Kčs. Ako neskôr konštatovali revízori Ústredného družstva (v roku 1928), náklady neúmerne vzrástli vďaka vysokým cenám za prácu, ktoré boli zmluvne dohodnuté, ale ktorým vykonaná práca nezodpovedala a dom

¹⁰ ŠA PO, fond KS v PO. Firemné oddelenie 1876 – 1960, sign. BII 237, inv. č. 566, šk. 47, Zemedelské Družstvo v mene sv. Trojice v likvidácii – *Stanovy Zemedelského spolku k svätej Trojici Vyšný Svidník, 1920.*

¹¹ ŠA PO, fond KS v PO. Firemné oddelenie 1876 – 1960, sign. BII 237, inv. č. 566, šk. 47, Zemedelské Družstvo v mene sv. Trojice v likvidácii – *Abc opis účastinárov „Zemedelského spolku v meňe Sv. Troice v V. Svidniku.*

¹² ŠA PO, fond KS v PO. Firemné oddelenie 1876 – 1960, sign. BII 237, inv. č. 566, šk. 47, Zemedelské Družstvo v mene sv. Trojice v likvidácii – *Zpráva o revízii, 25. júna až 30. júna 1923.*

¹³ ŠA PO, fond KS v PO. Firemné oddelenie 1876 – 1960, sign. BII 237, inv. č. 566, šk. 47, Zemedelské Družstvo v mene sv. Trojice v likvidácii – *Abecedný zoznam účastinárov Zemedelského spolku v m. sv. Trojice vo Vyšnom Svidniku z 31. XII. 1924.*

¹⁴ ŠA PO, fond KS v PO. Firemné oddelenie 1876 – 1960, sign. BII 237, inv. č. 566, šk. 47, Zemedelské Družstvo v mene sv. Trojice v likvidácii – *Abecedný zoznam členov, 31. 12. 1925.*

¹⁵ ŠA PO, fond KS v PO. Firemné oddelenie 1876 – 1960, sign. BII 237, inv. č. 566, šk. 47, Zemedelské Družstvo v mene sv. Trojice v likvidácii – *Oznámenie o členskej základni za rok 1926 Sedrii (obchodnému súdu) v Prešove z 31. marca 1927.*

¹⁶ ŠA PO, fond KS v PO. Firemné oddelenie 1876 – 1960, sign. BII 237, inv. č. 566, šk. 47, Zemedelské Družstvo v mene sv. Trojice v likvidácii – *Zápisnica vzatá vo Vyšnom Svidniku 15. februára 1925 predpol. o 12. hod. z valného zhromaždenia Zemedelského spolku v mene sv. Trojice.*

i neskoršia stavba mlyna už o niekoľko rokov začali chátrať a vyžadovali si ďalšie a ešte vyššie investície.¹⁷

V zrekonštruovanej budove v roku 1921 otvorili predajňu. Podľa stanov a pôvodných predstáv zakladateľov spolku sa mal v obchode predávať tovar neobmedzeného druhu, ktorý potrebovali tunajší obyvatelia. No, ako sa konštatovalo v revíznej správe z konca júna 1923, „*družstvo predáva len neobmedzený výčap liehových nápojov*“. Pravdepodobne snaha získať čo najskôr peniaze potrebné na splácanie pôžičiek, ktoré si spolok zobral na stavbu spolkového domu vo výške viac ako 200-tisíc korún, viedla k predaju v tejto časti Slovenska najrýchlejšie predajného tovaru – alkoholu.¹⁸ Obchod sa tak zredukoval na hostinec, ku ktorému v roku 1922 pribudovali ľadovňu.

Ako prezrádzajú viaceré revízne správy Ústredného družstva v Bratislave, svidnícky Zemедelský spolok sa snažil čo najviac prakticky pomáhať svojim členom – roľníkom, ktorí patrili medzi najchudobnejšie vrstvy Československa a nevedeli sa vymaniť vlastnými silami z existujúcej biedy umocnenej devastáciou ich majetkov počas prvej svetovej vojny a cyklickými, hoci krátkodobými prejavmi povojnových hospodárskych kríz. Preto správa družstva, ako aj jeho zakladateľ Lažo, postavili svoju činnosť na budovaní čo najširšej členskej základne, jednak preto, aby sa pomohlo čo najväčšiemu počtu roľníkov vo Svidníckom okrese, ale aj preto, aby sa cez ich nákup akcií upevnila hospodárska báza samotného Zemedelského spolku a čím skôr sa z podielových členských peňazí splatila pôžička. Správa spolku bola presvedčená, že potom budú podnikanie a pomoc Zemedelského spolku ľahšie a jednoduchšie.

Členmi družstva však boli roľníci bez skúseností s prácou v družstve s jasnými a presne stanovenými ekonomickými pravidlami, ktoré museli zodpovedať existujúcej legislatíve. Zemedelský spolok mal povinnosť, ako všetky takéto spolky, viesť presnú spolkovú a účtovnú agendu a nielen mať stanovy schválené Okresným úradom vo Svidníku, prešovskou sedriou a ministerstvom poľnohospodárstva, ale ich aj dodržiavať, keďže šlo o záväzné pravidlá pre fungovanie spolku. Musel dodržiavať celý rad ďalších pravidiel a nariadení, vrátane daňových priznaní a odvodov, musel viesť evidenciu pôžičiek vlastných i poskytovaných a účtovný prehľad ich splácania, nesmel zabudnúť na poistenie majetku, ...

Tieto povinnosti si vyžadovali jednak vedomosti a jednak patričnú zručnosť, čo sa všeobecne očakávalo od predstaviteľov správy spolku, dozorného výboru a od zamestnancov, ktorých Zemedelský spolok mal od druhej polovice 20. rokov 20. storočia, resp. aspoň od vedúceho obchodu, ktorého mal prakticky od svojho vzniku.

Problémom spolku od jeho vzniku a počas celej jeho existencie však bolo, že všetkým kompetentným predstaviteľom Zemedelského spolku chýbalo patričné vzdelanie. Čo bolo horšie, že v mnohých prípadoch chýbalo radovým členom aj základné vzdelanie, ktorého sa roľníkom – členom spolku, ešte v Uhorsku v materinskom jazyku nedostávalo a v maďarskom ho poriadne neabsolvovali, ba boli prípady absolútnej negramotnosti, bez znalosti sa podpísať.

Vedenie relatívne náročnej agendy im komplikovalo činnosť, a tak ju viedli nesystematicky a nepresne, v podstate tak, ako jej rozumeli. Tak sa správa družstva i dozorný výbor každoročne dostávali do zložitej situácie a problémov, ktoré im revízne orgány neustále vyčítali a nariaďovali ich v nasledujúcom roku odstrániť, o čom svedčia všetky revízne zápisy.

¹⁷ ŠA PO, fond KS v PO. Firemné oddelenie 1876 – 1960, sign. BII 237, inv. č. 566, šk. 47, Zemedelské Družstvo v mene sv. Trojice v likvidácii – *Revízna správa pre Ústredné družstvo v Bratislave zo 4. júla 1928*.

¹⁸ ŠA PO, fond KS v PO. Firemné oddelenie 1876 – 1960, sign. BII 237, inv. č. 566, šk. 47, Zemedelské Družstvo v mene sv. Trojice v likvidácii – *Zpráva o revízii, 25. júna až 30. júna 1923*.

Napriek dobrej vôli sa im to však nedarilo urobiť. Odhliadnuc od administratívnych problémov, Zemedelský spolok vykonával svoju činnosť ako vedel a snažil sa uspokojovať konkrétne potreby svojich členov. Nie vždy sa mu v tom darilo, a to aj preto, že veľká časť členskej základne spolok vnímala len ako prostriedok na riešenie svojich hospodárskych problémov a požiadaviek, ale už nie ako inštitúciu, voči ktorej má aj povinnosti. Toto konštatovanie sa netýkalo len radových členov, ale aj vedenia spolku a jeho dozornej rady.

V roku 1927 kontrolór Ústredného družstva so sídlom v Bratislave Jozef Šramm, ktorý chodieval na kontroly Zemedelského spolku od jeho vzniku a dôverne ho poznal po každej stránke, a ktorý každoročne upozorňoval spolok na tie isté nedostatky, najmä v práci dozorného výboru, rezignovane konštatoval: „Členovia správy sú jednoduchí ľudia a nie sú v stave riadnu kontrolu vedenia družstva prevádzať.“¹⁹ No a také konštatovanie sa týkalo aj vedenia spolku.

Už počas prvej kontroly spolku revízor Jozef Šramm v odporúčaní vedeniu spolku navrhoval, aby si spolok zamestnal odborníka na účtovnú agendu. S týmto návrhom a odporúčaním sa stretávame v každej nasledujúcej revíznej správe v prvej polovici 20. rokov 20. storočia. Zo správ z valných zhromaždení Zemedelského spolku vyplýva, že dobrá vôľa zamestnať takého človeka tu bola, len chýbali financie na jeho zaplatenie, ale tiež, že vo Svidníku a okolí nebolo odborníka s patričným hospodárskym vzdelaním, ktorý by mu viedol účtovnú agendu.

Pod tlakom problémov, ktoré musel spolok prekonávať a pod tlakom nespokojného kontrolóra Jozefa Šramma rozhodlo v roku 1923 valné zhromaždenie, že Zemedelský spolok vstúpi do zväzku *Ústredného družstva so sídlom v Bratislave*.

Vstup do Ústredného družstva v Bratislave sa však ešte odkladal a ani v roku 1925 nebol svidnícky Zemedelský spolok jeho členom. Na spoločnom zasadnutí správy spolku, ktorú reprezentoval Jurko Lažo ako predseda a členovia Hric Bodnár, Nikolaj Juhás, Ján Zoščák a Michal Berežný, a dozorného výboru zastúpeného len Jurkom Pivovarníkom 18. decembra 1928 sa nanovo prerokoval návrh stať sa členom *Ústredného družstva v Bratislave*, čo všetci prítomní vrelo odsúhlasili s tým, že na najbližšom valnom zhromaždení dajú vstup odhlasovať aj členskej základni. To sa stalo až v roku 1929. Tento návrh valnému zhromaždeniu ešte predniesol predseda Zemedelského družstva Jurko Lažo. Členstvo v *Ústrednom družstve* potvrdila sedria v Prešove, oddelenie IV 16. februára 1929.²⁰

Akcionári

Každý záujemca o členstvo v spolku mal povinnosť si kúpiť akcie Zemedelského spolku. Počet akcií závisel od možností každého člena. V tom nebol nikto limitovaný. Pri zakladaní spolku si jeho akcionári kupovali málo akcií. Bolo to prejavom ich opatrnosti, ale najmä výsledkom ich nevelkej majetnosti. Spravidla si členovia kupovali jednu až dve akcie a takýto stav nákupu sledujeme nielen v prvom roku existencie spolku, ale aj v tých nasledujúcich. Cena jednej akcie bola 50 korún. Väčšina členov vlastnila len po jednej akcii. Teda ani akcionársky finančný vklad do Zemedelského spolku nebol veľmi veľký, najmä vzhľadom na jeho ambiciózne plány.

Preto Juraj Lažo na valnom zhromaždení 18. apríla 1922 navrhoval, aby cena jednej akcie, ktorá sa dovtedy predávala akcionárom v hodnote 50 Kčs, vzrástla na 100 Kčs. Spoluzakladateľ spolku Andrej Vaňuga bol však proti. Žiadal, aby hodnota akcií bola zatiaľ stanovená tak, aby pokryla náklady na prevádzkovanie obchodu a stavbu, resp. rekonštrukciu spolkového domu,

¹⁹ ŠA PO, fond KS v PO. Firemné oddelenie 1876 – 1960, sign. BII 237, inv. č. 566, šk. 47, Zemedelské Družstvo v mene sv. Trojice v likvidácii – *Zpráva o revízii, 7. október 1927*.

²⁰ ŠA PO, fond KS v PO. Firemné oddelenie 1876 – 1960, sign. BII 237, inv. č. 566, šk. 47, Zemedelské Družstvo v mene sv. Trojice v likvidácii – *Zmeny a dodatky spoločenstiev. Slovensko*.

čo zodpovedalo finančným možnostiam väčšiny členov a čo bolo valným zhromaždením vrelo prijaté.²¹

Hoci myšlienka založenia Zemedelského spolku, otvorenia hostinca a obchodu ako zdrojov príjmu pre spolok a jeho akcionárov, podobne ako poskytovanie výhodných pôžičiek, bola blízka mnohým roľníkom, výška akcií a ich predaj neboli v prvých rokoch existencie spolku také veľké, že by naplno rozbehli jeho fungovanie. Chýbali mu peniaze, čo nútilo rozmýšľať vedenie spolku, ako získať ďalších akcionárov a s nimi aj potrebné finančné prostriedky.

V rozhovoroch Jurka Lažu s Andrejom Vaňugom sa zrodila myšlienka, ktorú Vaňuga na valnom zhromaždení 2. septembra 1923 predostrel prítomným členom. Navrhol, aby Jurko Lažo vycestoval do Spojených štátov amerických, kde mal mnoho krajanových kontaktov pochádzajúcich z jeho amerického pobytu pred prvou svetovou vojnou, a krajanom ponúkol nákup svidníckych akcií s tým, že by z ich strany šlo nielen o obchodnú investíciu, ale aj krajanovú pomoc, ktorá by Zemedelský spolok postavila na nohy.²² Valné zhromaždenie uvítalo takúto iniciatívu, no s podmienkou, že Zemedelský spolok, resp. Juraj Lažo sám, získa na cestu finančné prostriedky napr. vo forme daru, za ktoré by Lažo absolvoval cestu do USA. Valné zhromaždenie neuvažovalo schváliť financovanie cesty Jurka Lažu do USA zo spolkových financií, lebo ich stav bol alarmujúci. Pôžičky, ktoré mali a ich splácanie, pohltili všetky príjmy. A tie boli viac ako skromné. Jediný zisk, ktorý spolok mal, bol zisk z prevádzkovania krčmy. V roku 1921 to bolo 4939 Kčs,²³ v roku 1922 mal spolok väčší zisk a vykázal ho vo výške 23 460 Kčs,²⁴ čo i tak nestačilo na splácanie dlhov a na prevádzkové potreby spolku.

Juraj Lažo mal už zrejmý premyslený plán, ako získať potrebné peniaze, lebo s návrhom súhlasil. Ako prezrádza zoznam nových členov Zemedelského spolku z posledného štvrt'roku 1923, teda o tri mesiace neskôr, pribudli v ňom mená nových členov, a to nielen jednotlivcov, ale aj krajanových korporácií so sídlom v USA: bolo to Bratstvo sv. Petra a Pavla, ktoré kúpilo 25 akcií, Bratstvo sv. Vladimíra (10 akcií), Bratstvo sv. Georgia (5 akcií) – všetky tri so sídlom v meste Passaic. Z mesta Passaic boli tiež jednotlivci, ktorí kúpili akcie spolku.²⁵ V zozname akcionárov spolku z 30. decembra 1923 nachádzame mená rusínskych akcionárov z amerického Chicaga.²⁶

Myšlienka osloviť Rusínov v USA, aby sa stali členmi spolku nebola celkom nová. Niekoľkí boli jeho členmi už pred rokom 1923 pravdepodobne vďaka iniciatíve zakladateľa spolku Jurka Lažu, keď si akcie kúpili pred odchodom do USA. Tým, že si kúpili akcie, finančne pomohli spolku pri rozbiehaní jeho činnosti, ale keďže financií bolo stále málo, členovia správy spolu s J. Lažom hľadali ďalšie možnosti, ako ich získať. A to bolo opätovné požiadanie krajanov v USA, aby sa stali členmi družstva.

²¹ ŠA PO, fond KS v PO. Firemné oddelenie 1876 – 1960, sign. BII 237, inv. č. 566, šk. 47, Zemedelské Družstvo v mene sv. Trojice v likvidácii – *Zápisnica vzatá vo Vyšnom Svidníku 18. apríla 1922...*

²² ŠA PO, fond KS v PO. Firemné oddelenie 1876 – 1960, sign. BII 237, inv. č. 566, šk. 47, Zemedelské Družstvo v mene sv. Trojice v likvidácii – *Zápisnica vzatá vo Vyš. Svidníku 2/IX. 1923. popoludní o 2 ½ hod. z náhr. Val. Shrom. Zemedel. Spolku.*

²³ ŠA PO, fond KS v PO. Firemné oddelenie 1876 – 1960, sign. BII 237, inv. č. 566, šk. 47, Zemedelské Družstvo v mene sv. Trojice v likvidácii – *Účet útraty a zisku, Vyšný Svidník 31. 12. 1921.*

²⁴ Ročné valné zhromaždenie... Účet zisku a útraty, 31. 12. 1922. In *PVCB*, 1-го марта 1923, год III, Н-рѣ 9, с. 4.

²⁵ ŠA PO, fond KS v PO. Firemné oddelenie 1876 – 1960, sign. BII 237, inv. č. 566, šk. 47, Zemedelské Družstvo v mene sv. Trojice v likvidácii – *Zoznam znova značených účastinárov v Zemed. Spolku v m. sv. Trojice v Vyš. Svidníku, 4. štvrtroc 1923.*

²⁶ ŠA PO, fond KS v PO. Firemné oddelenie 1876 – 1960, sign. BII 237, inv. č. 566, šk. 47, Zemedelské Družstvo v mene sv. Trojice v likvidácii – *Abecedný zoznam účastinárov Zemed. Spolku v m. sv. Trojici vo Vyš. Svidníku v r. 1923, 30/XII.*

Hoci nemáme priamy dôkaz o ceste Juraja Lažu do USA v roku 1923, nárast počtu nových akcionárov z amerického mesta Passaic a Chicago, kde dvakrát predtým pracoval Jurko Lažo, svedčí, že do USA vycestoval a pre Zemedelský spolok aj získal akcionárov.

Ako však prezrádza správa revízora Ústredného družstva v Bratislave Jozefa Šramma za rok 1924, členstvo amerických krajanov nebolo celkom bezproblémové. Problémovým bolo členstvo rusínskych amerických bratstiev v Zemedelskom spolku bez vypísania členských prihlášok. Podľa stanov, členmi spolku mohli byť len tí záujemcovia, ktorí mali bydlisko v obvode pôsobnosti spolku, teda vo Svidníckom okrese. Členstvo amerických bratstiev v Zemedelskom spolku tak bolo ich porušením. Správa Zemedelského spolku ich však za členov považovala, lebo kúpili členské akcie. Pri jednotlivcoch to problém nebol, keďže Rusíni zo Svidníckeho okresu, ktorí pôsobili v USA, mali miesto svojho bydliska stále na Slovensku, pravda, ak mali vlastnoručne podpísanú prihlášku za člena spolku. Na mnohých prihláškach však ich podpis chýbal a revízia ich nemohla uznať za právoplatných členov spolku, čo Svidničanom aj vytkla.²⁷ V čase, keď družstvo začalo dosahovať dobré výsledky a naplno rozbehlo svoju podnikateľskú činnosť, stala sa akcionárom Zemedelského spolku aj Ruská národná banka, resp. jej pobočka v Prešove. Tá si kúpila viac-menej symbolické dve akcie spolku v hodnote 100 korún.²⁸ Význam tohto kroku mal však propagačný charakter a zdôrazňoval serióznosť a úspešnosť Zemedelského spolku, ktorého akcie kupuje aj banka. Za týmto krokom však treba hľadať Dr. Antona Beskida, ktorý v roku 1919 inicioval založenie Ruskej národnej banky a bol aj predsedom jej správnej rady. Jej ústredným riaditeľom sa stal haličský rusofil Petro Petrovič Hatalak (1885 – 1949), ktorý tento skromný nákup akcií Ruskou národnou bankou tiež podporil.²⁹

Inú formu pomoci Zemedelskému spolku mala v roku 1925 dotácia, účtovne vedená ako pôžička, od *Československej národnodemokratickej strany*, za ktorú ako protihodnotu mal spolok a jeho členská základňa robiť pre stranu predvolebnú agitáciu a v parlamentných voľbách jej odovzdať aj svoje hlasy.³⁰

Predsedom Zemedelského spolku alebo senátorom v parlamente?

Jurko Lažo po vzniku svidníckeho družstva vzhľadom k senátorskej funkcii nebol členom správy, ale bol správou poverený viesť účtovníctvo Zemedelského spolku. Toto kontrolné a vplyvné postavenie s mimoriadnym dosahom na fungovanie spolku si zrejme J. Lažo presadil ako jeho zakladateľ. Keďže už v roku 1921 získal pre spolok pôžičky od jednotlivcov i bratstiev vo výške 187 117 Kčs, a aj sám požičal spolku 15 000 Kčs,³¹ chcel mať kontrolu nad použitím financií, za ktoré niesol osobnú zodpovednosť.

²⁷ ŠA PO, fond KS v PO. Firemné oddelenie 1876 – 1960, sign. BII 237, inv. č. 566, šk. 47, Zemedelské Družstvo v mene sv. Trojice v likvidácii – *Zpráva o revízii z 26. mája až 30. mája 1925*.

²⁸ ŠA PO, fond KS v PO. Firemné oddelenie 1876 – 1960, sign. BII 237, inv. č. 566, šk. 47, Zemedelské Družstvo v mene sv. Trojice v likvidácii – *Zpráva o revízii z 9. októbra 1927*.

²⁹ Russkij Narodnyj Bank. In *Rus'*, 1. marec 1923, roč. III, č. 9, s. 2.

³⁰ ŠA PO, fond KS v PO. Firemné oddelenie 1876 – 1960, sign. BII 237, inv. č. 566, šk. 47, Zemedelské Družstvo v mene sv. Trojice v likvidácii – *Revízná správa pre Ústredné družstvo v Bratislave zo 4. júla 1928*.

³¹ ŠA PO, fond KS v PO. Firemné oddelenie 1876 – 1960, sign. BII 237, inv. č. 566, šk. 47, Zemedelské Družstvo v mene sv. Trojice v likvidácii – *Účet útraty a zisku na 31. december 1921*. Pôžičky Zemedelskému spolku v roku 1921 poskytli: presnejšie nedefinovaní veritelia z Pittsburghu 21 000 Kčs, Michal Parga 5000 Kčs, Andrej Klin 4000 Kčs, Jurko Bezeg 6000 Kčs, Jozef Hebešny 3000 Kčs, Petro Chavko 1000 Kčs, Jan Kočan 6000 Kčs, Anna Kupáj 20 000 Kčs, Andrej Ducár 1000 Kčs, Ján Bzik 505 Kčs, Zuzana Omasčík 10 000 Kčs, Ján Rabjak 1000 Kčs, Jurko Lažo 15 000 Kčs, Ján Švec 15 000 Kčs, Michal Mita 1880 Kčs, Dobroslavská cerkov 12 000 Kčs, Hric Bodnar 15 000 Kčs, z Passaiku 15 300 Kčs, Feco Soročin 1975 Kčs, Michal Mačuga 1500 Kčs, Andrej Paňuga 13 957 Kčs, Štefan Berežny 15 000 Kčs, Michal Korotky 2000 Kčs.

Vychádzajúc zo zachovaných zápisníc, ostatní členovia správy i radoví členovia spolku to bez problémov akceptovali, lebo akceptovali Laža ako silnú a vplyvnú osobnosť vďaka jeho spoločenskému a politickému postaveniu i schopnostiam získať pre spolok ďalšie finančné prostriedky. Okrem toho sa zodpovednosť za vedenie účtovníctva, ktorému nerozumeli, presunula naňho. Táto skutočnosť bola nesporne pre vedenie spolku pozitívnym faktorom, horšie bolo, že vzhľadom k senátorskej funkcii a povinnostiam v Prahe i mimo nej Jurko Lažo nemal čas viesť finančnú agendu, pripraviť výsledky hospodárenia a dať podklady pre valné zhromaždenie, ktoré sa kvôli tomu odsúvalo z jedného termínu na druhý a komplikovalo tak vedeniu spolku schválený plán zasadnutí, za čo bolo následne pri revízii kritizované.³² To si Lažo sám uvedomoval, a tak zamestnával ako svojho tajomníka Samuela Rubina, ktorý Lažovi vypomohol nielen pri senátorských povinnostiach prípravou jeho agendy, ale aj pri jeho povinnostiach povereného účtovníka Zemedelského spolku. Samuel Rubin prirodzene dostával za túto prácu od Laža odmenu. No v roku 1921 vyšiel v novinách *Slovenská pravda* ostrý článok anonymného autora, skrývajúceho sa za pseudonym Karpatus, ktorý mu okrem iného vyčítal, že zo spolkových peňazí platí svojho pomocníka, navyše nie kresťana, ale žida Samuela Rubina. To, či mal anonymný autor pravdu, sa nám nepodarilo zistiť, lebo vo výdajoch spolku meno Samuela Rubina nikdy nefigurovalo. Ale vysoké výdavky na nedefinované účely mohli zahŕňať aj Rubinovu odmenu.

Karpatus Lažovi vyčítal aj založenie družstevného spolku so súkromným charakterom, čo sa nezhodovalo s ideológiou sociálnodemokratickej strany, za ktorú Lažo kandidoval do Senátu a dokonca sa stal jej senátorom. Karpatus ho napadol aj kvôli tomu, že Lažo – sociálny demokrat a kritik cirkvi, spolok nazval Spolkom sv. Trojice,³³ čo by sa hodilo pre náboženský spolok a nie pre družstevný a navyše, čo, podľa mienky anonymného autora, vôbec nemalo pri vymýšľaní názvu napadnúť člena sociálnodemokratickej strany.

Predsedom Zemedelského spolku

Keď v roku 1925 Jurko Lažo nebol zvolený do Senátu, do ktorého kandidoval za *Československú národnodemokratickú stranu*, mohol sa už naplno venovať práci v Zemedelskom spolku, a to vo funkcii jeho predsedu. Do jeho činnosti chcel zaangažovať aj svojho syna Jána. Preto po svojom zvolení navrhol valnému zhromaždeniu, aby do funkcie vedúceho obchodu, ktorý vlastnil Zemedelský spolok, bol zvolený Ján Lažo, jeho vtedy 22-ročný syn namiesto J. Vaškovičovej. Valné zhromaždenie to však neprejednávalo, keďže personálne otázky, a teda aj obsadenie miesta vedúceho obchodu patrili do kompetencie správy spolku, ktorý to mal prerokovať a prípadne urobiť aj personálnu výmenu.³⁴ To sa však pravdepodobne nestalo, aspoň zachované materiály z činnosti Zemedelského spolku zamestnanie Jána Lažu, Jurkovho syna, na poste vedúceho obchodu nedokladajú. Dôvod, prečo sa tak stalo nepoznáme, no pravdepodobne objavujúce sa problémy družstva primäli jeho predsedu Jurka Lažu, aby upustil od svojej požiadavky a radšej dal prednosť človeku, ktorý bude mať ekonomické vzdelanie a rozumie sa ekonomickým otázkam pri správe družstva.

Zemedelský spolok pod vedením Jurka Lažu akceptoval staršie pripomienky Ústredného družstva v Bratislave a zamestnal do funkcie konateľ a spolku Ing. Vasilija Koldra, ktorý prišiel

³² ŠA PO, fond KS v PO. Firemné oddelenie 1876 – 1960, sign. BII 237, inv. č. 566, šk. 47, Zemedelské Družstvo v mene sv. Trojice v likvidácii – *Zápisnica vzatá vo Vyšnom Svidníku 18. apríla 1922*.

³³ KARPATIUS. Ľavičársky (boľševický) senátor organizátorom a zakladateľom spolku „Svätej Trojici“ vo Vyšnom Svidníku. In *Slovenská pravda*, 30. I. 1921, II. roč., č. 5, s. 7.

³⁴ ŠA PO, fond KS v PO. Firemné oddelenie 1876 – 1960, sign. BII 237, inv. č. 566, šk. 47, Zemedelské Družstvo v mene sv. Trojice v likvidácii – *Zápisnica vzatá vo Vyšnom Svidníku 15. februára 1925 predpol. o 12. hod. z valného zhromaždenia „Zemedelského spolku v mene sv. Trojice*.

do Svidníka z Poľska a „*ktorý sa všemožne stará o rozkvet družstva*“. V revíznej správe za rok 1925 sa už konštatuje poriadok v evidencii, rozšírenie majetku družstva o zakúpený pozemok, na ktorom spolok vybudoval v roku 1926 parný mlyn, a na ten mu Okresný úrad vo Svidníku prideliť koncesiu na mlynársku činnosť. V mlyne bola inštalovaná čistiaca stanica na obilie, ktorá slúžila výhradne len členom spolku. Roľnícka vzájomná pokladnica v Prešove poskytla Zemedelskému spolku pôžičku 200 000 Kčs a Ministerstvo poľnohospodárstva vo výnose č. 95836/VII 1925 z 18. decembra 1925 prevzalo na seba všetky úhrady úrokov z požičanej sumy na dobu piatich rokov (do roku 1930) a navyše aj záruku za polovicu požičanej sumy. Zemedelský spolok začal chovať šľachtené ošípané a hydinu, na čo mu prispela Zemedelská rada v Bratislave a Hospodárska a lesná jednota v Košiciach. Chované ošípané mali byť pre potrebu členov spolku. Okrem toho začal svojich členov zásobovať umelým hnojivom a vystupovať ako konkurenčný podnik svidníckym židovským obchodníkom. V tom mu do ďalších rokov prisľúbil pomoc Zväz hospodárskych družstiev v Bratislave. Navyše v roku 1925 mal spolok už aj vlastnú benzínovú mlátiacu súpravu, ktorú využívali jeho členovia. Len v obchodnej činnosti sa spolku až tak nedarilo. Obchod s koloniálnym tovarom, ktorý si zriadil, v roku 1925 aj zrušil, lebo nedokázal konkurovať svidníckym už dlhodobo existujúcim obchodom s koloniálnym tovarom. Družstvo prevádzkovalo len hostinec.

Okrem hospodárskych aktivít Zemedelský spolok z iniciatívy Ing. Vasilija Koldru usporiadal exkurziu pre 20 svojich členov do Prahy a Uhřinoviec pri Nemeckom Brode. Exkurziu finančne podporilo Zemedelské oddelenie župného úradu v Košiciach sumou 4500 Kčs.³⁵

Priestor, ktorý poskytol predseda Zemedelského spolku Jurko Lažo konateľovi Ing. V. Koldrovi mal zdanlivo pozitívny dopad na činnosť a rozvoj spolku a svedčil o dobrých manažérskych schopnostiach jeho konateľa. Ing. V. Koldra pôsobil vo funkcii konateľa len do 3. októbra 1927. S pomocou Jurka Lažu, ktorý mal ešte stále dobré kontakty z čias svojej politickej činnosti, získali celý rad dotácií od vyššie uvedených inštitúcií. No, podľa správy revízorov zo 4. júla 1928, Vasilij Koldra nebol dobrým obchodníkom, lebo počas jeho aktivít v roku 1926 spolok vykázal stratu vo výške 35 695 korún, čo však bolo dôsledne zaevidované. Chýbali však dôkazy, či vyplácaním veľkých finančných obnosov jemu samotnému a jeho prostredníctvom iným, spôsobil spolku takú veľkú škodu – navyše úmyselne, obohatením sa na účet spolku, alebo to bola iná príčina.³⁶ Faktom zostávalo, že Koldra počas správy spolku dal do poriadku celú účtovnú agendu.

Dôvod, prečo ukončil svoju činnosť nepoznáme, vieme len to, že po odchode zo Svidníka pracoval v Ťačeve na Podkarpatskej Rusi a viac sa o svidnícky Zemedelský spolok nezaujímal, a to ani vtedy, keď ho Ústredné družstvo v Bratislave vyzvalo, aby sa zúčastnil revízie a vysvetlil nakladanie s finančnými prostriedkami a hlavne to, ako vznikla spolku taká veľká strata.

Na jeho miesto v jeseni 1927 nastúpil Simeon Gerovský. V tom čase bol Jurko Lažo opätovne zvolený do funkcie predsedu Zemedelského spolku, no jeho nasledujúce funkčné obdobie sa už spájalo s celým radom problémov, ktoré sa rýchlo na seba nakopili.

Po nástupe Simeona Gerovského do funkcie konateľa sa začali v činnosti družstva nanovo objavovať staré nedostatky: tie boli v prevádzkovaní hostinca, pri mletí obilia na múku boli evidované len výdavky, „*ale o príjmoch nebolo ani žiadneho dokladu, ani znaku*“. Podobne prestala sa viesť evidencia o činnosti mláťačky, ktorú využívali nielen členovia ale aj

³⁵ ŠA PO, fond KS v PO. Firemné oddelenie 1876 – 1960, sign. BII 237, inv. č. 566, šk. 47, Zemedelské Družstvo v mene sv. Trojice v likvidácii – *Zpráva o revízii zo 17. novembra 1926.*

³⁶ ŠA PO, fond KS v PO. Firemné oddelenie 1876 – 1960, sign. BII 237, inv. č. 566, šk. 47, Zemedelské Družstvo v mene sv. Trojice v likvidácii – *Revízná správa pre Ústredné družstvo v Bratislave zo 4. júla 1928.*

nečlenovia družstva. Umelé hnojivo, ktoré družstvo nakúpilo, predalo svojim členom ale aj nečlenom za takú istú sumu, ako ho kúpilo, nepokryjúc ani réžiu, ktorú s nákupom a predajom malo, prestala sa viesť aj evidencia chovu a predaja hydiny a ošípaných, ktoré spolok choval. Za požičané peniaze si spolok nepýtal žiaden úrok a problémy nastali, keď obchod vydával tovar aj na úver, bez platby v hotovosti s tým, že dlžníci všetko vyrovnajú. Tí však spolku dlžoby nevracali a spolok dlhy od nich ani nevymáhal. Do účtovných kníh neboli zaevidované subvencie, ktoré spolok dostal, pričom niektoré z nich boli podmienené vrátením stanovenej čiastky, o čom sa nevedela žiadna evidencia a povinnosti spolku voči svojim veriteľom. K 9. októbru 1927 malo družstvo už dlh 424 449 Kčs, nad čím sa revízori Jozef Šramm a Michal Kováč vo svojej správe pozastavovali, rozhorčovali a navrhovali spolku radikálne kroky, najmä pri vymáhaní dlžob od dlžníkov, keď odporúčali na nich podať aj súdne žaloby.³⁷

V roku 1928 do činnosti spolku vstúpila prešovská sedria, ktorá kontrolovala, či sa plnia odporúčania revízorov a keď zistila, že sa neplnia, vyrubila Zemedelskému spolku pokutu vo výške 50 Kčs za každého člena. Problémom však bolo právne určiť, koľko členov spolok má, hoci všetci evidovaní členovia mali prihlášky vyplnené, ale drvivá väčšina z nich ich nemala podpísané, na čo revízori správu spolku permanentne upozorňovali od jeho vzniku. Správa spolku mala s tým veľké ťažkosti, lebo niektorí členovia sa nevedeli ani podpísať, iní zas prihlášku nepodpisovali zo špekulatívnych dôvodov. Keď sa v roku 1927 a 1928 začali hromadiť problémy, členovia-nečlenovia spolku už prihlášky priamo odmietali podpísať s obavou, aby sa dlhy spolku nerozpočítali na všetkých členov a ich zruinovali.³⁸ V roku 1928 malo prihlášky podpísané len 101 členov, na ďalších 983 prihláškach podpisy chýbali.³⁹

V júni 1928 sa ohlásilo Ministerstvo poľnohospodárstva, na čele ktorého vtedy stál agrárnik prof. MUDr. Otakar Srdínko (1875 – 1930) s požiadavkou na revíziu hospodárenia Zemedelského spolku. 5. júna 1928 z poverenia Ministerstva poľnohospodárstva urobili revízori Ústredného družstva v Bratislave Štefan Bajer a Jaroslav Koblík novú kontrolu a skonštatovali, že od poslednej kontroly z 9. októbra 1927 spolok neurobil nič, aby odstránil aspoň niektoré nedostatky. So zhoršujúcou sa situáciou spolku hrozilo, že členovia začnú z družstva vystupovať a budú žiadať, aby im boli vyplatené akcie v plnej sume, na čo mali podľa stanov spolku nárok. V roku 1928 mal Zemedelský spolok 1084 členov, ktorí vlastnili 1636 akcií v celkovej hodnote 81 800 Kčs. Dlh spolku pretrvával naďalej a keď obaja revízori zvažovali možnosť jeho likvidácie tým, že by ho mali splatiť funkcionári spolku, hneď v správe pre Ústredné družstvo takúto možnosť zamietli: „Náhradu straty žiadať na funkcionároch je dľa mienky revízie nemožné už z toho dôvodu, že by v celom kraji taký zákrok vyvolal iste veľký rozruch, čo by myšlienke družstevnej a menovite expozitúre Rolníckej vz. pokladnice značne uškodilo.“⁴⁰ V závere revíznej správy sa ešte konštatovalo, že majetkové pomery členov správy družstva i dozorného výboru „... sú veľmi slabé, takže eventúálna náhrada pod titulom zavinených strát nemôže prichádzať do úvahy“.

Na základe zistení revízorov odporúčalo Ministerstvo poľnohospodárstva, aby Zemedelský spolok okamžite urobil nasledujúce opatrenia: mal sa hneď stať členom Ústredného družstva, mal prijať odborníka na miesto konateľa spolku, zrušiť krčmu, ktorá neevidovala žiaden zisk,

³⁷ ŠA PO, fond KS v PO. Firemné oddelenie 1876 – 1960, sign. BII 237, inv. č. 566, šk. 47, Zemedelské Družstvo v mene sv. Trojice v likvidácii – *Zpráva o revízii z 9. októbra 1927*.

³⁸ ŠA PO, fond KS v PO. Firemné oddelenie 1876 – 1960, sign. BII 237, inv. č. 566, šk. 47, Zemedelské Družstvo v mene sv. Trojice v likvidácii – *List Zemedelského spolku v mene sv. Trojice Vyšný Svidník zo 6. apríla 1928 sedrii v Prešove*.

³⁹ ŠA PO, fond KS v PO. Firemné oddelenie 1876 – 1960, sign. BII 237, inv. č. 566, šk. 47, Zemedelské Družstvo v mene sv. Trojice v likvidácii – *Revízna správa pre Ústredné družstvo v Bratislave zo 4. júla 1928*.

⁴⁰ ŠA PO, fond KS v PO. Firemné oddelenie 1876 – 1960, sign. BII 237, inv. č. 566, šk. 47, Zemedelské Družstvo v mene sv. Trojice v likvidácii – *Revízna správa pre Ústredné družstvo v Bratislave zo 4. júla 1928*.

zvoliť nových funkcionárov spolku, prenajať voľné miestnosti v spolkovom dome, aby prinášali aspoň nejaký zisk a začať hneď rokovať s veriteľmi, aby zľavili zo svojich požiadaviek voči dlhujúcemu Zemedelskému spolku. Do úvahy prichádzal aj predaj družstevného majetku, z ktorého by sa uhradili podlžnosti.

Ako prví mali počkať s vyplatením dlhov členovia spolku, čo sa týkalo sumy vo výške 105 886 korún (Babjak – 1000 Kčs, Švec – 11 000 Kčs, Hric Bodnár – 21 000 Kčs, krajan z Pittsburghu – 24 000 Kčs, Andrej Vaňuga – 4000 Kčs, Jurko Lažo – 38 780 Kčs, Grohol – 540 Kčs, obec Jedlová – 1565 Kčs, Varga – 692 Kčs), potom 16 veritelia, ktorým spolok dlhoval 91 023 Kčs, a nakoniec dva peňažné ústavy s pohľadávkou 229 818 Kčs (Pražská mestská sporiteľňa, filiálka Spišská Nová Ves – 28 775 Kčs a Roľnícka vzájomná pokladnica – 201 043 Kčs), ktoré mali byť odškodnené ako prvé. Spolu dlh, ktorý mal Zemedelský spolok vyrovnáť, predstavoval 486 818 Kčs.⁴¹

Nádej na opätovné naštartovanie úspešnej činnosti Zemedelského spolku dával jeho vstup do Ústredného družstva v Bratislave, čo sa uskutočnilo vo februári 1929. Pokrytie aspoň časti dlhov spolku sa podarilo vďaka sanačnej podpore Ministerstva poľnohospodárstva vo výške 200 000 Kčs. Zásluhu na povolení podpory mal Milan Hodža, vtedy minister školstva a národnej osvety, tlačový tajomník československej vlády Anton Štefan Ambrose (1867 – 1941), ktorý pochádzal z Kobýl v Bardejovskom okrese a k Svidníku mal veľmi blízko, poslanec Ján Vančo (1890 – 1975) a funkcionár agrárnej strany v Prešove, a riaditeľ Roľníckej vzájomnej pokladnice v Prešove Mojmir Dvořák. Sanačný proces úspešne previedol M. Dvořák, čím zachránil spolok a jeho členov z toho najhoršieho.

Hospodárske výsledky v rokoch 1929 až 1932 boli povzbudzujúce, spolok mal 1106 členov s 1637 podielmi, každá v hodnote 50 Kčs,⁴² no už v roku 1932 sa začali v rozvoji družstva prejavovať dopady veľkej hospodárskej krízy. Jedným z nich bolo neplatenie nájmu za priestory bardejovským podnikateľom Antonom Švancárom, s ktorým spolok počítal pri úhrade dlhových pohľadávok od veriteľov.⁴³ V roku 1932 už nemalo družstvo žiaden príjem, narastali len dlhy a úroky z nich,⁴⁴ čo v nasledujúcom roku viedlo vedenie spolku k návrhu, ktorý 16. augusta 1933 prednieslo na valnom zhromaždení spolku a týkalo sa likvidácie družstva: „*Po dlhšej debate valné zhromaždenie jednohlasne sa uznieslo družstvo likvidovať.*“⁴⁵ Na tomto valnom zhromaždení boli zvolení likvidátori družstva Michal Boňko, Juraj Kaliňák a Nikolaj Ducár, ktorí sa obrátili na firemný súd v Prešove a Krajský súd v Prešove so žiadosťou o začatie likvidácie družstva. Tento proces, počas ktorého Zemedelské družstvo ešte hospodáril, trval až do roku 1947. Postupne z neho vystupovali roľníci žiadajúci si však vrátenie podielov, s ktorými vstupovali do družstva. V roku 1936 bolo v družstve už len 32 členov, ktorí mali 84 podielov.⁴⁶

⁴¹ ŠA PO, fond KS v PO. Firemné oddelenie 1876 – 1960, sign. BII 237, inv. č. 566, šk. 47, Zemedelské Družstvo v mene sv. Trojice v likvidácii – *Revízná správa pre Ústredné družstvo v Bratislave zo 4. júla 1928.*

⁴² ŠA PO, fond KS v PO. Firemné oddelenie 1876 – 1960, sign. BII 237, inv. č. 566, šk. 47, Zemedelské Družstvo v mene sv. Trojice v likvidácii – *Zpráva o revízii, 10. apríla 1932.*

⁴³ ŠA PO, fond KS v PO. Firemné oddelenie 1876 – 1960, sign. BII 237, inv. č. 566, šk. 47, Zemedelské Družstvo v mene sv. Trojice v likvidácii – *Zpráva správy Zemedelského spolku za rok 1931, 22. marca 1932.*

⁴⁴ ŠA PO, fond KS v PO. Firemné oddelenie 1876 – 1960, sign. BII 237, inv. č. 566, šk. 47, Zemedelské Družstvo v mene sv. Trojice v likvidácii – *Zpráva dozorného výboru Zemedelského spolku za rok 1932, 10. marca 1933.*

⁴⁵ ŠA PO, fond KS v PO. Firemné oddelenie 1876 – 1960, sign. BII 237, inv. č. 566, šk. 47, Zemedelské Družstvo v mene sv. Trojice v likvidácii – *Zápisnica z riadneho valného zhromaždenia Zemedelského družstva v mene sv. Trojice vo Vyšnom Svidníku, ... dňa 16. augusta 1933.*

⁴⁶ ŠA PO, fond KS v PO. Firemné oddelenie 1876 – 1960, sign. BII 237, inv. č. 566, šk. 47, Zemedelské Družstvo v mene sv. Trojice v likvidácii – *Zápisnica z riadneho valného zhromaždenia Zemedelského družstva v mene sv. Trojice vo Vyšnom Svidníku, ... dňa 30. júna 1936.*

21. novembra 1947 potvrdil Miestny národný výbor vo Svidníku, že Družstvo sv. Trojice vo Svidníku „do dnešného dňa žiadnu činnosť neprevádza a nemá žiadneho majetku.“⁴⁷

Toho sa už zakladateľ spolku Jurko Lažo nedožil, lebo zomrel náhle 28. mája 1929 vo Svidníku na zápal pľúc vo veku 62 rokov.

⁴⁷ ŠA PO, fond KS v PO. Firemné oddelenie 1876 – 1960, sign. BII 237, inv. č. 566, šk. 47, Zemedelské Družstvo v mene sv. Trojice v likvidácii – *Potvrdenie k likvidácii družstva, 21. november 1947.*

Pramene a literatúra:

Archívy:

Štátny archív v Prešove,

- fond Krajský súd v Prešove. Firemné oddelenie 1876 – 1960

Dobová tlač:

Eperjesi lapok, 1912

Slovenská pravda, 1921

Literatúra:

HARAKSIM, Ľudovít. *K sociálnym a kultúrnym dejinám Ukrajincov na Slovensku do roku 1867*. Bratislava : Veda, vydavateľstvo SAV, 1961.

MAGOCSI, Paul Robert. *Of the Making of Nationalities There is No End. Volume One. Carpatho-Rusyns in Europe and North America*. New York 1999.

ŠVORC, Peter – DERFIŇÁK, Patrik – JURČIŠINOVÁ, Nadežda. *Svidník v premenách času*. Sabinov : Dino, 2005.

ŠVORC, Peter. *Zakletá zem. Podkarpatská Rus 1918 – 1946*. Praha : Lidové noviny, 2007.

ŠVORC, Peter. *Od pluhu do senátorského kresla. Jurko Lažo a jeho doba (1867 – 1929)*. Prešov : UNIVERSUM, 2018.

Život ukrajinskej emigrácie v medzivojnovom Československu v prácach českých a slovenských historikov

Lubica Harbul'ová, Inštitút histórie, Filozofická fakulta, Prešovská univerzita v Prešove, lubica.harbulova@unipo.sk

HARBULOVÁ, Ľubica. Život ukrajinskej emigrácie v medzivojnovom Československu v prácach českých a slovenských historikov. In *Človek a spoločnosť* [Individual and Society], 2019, roč. 22, Supplement, s. 120-136. doi: <https://doi.org/10.31577/cas.2019.00.545>

Abstract:

The second largest number of emigrants who abandoned the land of former Tsarist Russia and settled in interwar Czechoslovakia consisted of Ukrainian emigrants between 1919 – 1920. Systematic research in Czech and Slovak historiography which looked at problems associated with this emigrant community started at the beginning of the 1990s. The centres of this research was in the historical institutions; the Slav bibliotheca of the National Library in Prague and academic and specialised institutions in Prešov. Academic works produced included articles, scholarly papers and scientific studies, monographs, monothematic almanacs and books. These works were thematically focused on the research of associations and cultural activities of Ukrainian emigration in Czechoslovakia and in their art and social activities too. These works characterised the formation and activity of the most important supportive and educational Ukrainian organisations, referred to the activity of Ukrainian intelligentsia in different parts of Czechoslovakia, and introduce the lives and output of selected persons of the Ukrainian community who spent their lives in interwar Czechoslovakia. Despite the publication of many papers referring to the problems of the Ukrainian emigrant activities in Czechoslovakia, there are still a lot of topics which await serious research.

Keywords:

Ukrainian emigration. Interwar Czechoslovakia. Czech and Slovak historiography.

Prvá svetová vojna, pád cárizmu a nástup boľševickej moci v Rusku v jeseni 1917 boli faktory, ktorý zásadným spôsobom determinovali vývoj vo východnej Európe. Turbulentný politický vývoj v Rusku i celej východnej Európe od roku 1917 priniesol nielen zásadné politické zmeny v regióne, no spôsobil aj jednu z najväčších migračných vln. Takmer trojmiliónová masa obyvateľov bývalého cárskeho Ruska opustila svoju vlasť a hľadala útočisko v rôznych európskych i mimoeurópskych krajinách.

Udalostí odohrávajúc sa v Rusku po februári 1917 aktivizovali aj politické sily na Ukrajine a prispeli ku konsolidácii ukrajinského národného hnutia.¹ V marci 1917 začali na Ukrajine manifestácie s heslami slobodnej Ukrajiny v slobodnom Rusku. Udalosti vyústili 4. marca 1917 do vytvorenia Ústrednej rady (Centrálna Rada) na čele s Mychajlom Hruševským. Ústredná rada vydala 11. júna 1917 I. Universál – Manifest k ukrajinskému národu, ktorý bol

¹ BOJKO, O., GONĚC, V.: *Nejnovější dějiny Ukrajiny*. Brno, 1997, s. 32.

de facto politickou deklaráciou a v ktorom Rada vyhlásila, že aj napriek nesúhlasu Dočasnej vlády začne podnikat' kroky k realizácii ukrajinskej autonómie.²

Na ceste k formovaniu ukrajinskej štátnosti sa dôležitým medzníkom stal 6. november 1917, keď po prebratí moci v Rusku bolševikmi Ústredná rada uverejnila III. Universál, ktorým prebrala moc na celom území Ukrajiny a vyhlásila Ukrajinskú národnú republiku (ešte vo federácii s Ruskom).³ Prelomovým momentom pri vzniku ukrajinskej štátnosti sa stal 25. január 1918, keď Ústredná rada IV. Universálom vyhlásila plnú suverenitu a nezávislosť Ukrajinskej národnej republiky.⁴ Vyhlásením nezávislosti sa roztrhli aj posledné zvyšky väzieb na Rusko a vzťah k Rusku dospel do štádia ozbrojeného konfliktu a obrany Ukrajiny pred bolševickým Ruskom. To všetko bolo len prológom ďalšieho vnútropolitického vývoja, ku ktorému došlo na území Ukrajiny v nasledujúcich dvoch rokoch.

Roky 1918 – 1920 sa niesli v znamení existencie samostatnej republiky, napätého vnútropolitického vývoja, determinovaného aj zahraničnopolitickými faktormi, vyústením ktorého bola strata nezávislosti Ukrajinskej národnej republiky, ukončenie jej existencie a odchod popredných politických predstaviteľov ukrajinského politického života do emigrácie. V uvedenom období odišlo z územia Ukrajiny viac ako 100 000 ľudí.⁵ Hoci bola ukrajinská emigrácia súčasťou celého komplexu emigrácie z Ruska, vo všetkých emigrantských centrách a po celé medzivojnové obdobie si zachovávala svoju autonómnosť a špecifiká.

Jednou z krajín, kde emigranti z východnej Európy na začiatku 20. storočia našli útočisko bola aj novovytvorená Československá republika.⁶ Československá vláda 28. júna 1921 schválila projekt pomoci utečencom z Ruska pod názvom Ruská pomocná akcia. Po jej schválení pristúpilo medzivojnové Československo k realizácii jednej z najrozsiahlejších koncipovaných humanitárnych akcií na pomoc utečencom z Ruska v celej Európe. Akciu gestorovalo ministerstvo zahraničných vecí a jej priebeh determinovali humánne, spoločensko-politické i hospodárske aspekty.⁷

Zásluhou tejto podpornej akcie Československo poskytlo pomoc a útočisko tisícom emigrantom z bývalého Ruska a stalo sa jedným z európskych centier politickej emigrácie z Ruska po roku 1917 v medzivojnovom období.

Komunita emigrantov z Ruska žijúca v Československu bola vnútorne politicky i sociálne diferencovaná. Z národnostného hľadiska tu boli najpočetnejšie zastúpení Rusi, no nechýbali ani predstavitelia ostatných národností žijúcich na území cárskeho Ruska (Bielorusi, Gruzínci,

² MAZEPA, I.: *Ukrajina v ohni j buri revoljuciji 1917-1921*. III. Praha, 1943, s. 152.

³ „Odteraz sa Ukrajina stáva Ukrajinskou národnou republikou. Neoddeľujúc sa od Ruskej republiky udržiujúc jej jednotu, budeme pevne stáť na našej zemi, aby sme svojimi silami pomohli Rusku a aby sa celé Rusko stalo Ruskou federatívnou republikou rovných a slobodných národov“. In: MAZEPA, I.: *Ukrajina v ohni ...*, s. 155.

⁴ „Národ Ukrajiny! Tvojou silou, vôľou, slovom bola organizovaná na území Ukrajiny slobodná Ukrajinská ľudová republika. Uskutočnil sa dávny sen Tvojich otcov, bojovníkov za slobodu a práva pracujúcich. Ústredná rada oznamuje všetkým občanom Ukrajiny: od dnešného dňa Ukrajinská ľudová republika sa stáva samostatným od nikoho nezávislým, slobodným, suverénnym štátom ukrajinského ľudu“. In: MAZEPA, I.: *Ukrajina v ohni ...*, s. 158-161.

⁵ VIDŇANSKYJ, S.: *Ukrajinskaja emigracija v mežvojennoj Čechoslovakiji: rezul'taty i perspektivy naučnych issledovanij na Ukrajině*. In.: *Russkaja, ukrajinskaja i belorusskaja emigracija v Čechoslovakiji meždu dvumja mirovymi vojnami. Rezul'taty i perspektivy provedennyh issledovanij. Fondy Slavjanskoj biblioteki i pražskych archivov*. Praha 1995, s. 142.

⁶ SLÁDEK, Z.: *Russkaja i ukrajinskaja emigracija v Čechoslovakiji*. In: *Sovetskoje slavianovedenije*, 1991, č. 6.; TEJCHMANOVÁ, S.: *Rusko v Československu. Bíla emigrace v ČSR 1917-1939*. Praha, 1993.; SERAPIONOVA, E. P.: *Rossijskaja emigracija v Čechoslovackoj respublike (20-je gody)*. Moskva, 1995.

⁷ K realizácii Ruskej pomocnej akcii v Československu pozri napríklad: CHINAYEVA, E.: *Ruská emigrace v Československu: vývoj ruské pomocné akce*. In: *Slovanský přehled* 1993, č. 1.; SLÁDEK, Z.: *O ruské pomocné akci*. Tentokrát polemicky. In: VEBER, V. a kol.: *Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918 -1945*. 3. Praha, 1995; *Russkaja akcija pomošči v Čechoslovakiji: istorija, značenie, nasledije*. Ed. L. Babka, I. Zolotarev. Praga, 2012. 359 s.

Arméni a iní). Hneď po Rusoch druhou najpočetnejšiu skupinou medzi emigrantmi boli Ukrajinci.

Komunita ukrajinských emigrantov v Československu sa vytvárala postupne. V rokoch prvej svetovej vojny začali prichádzať na územie Čiech, Moravy a Slovenska utečenci z Haliče a Bukoviny, ktorí utekali pred postupujúcou cárskou armádou. Títo utečenci boli umiestňovaní v táboroch, ktoré boli založené v Ostrave, Moravskej Třebovej, Uherskom hradišti a Chocni. Na jeseň 1917 bol vytvorený pre ukrajinských utečencov tábor v Svatobořicích pri Kyjove na južnej Morave. V čase vojny skupinu utečencov doplnili ešte vojnoví zajatci – príslušníci cárskej armády, ktorí boli zajatí na východnom fronte a umiestnení v táboroch v zázemí. Medzi nimi bolo nemálo Ukrajincov. Vojnoví zajatci boli umiestnení v táboroch v Nemeckom Jablonnom, v Liberci a v Jozefove. V roku 1919 ukrajinskú komunitu v Československu rozšírili vojaci patriaci k jednotkám Ukrajinskej haličskej armády, ktorí pred postupujúcou poľskou armádou prešli na územie Československa v priestoroch Podkarpatskej Rusi, kde sa vzdali československej armáde. Internovaní ukrajinskí vojaci boli odoslaní do tábora v Nemeckom Jablonnom. V roku 1920 podobným spôsobom ako príslušníci Haličskej armády prišla do Československa aj časť vojenských jednotiek západnej časti Ukrajiny vedené generálom Antonom Krausom. Táto ukrajinská vojenská emigrácia bola umiestnená v tábore neďaleko od Liberca. V roku 1921 bola všetka ukrajinská vojenská emigrácia premiestnená do jedného tábora a tým bol tábor v Jozefove.⁸ Poslednú skupinu ukrajinských emigrantov, ktorá sa usadila v Československu tvorili politickí predstavitelia Ukrajinskej národnej republiky a ukrajinská inteligencia, ktorá opustila Ukrajinu na jeseň 1920 po páde Ukrajinskej národnej republiky.

Československá vláda zohľadňovala v rámci realizácie Ruskej pomocnej akcie špecifickosť postavenia ukrajinskej emigrácie a umožnila súbežne s ruskými vytváranie aj ukrajinských emigrantských organizácií a inštitúcií. Vďaka tomu sa v Československu od roku 1921 vytvoril celý rad ukrajinských podporných organizácií (napríklad Ukrajinský hromads'kyj komitet, Ukrajinský komitet, Ukrajinská hromada, Komitet pre umožnenie štúdia ukrajinských študentov v ČSR a iné), vedeckých, odborných, edukačných a kultúrnych inštitúcií, ústavov a spoločností (napríklad Ukrajinský viľnyj universytet, Ukrajinský vysoký pedahohičnyj institut im. M. Drahomanova, Ukrajinská studija plastyčného mytestva, Ukrajinská hospodars'ka akademija v Poděbradoch, Ukrajinská himnazija, Muzej vyzvol'noji borot'by Ukrajiny, Ukrajinská akademična hromada, Ukrajinské istoryčno-filolohične tovarystvo a ďalšie). V Československu sa usadili poprední predstavitelia ukrajinskej inteligencie a ukrajinského politického života (napríklad O.Kolessa, S.Dnistrjanskij, D.Čyževskij, S.Dorošenko, I.Pankevyč, I.Horbačevskij a mnohí ďalší). Rozsiahle boli aj spolkové aktivity ukrajinských emigrantov. Početné spolky mali kultúrny, odborný alebo športový charakter, no boli medzi nimi aj spolky skautské a študentské.⁹ Začiatkom 20. rokov 20. storočia sa Československo, no predovšetkým Praha, stalo jedným z hlavných centier ukrajinského kultúrneho, vedeckého a spoločensko-politického života.

Problematika pôsobenia politickej emigrácie z Ruska po roku 1917 v medzivojnovom Československu bola po dlhé roky pre historikov tabuizovanou témou. Výskum uvedenej problematiky sa v českej a v slovenskej historiografii sa začal rozbiehať až po spoločensko-politických zmenách v Sovietskom zväze v druhej polovici 80. rokov 20. storočia a po páde východného bloku začiatkom 90. rokov 20. storočia. Prvý syntetizujú pohľad na výskum uvedenej témy s hodnotením existujúcich parciálnych výstupov i stanovenie smerov ďalších

⁸ ZILYNSKYJ, B.: *Ukrajinci v Čechách a na Moravě (1894) 1917-1945 (1994)*. Praha, 1995, s. 12-27.

⁹ Podrobnejšie pozri napríklad: NARIŽNIJ, S.: *Ukrajinska emihracija: Kulturna praca ukrajinskoji emihraciji miž svitovymi vojnami*. Praha, 1942. 372 s.

bádání priniesla medzinárodná vedecká konferencia pod názvom Ruská, ukrajinská a bieloruská emigrácia v Československu medzi dvoma svetovými vojnami konaná v Prahe v auguste 1995.¹⁰

Otázka ukrajinskej emigrácie sa spočiatku spracovávala ako súčasť prác venujúcich sa emigrantom z Ruska, predovšetkým pokiaľ išlo o syntetizujúce pohľady na výskumnú problematiku.¹¹ Postupne od polovice 90. rokov 20. storočia začali bádatelia presúvať svoj odborný záujem aj na jednotlivé národnosti tvoriace komunitu emigrantov z Ruska žijúcu v Československu. V tomto období boli uverejnené aj prvé parciálne výstupy, ktoré analyzovali život ukrajinských emigrantov v Československu. Výsledky výskumu boli pertraktované formou odborných článkov a štúdií, no neskôr dostali podobu odborných monografií, ale aj kvalifikačných dizertačných prác. Ich autormi boli nielen českí a slovenskí odborníci (S. Tejchmanová, J. Vacek, B. Zilynskyj, A. Mušinka, M. Mušinka, T. Hudáková),¹² ale aj poprední ukrajinskí historici (S. Vidňanskýj).¹³ Za všetky je možné spomenúť monografickú prácu českého ukrajinistu Bohdana Zilynského *Ukrajinci v Čechách a na Moravě (1894)1917 – 1945(1994)*,¹⁴ ktorá je nateraz jediným uceleným pohľadom na formovanie a pôsobenie ukrajinskej emigrantskej komunity v medzivojnovom období na území Čiech a Moravy.

Výraznou súčasťou formujúcej sa ukrajinskej emigrantskej komunity boli vojaci, internovaní v Československu v niekoľkých táboroch. Túto problematiku priniesli do českej a slovenskej historiografie v 90. rokoch 20. storočia ukrajinskí historici.¹⁵ V odborných štúdiách sa venovali internovaniu ukrajinskej Haličskej armáde, ale aj analýze postoja československých vládnych

¹⁰ Zborník z konferencie vyšiel pod názvom: *Russkaja, ukrajinskaja i belorusskaja emigracija v Čechoslovakiji meždu dvumja mirovymi vojnami. Rezuľtaty i perspektivy provedennyh issledovanij. Fondy Slavianskoj biblioteki i pražskych archivov.* Praha 14. – 15. avgusta 1995. Sbornik dokladov. Sv. 1. Sv. 2. Praha: Slovanská knihovna, 1995. 989.s.

¹¹ TEJCHMANOVÁ, S.: Politická činnosť ruské a ukrajinské emigrace v Československu v letech 1920 – 1939. In: Veber, V. a kol.: *Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918-1945 (Sborník studií I.)* Praha, 1993.; ŠIMEČEK, Z.: Ruští a ukrajinští slavisté v meziválečném Československu. In: *Slovanský přehled.* 1993, č. 1.; VACEK, J.: Interakce ruské a ukrajinské emigrace s českou a slovenskou vědou a kulturou v letech 1919 – 1945. In: Veber, V. a kol.: *Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918-1945. (Sborník studií 2.)* Praha 1994.; VEBER, V., SLÁDEK, Z., BUBENÍKOVÁ, M., HARBULOVOVÁ, L.: *Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918 – 1945. Seminář pro dějiny východní Evropy při Ústavu světových dějin FF UK v Praze.* Praha 1996. 130.s.; SLÁDEK, Z., BĚLOŠEVSKÁ, L. (ed.) *Dokumenty k dějinám ruské a ukrajinské emigrace v Československé republice (1918-1939).* Praha 1998; *Duchovní proudy ruské a ukrajinské emigrace v Československé republice 1919-1939.* Praha 1999.

¹² TEJCHMANOVÁ, S.: Dokument o ukrajinské emigraci v meziválečném Československu. In: *Slovanský přehled.* 1992, č. 2, s. 184-195; MUŠINKA, A.: První kroky ukrajinské emigrace v meziválečném Československu. In: Veber, V. a kol.: *Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918-1945. Sborník studií I.* Praha 1993; VACEK, J.: Institucionální základna ukrajinské emigrace v Československu v letech 1919-1945. In: *Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918-1945.* Sv. 1. Praha 1993. s. 35-45.; MUŠINKA, M.: Znachidka stolittja na diľanci doslidžennja ukrajins'koji emigraciji. In: *Dukľa.* 44 1996, č. 1, s. 35-38.; HUDÁKOVÁ, T.: *Ukrajinskí politickí exulanti a medzivojnové Československo.* Dizertačná práca. Prešov FF PU 2014. 214.s.

¹³ VIDŇANSKYJ, S.: Ukrajinská emigrácia v medzivojnovom Česko-Slovensku. In: *Historický časopis.* 40, 1992, č. 3, s. 370-385. ; VIDŇANSKYJ, S.: Ukrajinskaja emigracija v mežvojennoj Čechoslovakiji: rezuľtaty i perspektivy naučnych issledovanij na Ukrajině. In: *Russkaja, ukrajinskaja i belorusskaja emigracija v Čechoslovakiji meždu dvumja mirovymi vojnami. Rezuľtaty i perspektivy provedennyh issledovanij. Fondy Slavianskoj biblioteki i pražskich archivov.* Praha, 1995.

¹⁴ ZILYNS'KYJ, B.: *Ukrajinci v Čechách a na Moravě: (1894) 1917-1945 (1994).* Praha: X-EGEM, 1995. 128.s.;

¹⁵ LYTVYN, M.: Idejno-polityčna borot'ba za vplyv na internovaní častyny ukrajinsko Halyc'koji Armiji (1919-1924). In: *Russkaja, ukrajinskaja i belorusskaja emigracija v Čechoslovakiji meždu dvumja mirovymi vojnami. Rezuľtaty i perspektivy provedennyh issledovanij. Fondy Slavianskoj biblioteki i pražskich archivov.* Praha, 1995, s. 572-575. ; PAVLENKO, M.: Politika Československa k internovaným ukrajinským vojakom v rokoch 1919-1923. In: *Historický časopis.* roč. 47, 1999, č. 1, s. 56-69.

miest k internovaným ukrajinským vojakom. S nárastom počtu ukrajinských emigrantov sa ich pôsobenie rozširovalo aj mimo Prahu. Početnejšie ukrajinské komunity sa usadili v Poděbradoch a v Brne. Časť ukrajinských emigrantov sa dostala aj na Slovensko. Na Slovensku sa ukrajinská emigrantská komunita začala vytvárať od roku 1921 a jej centrom sa na celé medzivojnové obdobie stala Bratislava.¹⁶ Pôsobenie Ukrajincov na území Slovenska bolo spočiatku spracovávané v kontexte celej emigrácie z Ruska a jej prítomnosti na Slovensku, predovšetkým na východnom Slovensku.¹⁷ Neskôr boli publikované práce, ktoré približovali explicitne život a aktivity ukrajinských emigrantov na Slovensku.¹⁸

V druhej polovici 90. rokov 20. storočia a v prvom desaťročí 21. storočia pribúdalo prác venovaných problematike pôsobenia ukrajinskej emigrácie v medzivojnovom Československu. Na základe tematického zamerania publikovaných odborných prác môžeme vymedziť hlavné výskumné okruhy, na ktoré sa sústredila česká a slovenská historiografia pri spracovaní vybranej problematiky.

Od začiatku pobytu emigrantov v Československu zohrávali v ich živote dôležitú úlohu rôzne podporné organizácie, ktoré im pomáhali etablovať sa v novom prostredí. Nemenej dôležité pre nich boli aj edukačné inštitúcie, ktoré umožnili mladším ročníkom emigrantom získať vzdelanie alebo dokončiť prerušené štúdium v rodnom jazyku. Všetky tieto ukrajinské organizácie a inštitúcie vznikali vďaka projektu Ruskej pomocnej akcie a vzhľadom na ich význam pre život emigrantskej komunity sa stala ich činnosť a aktivity aj predmetom výskumu bádateľov. Jednou z prvých ukrajinských vyšších škôl založených v Československu bola Ukrajinská slobodná univerzita (Ukrajinskij vilnyj universitet), ktorá po ročnom pôsobení vo Viedni sa v roku 1921 presťahovala do Prahy. Počas svojej existencie mala dve fakulty: filozofickú a právnickú a činnosť ukončila v roku 1945. Pri príležitosti 75. výročia vzniku univerzity Slovanská knihovna v Prahe v roku 1996 usporiadala medzinárodnú vedeckú konferenciu, ktorej výsledkom bol monotematický zborník približujúci okolnosti vznik univerzity, jej odborné i publikačné aktivity, ale aj najvýznamnejšie osobnosti, ktoré stali na jej čele alebo pôsobili na jednotlivých fakultách.¹⁹ Z bádateľov, ktorí sa venovali dejinám Ukrajinskej slobodnej univerzity možno spomenúť M. Mušinku, K. Kolesu, M. Nevrlého a J. Vaceka, ktorý sa zamerával na analýzu vzťahov pedagógov Ukrajinskej slobodnej univerzity s predstaviteľmi českej a slovenskej vedy.²⁰

¹⁶ NEVRLYJ, M.: Bratislava v ukrajinskij svidomosti. In: *Dukľa*, 47, 1999, č. 5 -6, s. 56-60.

¹⁷ HARBULOVÁ, E., NACHAJOVÁ, M., BABOTOVÁ, E. (eds.): *Ruská a ukrajinská emigrácia na východnom Slovensku v rokoch 1919 – 1945*. Prešov, 2006.; HARBULOVÁ, E., NACHAJOVÁ, M., BABOTOVÁ, E. (eds.): *Osobnosti ruskej a ukrajinskej emigrácie na východnom Slovensku*. Prešov, 2008. 197 s.

¹⁸ HARBULOVÁ, E.: K niektorým aspektom pôsobenia ukrajinskej emigrácie na Slovensku v medzivojnovom období. In: *Slovensko – rusínsko – ukrajinské vzťahy od obrodnenia po súčasnosť*. Bratislava, 2000, s. 88-100.; HUDÁKOVÁ, T.: Ukrajinská emigrácia a jej aktivity na Slovensku v medzivojnovom období. In: HARBULOVÁ, E. (ed.): *Migrácia obyvateľov východnej Európy na územie Slovenska a Čiech (prvá polovica 20. storočia)*. Prešov, 2009, s. 120-130.

¹⁹ NACHAJOVÁ, M. (ed.): *Ukrajinská svobodná univerzita (1921-1996): vědecký sborník s konference, věnované 75. výročí založení univerzity: Praha 29. – 30. listopadu 1996*. Praha: NK ČR - Slovanská knihovna, Ukrajinská svobodná univerzita v Mnichově 1998. 161 s.

²⁰ MUŠINKA, M.: Nevidomi dokumenty do istoriji UVU v Prazi. In: *Ukrajinská svobodná univerzity (1921-1996). Vědecký sborník z konference věnované 75. výročí založení univerzity*. Praha, 1998, s. 100-104. KOLESSA, K.: Aleksandr Kolesa i Ukrajinskij Svobodnyj universitet v Praze (ideja, rabota, dostizhenija). In: *Russkaja ukrajinskaja, bělorusskaja emigracija v Čechoslovakiji meždu dvumja mirovymi vojnami. Sbornik dokladov*. Praha 1995, s. 715-722.; NEVRLYJ, M.: UVU v čes'komu j jevropejs'komu konteksti. In: *Dukľa*. 45, 1997, č. 1, s. 18-23.; VACEK, J.: Vzťahy pedagógu Ukrajinskej svobodnej univerzity v Praze k českej a slovenskej vedeckej a kultúrnej sfére. In: *Ukrajinská svobodná univerzita (1921-1996): vědecký sborník z konference věnované 75. výročí založení university*. Praha 1998, s. 119-126.

Formou odborných štúdií bola pripomenutá činnosť aj ďalších edukačných ustanovizní napríklad Ukrajinského vyššieho pedagogického inštitútu D. P. Drahomanova (Ukrajinský vysoký pedagogický inštitút im. M. Drahomanova), ktorý sa špecializoval na prípravu učiteľov pre základné a stredné školy a bol založený v Prahe v roku 1923 alebo Ukrajinskej hospodárskej akadémie pôsobiacej od roku 1922 v Poděbradoch (Ukrajinská hospodárska akadémia v Poděbradoch). Akadémia ako vyššia škola mala agronomicko-lesnícku, inžiniersku a ekonomicko-družstevnú fakultu a bola známa svojou rozsiahlou vydateľskej činnosťou. Bádania obrátili pozornosť aj na niektoré spoločenské organizácie a ich činnosť.²¹

Komplexnejšieho spracovania sa dostalo jednej z najznámejších ukrajinských odborných inštitúcií, ktoré boli v Československu založené Múzeu oslobodzovacieho boja Ukrajiny (Muzej vyzvol'noji borot'by Ukrajiny). Múzeum vzniklo z iniciatívy profesorov Ukrajinskej slobodnej univerzity v roku 1925 a až do roku 1945, keď svoju činnosť ukončilo, sídlilo v Zbraslavy pri Prahe. Výskumu dejín Múzea oslobodzovacieho boja Ukrajiny sa systematicky venoval Mikuláš Mušíka, ktorého predprípravné štúdie vyústili do monografickej práce s názvom Múzeum oslobodzovacieho boja Ukrajiny a význam jeho fondov.²² K 80. výročiu založenia múzea pripravila Slovanská knižnica v Prahe medzinárodnú vedeckú konferenciu, ktorej výsledkom bol zborník príspevkov venovaných okolnostiam vzniku inštitúcie, analýze jej činnosti a významu, ale aj zbierkovým fondom, ktoré múzeum nazhromaždilo a ich pozostatkom nachádzajúcim sa na území Čiech, Slovenska, Ruska a Ukrajiny.²³ Osudom tej časti fondov, ktorá sa po zániku múzea dostala na Slovensko, presnejšie do Prešova a do Svidníka, sa venovali dvaja slovenskí ukrajiniisti M. Nachajová a M. Sopoliga.²⁴

Ukrajinskí emigranti už v prvých rokoch pobytu v Československu si začali zakladať spolky a združenia, ktorých cieľom boli nielen podporné aktivity, ale aj rôzna kultúrna a odborná činnosť. Druhý výskumný okruh, ktorému sú venované práce českej a slovenskej historiografie tvorí spolková, kultúrna, umelecká, vydateľská a publikačná činnosť ukrajinských emigrantov. Spolkovú činnosť ukrajinských emigrantov, do ktorej sa výraznou mierou zapojili aj ukrajinskí študenti, v niekoľkých odborných článkoch charakterizovala prešovská ukrajiniistka Jolana Holendová.²⁵ Život ukrajinských študentov v Bratislave popísal v svojich

²¹ KOVALENKO, S. N.: Ukrajinskij vyššij pedagogičeskij institut imeni D. P. Dragomanova v Prage kak kul'turno-obrazovatel'nyj centr ukrajinskoj diaspory v ČSR. In: *Russkaja akcija pomošči v Čechoslovakiji. Istorija, značenie nasledije*. Praha 2012, s. 97-104.; GOLENDÁ, J.: Ukrajinská hospodárska akadémia v Poděbradoch (1922 - 1935). In: *Dukla*. 43, 1995, č. 5, s. 29 - 36; MUŠINKA, A.: Ukrajinský spoločenský výbor a jeho úloha pri rozvoji ukrajiniistiky. In: Veber, V. a kol.: *Ruská a ukrajinská emigrácia v ČSR v letech 1918 - 1945. Sborník štúdií 2*. Praha 1994.

²² MUŠINKA, M.: Muzej vyzvol'noji borot'by Ukrajiny u Prazi ta jeho ostannij direktor Simon Narižnyj. In: *Russkaja, ukrajinskaja, belorusskaja emigracija v Čechoslovakiji meždu dvumja mirovymi vojnami. Sbornik dokladov*. Sv. 2. Praha 1995, s. 806-815.; MUŠINKA, M.: *Muzej vyzvol'noji borot'by Ukrajiny ta dolja jogo fondiv*. Mel'burn Universitet im. Monaša 1996. 113.s.; MUŠINKA, M.: *Muzej vyzvol'noji borot'by Ukrajiny v Prazi ta dolja jogo fondiv*. Kijiv 2005. 128.s.

²³ PETIŠKOVÁ, D. (ed.): *Múzeum osvobodzeneckého boja Ukrajiny: k 80. výročiu založenia: sborník príspevkov z konferencie (Praha 12.-14. října 2005)*. Praha: NK ČR- Slovanská knižnica 2006. 304 s.

²⁴ NACHAJOVÁ, M.: Po stopách fondov Ukrajinského múzea z Prahy. In: HARBULOVÁ, Ľ., NACHAJOVÁ, M., BABOTOVÁ, Ľ. (eds.): *Ruská a ukrajinská emigrácia na východnom Slovensku v r. 1919-1945*. Prešov 2006, s. 48-53.; SOPOLIGA, M.: K problematike zbierok Múzea odboja Ukrajiny v Prahe vyvezených do Prešova. In: HARBULOVÁ, Ľ., NACHAJOVÁ, M., BABOTOVÁ, Ľ. (eds.): *Ruská a ukrajinská emigrácia na východnom Slovensku v r. 1919 - 1945*. Prešov 2006, s. 42-47.

²⁵ GOLENDÁ, J.: Licari svjatogo duchu. III. Ukrajinski studentski objednanňa za kordonom (20-30 gg. XX. St). In: *Dukla*, 52, 2004, č. 5, s. 49 - 52; č. 6, s. 38 - 47; GOLENDÁ, J.: Licari svjatogo duchu. IV. Centraľnyj sojuz ukrajinskoho studentstva (CESUS). In: *Dukla*. 53, 2005, č. 1, č. 3, s. 44-48.; DULEBA, A.: Naš prosvitnyk – Prosvita. In: *Nove žyttja*. 1999, č. 13. – 14, 1. 4. 1999, s. 5.; GOLENDÁ, J.: Iz istoriji ukrajinskogo plastu. In: *Dukla*, 52, 2004, č. 4, s. 22-29.

spomienkach Eugen Naumenko, významný predstaviteľ ukrajinskej emigrantskej komunity na Slovensku.²⁶

Okrem spolkovej činnosti sa ukrajinskí emigranti zapísali do povedomia obyvateľov Československa aj svojimi kultúrnymi a umeleckými aktivitami. Literárnu tvorbu ukrajinskej emigrácie analyzovala česká bádatel'ka A. Morávková.²⁷ Centrom ukrajinského výtvarného umenia v medzivojnovom Československu sa stala výtvarná škola s názvom Ukrajinské štúdio výtvarného umenia (Ukrajinska studija plastyčného mystectva) založená v Prahe v roku 1923. Zakladateľom a riaditeľom školy bol Dmytro Antonovyč a jej hlavnou úlohou bolo popularizovať ukrajinské umenie prostredníctvom výstav, prednášok a vydavateľskej činnosti. V Ukrajinskom štúdiu študovali nielen ukrajinskí umelci, ale aj niektorí českí a slovenskí výtvarníci.²⁸ Syntetizujúci pohľad na činnosť Ukrajinského štúdia výtvarného umenia poskytol zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie konanej pri príležitosti 80. výročia jeho vzniku.²⁹ Umeleckej tvorbe niektorých ukrajinských výtvarníkov sa formou odborných štúdií venovali slovenskí bádatelia M. Mušinka, P. Lopata L. Puškár.³⁰ Česká autorka Oxana Pelenska monografickou formou charakterizovala hlavné smery vývoja ukrajinského výtvarného umenia a jeho hlavných predstaviteľov v medzivojnovom Československu.³¹ V činnosti ukrajinskej emigrácie bola bohato zastúpená aj vydavateľská a publikačná činnosť. Na niektoré aspekty týchto aktivít ukrajinských emigrantov upozornila v svojich prácach Mária Ňachajová a E. Ogar.³²

Do povedomia domáceho majoritného obyvateľstva sa svojou činnosťou zapísala predovšetkým emigrantská inteligencia. Činnosť inteligencie ako najaktívnejšej sociálnej skupiny ukrajinskej emigrantskej komunity v medzivojnovom Československu tvorí tretí výskumný okruh pertraktovaný českou a slovenskou historiografiou. Ukrajinskí lekári a učitelia patrili k tým, ktorí našli uplatnenie nielen v Čechách, ale aj v severovýchodnej časti

²⁶ NAUMENKO, E.: Z žitia ukrajinských studentiv v Bratislavi pid čas peršoji ČSR (1920-1939). In: *Dukľa*, 47, 1999, č. 4, s. 44-46.; č. 5-6, s. 51-55.

²⁷ MORÁVKOVÁ, A.: Pražská ukrajinská básnická škola. In: VEBER, V. a kol.: *Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918 - 1945. Sborník studií 2*. Praha, 1994.; MORÁVKOVÁ, A.: Oleh Olžyč, básnik meče a růže. In: VEBER, V. a kol.: *Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918-1945. Sborník studií 3*. Praha, 1995, s. 61-65.; MORÁVKOVÁ, A.: Pražskaja škola ukrajinskich emigrantskich poetov. In: *Russkaja akcija pomoščí v Čechoslovakiji. Istorija, značenijsje, nasledije*. Praha, 2012, s. 341-343.; MORÁVKOVÁ, A.: Prazka poetična škola (Evgen Malanjuk). In: *Česká slavistika 2003*. Praha, 2003, s. 235-241.

²⁸ PELENSKA, O.: Ukrajinska Studija plastyčnych mystectv u Prazi. In: *Russkaja, ukrajinskaja i belorusskaja emigracija v Čechoslovakijimeždu dvumja mirovymi vojnami. Rezultaty i perspektivy issledovanij. Fondy Slavjanskaj biblioteki i pražskich archivov*. Praha 1995, s. 796-800.

²⁹ PETIŠKOVÁ, D. (ed.): *Ukrajinské výtvarné umění v meziválečném Československu: k 80. výročí založení Ukrajinského studia výtvarných umění v Praze*. Praha: NK ČR- Slovanská knihovna 2005. 336 s.

³⁰ MUŠINKA, M.: Vyrjatovani kartyny Ivana Kulecja. In: *Dukľa* 39, 1991, č. 2, s. 43-47.; LOPATA, P.: Mystec'ka dijaľnist' O. Ljaturyns'koji v Prazi (U soty rinicju naroždennja). In: *Dukľa* 50, 2002, č. 3, s. 59-65; PUŠKAR, L.: Chudožni tvory Kulecja, Vovka i Gromnyc'kogo u fondach Muzeju ukrajins'koji kul'tury u Svydnyku. In: HARBULOŤOVÁ, Ľ., ŇACHAJOVÁ, M., BABOTOVÁ, Ľ. (eds): *Osobnosti ruskej a ukrajinskej emigrácie na východnom Slovensku*. Prešov 2008, s. 97-108.

³¹ PELENS'KA, O.: *Ukrajins'kyj portret na tli Pragy. Ukrajins'ke mystec'ke seredovyščje v myžvojenijji Čecho-Slovaččyny*. New York – Praga, 2005. 224.s.

³² ŇACHAJOVÁ, M.: *Tlače ruskej, ukrajinskej a bieloruskej emigrácie vo fondoch ŠVK v Prešove: bibliografia*. Prešov, 2007. 180 s.; ŇACHAJOVÁ, M.: Publikačná činnosť ukrajinských emigrantov v prešovských novinách Slovo národa. In: HARBULOŤOVÁ, Ľ., ŇACHAJOVÁ, M., BABOTOVÁ, Ľ. (eds): *Osobnosti ruskej a ukrajinskej emigrácie na východnom Slovensku*. Prešov, 2008, s. 48-55.; ŇACHAJOVÁ, M.: Periodika ruskoj i ukrajinskoj emigraciji, izdavavšijesia na teritoriji Slovakiji. In: *Russkaja akcija pomoščí v Čechoslovakiji: istorija, značenijsje, nasledije*. Praha, 2012, s. 89-96.; OGAR, E.: Ukrajinskoje Obščestvo ľubitelej knigi i jeho pečatnyj organ Knigoľub. In: *Russkaja, ukrajinskaja i belorusskaja emigracija v Čechoslovakiji meždu dvumja mirovymi vojnami. Sbornik dokladov*. Praha, 1995, s. 890-899.

Slovenska a na Podkarpatskej Rusi. Pôsobeniu ukrajinských lekárov v medzivojnovom Československu sa dlhodobo venuje Michal Bobinec.³³ Knižná publikácia *Ruskí a ukrajinskí lekári v Čechách a na Slovensku*,³⁴ charakterizuje spolkové aktivity lekárov v medzivojnovom Československu a prináša tiež biografické portréty ruských, ale aj ukrajinských lekárov pôsobiacich v rôznych českých a slovenských mestách a mestečkách. Ďalšou početnou skupinou ukrajinskej inteligencie, ktorá našla pracovné uplatnenie v Československu boli ukrajinskí učitelia. Prešovský ukrajinista Michal Roman sa sústredil v svojich prácach na zachytenie života a činnosti ukrajinských emigrantov – učiteľov pôsobiacich na školách v Prešove i v ďalších mestách východného Slovenska.³⁵ Začiatkom 30. rokov 20. storočia rozšírila rady ukrajinskej inteligencie na Slovensku početná skupina technickej inteligencie, absolventov Ukrajinskej hospodárskej akadémie z Poděbrad. Na Slovensku našli nielen pracovné uplatnenie, ale rozvinuli tu aj čulú spolkovú a podpornú činnosť. Aktivity technickej inteligencie na Slovensku spracovala Ľ. Harbuľová.³⁶

S Československom spojili svoj život aj mnohé osobnosti ukrajinského politického a kultúrneho života. Odborné práce venované životu a práci konkrétnych predstaviteľov ukrajinskej emigrantskej komunity v Československu tvoria posledný výskumný okruh analyzovanej problematiky zastúpený v českej a slovenskej historiografii. Niektoré z osobností sa dočkali väčšej, iní menšej pozornosti historikov, no ešte stále sú takí, ktorí ostávajú v zabudnutí a to aj napriek tomu, že svojou prácou a životom ovplyvnili existenciu emigrantskej komunity či zanechali stopu vo vývoji krajiny, ktorá ich prijala. Z tých osobností, ktorým sa bádatelia venovali viac alebo menej systematicky je možné spomenúť historika a politika Michaila Hruševského. Na jeho životný príbeh upozornili ukrajinské periodiká vydávané v Prešove. Periodiká uverejnili aj ukážky pôvodných prác M. Hruševského vzťahujúce sa na postavenie Ukrajincov v Uhorsku, ale aj práce dotýkajúce sa Karpatského regiónu.³⁷ Pozornosti odborníkov sa dostalo aj ukrajinskému spisovateľovi a politickému činiteľovi žijúcemu v emigrácii vo Francúzsku V. Vynnyčenkovi³⁸ alebo Ivanovi Paňkevičovi, jazykovedec, pedagóg a etnograf, ktorý v rokoch 1919 – 1939 pôsobil na Podkarpatskej Rusi ako učiteľ na gymnáziu v Užhorode a Perečyne a od roku 1939 žil v Prahe.³⁹ Slovenskí

³³ BOBINEC, M., KIŠKO, O., BOBINEC, J.: Ukrajinskí likári – emigranti v Českoslovaččyni (1919-1940). In: *Dukľa*, 52, 2004, č. 5, s. 68-73.; BOBINEC, M.: Ukrajinské likarské tovarystvo v Českoslovaččyni. In: HARBUĽOVÁ, Ľ., NACHAJOVÁ, M., BABOTOVÁ, Ľ. (eds): *Osobnosti ruskej a ukrajinskej emigrácie na východnom Slovensku*. Prešov, 2008, s. 181-186.

³⁴ ROVENSKÝ, J., VÍTEK, P., HARBUĽOVÁ, Ľ., VAJÓ J., ČECH, P., BERNADIČ, M.: *Ruskí a ukrajinskí lekári v Česku a na Slovensku*. Bratislava, 2016. 75. s.

³⁵ ROMAN, M.: Ukrajinskí emigranti na prešovských školách v období medzi dvoma vojnami. In: HARBUĽOVÁ, Ľ., NACHAJOVÁ, M., BABOTOVÁ, Ľ. (eds): *Ruská a ukrajinská emigrácia na východnom Slovensku v rokoch 1919-1945*. Prešov, 2006, s. 68-88.; ROMAN, M., SMÍŽANSKÁ, M.: Ukrajinskí učitelia emigranti na východnom Slovensku v medzivojnovom období. In: HARBUĽOVÁ, Ľ., NACHAJOVÁ, M., BABOTOVÁ, Ľ. (eds): *Osobnosti ruskej a ukrajinskej emigrácie na východnom Slovensku*. Prešov 2008, s. 34-41.; ROMAN, M.: Päť postáv ukrajinskej politickej emigrácie na Slovensku v medzivojnovom období. In: HARBUĽOVÁ, Ľ. (red.): *Migrácia obyvateľov východnej Európy na územie Slovenska a Čiech (prvá polovica 20. storočia)*. Prešov, 2009, s. 215-222.

³⁶ HARBUĽOVÁ, Ľ.: Ukrajinská technická inteligencia na Slovensku v r. 1930-1945. In: *Carpatica – Karpatika*. Vypusk 17. *Ukrajinsko-slovacki vzajemny v galuzi istoriji, literatury ta movy*. Užhorod, 2002, s. 344-361.;

³⁷ GAPAČ, P.: Michajlo Gruševskij – vyznačnyj ukrajinskij istoryk i deržavnyk. (Do 130 –ch rokyv z dňa narodžennja. In: *Dukľa* 45, 1997, č. 2, s. 6-12.; Istoryk Michajlo Gruševskij pro naš kraj. In: *Nove žyttja*. č. 47. 22.11.1996, s. 5-6.; č. 48., 29.11.196, s. 5-6, č. 49, 6.12.1996, s. 9-10, č. 50 13.12.1996, s. 5-6., č. 51-52, 20.12.1996, s. 6.; GRUŠEVSKYJ, M.: Ukrajinci v Avstro- Ugorščyni. In: *Dukľa* 51, 2003, č. 6, s. 45-58.

³⁸ JACKANIN, I.: Volodymyr Vynnyčenko u čechiv ta slovakiiv. In: *Dukľa*, 49, 2001, č. 3, s. 36-40.; Šče odna graň tvorčestva. In: *Dukľa*, 49, 2001, č. 3, s. 65-66.; LOPATA, P.: Maľars'ka palitra Volodymyra Vynnyčenka. In: *Dukľa* 50, 2002, č. 1, s. 78-81.

³⁹ DOENYČKA, M.: Naukovi praci Ivana Paňkevyča v jogo rukopysnomu archivi. In: *Dukľa* 1992, č. 6, s. 25-28.; MUŠINKA, M.: Ivan Paňkevyč i Prjašivščyna. (Do 105 – riččja z dnja narodžennja.) In: *Dukľa* 40, 1992, č.

bádatelia v parciálnych článkoch a štúdiách upozornili aj na ďalšie osobnosti ukrajinskej inteligencie, napríklad na básnikov a spisovateľov, výtvarných umelcov, reprezentantov hudobného umenia, ale aj na organizátorov spoločenského a spolkového života ukrajinskej komunity na Slovensku.⁴⁰ Česká bádatelka D. Petišková monografickou formou spracovala životný príbeh Dmytra Antonovyča popredného predstaviteľa ukrajinskej emigrantskej komunity v Prahe, ktorý bol kunsthistorikom, no angažoval sa aj v spoločenskom živote komunity a stál na čele významných ukrajinských inštitúcií.⁴¹

K ďalším osobnostiam ukrajinskej inteligencie, ktorí svojou prácou prispeli k rozvoju samotnej komunity, k rozvoju vedy a k popularizácii ukrajinskej kultúry v medzivojnovom Československu patril Dmytro Čyzevs'kyj, ukrajinský slavista, historik kultúry, literatúry, filozofie a religii. Českí a slovenskí bádatelia sa venovali analýze jeho života a tvorby počas pôsobenia v Československu i po jeho odchode z Prahy do Nemecka.⁴² Komplexnejší pohľad na túto osobnosť ukrajinskej emigrácie priniesla medzinárodná vedecká konferencia konaná v Prahe v júni 2002.⁴³

Z bádateľov, ktorí sa zaslúžili o výskum ukrajinských osobností žijúcich v emigrácii je potrebné spomenúť predovšetkým bratislavského ukrajinistu Mikuláša Nevrlého a prešovského bádateľa Mikuláša Mušinku, ktorý v svojich prácach priblížil životné osudy mnohých predstaviteľov ukrajinskej inteligencie (O. Teliga, O. Zilyns'kyj, O. Kandyba, J. Ostapčuk,),⁴⁴ pričom poukázal aj na ich vklad do rozvoja kultúry, vedy a umenia na Slovensku, špeciálne na

6, s. 28-43; NEVRLY, M.: Zdadujučy I. Paňkevyča. In: *Dukľa* 40, 1992, č. 6, s. 44-47.; Nevidoma statja Ivana Pakevyča pro Mykolu Gnatyšaka (1902 – 1940). In: *Dukľa* 41, 1993, č. 1, s. 43-50.; MUŠINKA, M.: Jogo ne možna zabuty (Pomjami Ivana Paňkevyča). In: *Nove žyttja*. č. 39-40, 3. 10. 1997, s. 9.; ČYKUT, V.: Zasadu ukrajins'kych pravopysnych norm, razroblenych I. Paňkevičem dlja navčal'nych zakladiv Prjašivščyny. In: HARBULOVA, L., NACHAJOVA, M., BABOTOVA, L. (eds): *Osobnosti ruskej a ukrajinskej emigrácie na východnom Slovensku*. Prešov, 2008, s. 131-139.

⁴⁰ GREŠLIK, V.: Zaťazne povernennja (Olena Sepanivna Mandyč – 26.9.1902 - 12.3.1975). In: *Nove žyttja*. č. 11, 18. března 1995, s. 2.; GOLEND, J.: Dažboža vnučka. (Do 25-riččja vid smerty Oksany Ľaturyns'koji). In: *Dukľa* 1995, č. 4, s. 32 - 44.; FEDAKA, D.: Karpats'ka zamana Oleksandra Olesja (Do 120 – riččja vid dňa narodžennja). In: *Dukľa* 46, 1998, č. 6, s. 48-52; NEVRLY, M.: Malaňuk i Bagrjanyj. Dvi koncepciji vyzvolennja Ukrajiny. In: *Dukľa*, 47, 1999, č. 1, s. 30-35; GOLEND, J.: Tvorčist' Oleksandra Olesja dl'a ditej. In: *Dukľa* 47, 1999, č. 5-6, s. 46-50; *Dukľa* 48, 2000, č. 1, s. 44-51; MIRONEC', N.: Podebradski družu Telig. In: *Dukľa* 52, 2004, č. 4, s. 34-37.; BABOTOVA, L.: Anda Ostapčuková – priekopnička operného umenia. In: HARBULOVA, L., NACHAJOVA, M., BABOTOVA, L. (eds): *Ruská a ukrajinská emigrácia na východnom Slovensku v rokoch 1919 - 1945*. Prešov, 2006, s. 89-95; BABOTOVA, L.: Sava Zerkal' – organizátor spoločenského života ukrajinskej emigrácie. In: HARBULOVA, L., NACHAJOVA, M., BABOTOVA, L. (eds): *Osobnosti ruskej a ukrajinskej emigrácie na východnom Slovensku*. Prešov 2008, s. 165-172.; JURÍČKOVÁ, V.: Mychajlo Kačaluba – básnik (nad)národného a mravného étosu. In: HARBULOVA, L., NACHAJOVA, M., BABOTOVA, L. (eds): *Osobnosti ruskej a ukrajinskej emigrácie na východnom Slovensku*. Prešov, 2008, s. 156-164.

⁴¹ PETIŠKOVÁ, D.: *Dmytro Antonovyč a ukrajinská uměnověda. (Výchází ke 130 výročí narození D. Antonovyče)*. Praha 2009. 233 s.

⁴² ROMAN, M.: Dmytro Čyzevs'kyj i Slovaččyna. (Do 100- riččja vid dnja narodžennja). In: *Dukľa* 1994, č. 5, s. 42-45.; NEVRLY, M.: Dvanadcať lystiv D. Čyzevs'kogo do E. Malanjuka. In: *Dukľa* 1995, č. 2, s. 45-52.; MORÁVKOVÁ, A.: Dmytro Čyzevskyj a ukrajinská emigrace. In: *Akademický bulletin*, 2012, č. 7-8, s. 30-31.

⁴³ RACHUNKOVÁ, Z., SOKOLOVÁ, F., ŠIŠKOVÁ, R. (red): *Dmytro Čyzevskyj, osobnost a dílo: sborník příspěvků z mezinárodní konference pořádané Slovanskou knihovnou při NK ČR, Filozofickým ústavem AV ČR Slovanským ústavem AV ČR a Ústavem pro českou literaturu AV ČR 13.-15.června 2002 v Praze*. Praha, 2004, 485 s.

⁴⁴ MUŠINKA, M.: Olena Teliga ta jiji antologia „Bude burja!“. Do 85 riččjaz dnja narodžennja i 50-riččja z dnja smerti. In: *Dukľa* 1992, č. 2, s. 46-53.; MUŠINKA, M.: Orest Zilyns'kyj i Prjašivščyna. In: *Dukľa* 1993, č. 3, s. 24-39; MUŠINKA, M.: Lycar neskorenogo pokolinnja. Do 90-littja z dnja narodžennja Olega Kandyby (O. Ol'žiča). In: *Dukľa* 45, 1997, č. 4, s. 24-29.; MUŠINKA, M.: Jacko Ostapčuk i jogo rodina u Slovaccyni. In: HARBULOVA, L., NACHAJOVA, M., BABOTOVA, L.: *Osobnosti ruskej a ukrajinskej emigrácie na východnom Slovensku*. Prešov 2008, s. 19-33;

východnom Slovensku.⁴⁵ Mikuláš Mušinka často písal o takmer zabudnutých predstaviteľoch ukrajinského spoločenského života. Tak tomu bolo napríklad v prípade Stepana Kolčuraka, spoločenského a politického činiteľa Ukrajincov⁴⁶ alebo takmer zabudnutého ukrajinského právnika a etnografa O. Markova.⁴⁷ Formou odborných štúdií i vedeckej monografie priblížil Mikuláš Mušinka životný príbeh v Prahe žijúceho architekta, grafika a historika umenia Volodymyra Syčinského, pričom osobitne rozpracoval jeho vklad do rozvoja sakrálnej architektúry v oblasti východného Slovenska.⁴⁸

Pozitívne možno hodnotiť aj skutočnosť, že v analyzovanom období boli publikované práce českých a slovenských historikov historiografického charakteru, ktoré hodnotia stav výskumu ukrajinskej problematiky v Čechách a na Slovensku. Autori v svojich analýzach upozorňovali aj na aktuálny stav spracovania témy pôsobenia ukrajinskej emigrácie v medzivojnovom Československu.⁴⁹

Výskum ukrajinskej problematiky v českej a slovenskej historiografii kulminoval v 90. rokoch 20. storočia a v prvej dekáde 21. storočia. Centrom výskumu boli pražské historické pracoviská, Slovanská knižnica pri Národnej knižnici Českej republiky a akademické a odborné pracoviská v Prešove. Žánrovo v odbornej produkcii boli zastúpené odborné články, vedecké štúdie, monografické práce, monotematické zborníky, knižné publikácie. Tematicky sa uverejnené práce zameriavali na spolkové, kultúrne, umelecké a spoločenské aktivity ukrajinskej emigrácie na území medzivojnového Československa. Charakterizovali vznik a činnosť najdôležitejších podporných a edukačných ukrajinských inštitúcií, poukázali na pôsobenie ukrajinskej inteligencie v rôznych častiach Československa a priblížili život a tvorbu niektorých osobností ukrajinskej komunity, ktoré spojili svoj život s medzivojnovým Československom. Napriek tomu, že mnohé parciálne problémy pôsobenia ukrajinskej emigrantskej komunity v medzivojnovom období v Československu boli spracované, stále ostáva veľa tém, ktoré na svoje odborné spracovanie ešte len čakajú.

⁴⁵ MUŠINKA, M.: Prínos ukrajinskej a ruskej emigrácie pre výskum ľudovej kultúry Rusínov - Ukrajincov východného Slovenska. In: HARBULOVÁ, Ľ., NACHAJOVÁ, M., BABOTOVÁ, Ľ. (eds): *Ruská a ukrajinská emigrácia na východnom Slovensku v rokoch 1919-1945*. Prešov 2006, s. 25-41.

⁴⁶ MUŠINKA, M.: *Lycar voli. Žittja i polityčno-gromads'ka dijalnist' Stepana Kločuraka*. Užhorod, 1995. 283 s.

⁴⁷ MUŠINKA, M.: Spohady zabudnutého ukrajinského jurysta a etnografa. In: *Naukový zborník Muzeju ukrajins'koji kultury u Svydnyku*. 18, 1992, s. 181-198.

⁴⁸ MUŠINKA, M.: Volodymyr Sičyns'kyj i Prjašivščyna. In: *Dukľa* 42, 1994, č.3, s. 35-49. ; MUŠINKA, M.: Misce Volodymyra Sičyns'koho v istoriji ukrajinskoji nauky ta kultury. (Do 100 – litija vid dnja narodžennja). In: *Naukový zborník Muzeju ukrajins'koji kultury u Svydnyku*. 20, 1995, s. 49-68. ; MUŠINKA, M.: *Volodymyr Sičyns'kyj i rusyny- Ukrajinci Schidnoji Slovaččyny*. Prjašiv, 1995. 120 s.; TRENBIC'KYJ A.: Podilja i Prjašivščyna – vid Fedora Koriatoviča do Jevfimija Sicins'koho to Volodymyra Sičynskoho. In: *Dukľa* 51, 2003, č. 5, s. 65-76.

⁴⁹ MUŠINKA, M.: Ukrajinytika Čecho- Slovaččyny mižvojenneho periodu. In: *Dukľa* 39, 1991, č. 5-6, s. 2834.; ZILNSKYJ, B.: Poznámky k vývoji ukrajinské emigrační literatury v ČSR. In: *Duchovní proudy ruské a ukrajinské emigrace v Československé republice 1919-1939. (Měně známe aspekty)*. Praha, 1999, s. 118-137. VEBER, V. (ed): *Ukrajina v současné české historiografii: k 70 narozeninám Vladimíra Hostičky*. Praha, 2000, 167 s.; DANILÁK, M.: Slovenská historiografia a ukrajinské dejiny. In: *Slovanské štúdie*. Bratislava, 2003, č. 1. s. 55-65.

Zoznam prameňov a literatúry

BABOTOVÁ, Ľ.: Anda Ostapčuková – priekopníčka operného umenia. In: HARBULOVÁ, Ľ., ŇACHAJOVÁ, M., BABOTOVÁ, Ľ. (eds.): *Ruská a ukrajinská emigrácia na východnom Slovensku v rokoch 1919 - 1945*. Prešov, 2006, s. 89-95;

BABOTOVÁ, Ľ.: Sava Zerkal' – organizátor spoločenského života ukrajinskej emigrácie. In: HARBULOVÁ, Ľ., ŇACHAJOVÁ, M., BABOTOVÁ, Ľ. (eds.): *Osobnosti ruskej a ukrajinskej emigrácie na východnom Slovensku*. Prešov, 2008, s. 165-172.

BOBINEC, M., KIŠKO, O., BOBINEC, J.: Ukrajinski likari – emigranty v Českoslovaččyni (1919-1940). In: *Dukľa*, 52, 2004, č. 5, s. 68-73.

BOBINEC, M.: Ukrajins'ke likars'ke tovarystvo v Českoslovaččyni. In: HARBULOVÁ, Ľ., ŇACHAJOVÁ, M., BABOTOVÁ, Ľ. (eds.): *Osobnosti ruskej a ukrajinskej emigrácie na východnom Slovensku*. Prešov, 2008, s. 181-186.

BOJKO, O., GONĚC, V.: *Nejnovější dějiny Ukrajiny*. Brno, 1997.

ČYKUT, V.: Zasady ukrajins'kych pravopysnych norm, razroblenych I. Paňkevičem dlja navčal'nych zakladiv Prjašivščyny. In: HARBULOVÁ, Ľ., ŇACHAJOVÁ, M., BABOTOVÁ, Ľ. (eds.): *Osobnosti ruskej a ukrajinskej emigrácie na východnom Slovensku*. Prešov, 2008, s. 131-139.

CHINAYEVA, E.: Ruská emigrace v Československu: vývoj ruské pomocné akce. In: *Slovanský přehled* 1993, č. 1.

DANILÁK, M.: Slovenská historiografia a ukrajinské dejiny. In: *Slovanské štúdie*. Bratislava 2003, č. 1. s. 55-65.

DOLNYČKA, M.: Naukovi praci Ivana Paňkevyča v joho rukopysnomu archivi. In: *Dukľa* 1992, č. 6, s. 25-28.

Duchovní proudy ruské a ukrajinské emigrace v Československé republice 1919-1939. Praha, 1999.

DULEBA, A.: Naš prosvitnyk – Prosvita. In: *Nove žyttja*. 1999, č. 13. – 14, 1. 4. 1999, s. 5.

FEDAKA, D.: Karpats'ka zamana Oleksandra Olesja (Do 120 – riččja vid dňa narodžennja). In: *Dukľa* 46, 1998, č. 6, s. 48-52.

GAPAK, P.: Michajlo Gruševskij – vyznačnyj ukrajinskij istoryk i deržavnyk. (Do 130 –ch rokyv z dňa narodžennja. In: *Dukľa* 45, 1997, č. 2, s. 6-12.

GREŠLIK, V.: Zaŕažne povernennja (Olena Sepanivna Mandyč – 26.9.1902 - 12.3.1975). In: *Nove žyttja*. č. 11, 18 berežnja 1995, s. 2.

GOLENDÁ, J.: Ukrajins'ka gospodars'ka akademija v Podebradach (1922 - 1935). In: *Dukľa*. 43, 1995, č. 5, s. 29-36.

GOLENDÁ, J.: Licari svjatogo duchu. III. Ukrajinski studentski objednanňa za kordonom (20-30 gg. XX. St). In: *Dukľa*, 52, 2004, č. 5, s. 49-52; č. 6, s. 38-47.

GOLENDÁ, J.: Licari svjatogo duchu.IV. Central'nyj sojuz ukrajinskoho studentstva (CESUS). In: *Dukl'a*. 53, 2005, č. 1, č. 3, s. 44-48.

GOLENDÁ, J.: Iz istoriji ukrajins'kogo plastu. In: *Dukl'a*, 52, 2004, č. 4, s. 22-29.

GOLENDÁ, J.: Dažboža vnučka. (Do 25-riččja vid smerty Oksany Laturyns'koji). In: *Dukl'a* 1995, č. 4, s. 32-44.

GOLENDÁ, J.: Tvorčist' Olexandra Olesja dl'a ditej. In: *Dukl'a* 47, 1999, č. 5-6, s. 46-50; *Dukl'a* 48, 2000, č. 1, s. 44-51.

GRUŠEVSKYJ, M.: Ukrajinci v Avstro- Ugorščyni. In: *Dukl'a* 51, 2003, č. 6, s. 45-58.

HARBULOVÁ, Ľ., ŇACHAJOVÁ, M., BABOTOVÁ, Ľ. (eds.): *Ruská a ukrajinská emigrácia na východnom Slovensku v rokoch 1919 - 1945*. Prešov, 2006.

HARBULOVÁ, Ľ., ŇACHAJOVÁ, M., BABOTOVÁ, Ľ. (eds.): *Osobnosti ruskej a ukrajinskej emigrácie na východnom Slovensku*. Prešov, 2008.

HARBULOVÁ, Ľ.: K niektorým aspektom pôsobenia ukrajinskej emigrácie na Slovensku v medzivojnovom období. In: *Slovensko – rusínsko - ukrajinské vzťahy od obrodzenia po súčasnosť*. Bratislava, 2000, s. 88-100.

HARBULOVÁ, Ľ.: Ukrajinská technická inteligencia na Slovensku v r. 1930 - 1945. In: *Carpatica – Karpatika. Vypusk 17. Ukrajinsko-slovacki vzajemyny v galuzi istoriji, literatury ta movy*. Užhorod 2002, s. 344-361.

HUDÁKOVÁ, T.: *Ukrajinskí politickí exulanti a medzivojnové Československo*. Dizertačná práca. Prešov FF PU 2014. 214 s.

HUDÁKOVÁ, T.: Ukrajinská emigrácia a jej aktivity na Slovensku v medzivojnovom období. In: HARBULOVÁ, Ľ. (ed.): *Migrácia obyvateľov východnej Európy na územie Slovenska a Čiech (prvá polovica 20. storočia)*. Prešov, 2009, s. 120-130.

JACKANIN, I.: Volodymyr Vynnyčenko u čechiv ta slovakiiv. In: *Dukl'a*, 49, 2001, č. 3, s. 36-40.; Šče odna graň tvorčestva. In: *Dukl'a*, 49, 2001, č. 3, s. 65-66.

JURÍČKOVÁ, V.: Mychajlo Kačaluba – básnik (nad)národného a mravného étosu. In: HARBULOVÁ, Ľ., ŇACHAJOVÁ, M. BABOTOVÁ, Ľ. (eds.): *Osobnosti ruskej a ukrajinskej emigrácie na východnom Slovensku*. Prešov, 2008, s. 156-164.

KOLESSA, K.: Aleksandr Kolessa i Ukrajinskyj Svobodnyj universitet v Prage (ideja, rabota, dostiženija). In: *Russkaja ukrajinskaja, bělorusskaja emigracija v Čechoslovakiji meždu dvumja mirovymi vojnami. Sbornik dokladov*. Praga, 1995, s. 715-722.

KOVALENKO, S. N.: Ukrajinskij vyššij pedagogičeskij institut imeni D. P. Dragomanova v Prage kak kul'turno-obrazovatel'nyj centr ukrajinskoj diaspory v ČSR. In: *Russkaja akcija pomošči v Čechoslovakiji. Istorija, značenije nasledije*. Praga, 2012, s. 97-104.

LOPATA, P.: Mystec'ka dijaľnist' O. Ljaturyns'koji v Prazi (U soty rinicju naroždennja). In: *Dukl'a* 50, 2002, č. 3, s. 59-65.

- LOPATA, P.: Maľars'ka palitra Volodymyra Vynnyčenko. In: *Dukľa* 50, 2002, č. 1, s. 78-81.
- LYTVYN, M.: Idejno-polityčna borot'ba za vplyv na internovaní častiny ukrajinsko Halycckoji Armiji (1919-1924). In: *Russkaja, ukrajinskaja i belorusskaja emigracija v Čechoslovakiji meždu dvumja mirovymi vojnami. Rezul'taty i perspektivy provedennyh issledovanij. Fondy Slavianskoj biblioteki i pražskich archivov*. Praha, 1995, s. 572-575.
- MAZEPA, I.: *Ukrajina v ohni j buri revoljuciji 1917 – 1921*. III. Praha, 1943.
- MIRONEC', N.: Podebradski družci Telig. In: *Dukľa* 52, 2004, č. 4, s. 34-37.
- MORAVKOVÁ, A.: Pražská ukrajinská básnická škola. In: VEBER, V. a kol.: *Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918 - 1945. Sborník studií 2*. Praha, 1994, s. 65-71.
- MORÁVKOVÁ, A.: Oleh Olžyč, básnik meče a růže. In: VEBER, V. a kol.: *Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918 - 1945. Sborník studií 3*. Praha, 1995, s. 61-65.;
- MORÁVKOVÁ, A.: Pražská škola ukrajinských emigrantských poetov. In: *Russkaja akcija pomošči v Čechoslovakiji. Istorija, značenije, nasledije*. Praha, 2012, s. 341-343.;
- MORÁVKOVÁ, A.: Prazská poetičná škola (Evgen Malanjuk). In: *Česká slavistika 2003*. Praha, 2003, s. 235-241.
- MORÁVKOVÁ, A.: Dmytro Čyževskij a ukrajinská emigrace. In: *Akademický bulletin*, 2012, č. 7-8, s. 30-31.
- MUŠINKA, A.: První kroky ukrajinské emigrace v meziválečném Československu. In: Veber, V. a kol.: *Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918-1945. Sborník studií I*. Praha, 1993; s. 32-34.
- MUŠINKA, M.: Nevidomi dokumenty do istoriji UVU v Prazi. In: *Ukrajinská svobodná univerzity (1921-1996). Veděcký sborník z konference věnované 75. výročí založení univerzity*. Praha, 1998, s. 100-104.
- MUŠINKA, M.: Znachidka stolittja na diľanci doslidžennja ukrajins'koji emigraciji. In: *Dukľa*. 1996, 44, č. 1, s. 35-38.
- MUŠINKA, A.: Ukrajinský spoločenský výbor a jeho úloha při rozvoji ukrajinistiky. In: Veber, V. a kol.: *Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918 - 1945. Sborník studií 2*. Praha, 1994, s. 41-45.
- MUŠINKA, M.: Muzej vyzvol'noji borot'by Ukrajiny u Prazi ta jeho ostannij direktor Simon Narižnyj. In: *Russkaja, ukrajinskaja, belorusskaja emigracija v Čechoslovakiji meždu dvumja mirovymi vojnami. Sborník dokladov. Sv. 2*. Praha, 1995, s. 806-815.
- MUŠINKA, M.: *Muzej vyzvol'noji borot'by Ukrajiny ta dolja jogo fondiv*. Mel'burn Universitet im. Monaša 1996. 113 s.
- MUŠINKA, M.: *Muzej vyzvol'noji borot'by Ukrajiny v Prazi ta dolja joho fondiv*. Kijiv, 2005. 128 s.
- MUŠINKA, M.: Vratovani kartyny Ivana Kulecja. In: *Dukľa* 39, 1991, č. 2, s. 43-47.

- MUŠINKA, M.: Ivan Paňkevyč i Prjašivščyna. (Do 105 – riččja z dnja narodžennja.) In: *Dukl'a* 40, 1992, č. 6, s. 28-43.
- MUŠINKA, M.: Jogo ne možna zabuty (Pomjami Ivana Paňkevyča). In: *Nove žyttja*. č. 39-40, 3. 10. 1997, s. 9.
- MUŠINKA, M.: Olena Teliga ta jiji antologia „Bude burja!“. Do 85 riččjaz dnja naroždennja i 50-riččja z dnja smerti. In: *Dukl'a* 1992, č. 2, s. 46-53.
- MUŠINKA, M.: Orest Zilyns'kyj i Prjašivščyna. In: *Dukl'a* 1993, č. 3, s. 24-39.
- MUŠINKA, M.: Lycar neskorenogo pokolinnja. Do 90-littja z dnja narodžennja Olega Kandyby (O. Olžiča). In: *Dukl'a* 45, 1997, č. 4, s. 24-29.
- MUŠINKA, M.: Jacko Ostapčuk i jogo rodina u Slovaccyni. In: HARBULOŤOVÁ, Ľ., NACHAJOVÁ, M., BABOTOVÁ, Ľ.: *Osobnosti ruskej a ukrajinskej emigrácie na východnom Slovensku*. Prešov 2008, s. 19-33.
- MUŠINKA, M.: Prínos ukrajinskej a ruskej emigrácie pre výskum ľudovej kultúry Rusínov - Ukrajincov východného Slovenska. In: HARBULOŤOVÁ, Ľ., NACHAJOVÁ, M., BABOTOVÁ, Ľ. (eds): *Ruská a ukrajinská emigrácia na východnom Slovensku v rokoch 1919-1945*. Prešov, 2006, s. 25-41.
- MUŠINKA, M.: *Lycar voli. Žyttja i polityčno-gromads'ka dijaľnist' Stepana Kločuraka*. Užhorod, 1995. 283 s.
- MUŠINKA, M.: Spohady zabudnutoho ukrajins'koho jurysta ta etnografa. In: *Naukovyj zbyrnyk Muzeju ukrajins'koji kul'tury u Svydnyku*. 18, 1992, s. 181-198.
- MUŠINKA, M.: Volodymyr Sičyns'kyj i Prjašivščyna. In: *Dukl'a* 42, 1994, č.3, s. 35-49.
- MUŠINKA, M.: Misce Volodymyra Sičyns'koho v istoriji ukrajinskoji nauky ta kul'tury. (Do 100 – litija vid dnja narodžennja). In: *Naukovyj zbirnyk Muzeju ukrajins'koji kul'tury u Svydnyku*. 20, 1995, s. 49-68.
- MUŠINKA, M.: *Volodymyr Sičynskij i rusyny- Ukrajinci Schidnoji Slovaččyny*. Prjašiv, 1995. 120 s.
- MUŠINKA, M.: Ukrajinytyka Čecho- Slovaččyny mižvojenneho periodu. In: *Dukl'a* 39, 1991, č. 5-6, s. 28-34.
- NARIŽNIJ, S.: *Ukrajinska emihracija: Kulturna praca ukrajinskoji emihraciji miž svitovymi vojnami*. Praha, 1942.
- NAUMENKO, E.: Z žitia ukrajins'kych studentiv v Bratislavi pid čas peršoji ČSR (1920-1939). In: *Dukl'a*, 47, 1999, č. 4, s. 44-46.; č. 5-6, s. 51-55.
- NEVRLYJ, M.: Bratislava v ukrajins'kij svidomosti. In: *Dukl'a*, 47, 1999, č. 5-6, s. 56-60.
- NEVRLYJ, M.: UVU v čes'komu j jevropes'komu konteksti. In: *Dukl'a*. 45, 1997, č. 1, s. 18-23.

NEVRLY, M.: Zdadujučy I. Paňkevycha. In: *Dukľa* 40, 1992, č. 6, s. 44-47.; Nevidoma statja Ivana Pakevyča pro Mykolu Gnatyšaka (1902 – 1940). In: *Dukľa* 41, 1993, č. 1, s. 43-50.

NEVRLYJ, M.: Malaňuk i Bagrjanyj. Dvi koncepciji vyzvolennja Ukrajiny. In: *Dukľa*, 47, 1999, č. 1, s. 30-35.

NEVRLY, M.: Dvanadcat' lystiv D. Čyževs'kogo do E. Malanjuka. In: *Dukľa* 1995, č. 2, s. 45-52.

ŇACHAJOVÁ, M. (ed.): *Ukrajinská svobodná univerzita (1921-1996): vědecký sborník s konference, věnované 75. výročí založení univerzity: Praha 29.-30. listopadu 1996*. Praha: NK ČR - Slovanská knihovna, Ukrajinská svobodná univerzita v Mníchově, 1998. 161 s.

ŇACHAJOVÁ, M.: Po stopách fondov Ukrajinského múzea z Prahy. In: HARBULOVÁ, Ľ., ŇACHAJOVÁ, M., BABOTOVÁ, Ľ. (eds): *Ruská a ukrajinská emigrácia na východnom Slovensku v r. 1919 - 1945*. Prešov, 2006, s. 48-53.

ŇACHAJOVÁ, M.: *Tlače ruskej, ukrajinskej a bieloruskej emigrácie vo fondoch ŠVK v Prešove: bibliografia*. Prešov, 2007. 180 s.

ŇACHAJOVÁ, M.: Publikačná činnosť ukrajinských emigrantov v prešovských novinách Slovo národa. In: HARBULOVÁ, Ľ., ŇACHAJOVÁ, M., BABOTOVÁ, Ľ. (eds): *Osobnosti ruskej a ukrajinskej emigrácie na východnom Slovensku*. Prešov, 2008, s. 48-55.

ŇACHAJOVÁ, M.: Periodika ruskoj i ukrajinskoj emigraciji, izdavavšiesia na teritoriji Slovakiji. In: *Russkaja akcija pomošči v Českoslovakiji: istorija, značenie, nasledije*. Praha 2012, s. 89-96.

OGAR, E.: Ukrajinskoje Obščestvo ľubitelej knigi i jeho pečatnyj organ Knigoľub. In: *Russkaja, ukrajinskaja i belorusskaja emigracija v Českoslovakiji meždju dvumja mirovymi vojnami. Sbornik dokladov*. Praha, 1995, s. 890-899.

PAVLENKO, M.: Politika Československa k internovaným ukrajinským vojakom v rokoch 1919-1923. In: *Historický časopis*. roč. 47, 1999, č. 1, s. 56-69.

PELENSKA, O.: Ukrajinska Studija plastyčnych mystectv u Prazi. In: *Russkaja, ukrajinskaja i belorusskaja emigracija v Českoslovakijimeždju dvumja mirovymi vojnami. Rezul'taty i perspektivy issledovanij. Fondy Slavjanskoj biblioteki i pražskich archivov*. Praha, 1995, s. 796-800.

PELENS'KA, O.: *Ukrajins'kyj portret na tli Pragy. Ukrajins'ke mystec'ke seredovyšče v myžvojenniji Čecho-Slovaččyny*. New York – Praga, 2005. 224 s.

PETIŠKOVÁ, D. (ed.): *Muzeum osvobodzeneckého boje Ukrajiny: k 80. výročí založení: sborník příspěvku z konference (Praha 12.-14. října 2005)*. Praha: NK ČR - Slovanská knihovna, 2006. 304 s.

PETIŠKOVÁ, D. (ed.): *Ukrajinské výtvarné umění v meziválečném Československu: k 80. výročí založení Ukrajinského studia výtvarných umění v Praze*. Praha: NK ČR - Slovanská knihovna, 2005. 336 s.

PUŠKAR, L.: Chudožni tvory Kulecja, Vovka i Gromnyc'kogo u fondach Muzeju ukrajins'koji kul'tury u Svydnyku. In: HARBULOŤOVÁ, Ľ., ŇACHAJOVÁ, M., BABOTOVÁ, Ľ. (eds): *Osobnosti ruskej a ukrajinskej emigrácie na východnom Slovensku*. Prešov, 2008, s. 97-108.

PETIŠKOVÁ, D.: *Dmytro Antonovyč a ukrajinská uménoveda. (Výchází ke 130 výročí narození D. Antonovyče)*. Praha, 2009. 233 s.

RACHUNKOVÁ, Z., SOKOLOVÁ, F., ŠIŠKOVÁ, R. (red.): *Dmytro Čyževskij, osobnost a dilo: sborník příspěvků z mezinárodní konference pořádané Slovanskou knihovnou při NK ČR, Filozofickým ústavem AV ČR Slovanským ústavem AV ČR a Ústavem pro českou literaturu AV ČR 13.-15.června 2002 v Praze*. Praha, 2004, 485 s.

Russkaja akcija pomošči v Čechoslovakiji: istorija, značenijs, nasledije. Ed. L. Babka, I. Zolotarev. Praha, 2012.

Russkaja, ukrajinskaja i belorusskaja emigracija v Čechoslovakiji meždú dvumja mirovymi vojnami. Rezul'taty i perspektivy provedennych issledovanij. Fondy Slavianskoj biblioteki i pražských archivov. Praha 14. – 15. avgusta 1995. Sbornik dokladov. Sv. 1. Sv. 2. Praha: Slovanská knihovna, 1995

ROMAN, M.: Ukrajinskí emigranti na prešovských školách v období medzi dvoma vojnami. In: HARBULOŤOVÁ, Ľ., ŇACHAJOVÁ, M., BABOTOVÁ, Ľ. (eds): *Ruská a ukrajinská emigrácia na východnom Slovensku v rokoch 1919 - 1945*. Prešov, 2006, s. 68-88.

ROMAN, M., SMIŽANSKÁ, M.: Ukrajinskí učitelia emigranti na východnom Slovensku v medzivojnovom období. In: HARBULOŤOVÁ, Ľ., ŇACHAJOVÁ, M., BABOTOVÁ, Ľ. (eds): *Osobnosti ruskej a ukrajinskej emigrácie na východnom Slovensku*. Prešov, 2008, s. 34-41.

ROMAN, M.: Päť postáv ukrajinskej politickej emigrácie na Slovensku v medzivojnovom období. In: HARBULOŤOVÁ, Ľ. (red.): *Migrácia obyvateľov východnej Európy na územie Slovenska a Čiech (prvá polovica 20. storočia)*. Prešov, 2009, s. 215-222.

ROMAN, M.: Dmytro Čyževs'kyj i Slovaččyna. (Do 100- riččja vid dnja narodženijsa). In: *Dukl'a* 1994, č. 5, s. 42-45.

ROVENSKÝ, J., VÍTEK, P., HARBULOŤOVÁ, Ľ., VAJÓ J., ČECH, P., BERNADIČ, M.: *Ruskí a ukrajinskí lekáři v Česku a na Slovensku*. Bratislava, 2016. 75. s.

SERAPIONOVA, E. P.: *Rossijskaja emigracija v Čechoslovackoj respublike (20-je gody)*. Moskva, 1995.

SLÁDEK, Z.: Russkaja i ukrajinskaja emigracija v Čechoslovakiji. In: *Sovetskoje slavianovedenije*, 1991, č. 6.

SLÁDEK, Z.: O ruskej pomocnej akci. Tentokrát polemicky. In: VEBER, V. a kol.: *Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918-1945*. 3. Praha 1995.

SLÁDEK, Z., BĚLOŠEVSKÁ, L. (ed.): *Dokumenty k dějinám ruské a ukrajinské emigace v Československé republice (1918-1939)*. Praha, 1998.

SOPOLIGA, M.: K problematike zbierok Múzea odboja Ukrajiny v Prahe vyvezených do Prešova. In: HARBULOVÁ, Ľ., NACHAJOVÁ, M., BABOTOVÁ, Ľ. (eds.): *Ruská a ukrajinská emigrácia na východnom Slovensku v r. 1919 - 1945*. Prešov, 2006, s. 42-47.

ŠIMEČEK, Z.: Ruští a ukrajinští slavisté v meziválečném Československu. In: *Slovanský přehled*. 1993, č. 1.

TEJCHMANOVÁ, S.: Dokument o ukrajinské emigraci v meziválečném Československu. In: *Slovanský přehled*. 1992, č. 2, s. 184-195.

TEJCHMANOVÁ, S.: *Rusko v Československu. Bílá emigrace v ČSR 1917 – 1939*. Praha, 1993.

TEJCHMANOVÁ, S.: Politická činnost ruské a ukrajinské emigrace v Československu v letech 1920-1939. In: Veber, V. a kol.: *Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918-1945 (Sborník studií I.)* Praha 1993, s. 3-19.

TRENBIC'KYJ A.: Podilja i Prjašivščyna – vid Fedora Koriatoviča do Jevfimija Sicins'koho to Volodymyra Sičynskoho. In: *Dukľa* 51, 2003, č. 5, s. 65-76.

VACEK, J.: Institucionální základna ukrajinské emigrace v Československu v letech 1919-1945. In: *Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918-1945*. Sv. 1. Praha 1993. s. 35-45.

VACEK, J.: Interakce ruské a ukrajinské emigrace s českou a slovenskou vědou a kulturou v letech 1919-1945. In: Veber, V. a kol.: *Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918-1945. (Sborník studií 2.)* Praha, 1994, s. 1-40.

VACEK, J.: Vztahy pedagoga Ukrajinské svobodné university v Praze k české a slovenské vědecké a kulturní sféře. In: *Ukrajinská svobodná universita(1921 - 1996): vedecký sborník z konference věnované 75. výročí založení university*. Praha, 1998, s. 119-126.

VIDŇANSKYJ, S.: Ukrajinská emigrácia v medzivojnovom Česko-Slovensku. In: *Historický časopis*. 40, 1992, č. 3, s. 370-385.

VIDŇANSKYJ, S.: Ukrajinskaja emigracija v mežvojennoj Čechoslovakiji: rezul'taty i perspektivy naučnych issledovanij na Ukrajině. In.: *Russkaja, ukrajinskaja i belorusskaja emigracija v Čechoslovakiji meždu dvumja mirovymi vojnami. Rezul'taty i perspektivy provedennych issledovanij. Fondy Slavjanskoj biblioteky i pražskych archivov*. Praha, 1995, s. 141-153.

VEBER, V., SLÁDEK, Z., BUBENÍKOVÁ, M., HARBULOVÁ, Ľ.: *Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918-1945*. Seminář pro dějiny východní Evropy při Ústavu světových dějin FF UK v Praze. Praha, 1996.

VEBER, V. (ed.): *Ukrajina v současné české historiografii: k 70. narozeninám Vladimíra Hostičky*. Praha, 2000, 167 s.

ZILYNSKYJ, B.: *Ukrajinci v Čechách a na Moravě (1894) 1917 - 1945 (1994)*. Praha: X-EGEM, 1995. 128 s.

ZILNSKYJ, B.: Poznámky k vývoji ukrajinské emigrační literatury v ČSR. In: *Duchovní proudy ruské a ukrajinské emigrace v Československé republice 1919-1939. (Méně známe aspekty)*. Praha, 1999, s. 118-137.

Etnické zloženie a život minorít v Békešskej Čabe

Tünde Tušková, Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku, Békešská Čaba;
Katedra slovenského jazyka a literatúry Segedínskej univerzity, Segedín, Maďarsko,
tuskatunde@yahoo.co.uk

Alžbeta Uhrinová- Hornoková, Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku, Békešská Čaba,
Maďarsko, uhrinova@index.hu

TUŠKOVÁ, Tünde – UHRINOVÁ-HORNOKOVÁ, Alžbeta. Etnické zloženie a život minorít v Békešskej Čabe. In *Človek a spoločnosť* [Individual and Society], 2019, roč. 22, Supplement, s. 137-147. doi: <https://doi.org/10.31577/cas.2019.00.546>

Abstract:

In 2018 Békéscsaba celebrated the 300th anniversary of its re-establishment. The town was re-established in the first half of the 18th century by Slovak settlers, who until the end of the 19th century formed significant majority of the population. Later Békéscsaba gradually turned to a multinational and multicultural settlement, where besides the Hungarians also representatives of other nationalities live. Nowadays the social and cultural activities of the city are developed besides the Hungarians by Roma, Polish, German, Romanian and Slovak inhabitants. Slovaks, who have the richest traditions here, play the most important role in the city's life of all ethnic minorities. The aim of this study is to present the ethnic composition of Békéscsaba, the life of the Slovaks, as well as other nationalities in the city. The sources of the study include previous academic literature and monographies about Békéscsaba, as well as other materials, such as interviews from 2010/2018 and the reports of the minority self-governments. Based on the research findings we can state that Békéscsaba is a multinational and multicultural settlement even nowadays. The linguistic, cultural and economic potential of the ethnic minorities, along with their network, enriches the life of the city. Each ethnic minority considers important the protection and development of their language, the preservation of their traditions, culture and ethnic identity, as well as a peaceful co-habitation with each other and with the Hungarian majority. Majority of the city's inhabitants consider „being different“ a value and an advantage, even if many people in Békéscsaba/Hungary hold the attitude of indifference towards ethnic minorities.

Key words:

Békéscsaba/Békešská Čaba. Ethnic minorities. Germans. Poles. Roma. Romanians. Slovaks.

Úvod

Békešská Čaba oslavovala v roku 2018 300. výročie znovuzaloženia. Mesto kolonizovali v prvej polovici 18. storočia Slováci, ktorí tu tvorili do konca 19. storočia výraznú väčšinu. Neskôr došlo k rýchlemu pomadžarčovaniu mesta, a to dôsledkom prisťahovalectva, zmiešaných manželstiev a postupnej asimilácie. Békešská Čaba patrí v súčasnosti medzi jedno z najdôležitejších sídel v Maďarsku, v ktorom žijú obyvatelia slovenskej národnosti. Slováci sú minoritou, ktorá tu má najbohatšie tradície a v živote župného mesta zohráva najdôležitejšiu úlohu. V súčasnosti sa Békešská Čaba premenila na viacnárodnostné sídlo, v ktorom okrem

Maďarov žijú predstavitelia všetkých, v Maďarsku uznávaných, trinástich národností. Organizovanú verejnú spoločenskú a kultúrnu činnosť vyvíjajú Rómovia, Poliaci, Nemci, Rumuni a Slováci. Cieľom tejto štúdie je predstaviť etnické zloženie a život békeščabianskych Slovákov ako aj ostatných národností.

História vývinu etnickej rôznorodosti

Prvá písomná zmienka o Čabe ako o sídle sa nachádza v pápežskom spise desiatkov z roku 1332. Archeologické nálezy v rámci hraníc mesta však jednoznačne poukazujú na to, že tento priestor bol osídlený dávno pred príchodom Maďarov. Tí sa v priestore Kerešov začali usadzovať koncom 9. storočia. Slováci žijú na území dnešného Maďarska od konca 17. storočia. Hromadné osídľovanie spadá do obdobia po vyhnaní Turkov (1711 – 1740). Slováci z hornouhorských stolíc si tu našli nový domov v nádeji na lepší život a v príslube praktizovania slobodného vierovyznania. V časoch protitureckých bojov koncom 17. storočia sa aj tento priestor vyludnil, obyvateľstvo utieklo, vidiek sa premenil na divočinu, sídlo aj župa zanikli. Békešská Čaba sa stala v Békešskej župe prvým Slovákom osídleným sídlom, ktoré spadalo pod panstvo v Gyule. To sa do roku 1718 pomaly zaplňalo, i napriek stratám, ktoré spôsobila migrácia obyvateľstva. Ako prví sem prišli Slováci z Novohradskej, Zvolenskej a Hontianskej stolice, ako aj z Malohontu. V 18. storočí sa tu usídlili utečenci, celkovo až z 24 hornouhorských stolíc. Na znovuosídľovaní tejto oblasti mali veľký podiel aj tzv. impopulátori. Prvými dobrovoľnými organizátormi príchodu novousadlíkov pred rokom 1720 boli poddaní Duna, Valent a Sekerka. Od roku 1720 sa tejto organizačnej práce z poverenia zemepána Jána Juraja Harruckerna ujal Miklós Thúröczy, ktorý bol hospodárom na jeho majetkoch. Békešskú Čabu osídľovali spočiatku evanjelici a.v., a tak je zrod evanjelickej cirkvi zhodný s dátumom založenia mesta. Za pamätný rok sa všeobecne prijíma rok 1718. Katolíci sa v tomto priestore objavili až o 30 rokov neskôr. Usídľovanie katolíckych Slovákov začalo rokom 1740 a vo väčšom počte prišli katolíci do Čaby medzi rokmi 1746 – 1747 (Haan, 1991; Gomboš, 2008; Kmeť, 2010, 2012)

Po slovenských evanjelikoch a katolíkoch sa v Čabe objavili aj gréckokatolíci byzantského obradu, ktorí sem prišli z Rumunska. Vo väčšom počte prichádzali hlavne po roku 1816, po veľkom hladomore. Väčšia časť z nich rýchlo splynula z tunajším slovenským a neskôr maďarským väčšinovým spoločenstvom. Gréckokatolícka cirkev byzantského obradu v Békešskej Čabe je typickou národnostnou cirkvou. Jej prvými členmi boli grécki obchodníci, o ktorých máme údaje od roku 1769. Neskôr prišli rodiny z juhu – Srbi, Bulhari, a zo severu Rusíni. Väčšinu v cirkvi tvoria aj tak Rumuni, ktorí sem prišli po roku 1800. Najskôr iba ojedinele ako bíteři, neskôr v dôsledku povodní a iných prírodných katastrof, ktoré ich obrali o živobytie. Hromadne sem prichádzali celé rodiny hlavne po období hladomoru v roku 1816. Ich cirkev bola založená v rokoch 1820/1821.

Reformované maďarské obyvateľstvo z okolia Čaby, ktoré sa postupne usídľovalo v meste, bolo sprvoti pohltené a asimilované slovenským obyvateľstvom a evanjelickou cirkvou. Po čase, keď jeho počet vzrástol, si v Békešskej Čabe v roku 1907 založili vlastnú cirkev. Békeščabianska reformovaná cirkev je s najväčšou pravdepodobnosťou dedičkou reformovaného spoločenstva, ktoré zaniklo v pôvodnej Čabe v čase bojov koncom 17. a začiatkom 18. storočia. O tejto cirkvi, farároch a cirkevnom živote nemáme dôveryhodné správy. Medzi rokmi 1720 – 1907 reformovaná kresťanská cirkev v Békešskej Čabe neexistovala. V náraste počtu členov reformovanej cirkvi zohrala významnú úlohu povojnová mierová zmluva z Trianonu, po ktorej sa v meste usadili utečenci zo Sedmohradska, severného Zátisia a Banátu.

V 19. storočí sa v meste vytvorila početnejšia, väčšinou nemecky hovoriaca, židovská vrstva obchodníkov a priemyselníkov. Z vrstvy, ktorá zohrávala dovedy v spoločenskom, hospodárskom a kultúrnom živote Békešskej Čaby veľmi dôležitú úlohu, sa po druhej svetovej vojne vrátilo do mesta necelých 20 %. Väčšina z 2000 miestnych Židov, ktorých v roku 1944 naložili do vagónov a odviezli do koncentračného tábora Auschwitz, zahynula v krátkom čase v plynových komorách (Jankovich B., Erdmann eds., 1991).

O ostatných národnostiach žijúcich v meste, medzi inými ani o Poliakoch, nenachádzame v historických štúdiách a monografiách mesta žiadnu zmienku. Aj o Nemcoch a Rómoch máme údaje iba zo sčítania obyvateľstva. Predstavitelia poľskej a rómskej národnosti však disponujú údajmi a poznatkami zo svojej minulosti a Poliaci venovali tejto téme dokonca aj jednu publikáciu pod názvom Márton Havasi: *Lengyel gyökerek, viszonyok és helyzetek Békésben* (Poľské korene v Békéši – stav a vzťahy, b. r.). Prví Poliaci prišli do viacerých sídel Békešskej župy a do Békešskej Čaby v 18. – 19. storočí. V župe aj meste žije niekoľko rodín, ktoré sem utiekli z Poľska počas 2. svetovej vojny. Nasledujúca skupina sa tu usadila v 80. rokoch minulého storočia, v čase politickej a hospodárskej krízy v Poľsku a uzavreli tu zmiešané manželstvá. Rómovia žijú v Békešskej Čabe od 18. storočia. Počiatočné málo početné rómske spoločenstvo, ktoré tvorilo iba 10 – 15 rodín, sa veľmi rýchlo rozrástlo aj vďaka prisťahovalectvu Rómov z okolitých sídel. O Nemcoch máme údaje od polovice 19. storočia. Békešská Čaba sa takýmto spôsobom postupne stala viacnárodnostným sídlom, kde pôsobí viacero cirkví a takou zostáva s istými odchýlkami do dnešných dní.

Znovuzaloženú Čabu premenili Slováci počas jedného storočia na najväčšie dynamicky sa rozvíjajúce sídlo celej župy. Slováci do konca 1. svetovej vojny žili v Karpatskej kotline v jednej krajine. Po rozpade spoločného štátu sa ocitli vo viacerých krajinách a časť z nich sa medziiným stala aj občanmi Maďarska. Počas histórie prešli Slováci viacerými traumami, medzi ktoré patrila popri skrytej alebo otvorenej maďarizácii aj výmena obyvateľstva v rokoch 1946/47. Počas nej opustilo Maďarsko okolo 60 tisíc Slovákov. Podľa niektorých prameňov odišlo z Békešskej Čaby 7 408 osôb, iné pramene uvádzajú až 11 743 osôb, ktoré patrili zväčša medzi najuvedomelejšiu časť tu žijúcej slovenskej národnosti (Kugler, Gombos, 2008).

Etnické a demografické pomery

Prvé sčítanie obyvateľstva v krajine nariadil Jozef II. Dovedy bolo obyvateľstvo spísané iba na základe majetku, daňových súpisov a spísaní boli len dospelí muži. V 18. storočí sa už uskutočnili sčítania, ale presné a odborné sčítanie sa opäť realizovalo až v období absolutizmu. Vykonala ho rakúska vláda v roku 1857. Aj prvé údaje o obyvateľstve Čaby pochádzajú z tohto obdobia (pozri tabuľku 1).

Tabuľka 1: Čabianske údaje zo sčítania obyvateľstva v roku 1857 na základe materinského jazyka

	Maďari	Nemci	Slováci	Rumuni	Rómovia	Židia	celkový počet
počet osôb	4 856	50	20 671	501	201	456	26 705
%	18,50	0,16	77,20	2,07	0,75	1,60	100

Zdroj: CHLEBNICKÝ, Ján (Ed.). *Čabianska čítanka/Csabai olvasókönyv*. Békešská Čaba: Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku, 1996, s. 117.)

Podľa údajov zo sčítania ľudu z roku 2011 patrí v krajine k niektorej národnosti 6,5 % obyvateľstva (644 524 obyvateľov). V porovnaní s rokom 2001 (3,2 %; 314 524 obyvateľov) ide o 145,6 % nárast. Vedúci predstavitelia národností, celoštátnych samospráv a civilných

organizácií¹ však nepovažujú tieto údaje za objektívne a prijímajú ich s rezervou. Podľa ich mienky žije v Maďarsku oveľa vyšší počet obyvateľov inej než maďarskej národnosti, ale mnohí sa ku svojej národnosti nehlásia. Deje sa tak z viacerých príčin (traumy z nedávnej minulosti, predsudky, strach, štátna politika, politika susedných štátov atď.), ich rozbor by mohol byť predmetom inej samostatnej práce.

Počet obyvateľov slovenskej národnosti vykazuje medzi rokmi 1980 a 2011 progresívny rast. Pokiaľ v roku 1980 sa k slovenskej národnosti hlásilo 9101 osôb, tak v roku 2001 to bolo 17 693 a v roku 2011 to už bolo 29 647 osôb. Z komplexných údajov sčítania z roku 2011 napriek tomu vyplýva, že celkový počet Slovákov v Maďarsku (35 208 osôb) vykazuje úbytok. V porovnaní s údajmi sčítania z roku 2001 ide o 89,7 % pokles, čo je výsledok ukazovateľov na základe prihlásenia sa k materinskému jazyku a používania jazyka. V roku 2001 bol počet obyvateľov so slovenským materinským jazykom 11 817 osôb, v roku 2011 9 888 osôb; a slovenský jazyk v rodinnom alebo priateľskom kruhu používalo v roku 2001 18 057 osôb, v roku 2011 16 266 osôb. V prípade Slovákov v Maďarsku sa príslušnosť k národnosti nezhoduje s priznaním k materinskému jazyku, vzájomne sa neprekrývajú. Z posledných štyroch sčítaní vyplýva, že pokiaľ sa počet prihlásených k slovenskej národnosti zvyšuje, počet tých, čo uvádzajú slovenčinu ako materinský jazyk, ubúda. Podľa údajov zo sčítania obyvateľstva žilo v Maďarsku v roku 2011 35 641 Rumunov, 315 583 Rómov, 7 001 Poliakov a 185 696 Nemcov. V porovnaní so Slovákami sa počet osôb u niektorých národností oproti predchádzajúcemu sčítaniu zvýšil.

Slováci v Békešskej Čabe si napriek tomu, že sa ich počet v priebehu 300-ročnej existencie drasticky znížil, podobne ako ostatné národnosti, do dnešných dní zachovali svoje duchovné, kultúrne a materiálne dedičstvo, jazyk a tradície (pozri k tomu Kmeť, Tušková, Uhrinová et al., 2018).

O stave národnostného obyvateľstva v meste existuje viacero meraní, ktoré obsahujú množstvo nepresností: sčítanie ľudu (pozri tabuľku 2), odhadované údaje, počet odovzdaných hlasov pri voľbách do národnostných samospráv, počet registrovaných na volebných listinách, ktoré sa robí od roku 2006.

Tabuľka 2: Údaje zo sčítania ľudu v roku 2011 o počte národností v Békešskej Čabe²

Maďari	Rómovia	Poliaci	Nemci	Rumuni	Srbi	Slováci	Ukrajinci	Národnosti spolu	Celkový počet obyvateľov
52 700	441	68	387	396	54	2 513	55	4 021	57 318/ 62 050

Zdroj: 2011. évi Népszámlálás. 9. Nemzetiségi adatok. Szlovák. Ed. Gábor CSORDÁS. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal (Štatistický úrad), 2014, s. 136-147.

Podľa odhadov³ tvoria v súčasnosti z mestského obyvateľstva Békešskej Čaby 1/3 Slováci, ktorí majúci slovenský pôvod aspoň z jednej vetvy po starých rodičoch. Rómov je 2 – 3 tisíc, Rumunov okolo tisíc, Nemcov je viac ako 500 a Poliakov je okolo 100.

¹ Zdôrazňovali to viackrát po vyhodnotení výsledkov *Sčítania ľudu v r.2011* slovne na rôznych podujatiach a písomne v tlači (osobná skúsenosť autoriek príspevku).

² Z tých národností, ktoré nedisponujú vlastnou samosprávou, sú v tabuľke uvedené iba tie, ktorých počet je vyšší ako 50.

³ Údaje poskytli vedúci národnostných samospráv mesta Békešská Čaba.

Národnostné inštitúcie v Békešskej Čabe

Obdobie spoločenských zmien prinieslo veľký obrat aj do života národností. Aktivita národností, ktoré boli pod asimilačným tlakom a pred výmenou jazyka, sa koncom 80. rokov viditeľne zvýšila. Poliaci, Rómovia, Rumuni a Slováci si začali v meste rad radom zakladať svoje civilné organizácie, inštitúcie a neskôr aj samosprávy. Slovenská, rumunská a rómska samospráva funguje od roku 1994, poľská od roku 2002 a od roku 2014 vyvíja činnosť aj nemecká samospráva.

V ďalšej časti práce predstavíme tie inštitúcie: školy, cirkev, kultúrne, vedecké a civilné organizácie, ktoré majú z hľadiska národnostného života rozhodujúcu úlohu.

Školy

Rozhodujúcu úlohu pri zachovaní národnostného povedomia zohrávajú popri rodine pedagógovia a vzdelávacie inštitúcie. Žiaci z národnostného prostredia sa v škole stretávajú s takými formami národného povedomia, ktoré im neskôr v dospelosti pomáhajú v uvedomovaní si svojho postavenia, svojho vzťahu k národnostnej kultúre a jazyku. Nakoľko rodina vo väčšine prípadov už nie je schopná ďalej odovzdávať svojim deťom jazykové a kultúrne dedičstvo, preberá túto úlohu a zodpovednosť škola. V Békešskej Čabe majú národnostnú/jazykovú výučbu, poľská, nemecká, rumunská a slovenská národnosť.

Jednou z najstarších, najvýznamnejšou a najväčšími tradíciami disponujúcou vzdelávacou inštitúciou v meste je Slovenské gymnázium, základná škola, materská škola a kolégium. V oblasti vzdelávania a odovzdávania kultúrneho dedičstva má táto školská inštitúcia celoštátny význam. V roku 2019 oslávi 70. výročie svojho založenia. História slovenského vzdelávania v Maďarsku, a tým aj v Békešskej Čabe, však siaha až do 18. storočia, čiže do čias migrácie. Slovenskí novousadlíci si so sebou priniesli kňaza aj učiteľa a v krátkom čase si postavili školu aj kostol. Prvú evanjelickú školu si Slováci v Čabe vybudovali z blata a prútia hneď po svojom príchode, teda už v roku 1718. Prvá katolícka škola vznikla v roku 1756. Békeščabianska slovenská škola je dvojazyčná inštitúcia, v ktorej sa humanitné predmety vyučujú v slovenskom jazyku a prírodovedné v maďarskom jazyku. Od roku 2005 je jej prevádzkovateľom Celoštátna slovenská samospráva v Maďarsku. Jedným z ukazovateľov dobrej práce školy je aj úspešnosť ďalšieho štúdia. Z absolventov základnej školy 70 % pokračuje v štúdiu na slovenskom gymnáziu a z maturantov sa viac ako 2/3 dostávajú na vybrané vysoké školy a univerzity v Maďarsku, resp. na Slovensku.

Od svojho vzniku venuje inštitúcia zvýšenú pozornosť popri osvojovaní si slovenského jazyka udržiavaniu a rozvoju národných tradícií a slovenskej kultúry. V škole sú/boli krúžky – divadelný, ľudového umenia, tanečný, mandolínový, citarový atď. Pravidelne sú organizované výlety a pobyty v rôznych táboroch na Slovensku, kde si deti môžu v živom slovenskom jazykovom prostredí overiť a zdokonaľiť svoje jazykové znalosti, získať novú, modernú slovnú zásobu a popritom spoznávať prírodné krásy Slovenska a jeho kultúrne pamiatky.

Od roku 1989 pracujú v škole hostujúci učitelia zo Slovenska. Mnohí pedagógovia sú autormi učebníc. Úspešná je aj vydavateľská činnosť inštitúcie, popri ročenke školy vydala viacero publikácií. Pedagógovia školy založili odborný metodický časopis *Slovenčinár*, ktorý je jedinou odbornou publikáciou v slovenskom jazyku vydávanou mimo územia Slovenska a ktorý v súčasnosti nadobudol medzinárodný, dolnozemský charakter. (Lásik, 2009)

S výučbou slovenského jazyka a predškolskou národnostnou výchovou sa v Békešskej Čabe okrem slovenskej školy stretneme ešte na jednej základnej škole a v troch materských školách. Okrem osvojovania si základov slovenského jazyka sa v nich deti zoznamujú aj so slovenskou kultúrou a tradíciami. Od roku 1993 sa mohli študenti na békeščabianskej vysokej škole hlásiť aj na samostatný odbor štúdia slovenský národnostný učiteľ pre prvý stupeň, na slovenčinu sa

mohli do roku 2003 prihlásiť aj študenti iných odborov. Táto možnosť štúdia slovenčiny v dôsledku integračných procesov v systéme vysokých škôl v Békešskej Čabe v roku 2003 zanikla. V meste sú populárne rôzne slovenské jazykové kurzy.

Rumunská škola v Békešskej Čabe neexistuje. Podľa Rumunov na vznik takejto školy v meste neboli požiadavky, a tak nebol ani dôvod na jej založenie. Centrom Rumunov v Maďarsku je totiž neďaleká Gyula, vzdialená od Békešskej Čaby necelých 20 km, kde existuje rumunská základná škola i gymnázium. Deti z Békešskej Čaby však navštevujú túto školu len ojedinele. V 30. rokoch 19. storočia mali Rumuni pri gréckokatolíckej cirkvi jednotriedku, v ktorej bol vyučovacím jazykom rumunský a maďarský jazyk. Donedávna si mohli študenti v Békešskej Čabe osvojiť rumunský jazyk fakultatívnou formou iba na jednej strednej odbornej škole. Túto možnosť využívali v prvom rade budúci colníci, pohraničníci a strážcovia verejného poriadku. Vďaka blízkosti Rumunska, dynamickému rastu rumunsko-maďarských obchodných vzťahov a cezhraničnej hospodárskej spolupráce sa rumunský jazyk vyučuje v meste aj na niektorých jazykových školách.

Výučba poľského jazyka a národopisu sa v Békešskej Čabe začala v roku 1997. Medzi rokmi 2004 – 2014 vyvíjala v meste činnosť aj poľská jazyková škola. Žiaci mali týždenne 4 hodiny, dostávali známky aj vysvedčenie a mohli z poľského jazyka aj maturovať. Ročne ju navštevovalo okolo 15 – 20 študentov. Niektorí z nich pokračovali v štúdiu poľštiny na vysokých školách.

Rómskej samospráve sa do dnešných dní nepodarilo v Békešskej Čabe zaviesť výučbu rómskeho jazyka ani na jednej škole. Na jeho zavedenie neboli podľa vedúcich predstaviteľov rómskej samosprávy pripravení ani prevádzkovatelia, ani školy v meste. V záujme zachovania rómskeho jazyka a kultúry organizuje menšinová samospráva v Békešskej Čabe pre rómske deti pravidelné bezplatné letné tábory. V roku 1993 založila samospráva nadáciu s cieľom pomáhať rómskym deťom v štúdiu a v integrácii do spoločnosti. „*Nadácia pre cigáncence*“ materiálne podporuje v štúdiu žiakov základných a stredných škôl, ako aj vysokoškolákov rómskeho pôvodu. O rómske jazykové kurzy je v meste oddávna záujem v prvom rade pre získanie jazykovej skúšky potrebnej na získanie vysokoškolského diplomu.

Nemecká samospráva považuje podporu výučby nemeckého jazyka za veľmi dôležitú. Záujemcovia o nemecký jazyk si ho môžu osvojiť v rade základných a stredných škôl pôsobiacich v meste, ako aj vo viacerých jazykových kurzoch.

Cirkev

Úloha cirkvi v zachovaní jazyka a národnej príslušnosti je nespochybniteľná. V Békešskej Čabe sa podarilo do dnešných dní udržať niekoľko prvkov národnej cirkevnej kultúry. Popri maďarských bohoslužbách existujú pravidelné slovenské bohoslužby, ako aj omše v rumunskom jazyku. Evanjelické cirkevné spoločenstvo zabezpečuje pre veriacich slovenský cirkevný život od svojho založenia v rokoch 1717/18. Počet bohoslužieb, ktoré sa takmer sto rokov vykonávali výlučne v slovenskom jazyku, sa postupne znižuje. V súčasnosti sa v Békešskej Čabe konajú slovenské bohoslužby vo Veľkom, príp. Malom evanjelickom kostole každú nedeľu a vo sviatočných dňoch, kým v pondelok bývajú pobožnosti v malej cirkevnej miestnosti. Cirkevná obec mimo centra mesta – vo Viniciach (v Jamine), tiež zabezpečuje nedeľné slovenské bohoslužby, no veriaci uprednostňujú radšej Večeru Pánovu. Na bohoslužbách aj Večeri sa však zúčastňuje čím ďalej tým menej ľudí. Donedávna sa aj v katolíckom kostole každú poslednú nedeľu v mesiaci konali sväté omše v slovenskom jazyku. Príležitostne sa tu konali pre veriacich sväté omše aj v poľskom jazyku. Rumunskú

gréckokatolícku cirkev byzantského obradu založili v roku 1820/21. Kostol, ktorý bol postavený v roku 1837, bol obnovený v polovici 90. rokov minulého storočia aj s výdatnou pomocou békeščabianskeho spolku Rumunov. V roku 1995 bol znovu vysvätený a od tých čias sa v ňom konajú každú nedeľu sväte omše v rumunskom jazyku, na ktorých sa zúčastňuje približne 50 – 60 ľudí. Pri sviatočných príležitostiach je tento počet ešte vyšší.

Nové inštitúcie

Prvoradú úlohu v zachovávaní a rozvoji národnej kultúry majú klasické, tradičné národnostné inštitúcie, ako škola, cirkev a rodina. Napriek tomu, že ich úloha je nenahraditeľná, národné spoločenstvo potrebuje aj ďalšie iné inštitúcie, ktoré ich vplyv posilňujú z viacerých strán.

Slovenská národnosť má v Békešskej Čabe vybudovanú celú sieť takýchto inštitúcií. Mnohé z tých, ktoré pôsobia v meste, majú celoštátny význam (Divičanová, 2004, s. 21-31). Okrem spomínaného gymnázia pôsobí pri Celoštátnej slovenskej samospráve v Maďarsku so sídlom v Békešskej Čabe Slovenské pedagogické metodické centrum a z iniciatívy občanov mesta aj Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku. V Békešskej Čabe má sídlo i Organizácia slovenskej mládeže v Maďarsku. Slovenská samospráva prebrala ako jedna z prvých prevádzku a starostlivosť o Slovenský oblastný/pamätný dom. V roku 1990 bola založená Čabianska organizácia Slovákov, ktorá má vyše dvesto členov. V roku 1996 bol odovzdaný Dom slovenskej kultúry. Od roku 1991 sa znovu vydáva *Čabiansky kalendár* (Tušková, 2012) a od roku 1998 aj slovenské noviny *Čabän* (dlho ako mesačník, v súčasnosti vychádza štvrťročne). Obidve periodiká sú kronikou Slovákov Békešskej Čaby a okolia a hrdo sa hlásia k ochrane čabianskeho slovenského nárečia. Aj preto býva časť článkov písaná v tomto nárečí.

Organizácia békeščabianskych Rumunov má 40 členov a okrem ortodoxného kostola nemajú inú vlastnú inštitúciu. Rumunskú kultúru, napr. hudbu, spev, tanec, si strážia a rozvíjajú na základe dohôd, ktoré uzatvárajú s kultúrnymi inštitúciami a umeleckými súborami mesta. Poliaci založili v roku 2000 kultúrny spolok, ktorý má okolo 150 členov, Poliakov aj Maďarov. Pri poľskej samospráve, ktorá disponuje vlastným sídlom, vyvíja činnosť Chopinov spevácky zbor. Nemci založili Kultúrny spolok Adolfa Starka (Uhrinová, 2018).

Používanie jazyka

V békeščabianskej evanjelickej cirkvi sa vyše 100 rokov, od roku 1717, počas bohoslužieb, pri cirkevných obradoch a v cirkevnej škole požívala ako vyučovací jazyk biblická čeština. Z rokovaní na presbyteriáte alebo obecnom dome sa viedli zápisnice v biblickej češtine, do ktorej postupne primiešavali prvky slovenského nárečia. Národnosti, ktoré dnes žijú v Békešskej Čabe používajú svoj materinský jazyk čoraz zriedkavejšie. Vo väčšine jazykových situácií dominuje maďarský jazyk. Rómovia používajú svoj jazyk výlučne medzi sebou, v rodine, kruhu priateľov, s ktorými v ňom komunikujú aj na verejnosti. Poľské mamičky sa snažia naučiť svoje deti po poľsky. Po poľsky sa komunikuje ešte na poľských podujatiach. Tieto programy sú aj oficiálne dvojazyčné. Dvojazyčná poľsko-maďarská je aj ich webová stránka, podobne bývajú dvojazyčné aj pozvánky na poľské podujatia. Publikácie sú zväčša v maďarskom jazyku, ale v každom prípade obsahujú poľské resumé. S rumunským jazykom sa okrem kostola stretávame na trhu. Veľa predávajúcich sa z ekonomických dôvodov naučilo viacero rumunských slov a výrazov, ktoré sú potrebné pri obchodnej činnosti. Rumunský jazyk sa dostáva do úzadia aj v rodinách zväčša z dôvodu zmiešaných manželstiev. Tento proces sa odohráva aj v spoločenskej sfére.

Čabianski Slováci často rozosmiali sami seba aj Maďarov tým, že do svojej reči primiešavali maďarské slová, ktoré skloňovali podľa slovenského pravopisu. Výstižným príkladom takéhoto zmiešaného jazyka je ukážka z veršov čabianskeho ľudového básnika Jána Gerčiho.

„Kéz csókolom Mancika!
Ako, že sa máte?
Kcem vás elkisérovať’...
Megengedujete?

-Igen!...ač sa ván takee
So mňou fáradovať’-
Možte ma hin k hazáig
Ta elkisérovať’.“

Používanie slovenského jazyka v Békešskej Čabe má v súčasnosti tri formy. Najrozšírenejšou formou je nárečie, ktoré používajú predovšetkým starší ľudia. Potom nasleduje spisovná slovenčina, ktorú používajú jazykovo vzdelaní a mladšia generácia. Používala ju aj katolícka cirkev pri svätých omšiach. Evanjelická cirkev používa popri nárečí a spisovnej slovenčine aj archaickú biblickú češtinu. V súčasnosti je spisovná slovenčina, resp. jej hovorená podoba jazykom slovenskej inteligencie, používa sa v škole na vyučovacích hodinách, na rôznych slovenských kultúrnych podujatiach. V poslednom období ja čoraz častejšie prítomná aj na politicko-spoločenských, vedeckých a propagačných národnostných programoch. Popritom sa slovenský jazyk ešte celkom nestratil ani v rodinách, aj keď jeho používanie je z generácie na generáciu stále menšie a menšie. Pozornosť si zasluhuje tendencia, ktorú vidieť u strednej a mladšej generácie, podľa ktorej sa stále viacerí snažia odovzdať svojim deťom (nostalgia, citová väzba, nárast trhovej hodnoty viacjazyčnosti) jazykové a kultúrne dedičstvo.

Slovenské nárečia, slovenský jazyk v Maďarsku skúmali/skúmajú mnohí jazykovedci, Výskumný ústav Slovákov od svojho založenia pokladá za svoju dôležitú úlohu výskumy v oblasti jazyka (pozri k tomu napr. Divičanová, 2004; Uhrinová, 2008, 2011; Žiláková, 2004a, 2004b). Treba spomenúť ešte práce, Márie Homišinovej, ktorá vo svojich sociologických výskumoch o slovenskej inteligencii (2003), rodine (2006) a o poslancoch slovenských samospráv v Maďarsku (v spoluautorstve s Ondrejovičom a Uhrinovou, 2013) venuje mimoriadnu pozornosť aj jazykovej komunikácii zo sociolingvistického aspektu. Používaním jazyka mládeže sa zaoberali Tünde Tušková (2016), Alžbeta Uhrinová (2017) a novšie autorský kolektív: Mária Homišinová, Jozef Výrost a Mária Ďurkovská (2018).

Viditeľný multikulturalizmus

Turisti alebo hostia, ktorí zavítajú do Békešskej Čaby, nevedia na prvý pohľad zistiť, že zavítali do viacnárodnostného mesta, v ktorom okrem Maďarov žijú aj príslušníci ostatných 13 národností. Slovenských názvov či nápisov je však niekoľko, napr. dvojazyčná slovensko-maďarská je zelená tabuľa s názvom mesta. Priamo v meste sú slovensky pomenované viaceré ulice a inštitúcie. Nápis na starých náhrobných kameňoch sú tiež slovenské a mnoho pamätných tabúl na počesť slovenských dejateľov alebo na pamiatku významných udalostí je dvojazyčných. V meste sa nachádza ešte jedna dvojazyčná maďarsko-poľská tabuľa a jedna v rumunskom jazyku. Webová stránka mesta je iba v maďarskom, anglickom a nemeckom jazyku. Stránky a informácie o národnostiach sa ťažko vyhľadávajú (nakolko na úvodnej webovej stránke samosprávy nefiguruje) a okrem Slovákov podávajú informácie o sebe iba v maďarskom jazyku. Skoršie vydané publikácie o meste sú väčšinou viacjazyčné. Popri maďarskom, anglickom, nemeckom jazyku má v nich mesto aj slovenčina a rumunský jazyk. Viacjazyčné nápisy sú bezpochyby potrebné, nakolko okrem praktických cieľov a viditeľného poukázania na multikulturalizmus majú pre národnosti žijúce v danom sídle aj symbolický odkaz. Tu žijúcim národnostným kolektívom, ako aj väčšinovému obyvateľstvu odkazujú, že daná národnosť tu stále žije, že svoj jazyk a kultúru považuje za hodnotu nielen ona sama, ale že ju potrebuje a uznáva aj väčšinový maďarský národ (Tušková, Uhrinová, 2018).

Záver

Na záver môžeme skonštatovať, že Békešská Čaba je aj v dnešných dňoch viacnárodnostným, multikulturálnym sídlom. Jazykový, kultúrny a hospodársky potenciál Rómov, Poliakov, Nemcov, Rumunov a Slovákov a systém ich vzťahov spestrujú a obohacujú život mesta. Vedúci všetkých národností a mnohí ich členovia považujú za dôležité ochranu a rozvoj svojho jazyka, zachovanie tradícií, kultúry a svojej národnej identity, ako aj harmonické spolunažívanie medzi sebou navzájom, a samozrejme aj s maďarskou majoritou. Väčšina maďarských obyvateľov mesta považuje odlišnosť za hodnotu a prínos, aj keď mnohí majú k národnostiam ľahostajný, nezaujímavý prístup. Békešská Čaba je dobrým príkladom toho, ako môžu národnostiam pomôcť v ich rozvoji správne politické rozhodnutia, čiže tzv. pozitívna diskriminácia. Úprimný a tolerantný záujem väčšinovej spoločnosti a médií totiž môže vytvoriť pre národnosti spolu s ich aktívnou snahou a zodpovedným prístupom tie najlepšie podmienky pre ich rozvoj, pre zachovanie multikulturalizmu. Už zakladateľ štátu kráľ Štefan, ktorému mesto prednedávnom odhalilo sochu na rovnomennom námestí vo svojom *Poučení synovi Imrichovi*, ale aj ostatným generáciám ako prvý upozorňuje na to, že: „*Krajina jedných zvykov a jazyka je slabá a krehká.*“

Literatúra:

Békéscsabai 2011. évi népszámlálási adatok. [cit 12.01.2019]. Dostupné na internete:
<http://mtatkki.ogyk.hu/nepszamlalas_adatok.php?ev=2011&ev2=&megye=&telepules=1220&kod=&nemzetiseg=&felekezet=&tipus=mind&keyword=&page=50>

2011. évi Népszámlálás. 9. Nemzetiségi adatok. Szlovák. Ed. Gábor CSORDÁS. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 2014, s. 136-147.

DIVIČANOVÁ, Anna. Ambivalentné hodnoty slovenského jazyka v Maďarsku v stredoeurópskom kontexte. In UHRINOVÁ, Alžbeta – ŽILÁKOVÁ, Mária (Eds.). *Slovenčina v menšinovom prostredí*. Békešská Čaba, 16. – 17. októbra 2003. Békešská Čaba : VÚSM, 2004, s. 21-31.

GERČI, Ján. Kéz csókolom Mancika! In Gyula DEDINSZKY: A szlovák betű útja Békéscsabán / Cesta slovenskej litery na Čabe. Békéscsaba : Békés Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának Tudományos Koordinációs Szakbizottsága, 1987, s. 22-23.

GOMBOŠ, Ján. *Slováci v južnej časti Dolnej zeme (Od konca 17. do konca 18. storočia)*. Výber z prameňov. / *Szlovákok a Dél-Alföldön (A 17. század végétől a 18. század végéig)*. Forrásválogatás. Békešská Čaba : VÚSM, 2008.

HAAN, Ľudovít. *Pametnosti Békeš-Čabánske / Pamätnosti békész-čabianske*. Prepis do súčasnej slovenčiny, vysvetlivky a doslov M. Kmeť. Békešská Čaba: Zväz Slovákov v Maďarsku – Slovenské gymnázium všeobecná škola a kolégium, 1991.

HAVASI, Márton. *Lengyel gyökerek, viszonyok és helyzetek Békésben*. Békéscsaba : Magyar-Lengyel Baráti Kulturális Egyesület, b. r.

HOMIŠINOVÁ, Mária. *Slovenská inteligencia v Maďarsku v zrkadle sociologického výskumu*. Békešská Čaba : VÚSM, 2003.

HOMIŠINOVÁ, Mária: *Etnická rodina Slovákov, Chorvátov a Bulharov žijúcich v Maďarsku*. Békešská Čaba: VÚSM, 2006.

HOMIŠINOVÁ, Mária – ONDREJOVIČ, Slavomír – UHRINOVÁ, Alžbeta. *Poslanci slovenských národnostných samospráv v Maďarsku v reflexii sociolingvistického výskumu*. (výsledky dvoch volebných období 2002 – 2010). Békešská Čaba : VÚSM, 2013.

HOMIŠINOVÁ, Mária – VÝROST, Jozef – ĎURKOVSKÁ, Mária. *Spoločenskovedné súvislosti hovorenej slovenčiny mladej generácie Slovákov žijúcej v krajinách na Dolnej zemi (Chorvátsko, Srbsko, Rumunsko, Maďarsko)*. [online]. Košice : Centrum spoločenských a historických vied SAV Spoločenskovedný ústav, 2018. Dostupné na internete:
<https://www.svusav.sk/wp-content/uploads/2018/12/Spolo%C4%8Denskovedn%C3%A9-s%C3%BAvislosti-hovorenej-sloven%C4%8Diny.pdf>

CHLEBNICKY, Ján (Ed.). *Čabianska čítanka/ Csabai olvasókönyv*. Békešská Čaba : VÚSM, 1996, s.117.

JANKOVICH B., Dénes – ERDMANN, Gyula (Eds.). *Békéscsaba története*. Első kötet. A kezdetektől 1848-ig. Békéscsaba: Békéscsaba Megyei Jogú Város, 1991.

KMEŤ, Miroslav: *Historiografia dolnozemských Slovákov v 19. storočí*. Békešská Čaba: VÚSM, 2010.

KMEŤ, Miroslav: *Krátke dejiny dolnozemských Slovákov I*. Nadlak : Vydavateľstvo Ivan Krasko, 2012.

KMEŤ, Miroslav – TUŠKOVÁ, Tünde – UHRINOVÁ, Alžbeta et al. *Kapitoly z minulosti a súčasnosti Slovákov v Békešskej Čabe*. Békešská Čaba : VÚSM, 2018.

KUGLER, József – GOMBOŠ, Ján. State z tristoročnej histórie Slovákov v v Maďarsku – so zvláštnym zreteľom na udalosti 20. storočia / Fejezetek a magyarországi szlovákok 300 éves történetéből – különös tekintettel a 20. századra. In UHRINOVÁ, Alžbeta – ŽILÁKOVÁ, Mária (Eds). *Slovenský jazyk v Maďarsku / A szlovák nyelv Magyarországon II*. Békešská Čaba : VÚSM, 2008, s. 315-365.

LÁSIK, Michal. Šesťdesiat rokov békeščabianskeho Slovenského gymnázia, základnej školy, materskej školy a kolégia / A békéscsabai Szlovák Gimnázium, Általános Iskola, Óvoda és Kollégium hatvan éve. In PECSENYA, Edit (Ed.). *Z pokolenia na pokolenie / Nemzedékről nemzedékre*. 60 rokov békeščabianskej slovenskej školy v obrazoch / A békéscsabai szlovák iskola 60 éve képekben. Békéscsaba : Szlovák Gimnázium, Általános Iskola, Óvoda és Kollégium, 2009, s. 9-34.

TUŠKOVÁ, Tünde. *Tematická bibliografia Čabianskeho kalendára 1920 – 1948, 1991 – 2012*. Repertórium. Nadlak : Vydavateľstvo Ivan Krasko, 2012.

TUŠKOVÁ, Tünde. *Slovenský jazyk v univerzitnom bilingválnom prostredí*. Békešská Čaba : Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku, 2016.

TUŠKOVÁ, Tünde – UHRINOVÁ, Alžbeta. 300-ročná Békešská Čaba – jazyková krajina súboru podujatí. 2018. (rukopis)

UHRINOVÁ, Alžbeta. Slovenský jazyk v Maďarsku očami používateľov/Szlovák nyelv Magyarországon a nyelvhasználók szemszögéből. In UHRINOVÁ, Alžbeta – ŽILÁKOVÁ, Mária (Eds.). *Slovenský jazyk v Maďarsku / A szlovák nyelv Magyarországon. I*. Békešská Čaba : VÚSM, 2008, s. 92-223.

UHRINOVÁ, Alžbeta. *Súčasná slovenská jazyková situácia v Maďarsku*. Nadlak: Vydavateľstvo Ivan Krasko, v spolupráci s Výskumným ústavom Slovákov v Maďarsku, 2011.

UHRINOVÁ, Alžbeta. Z jazykových autobiografií Slovákov v Maďarsku. In CHOCHOLOVÁ, Bronislava – MOLNÁR SATINSKÁ, Lucia – MÚCSKOVÁ, Gabriela (Eds.). *Jazyk a jazykoveda v pohybe II*. Na počesť Slavomíra Ondrejoviča. Bratislava : Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 2017, s. 278-291.

UHRINOVÁ, Alžbeta. A valamikori szlovák településből többnemzetiségű, multikulturális város? Nemzetiségek Békéscsabán. In *Bárka*. Irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat. 2018, roč. 26, č. 4, s. 59-64.

ŽILÁKOVÁ, Mária. *Dynamika jazyka Slovákov v Maďarsku*. Štúdie Opera Slavica Budapestinensia. Lingua Slavica. Cathedra Philologiae Slavicae. Budapest : ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék, 2004a.

ŽILÁKOVÁ, Mária: Slovenčina v Maďarsku na začiatku 21. storočia. In UHRINOVÁ, Alžbeta – ŽILÁKOVÁ, Mária (Eds.). *Slovenčina v menšinovom prostredí*. Materiály z medzinárodnej vedeckej konferencie Výskumného ústavu Slovákov v Maďarsku. Békešská Čaba, 16. – 17. októbra 2003. Békešská Čaba : VÚSM, 2004b, s. 433 – 445.

Reemigrácie bývalých československých optantov a ich potomkov z Ukrajiny na Slovensko v 90. rokoch 20. storočia

Michal Šmigel', Katedra histórie, Filozofická fakulta, Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica,
michal.smigel@umb.sk

ŠMIGEL', Michal. Reemigrácie bývalých československých optantov a ich potomkov z Ukrajiny na Slovensko v 90. rokoch 20. storočia. In *Človek a spoločnosť [Individual and Society]*, 2019, roč. 22, Supplement, s. 148-166. doi: <https://doi.org/10.31577/cas.2019.00.547>

Abstract:

The paper aims to resettlement of Slovak people – so-called territorial Slovaks, also called „Chernobyls“ – from Ukraine to Slovakia in the 90's of the 20th century. Authors characterize this process as the second phase of remigration of former optants (those resettled from Czechoslovakia to the Soviet Union in 1947), members of families and their descendants. This phase is related to a mass remigration from the 60's of the 20th century. The core of the research is assumption of remigration, course of preparation and realization of moving and final results of resettlement in 1993–1998.

Methodological basis of the research consists of principles of objectivism and historicism. These principles enable impartial and objective approach to analysis of researched problems, critical evaluation of sources (through analytical, progressive and comparative method, direct and indirect method) and summarization of knowledge as a result of analysis of reality and depiction of phenomena in the course and context of historical situation.

Research of the problems comes to results that the starting point of the second phase of remigration of former Czechoslovak optants from the area of Ukrainian Volhynia to Slovakia in the 90's of the last century was the Chernobyl disaster in 1986 and disintegration of the Soviet Union at the beginning of the 90's of the 20th century. Czechoslovakia had also reacted to the appeal of Ukraine, Belarus and the Russian Federation to mitigate the consequences of the Chernobyl disaster among many states in the world. Besides providing humanitarian aid, the Government of the Czechoslovak Socialist Republic has shown the willingness to relocate Czech and Slovak people from the affected area to the territory of the republic. The next step was a negotiation process with the Soviet authorities (later Ukrainian and Belarusian), a complex legislative process and preparation for resettlement (to ensure housing, employment, social security, language courses, retraining, etc.). At the first place, during 1991–1993, the resettlement of persons of Czech origin from Ukraine and Belarus to the territory of the Czech Republic (around 1800 persons – 600 families) was carried out. At that time Slovak authorities were still preparing the necessary legislation to relocate the concerned people to Slovakia and to collect information on the residence of former optants in Ukraine. The resettlement itself of 1221 people from Volyn and Rivne Oblast of Ukraine to Slovakia was carried out in 1993–1998 in 19 turns in total. Remigrants were deployed (in allocated housing units) throughout the country's territory in 8 counties, 30 districts – 45 towns and municipalities in Slovakia. On the territory of Slovakia, resettled persons were provided by financial aid, social and medical care and they were provided with help in the process of looking for a job. All costs associated with resettlement and settlement have been paid by the Slovak Republic. The process of organization of the resettlement has led the government's office, the staff of the Slovak embassy in Kiev and the Migration Office of the Ministry of the Interior of the Slovak Republic. In 1999, the resettlement of former optants, their descendants and members of their families was stopped due to lack of funds for its further implementation. The resettlement itself of persons of Slovak origin – „Chernobyls“ in the 90's of the 20th century has been carried out at the time of complex transformation of Slovak society associated with the formation of independent Slovak Republic and a new political-economic direction of the country. After the resettlement from Ukraine, a larger part of the resettles was initially classified as the socially weaker levels of society and had to start and organize their lives in a new environment and under new conditions, dealing with problems of adaptation and integration into Slovak society. Despite some delays in the resettlement process itself, some organizational mistakes, the inability to satisfy the interest of all those involved in resettlement

in Slovakia and the unplanned "post-migration" phase, this resettlement action of the Slovak government in 1993–1998 can be described as a quite successful project. Basically, it was a unique (so far) humanitarian action in the modern history of Slovakia aimed at resettling Slovak people into a historical homeland and removing the historical crises of the past.

Key words: Remigration. Reoptants. Resettlement of Slovak and Czech people from Ukraine.

Problematika opcie a presídlenia Rusínov a Ukrajincov zo Slovenska (Československa) do Sovietskeho zväzu (na sovietsku Ukrajinu, resp. ukrajinskú Volyň) v roku 1947 v rámci procesu povojnovej československo-sovietskej vzájomnej výmeny obyvateľstva je už v súčasnosti známou a pomerne dôkladne rozpracovanou témou. V 90. rokoch minulého storočia a v prvom decéniu nového storočia k danej problematike vyšlo na Slovensku viacero štúdií, niekoľko odborných a syntetizujúcich publikácií¹ a tiež aj memoárová literatúra². Podobne sa aj českými historikmi dôkladne rozpracovala otázka presídlenia tzv. volyňských Čechov, ktorí sa v rámci vzájomnej výmeny obyvateľstva medzi ZSSR a Československom (presnejšie – na základe druhej opčnej dohody z júla 1946) presídľovali v roku 1947 zo sovietskej Volyne na územie českých krajín.³

V slovenskej historickej spisbe sa pozornosť sústredila zväčša na objasnenie okolností vzniku dvoch tzv. opčných dohôd uzatvorených vládami ČSR a ZSSR v rokoch 1945 – 1946 v kontexte povojnového „politického presídlenia národov“ v strednej Európe, na analýzu príprav a priebehu presídlenia 12,4 tisíc československých optantov na sovietsku Ukrajinu v roku 1947 a aj zmapovania dopadov presídlenia na rusínsko-ukrajinskú menšinu na Slovensku⁴. Avšak menší záujem bol venovaný optantom (väčšinovo Rusínom a Ukrajincom

¹ КРУШКО, Степан. *Оптанты. Збірник статей, спогадів, документів та фотографій*. Пряшів : Координаційний комітет реоптантів, 1997; ВАНАТ, Іван. *Волинська акція. Обмін населенням між Чехословаччиною і Радянським Союзом навесні 1947 року*. Пряшів : Союз русинів-українців Словацької Республіки, 2001; GAJDOŠ, Marian (Ed.). *Čo dala – vzala našim rodákom optácia. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie k 55. výročiu optácie a presídlenia*. Košice – Prešov : Spoločenskovedný ústav SAV, Koordinačný výbor reoptantov, 2002; KRUŠKO, Štefan a kol. *Encyklopedický slovník presídlenia. Povojnový transfer obyvateľstva v strednej Európe v 40. rokoch so zameraním na presídlenie a optáciu občanov Československa do ZSSR v roku 1947*. Prešov : Koordinačný výbor reoptantov v SR, o.z., 2005; ŠMIGEL, Michal – KRUŠKO, Štefan. *Opčia: Proces opcie a presídlenia občanov Československa do ZSSR na základe československo-sovietskej dohody z 10. júla 1946*. Prešov : Koordinačný výbor reoptantov Slovenskej republiky, 2005; ŠMIGEL, Michal – KRUŠKO, Štefan. *Opčia a presídlenie Rusínov do ZSSR (1945 – 1947)*. 2. dopl. a rozšir. vyd. Bratislava : Goralinga, 2011.

² Napr.: КРУШКО, Степан. *Ареитанты. Збірник спогадів, документів бувиших вязнів трудових таборів та тюрем з рядів чехословацьких переселенців-оптантів у СРСР*. Пряшів : Координаційний комітет реоптантів, 2003; ŠKURLA, Mikuláš. *Odsúdení do raja. Neuveriteľné príbehy na ceste za šťastím*. Svidník 2004; KRUŠKO, Štefan. *Domov v cudzine alebo žili sme na Ukrajine*. Prešov : Koordinačný výbor reoptantov v SR, o.z., 2007; BOBALIK, Jozef. *Sedem rokov na Severe*. Bratislava : Ústav pamäti národa, 2009.

³ Ide predovšetkým o diela historika J. Vaculíka: VACULÍK, Jaroslav. *Reemigrace a usídlování volyňských Čechů v letech 1945 – 1948*. Brno : Univerzita J. E. Purkyně, 1984; VACULÍK, Jaroslav. *Reemigrace zahraničních Čechů a Slováků v letech 1945 – 1950*. Brno : Masarykova univerzita, 1993; VACULÍK, Jaroslav. *Dějiny volyňských Čechů III (1945 – 1948)*. Brno : Masarykova univerzita, 2001; VACULÍK, Jaroslav. *Poválečná reemigrace a usídlování zahraničních krajanů*. Brno : Masarykova univerzita, 2002.

⁴ Pozri napr.: GAJDOŠ, Marián – KONEČNÝ, Stanislav. *K politickému a sociálnoekonomickému postaveniu Rusínov-Ukrajincov na Slovensku v povojnových rokoch*. Košice : Spoločenskovedný ústav SAV, 1991; GAJDOŠ, Marián – KONEČNÝ, Stanislav. *Postavenie Rusínov-Ukrajincov na Slovensku v rokoch 1948 – 1953*. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1994; GAJDOŠ, Marián – KONEČNÝ, Stanislav – MUŠINKA, Mikuláš. *Rusíni/Ukrajinci v zrkadle polstoročia. Niektoré aspekty ich vývoja na Slovensku po roku 1945*. Košice – Užhorod : Universum, 1999; GAJDOŠ, Marián – KONEČNÝ, Stanislav. *Ukrajinská menšina na Slovensku ako objekt*

pôvodom zo severovýchodného Slovenska) po presídlení do ZSSR, t. j. ich situácii a problémom už na území ukrajinskej Volyni v 2. polovici 20. storočia. Pritom ale išlo o ďalšiu interesantnú problematiku, ktorá bola akousi dohrou celého procesu a prejavila sa reemigračnými tendenciami (už) bývalých optantov z Volyne a vyvrcholila ich masovým presídlením na Slovensko v 60. rokoch minulého storočia.

Bolo evidentné, že československí optanti sa po svojom príchode na Ukrajinu v roku 1947 a zistení skutočnej situácie v ZSSR cítili byť celou akciou československo-sovietskeho vzájomného presídlenia obyvateľstva oklamaní a podvedení. Pochopili, že sa dostali do oveľa horších podmienok než z akých prišli a ktoré vôbec nekonvenovali so sovietskou agitáciou a propagandou rozširovanou v Československu. Prakticky už od začiatkov svojho pôsobenia na západnej Ukrajine vyvíjali snahu o nekompromisný návrat do pôvodnej vlasti – na Slovensko. Ich prejavy nespokojnosti a odhodlanie reemigrovať boli spôsobmi neposlušnosti, na ktoré vtedajšia sovietska nomenklatúra nebola zvyknutá. Odhodlanie optantov opustiť ZSSR bolo neobvyklým javom pre vtedajšiu sovietskú spoločnosť. Uvedomujúc si riziká svojho konania bývali československí optanti organizovali hromadné pochody, jednotlivito alebo v skupinách sa vydávali k hraniciam s cieľom ich nelegálneho prekročenia (za čo boli postihovaní aj tými najtvrdšími trestami a čelili sovietskej perzekučnej mašinérii). Následná vlna protestov, žiadostí a petícií bývalých optantov⁵ spôsobila, že sovietsky systém napokon „povolil“ a od polovice 50. rokov umožnil optantom v individuálnom poriadku cestovať na Slovensko, skúmať možnosti reemigrácie (reoptácie), presídľovať sa na Zakarpatsko (bližšie k československým hraniciam) a napokon aj reemigrovať (od roku 1963, kedy vstúpila do platnosti československo-sovietska dohoda o bezvízovom styku oboch štátov pre návštevy blízkych príbuzných) v masovom meradle (na území Slovenska vybavujúc možnosť trvalého pobytu v krajine). Podľa štatistiky Východoslovenského Krajského národného výboru v Košiciach a údajov Predsedníctva Slovenskej národnej rady v Bratislave stavom na začiatok augusta 1968 sa v Československej socialistickej republike (ČSSR) nachádzalo približne 8035 reoptantov, pričom z uvedeného počtu sa vo Východoslovenskom kraji usadilo viac ako 7000 osôb.⁶

V dôsledku vyhrotených politických udalostí v ČSSR súvisiacich s vnútornou a vonkajšou elimináciou tzv. dubčekovského „obrodného procesu“ v priebehu roku 1968 sa proces reemigrácie bývalých optantov z Volyne spomalil a ku koncu roku 1968 takmer úplne zastavil. V zásade obsadenie Československa vojskami Varšavskej zmluvy ukončilo proces, ktorý je možné označiť za prvú etapu reemigrácie bývalých československých optantov z Ukrajiny na Slovensko. Od roku 1970 sa žiadosti o návrat do ČSSR vyskytovali už iba zriedkavo. Paradoxom bolo, že k požiadavkám o reemigráciu bývalých optantov zaujala najčastejšie odmietavé stanovisko práve československá strana.⁷

V každom prípade priaznivá politická klíma 60. rokov 20. storočia napomohla k návratu do Československa viac ako 8 tisíc bývalých optantov – reoptantov (z pôvodných 12,4 tisíc), hoci pre ostatných neúprosny osud zariadil ich ďalšie zotrvanie na severovýchode Ukrajiny – v

a subjekt politiky I (1945 – 1953). Prešov : Universum, 2013; GAJDOŠ, Marián – KONEČNÝ, Stanislav. *Ukrajinská menšina na Slovensku ako objekt a subjekt politiky II (1945 – 1953)*. Prešov : Universum, 2014.

⁵ СЕРГІЙЧУК, Володимир. Трагедія українців з Чехословаччини. Документи свідчать. In *Вісті з України*, 1993, No 22, s. 10.

⁶ Štátny archív v Košiciach, fond (f.) Východoslovenský Krajský národný výbor v Košiciach (VsKNV-K) – sekretariát predsedu a Rada KNV Východoslovenského kraja 1960 – 1969, šk. 229, č. 1200/1968. Výsledky prerokovania správy s VsKNV na Predsedníctve SNR v Bratislave 12. augusta 1968.

⁷ Podrobnejšie o prvej etape reemigrácie bývalých československých optantov z Ukrajiny na Slovensko v 60. rokoch 20. storočia pozri: ŠMIGEL, Michal. „Do Sovietskeho zväzu ľahko, späť cesty niet...“ Situácia slovenských optantov na ukrajinskej Volyni a ich snahy o návrat na Slovensko (1947 – 1968). In *Pamäť národa*, 2017, roč. XIII, č. 3, s. 3-26.

kompaktnom etnickom ostrove osídlenia v Rovenskej a Volyňskej oblasti. Muselo ubehnúť ďalšie štvrtstoročie, kým sa sovietska opona odomkla a skôr zhoda náhod im otvorila cestu na Slovensko. Bola to černobyľská havária na Ukrajine v roku 1986 a s ňou súvisiaci proces presídlenia zvyškov volyňských Čechov a bývalých slovenských optantov z Volyne do (už suverénnej) Českej republiky a Slovenskej republiky v rokoch 1993 – 1998. Zastávame názor, že – z hľadiska Slovenska – tento proces je možné označiť za *druhú etapu reemigrácie bývalých československých optantov a ich potomkov z Ukrajiny na Slovensko*. Práve na túto problematiku sa zameriava predkladaná štúdia a jednotlivé aspekty predpokladov reemigrácie, jej priebehu a celkových výsledkov presídlenia podrobnejšie rozvedie v nasledujúcich riadkoch.

* * * * *

V roku 1989 – takmer po štyroch rokoch od výbuchu štvrtého bloku Černobyľskej atómovej elektrárne na Ukrajine – pod tlakom verejnosti, ale najmä zmenou politického ovzdušia v ZSSR (spojeného s Gorbačovským obdobím), sa obrátili vlády Ukrajinskej sovietskej socialistickej republiky (USSR), Bieloruskej SSR a Ruskej sovietskej federatívnej socialistickej republiky (RSFSR) vyhlásením ku všetkým krajinám sveta, svetovej verejnosti a medzinárodným organizáciám, aby sa pripojili k ich snahe o zmiernenie následkov černobyľskej havárie.⁸ Medzi mnohými krajinami, ktoré sa pozitívne rozhodli odpovedať na výzvu a pomôcť pri odstránení následkov černobyľskej havárie, bolo aj Československo.

Okrem podania humanitárnej pomoci prejavila vláda ČSSR ochotu presídliť z postihnutých oblastí sovietskych občanov – bývalých českých kolonistov, predovšetkým obyvateľov obcí Malá Zubovščina, Malinovka a mesta Korosteň v Žitomirskej oblasti a tiež Čechov z okolia Kyjeva na Ukrajine a z ostrovov českého osídlenia v širšom okolí miest Mazyr a Homel' na území Bieloruska. Teda išlo o tých bývalých českých kolonistov, z ktorých prevažná väčšina na základe povojnovej československo-sovietskej opčnej dohody (z 10. júla 1946) presídlila do Československa, ale časti z nich (ktorí územne nepatrili do teritória vymedzenej dohodou – Volyňskej gubernie) sovietska vláda v roku 1947 nedovolila reemigrovať.⁹ Preto na ďalšie obdobie – takmer 50 rokov – zostali aj naďalej bývať na Ukrajine a v Bielorusku.

České obce Malá Zubovščina a Malinovka vzdialené 60 – 70 km od epicentra výbuchu, boli zamorené rádioaktivitou a spadali pod vymedzenú černobyľskú havarijnú zónu. Obyvatelia týchto (ako aj iných) postihnutých obcí sa podľa zámerov ukrajinskej vlády mali vysťahovať do tzv. čistých (nepostihnutých haváriou) rajónov Ukrajiny. Nastalo nebezpečenstvo zániku českých obcí vysťahovaním – a tým aj likvidácia českého jazyka a kultúry, ktoré Česi tak starostlivo zachovávali. Ale hlavne išlo o ohrozené zdravie, životy občanov a budúcich generácii. Podobné názory znepokojovali viacerých ľudí.

Práve z obyvateľov obce Malá Zubovščina vznikla iniciatívna skupina, ktorá v tejto situácii navrhla iné riešenie. Pred sťahovaním sa do iných ukrajinských okresov dala prednosť iniciovaniu návratu Čechov do historickej vlasti – Československa. Pre realizáciu ich odvekej túžby bola vhodná doba „glasnosti“ a „perestrojky“ v ZSSR a tiež jednoznačné nebezpečenstvo po havárii. Nová sovietska politika bola priaznivejšia aj pre rozvoj národnostných menšín – prijatie zákona o jazykoch, vznik národnostných spoločností atď. Tieto nálady nepochybne podporili aj novembrové udalosti roku 1989 v Československu.

⁸ KRÚŠKO, Štefan – ŠMIGEL, Michal. *Naši „černobyľci“. Presídlenie osôb slovenského pôvodu z územia Ukrajiny postihnutej černobyľskou haváriou na Slovensko (1993 – 1998). Problémy adaptácie a integrácie do slovenskej spoločnosti*. Prešov – Banská Bystrica : Koordinačný výbor reoptantov v SR o.z.; Ústav vedy a výskumu UMB, 2008, s. 8, 46-49.

⁹ VACULÍK, J. *Dějiny volyňských Čechů III (1945 – 1948)*, s. 67.

Za týchto podmienok v decembri 1989 z českej inteligencie postihnutých obcí vznikla iniciatívna skupina pre obrodienie Spoločnosti Jana Amosa Komenského na Ukrajine¹⁰ v zložení: Boris Iljuk, Mária Iljuková-Čierna, Stanislav Černý, Jaroslav Černý, Stanislav Gabriel.¹¹ Tá nasledovne vypracovala výzvu československému prezidentovi a predsedovi vlády ČSSR (neskôr dostala názov „Manifest 18“ – výzvu podpísalo 18 rodín hlavne z Malej Zubovštiny a Kyjeva) a následne aj výzvu 166 rodín černobyľských krajanov (február 1990), ktoré doručili na Generálny konzulát ČSSR v Kyjeve. V „Manifeste 18“ žiadali kompetentné československé orgány „o možnosť návratu na územie historickej vlasti všetkých českých rodín, ktoré o to budú mať záujem a ich zapojenie do nových zmien uskutočňujúcich sa v ČSSR“. Zároveň žiadali o poskytnutie možnosti vzdelávania krajanov na školách v Československu, o zavedenie stálych kultúrnych, vedeckých a turistických výmen pre rodákov a tiež o podpore činnosti Kultúrno-osvetovej spoločnosti J. A. Komenského na Ukrajine.¹² Odpoveď prišla od Československého zahraničného ústavu, ktorý ich iniciatívu uvítal.

Československí diplomati – konzuli Zdeněk Huml, Vladimír Halenár a vicekonzul Rastislav Hába – 10. februára 1990 navštívili obec Malú Zubovščinu a stretli sa s členmi prípravnej skupiny pre obrodienie Spoločnosti J. A. Komenského na Ukrajine. Vypočuli ich žiadosti ohľadom reemigrácie a prisľúbili svoju podporu. Bol to prvý úspešný krok pre začiatok ďalšej vlny reemigrácie Čechov z Ukrajiny.

Popri Čechoch sa súčasne začali ozývať hlasy aj bývalých slovenských optantov žijúcich na Ukrajine. V zložení prípravnej skupiny Spoločnosti J. A. Komenského sa totiž ocitol Karol Vasiľ, bývalý optant zo Slovenska – rodák zo Zborova v Bardejovskom okrese, podieľajúci sa na zhromažďovaní informácií o počte a evidencii rodákov z Čiech a Slovenska na Ukrajine. Prípravná skupina požiadala Ukrajinský fond kultúry o zoznam lokalít, kde na Ukrajine žijú Česi a „Slováci“. Zistila, že v priľahlých oblastiach černobyľskej zóny sa nachádza 9000 občanov českého pôvodu a 8000 občanov pôvodom zo Slovenska.¹³

Pred oficiálnou návštevou Václava Havla, novozvoleného prezidenta ČSSR v Moskve vo februári 1990 sa v mene iniciatívnej skupiny obrátil Boris Iljuk na československý konzulát v Kyjeve s prosbou o sprostredkovanie stretnutia s prezidentom, v čom mu konzul Z. Huml v plnej miere vyhovel. Následne B. Iljuk a Viktor Javůrek vycestovali do Moskvy, kde sa na pôde československého veľvyslanectva 27. februára 1990 stretli s V. Havlom a predložili mu žiadosť *česko-slovenského etnika* o návrat do historickej vlasti. Okrem toho prezidenta informovali o počte rodákov bývajúcich na Ukrajine. Oboznámili ho aj s radiačnou situáciou v priľahlej oblasti Černobyľu a jeho dopadom na obyvateľstvo i životné prostredie.

Prezident V. Havel delegácii prisľúbil pomoc, ale zároveň upozorňoval na nevyhnutnosť legislatívneho procesu v prípade reemigrácie. Vtedy vyslovil známu vetu – „*Všichni mají zpět domů dveře otevřené*“, a dal pokyn novému veľvyslancovi ČSSR v Moskve Rudolfovi Slánskému aby sa „otázkou návratu zaoberal a predložil ju pri rokovaní so sovietskymi úradmi“. Neznáme bolo totiž stanovisko Moskvy a Kyjeva, čím prezident naznačoval potrebu rokovaní

¹⁰ Signatári sa inšpirovali a svoju činnosť chceli nadviazať na Český dobročinný a vzdelávací spolok J. A. Komenského v Kyjeve, ktorý pôsobil medzi českou minoritou na Ukrajine (toho času Ruské impérium) ešte v 90. rokoch 19. storočia.

¹¹ ILJUK, Boris. Začátky hnutí o návrat černobyľských krajanů do historické vlasti. In *Čo dala – vzala našim rodákom optácia. Zborník z medzinárodnej konferencie k 55. výročiu optácie a presídlenia*. Ed. M. Gajdoš. Košice – Prešov : Spoločenskovedný ústav SAV, Koordinačný výbor reoptantov, 2002, s. 74.

¹² ILJUK, Boris. Československá kulturně-osvětová společnost J. A. Komenského na Ukrajině: vznik, činnost a úloha při návratu černobyľských krajanů do historické vlasti. In *Reemigrace krajanů ze země bývalého Sovětského svazu. Sborník příspěvků z konference konané v Jaroměři – Josefově (21. – 22. září 2001)*. Jaroměř : Městské muzeum v Jaroměři, 2002, s. 42-43.

¹³ КРВИКО, С. *Онмаму...*, s. 190.

so sovietskou stranou. Celý priebeh stretnutia pozorne sledoval prezidentský sprievod a najmä rad novinárov a redaktorov tlače, rozhlasu a televízie.

Na druhý deň – 28. februára 1990 – sa B. Iljuk a V. Javůrek vrátili do Kyjeva, kde sa na pôde československého konzulátu uskutočnila tlačová konferencia, na ktorej informovali československých a ukrajinských novinárov o stretnutí s československým prezidentom. Zároveň otvorene vyjadrili sledovaný cieľ – návrat do pôvodnej historickej vlasti, do Československa. Ako uvádza B. Iljuk: „*V tej chvíli sa svet dozvedel asi viac než kedykoľvek predtým o českom a slovenskom etniku na Ukrajine*“.¹⁴

V apríli 1990 československý veľvyslanec v Moskve R. Slánský navštívil obec Mala Zubovščina, kde na mieste monitoroval náladu Čechov a ich odhodlanie k návratu do svojej historickej vlasti. O podrobnostiach svojej návštevy neskôr informoval československú vládu a pred zástupcami českej tlače vyhlásil: „*Pocit národnej spolupatričnosti nemôžeme vyhradiť len pre bohatých Američanov, ktorí chcú nám pomôcť. Musíme ho uplatniť aj v prípade krajanov, ktorí sa ocitli v núdzi*“.¹⁵

Dňa 20. apríla 1990 sa v Kyjeve uskutočnilo ustanovujúce zhromaždenie Československej kultúrno-osvetovej spoločnosti J. A. Komenského na Ukrajine za účasti 300 krajanov. Zhromaždenia sa zúčastnil pracovník československého veľvyslanectva v Moskve Ivan Micař a československí diplomati z Kyjeva na čele so Z. Humlom. Bývalých optantov zo Slovenska zastupoval Karol Vasil'. Na zhromaždení bolo zvolené predsedníctvo spoločnosti a traja podpredsedovia: B. Iljuk, S. Černý a K. Vasil'.

V októbri 1990 sa delegácia vytvorenej Československej kultúrno-osvetovej spoločnosti J. A. Komenského pri príležitosti návštevy Prahy opätovne obrátila na československú vládu s prosbou o reemigráciu sovietskych občanov českého a slovenského pôvodu do Českej a Slovenskej Federatívnej republiky (ČSFR). Ich žiadosť podporilo Predsedníctvo Federálneho zhromaždenia ČSFR a Českej národnej rady a tiež česká tlač, ktorá vyzvala československú verejnosť o pomoc pre rodákov z oblasti postihnutej čiernobyľskou haváriou.¹⁶ Návrat českých krajanov do vlasti podporilo aj novovzniknuté „Združenie Čechov z Volyne a ich priatelia“ (vzniklo v júni 1990)¹⁷ a niekoľko mimovládnych organizácií a občianskych združení, ktoré sa obrátili na podpredsedu vlády ČSFR Jozefa Mikloška so žiadosťou o komplexné a urýchlené doriešenie reemigrácie Čechov z Ukrajiny. Súčasne aj Československý ústav zahraničný požiadal premiéra Mariána Čalfu a Ministerstvo zahraničných vecí ČSFR o zriadenie vládnej komisie pre riešenie otázok spojených s vystaňovaním českých krajanov z oblasti postihnutej čiernobyľskou haváriou do ČSFR.¹⁸

Kampaň o reemigráciu sa rozbehla v značnej miere iba v Čechách. Koncom roku 1990 sa otázkou presídlenia minorít, bývajúcich na území postihnutom Čiernobyľom, zaoberala na svojom zasadnutí vláda ČSFR. Keďže sa zistilo, že v postihnutých oblastiach sa nachádzajú aj rodiny pôvodom zo Slovenska, bola táto skutočnosť oznámená predstaviteľom slovenskej vlády.¹⁹

¹⁴ ILJUK, B. *Československá kulturně-osvětová společnost ...*, s. 44-47.

¹⁵ *Mladá fronta*, 21. apríla 1990.

¹⁶ БАНАТ, І. *Волинська акція...*, s. 111.

¹⁷ Dňa 2. augusta 1990 na porade novovzniknutého Združenia Čechov z Volyne a ich priateľov bolo rozhodnuté, že pomoc „čiernobyľským“ Čechom bude jednou z hlavných úloh organizácie. (ILJUK, Boris. Návrat volyňských Čechů do vlasti jako motivační faktor reemigrace čiernobyľských krajanů. In *Zpravodaj Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel*, 2012, č. 9, s. 1.)

¹⁸ ILJUK, B. *Začátky hnutí o návrat ...*, s. 80-81.

¹⁹ Súkromný archív Štefana Kruška, Prešov (ďalej SA ŠK PO) – Kópia dokumentácie Migračného úradu Ministerstva vnútra Slovenskej republiky (MÚ MV SR) v Bratislave: Důvodová zpráva k návrhu na přesídlení sovětských občanů českého původu a jejich rodinných příslušníků z oblasti postižené čiernobyľskou havárií do ČSFR (Federální ministerstvo zahraničních věcí, č. j. 111 700/90-1. Příloha II.).

Na základe podnetu z českej strany aj bratislavská vláda prerokovala tieto otázky a následne prijala uznesenie č. 583 zo 4. decembra 1990, v ktorom súhlasila, aby humanitárna pomoc Ukrajine bola realizovaná cestou presídlenia sovietskych občanov slovenského pôvodu a ich rodinných príslušníkov žijúcich v oblastiach postihnutých černobyľskou haváriou po doriešení základných podmienok potrebných na presťahovanie a trvalý pobyt v ČSFR.²⁰ Vláda Slovenskej republiky (SR) zároveň uložila Milanovi Kňáškovi, vtedajšiemu ministrovi medzinárodných vzťahov SR, venovať pozornosť činnosti Generálneho konzulátu ČSFR v Kyjeve v otázkach prieskumu pôvodu rodín zo Slovenska bývajúcich na Ukrajine a informovať vládu o jej výsledkoch.²¹

Konečné rozhodnutie prijala československá vláda 20. decembra 1990. Uznesenie vlády ČSFR č. 905 z 20. decembra 1990 deklarovalo postoj k návratu osôb českého a slovenského pôvodu z Ukrajiny na územie ich historickej vlasti a zaviazala podpredsedu vlády ČSFR Jozefa Mikloška a ministra zahraničných vecí ČSFR začať predbežné rokovania so sovietskou a ukrajinskou stranou s cieľom uzavrieť dohodu medzi ČSFR a USSR o presídlení a všetkých otázkach, ktoré sú s tým spojené, najmä majetkových, a o možnosti vytvorenia československo-ukrajinskej komisie pre vyššie uvedené otázky. Všetky tri vlády (ČSFR, Českej republiky a Slovenskej republiky) v konečnom dôsledku akceptovali požiadavku svojich krajanov z Ukrajiny a súhlasili s tým, že ich presídlenie z černobyľskej zóny do ČSFR bude konkrétnou humanitárnou odpoveďou na výzvu Rady ministrov Ukrajinskej SSR k vládam svetovej verejnosti a medzinárodných organizácií o poskytnutí pomoci pri likvidácii následkov černobyľskej havárie.²² Začiatkom roku 1991 vláda ČSFR odovzdala sovietskemu veľvyslancovi v Prahe Borisovi Pankinovi oficiálnu nótu o svojom rozhodnutí uskutočniť presídlenie sovietskych občanov českého a slovenského pôvodu do ČSFR.²³

V Československu sa začala formovať vládna komisia pre otázky presídlenia a medzirezortná komisia, ktorá mala zabezpečiť pre potenciálnych reemigrantov ubytovanie, zamestnanie, rekvalifikáciu, jazykové kurzy, zdravotnú starostlivosť, prevenciu chorôb v dôsledku pôsobenia radiácie a pod. Pre doriešenie detailov presídlenia jednotliví predstavitelia Československej kultúrno-osvetovej spoločnosti J. A. Komenského viackrát navštívili Prahu, ale záležitosti okolo návratu sa riešili veľmi zdĺhavo a na konečné rozhodnutie sa muselo ešte dlho čakať. Ani sovietske orgány nejavili veľký záujem a ochotu záležitosť urýchliť.

Koncom roku 1990 bol Tomáš Haišman vymenovaný za splnomocnenca vlády ČSFR pre koordináciu záležitostí spojených s presídlením českých a slovenských krajanov z Ukrajiny do ČSFR a federálna vláda mu uložila v spolupráci so splnomocnencami vlád Českej republiky (Jan Příkryl) a Slovenskej republiky (Anton Džuban) vypracovať postup na postupné presídlenie osôb z postihnutej černobyľskej zóny do ČSFR a prerokovať tieto otázky s kompetentnými sovietskymi orgánmi.

V januári 1991 sa v Kyjeve uskutočnili rokovania medzi československou a sovietskou stranou, na ktorom československá vládna delegácia navrhla uzatvoriť medzištátnu dohodu o presídlení československých krajanov a zároveň vytvoriť spoločnú československo-ukrajinskú vládnu komisiu, ktorá by dohliadala na realizáciu presídlenia. Navrhovanú dohodu a vytvorenie medzištátnej komisie ukrajinská strana odmietla, ale na základe Deklarácie práv človeka a medzinárodných protokolov v tejto oblasti vyjadrila súhlas s presídlením sovietskych občanov

²⁰ SA ŠK PO, Uznesenie vlády Slovenskej republiky k návrhu na presídlenie sovietskych občanov českého a slovenského pôvodu a ich rodinných príslušníkov z oblasti postihnutej černobyľskou haváriou do ČSFR zo 4. decembra 1990 číslo 583.

²¹ БАНАТ, І. *Волинська акція...*, s. 111.

²² SA ŠK PO – Kópia dokumentácie MÚ MV SR v Bratislave: Uznesenie vlády Českej a Slovenskej Federatívnej Republiky o presídlení sovietskych občanov českého a slovenského pôvodu a ich rodinných príslušníkov z oblasti postihnutej černobyľskou haváriou do ČSFR z 20. decembra 1990 číslo 905.

²³ ILJUK, B. *Začátky hnutí o návrat ...*, s. 82.

českého a slovenského pôvodu na trvalý pobyt do Československa. V súlade so sovietskou legislatívou, ktorá nepripúšťala hromadné vysťahovanie osôb, Kyjev odmietol kolektívne vybavovanie dokladov potrebných na presídlenie. Reemigrácia sa mala udiť iba v individuálnej forme.

K ďalším československo-ukrajinským rokovaniam došlo v marci 1991. Medzi obidvoma stranami bola dosiahnutá zhoda o procedúre vybavovania výstupných dokladov Službou odboru pasov a víz Ministerstva vnútra USSR a vypracovaná spoločná pozícia v otázkach dohľadu nad vyvázaným majetkom z Ukrajiny a potrebných dokladov pre presídlencov. Taktiež bola dohodnutá schôdzka expertov oboch strán k otázkam valuty a financií v súvislosti s presídlením do ČSFR. Československá strana súčasne vyslovila pripravenosť začať s presídlením prvej skupiny obyvateľov a ich majetku (všetko na náklady ČSFR) už koncom marca 1991.²⁴

Na základe súhlasu ukrajinskej strany a po prerokovaní základných otázok spojených s presídlením občanov českého a slovenského pôvodu do ČSFR, dosiahnutých počas jednotlivých rokovaní v Kyjeve v januári – marci 1991, sa v Čechách a na Slovensku začali prípravy na uskutočnenie presídlenia. Na legislatívnej úrovni boli v prvom rade doriešené otázky financovania presídlenia z vládnych rezerv štátneho rozpočtu ČSFR vo výške 9,3 mil. Kčs²⁵ a na základe súhrnnej správy splnomocnenca vlády ČSFR T. Haišmana československá federálna vláda uložila kompetentným rezortom doriešiť záležitosti komplexnej prípravy a realizácie presídlenia.

Z českej strany bolo urobené kroky pre hladký priebeh presídlenia a to v pomerne krátkom čase. Prvou v poradí – podľa predchádzajúcich československo-ukrajinských dohôd – mala byť vysťahovaná česká obec Malá Zubovščina. Po menších nedorozumeniach na ukrajinskej strane boli napokon obyvatelia obce (českého pôvodu) presťahovaní na Sokolovsko v Českej republike 22. apríla 1991. Postupne nasledovali ďalšie turnusy presídlenia z postihnutých území Ukrajiny a následne aj Bieloruska (s predstaviteľmi ktorého česká strana uskutočnila podobné rokovania). Ako uviedol B. Iljuk: „*Návrat do vlasti, o ktorý ešte donedávna usilovala malá iniciatívna skupina pre obrodienie krajanského hnutia na Ukrajine, sa stal skutočnosťou*“.²⁶

Na základe presídleneckej akcie uskutočnenej českou vládou v rokoch 1991 – 1993²⁷ bolo na územie Čiech presídlených celkovo 1731 osôb z Ukrajiny a 81 osôb českého pôvodu z Bieloruska – z oblasti postihnutých čiernobyľskou haváriou. Súhrnne takmer 600 rodín a boli usídlení hlavne na Českolipsku a v pohraničí severozápadných a severovýchodných Čiech.²⁸ Rozmiestnili ich v 70 lokalitách Českej republiky (čiastočne do bytov uvoľnených po príslušníkoch sovietskej armády, predtým dislokovaných na území krajiny), bytový fond

²⁴ SA ŠK PO – Kópia dokumentácie MÚ MV SR v Bratislave: Zápisnica z rokovania medzi zástupcami kompetentných orgánov ČSFR a Ukrajinskej SSR zo 6. – 7. marca 1991; Pamätný záznam o rokovaní expertov pre otázky valuty a financií v súvislosti s presídlením do ČSFR občanov ZSSR českého a slovenského pôvodu, žijúcich na území postihnutom haváriou v ČAE.

²⁵ SA ŠK PO, Uznesenie vlády Českej a Slovenskej Federatívnej Republiky o stave postupu presídlenia sovietskych občanov českého a slovenského pôvodu z postihnutých oblastí Ukrajiny do ČSFR z 25. apríla 1991 číslo 249.

²⁶ ILJUK, B. *Československá kulturně-osvětová společnost ...*, s. 60.

²⁷ Vláda Českej republiky vyhláškou č. 125 zo 17. marca 1993 rozhodla zastaviť presídlenie a „nepovoľovať ďalšiu hromadnú reemigráciu osôb českého pôvodu“ z Ukrajiny. Podľa mienky B. Iljuka: „nebola akcia návratu čiernobyľských krajanov dovedená do konca“. (ILJUK, B. *Návrat volynských Čechů ...*, s. 2.)

²⁸ JANČÁK, Pavel – JANČÁK, Vít. Volynští a „černobyľští“ Češi. In *Geografické rozhledy*, 2007, roč. 16, 2007, č. 5, s. 6-7.

ktorých bol renovovaný z prostriedkov štátneho rozpočtu. Navyše každá česká obec, ktorá prijala presídlencov z Volyne, dostala štátny príspevok na rozvoj vlastnej infraštruktúry.²⁹

* * * * *

Aj keď sa na jar roku 1991 začalo realizovať presídlenie sovietskych občanov českého pôvodu na územie Českej republiky, slovenské orgány ešte stále pripravovali potrebnú legislatívu na reemigráciu zainteresovaných osôb (bývalých optantov a členov ich rodín) na Slovensko. Navyše slovenská spoločnosť bola pomerne slabo informovaná o vládou pripravovanej akcii podobného druhu.³⁰

Na základe uznesenia vlády Slovenskej republiky č. 583/1990 minister medzinárodných vzťahov Milan Kňažko predložil v apríli 1991 na zasadnutí slovenského kabinetu „Informácie o stave riešenia presídlenia osôb slovenského pôvodu z postihnutých oblastí do Slovenskej republiky“. Na ich základe vláda prijala ďalšie konkrétnejšie opatrenia smerujúce k riešeniu otázky presídlenia slovenských krajanov. Vládnym uznesením č. 185 z 29. apríla 1991 bolo rozhodnuté o zriadení Úradu splnomocnenca vlády SR pre riešenie problematiky presídlenia sovietskych občanov slovenského pôvodu do krajiny pri Ministerstve pre hospodársku stratégiu SR. Zároveň boli ministrom financií, ministrom pre hospodársku stratégiu, ministrom zdravotníctva a vládnemu splnomocnencovi uložené konkrétne úlohy príprav realizácie presídlenia.³¹

V druhej polovici júna 1991 slovenská vláda prerokovala priebežnú správu o riešení otázky presídlenia sovietskych občanov slovenského pôvodu z oblasti postihnutej čiernobyľskou haváriou na Slovensko, ktorá okrem informácie o stave riešenia a vytvorení medzirezortnej koordinačnej skupiny obsahovala i plnenie úloh vyplývajúcich z uznesenia slovenskej vlády č. 185/1991.³²

Súčasne s legislatívnymi prípravami presídlenia prebiehalo hľadanie a zhromažďovanie údajov o tom, v ktorých lokalitách Ukrajiny (okrem Zakarpatskej oblasti) žili krajanovia zo Slovenska, ako aj dokumentov a materiálov, ktoré by vysvetlili, za akých okolností sa tam presťahovali. Hľadanie historických materiálov sa uskutočňovalo tak v ČSFR, ako aj na Ukrajine. Generálny konzulát ČSFR v Kyjeve sa obrátil na Akadémiu vied Ukrajinskej SSR, aby im poskytla akékoľvek informácie. Dostal však negatívnu odpoveď, keďže vedecké poznatky o povojnovom presťahovaní (opcii) obyvateľstva zo Slovenska (ČSR) na sovietskú Ukrajinu v tom čase neexistovali.³³ Dokonca, ako uviedol B. Iljuk, „ukrajinské štátne a stranícke orgány začali antipresídľeneckú kampaň“.³⁴

Generálnemu konzulátu ČSFR v Kyjeve a osobne konzulovi V. Halenárovi podal niektoré informácie ohľadom optantov zo Slovenska spolupredseda spoločnosti J. A. Komenského K. Vasil', keďže bol jedným z tých, ktorí v roku 1947 na základe povojnových československo-sovietskych dohôd optovali občianstvo ZSSR a presídlili sa na územie ukrajinskej Volyne.

²⁹ Podrobnejšie pozri: HOFMAN, Jiří. Úloha Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel při reemigraci černobylských krajanů. In *Reemigrace krajanů ze zemí bývalého Sovětského svazu Sborník příspěvků z konference konané v Jaroměři – Josefově (21. – 22. září 2001)*. Jaroměř : Městské muzeum v Jaroměři, 2002, s. 68-79. Pozri aj: VALAŠKOVÁ, Nad'a – POJAROVÁ, Tereza. Přesídlování Čechů, Slováků, Poláků a Němců z bývalého Sovětského svazu do vlasti jejich předku. In *Český lid*, 2009, roč. 96, č. 3, s. 226-228; ŠÁDOVÁ, Eva. Reemigrace volyňských a „černobylských“ Čechů. In *Menšiny a migranti v České republice*. Praha : Portál, 2001, s. 107-115.

³⁰ V zásade prvý o tom informoval Mikuláš Mušínska v jednom zo svojich článkov na stránkach východoslovenského týždenníka „Нове життя“ (Nove žytt'a), č. 9/1991.

³¹ SA ŠK PO – Kópia dokumentácie MÚ MV SR v Bratislave: Uznesenie vlády Slovenskej republiky k správe o súčasnom stave riešenia otázky presídlenia sovietskych občanov slovenského pôvodu z oblasti postihnutej čiernobyľskou haváriou do Českej a Slovenskej Federatívnej Republiky a do Slovenskej republiky z 29. apríla 1991 číslo 185.

³² SA ŠK PO, Správa k prevodu pôsobnosti vo veci presídľovania osôb slovenského pôvodu z Čiernobyľskej oblasti na Slovensko (z 31. augusta 1992).

³³ КРВИКО, С. *Онмаму...*, s. 190.

³⁴ Pozri: ILJUK, B. *Začátky hnutí o návrat ...*, s. 82.

Dôležitú úlohu, resp. podporu v tomto smere zohralo občianske združenie Koordinačný výbor reoptantov (KVR), v tom čase vznikajúce na východnom Slovensku.³⁵ Jeho Prípravný výbor sa 30. januára 1991 obrátil listom na splnomocnenca vlády ČSFR T. Haišmana a ponúkol mu spoluprácu pri príprave a realizácii presídlenia. Zároveň KVR informoval kompetentných zo slovenskej strany o okolnostiach presídlenia rodákov zo Slovenska na Ukrajinu v prvých povojnových rokoch.

V marci 1991 Štefan Kruško, reemigrant (reoptant) z predchádzajúcej vlny a člen prípravného výboru Koordinačného výboru reoptantov, sa v Bratislave stretol s vládnyim splnomocnencom A. Džubanom. Pri rokovaní predstaviteľ KVR predstavil návrh zastupovaného občianskeho združenia, aby presídlencov – tzv. černobyľcov – rozmiestňovali hlavne na východnom Slovensku, v regióne, z ktorého pochádzali, blízkom etnickom, jazykovom a konfesijnom prostredí. Táto požiadavka nebola prijatá z toho dôvodu, že na výzvu Ministerstva vnútra (MV) SR mestské a obecné úrady na východnom Slovensku neponúkli pre potreby presídlencov z Volyne voľné bytové kapacity (výnimku tvorili len samosprávne úrady v Medzilaborciach, Stakčine, Snine, Veľkých Kapušanoch, Slavkovciach a Podhoranoch).

Na požiadanie slovenského ministerstva medzinárodných vzťahov vedenie KVR vypracovalo konkrétne informácie o rozmiestnení bývalých optantov zo Slovenska na Ukrajinu (podľa okresov a obcí) a tiež poskytlo kontaktné adresy osôb, ktoré by mohli byť nápomocné pri príprave presídlenia. Podobné podklady s krátkym popisom priebehu opcie a presídlenia do ZSSR v roku 1947 boli doručené aj na požiadanie Pavla Demeša, vtedajšieho ministra medzinárodných vzťahov, ktorý vo funkcii vystriedal M. Kňažka.³⁶

Neskoršie – po dôslednom preštudovaní zhromaždenej dokumentácie – Generálny konzulát ČSFR v Kyjeve v roku 1992 mohol objektívne informovať kompetentné orgány Slovenskej republiky, akým spôsobom a za akých podmienok sa uskutočnilo presídlenie československých občanov z východného Slovenska do ZSSR na báze československo-sovietskych opčných dohôd z rokov 1945 – 1946. Na základe týchto informácií Ministerstvo medzinárodných vzťahov SR pripustilo, že počas presídlenia do ZSSR v roku 1947 pravdepodobne došlo ku

³⁵ V auguste 1990 na východnom Slovensku vznikla iniciatívna skupina, ktorá vychádzajúc z potreby pomoci reemigrantom (reoptantom), mala v úmysle založiť občianske združenie pokračujúce v tradícii Akčného výboru reoptantov (AVR) z konca 60. rokov. Dňa 28. augusta 1990 táto skupina v spolupráci s prešovským Okresným výborom Kultúrneho zväzu ukrajinských pracujúcich – KZUP (tajomníčka Eva Oleárová) zvolala do priestorov Ruského domu v Prešove prvé stretnutie reoptantov. Na stretnutí vznikol Prípravný výbor pre založenie občianskeho združenia, ktorému na základe „Požiadaviek prítomných účastníkov Prvého stretnutia reoptantov“ (v bode 3) bola daná úloha „vytvoriť Výbor reoptantov so sídlom v Prešove, v ktorom budú zastúpení predstavitelia všetkých okresov a obcí, z ktorých sa presídlilo do ZSSR najviac našich občanov.“ Prípravný výbor sa neskôr obrátil na vytypovaných dvadsiatich aktivistov – reoptantov z radov inteligencie z obcí a miest východného Slovenska s návrhom zapojenia sa do činnosti združenia. Na začiatku súhlas vyslovili len Štefan Kruško z Prešova, Peter Zakuťanský a Herta Kušnírová zo Svidníka, Juraj Špirko z Košíc a Peter Sokol z Orlova. Na druhej strane sa objavil pokus o vytvorenie akéhosi opozičného združenia z radov aktivistov bývalého AVR.

Pri vypracovaní Stanov združenia, s ohľadom na situáciu okolo eventuálneho presídlenia bývalých optantov zo ZSSR do ČSFR, prípravný výbor do ich textu uviedol nasledujúcu úlohu: „Všestranne napomáhať pri návrate na trvalý pobyt do ČSFR tým optantom a ich potomkom, ktorí dodnes žijú na území ZSSR, hlavne v oblastiach postihnutých radiáciou následkom havárie v Černobyľskej AES, a ktorí o to požiadajú“. Stanovy a tým aj občianske združenie – Koordinačný výbor reoptantov boli zaregistrované na Ministerstve vnútra SR 15. júla 1991 (pod číslom VVS/1-990/90-4122). Od tej doby sa združenie začalo zapájať do procesu príprav presídlenia bývalých optantov, ich potomkov a členov ich rodín na územie Slovenska a snažilo sa byť nápomocným slovenským orgánom pri jeho realizácii. (KRUŠKO, Štefan. Vážení účastníci konferencie! Ctení hostia! Šanovní zemľaky! (diskusný príspevok). In *Reemigrácia krajanů ze zemí bývalého Sovětského svazu. Sborník příspěvků z konference konané v Jaroměři – Josefově (21. – 22. září 2001)*. Jaroměř : Městské muzeum v Jaroměři, 2002, s. 133-135.)

³⁶ *Dvadsať rokov činnosti. Správa o činnosti Koordinačného výboru reoptantov v SR (1991 – 2016)*. Prešov : Koordinačný výbor reoptantov v SR, o.z., 2016, s. 24-25.

mnohým chybám a očividne boli na Ukrajinu presídlené osoby, na ktoré sa ustanovenia dohody z roku 1946 nevzťahovali, vrátane Slovákov a členov ich rodín. S ohľadom na to, že sa na Slovensko mali presídľovať sovietski občania – bývalí optanti rusínskeho, ukrajinského a slovenského pôvodu, ich potomkovia a členovia ich rodín, bolo pre nich prijaté pomenovanie „*teritoriálni Slováci*“ – t.j. osoby pôvodom z teritória Slovenska.³⁷

Po vymenovaní A. Džubana do funkcie splnomocnenca vlády pre riešenie problematiky presídlenia sovietskych občanov slovenského pôvodu na Slovensko agenda presídlenia prešla na Ministerstvo pre hospodársku stratégiu SR. Táto činnosť bola vykonávaná pracovníkmi ministerstva bez nároku na finančnú odmenu popri ich hlavnom pracovnom zaradení, avšak vo väčšine v ich voľnom čase. Bola vytvorená medzirezortná pracovná skupina a bol nadviazaný kontakt s okresnými, obecnými a mestskými úradmi v otázkach zabezpečenia bývania presídlencov na Slovensku. Uskutočnila sa aj návšteva postihnutých oblastí delegáciou vlády Slovenskej republiky. Na základe prieskumu generálneho konzulátu v Kyjeve a zistení vládnej delegácie bola vypracovaná Priebežná správa.

Medzitým uznesením č. 307/1991 slovenská vláda vyslovila súhlas s Priebežnou správou a schválila Kritériá pre určenie štatútu presídlenca z oblasti postihnutej černobyľskou haváriou a Štatút splnomocnenca vlády Slovenskej republiky pre tieto otázky. Neskorším uznesením č. 357/1991 vláda schválila ozdravno-výchovný pobyt pre 100 detí slovenského pôvodu z Rovenskej oblasti Ukrajiny (pobyt bol spojený s vyučovaním slovenského jazyka a na tento účel slovenská vláda vyčlenila osobitné prostriedky).³⁸

Koncom roku 1991 bolo prijaté uznesenie vlády Slovenskej republiky č. 664 (z 19. novembra 1991) „K návrhu koncepcie a vecných podmienok na zabezpečenie presídlenia a trvalého pobytu sovietskych občanov slovenského pôvodu z oblastí Ukrajiny postihnutých černobyľskou haváriou do Slovenskej republiky“, ktoré v praxi malo rozbehnúť presídľovaciu akciu.³⁹ Vo svojom komuniké vláda Slovenskej republiky konštatovala, že na presťahovaných sovietskych občanov českého a slovenského pôvodu sa pozerá ako na osoby pozvané do ČSFR federálnou vládou na základe jej uznesenia č. 905/1990. Samotné presídlenie slovenská vláda predpokladala zrealizovať v priebehu dvoch – troch rokov a v rozsahu 37 turnusov.⁴⁰

Okrem vládneho splnomocnenca A. Džubana bola úlohou presídlenia poverená aj Helena Jacošová, tajomníčka Rady vlády Slovenskej republiky pre národnostné a etnické skupiny. Po zrušení Ministerstva pre hospodársku stratégiu (k 1. augustu 1991) bola agenda presídlenia delimitovaná na Ministerstvo práce a sociálnych vecí (MPSV) Slovenskej republiky, ktoré v tom čase riadila ministerka Oľga Keltošová. Tu vzniklo na určitý čas administratívne vákuum, keďže de facto nikto nevykonával funkciu splnomocnenca a činnosti spojené s procesom presídlenia uviazli na mŕtvom bode v dôsledku toho, že celú agendu presídlenia vykonával len jeden úradník útvaru, ktorý prešiel z Ministerstva pre hospodársku stratégiu. Táto činnosť bola čiastočne rozbehnutá po personálnom zabezpečení útvaru na prelome rokov 1991 – 1992 (bez vymenovania nového vládneho splnomocnenca) a bola zameraná na vyhľadávanie vhodných bytových objektov. V dôsledku veľmi pomalého zabezpečenia bytového fondu na Slovensku⁴¹

³⁷ KRÚŠKO, Š. – ŠMIGEL, M. *Naši „černobyľci“* ..., s. 16.

³⁸ SA ŠK PO – Kópia dokumentácie MÚ MV SR v Bratislave: Správa k prevodu pôsobnosti vo veci presídľovania osôb slovenského pôvodu z Černobyľskej oblasti na Slovensko (z 31. augusta 1992).

³⁹ SA ŠK PO, Uznesenie vlády Slovenskej republiky k návrhu koncepcie a vecných podmienok na zabezpečenie presídlenia a trvalého pobytu sovietskych občanov slovenského pôvodu z oblastí Ukrajiny, postihnutých černobyľskou haváriou do Slovenskej republiky z 19. novembra 1991 číslo 644.

⁴⁰ SA ŠK PO, Komuniké vlády Slovenskej republiky o schválení koncepcie na zabezpečenie presídlenia na Slovensko občanov Ukrajiny slovenského pôvodu, ktorí žijú na území postihnutej v dôsledku černobyľskej katastrofy.

⁴¹ V priebehu roka 1992 pracovníci útvaru nadviazali priamy pracovný kontakt, okrem prednostov okresných úradov, s primátormi miest a starostami obcí v rámci celého Slovenska s cieľom vytvoriť vecné podmienky pre

a priesťahov z ukrajinskej strany v procese vybavovania výstupných dokumentov sa začiatok presídľeneckej akcie a termíny jednotlivých turnusov neustále posúvali.⁴²

Proces presídlenia nakoniec dokázali urýchliť slovenskí novinári. Vtedajší redaktor denníka „Smena“ Ľubo Lazový prípravu presídlenia osobne preskúmal. Následne s fotografom Jánom Kuchtom navštívil ukrajinskú Volyň a neskôr v denníku publikoval celostránkový materiál, v ktorom kritizoval meškajúci proces presídlenia. V článku „*Kolko váži slovo*“ položili rad otázok vláde, premiérovi Vladimírovi Mečiarovi, ministerke O. Keltošovej a úradu splnomocnenca.⁴³ V ďalších dňoch sa na stránkach denníka rozprúdila na túto tému horúca diskusia. Otázku, prečo sa predlžuje termín presídlenia prvej skupiny ľudí a presídlenia ako takého, zodpovedali kompetentné orgány a úradníci.⁴⁴ Od toho času slovenské médiá celú akciu presídlenia vzali pod drobnohľad a venovali jej zvýšenú pozornosť (aj v nasledujúcich rokoch).⁴⁵

Prostredníctvom medializácie problematiky príprav presídlenia sa ukázalo viacero zásadných nedostatkov, ktoré nakoniec viedli k tomu, že sa činnosť útvaru zabezpečujúceho túto agendu na MPSV SR musela pozastaviť. Bolo to spôsobené aj dlhodobým nedocenením úlohy, čo sa prejavilo v tom, že nebol vymenovaný vládny splnomocnenec, agenda sa niekoľkokrát presúvala medzi ministerstvami a útvar bol nedostatočne personálne zabezpečený.

Na základe ďalšieho uznesenia slovenskej vlády (č. 659 z 7. júla 1992) bol napokon Úrad splnomocnenca predisponovaný z pôsobnosti MPSV SR do kompetencie Ministerstva vnútra SR (k 1. septembru 1992).⁴⁶ Zároveň v rezorte došlo k personálnym zmenám: riaditeľom procedurálneho odboru sa stal Ivan Slezák, ministerským radcom V. Halenár (v tom čase už bývalý československý konzul), riaditeľom odboru migrácie a integrácie bol menovaný

bývanie a zamestnanie približne 1300 žiadateľov o presídlenie z Ukrajiny. Byty boli zabezpečené v okresoch Topoľčany, Zvolen, Poprad, Žiar nad Hronom, Svidník, Senica, Humenné a Vranov nad Topľou – celkom 95 bytových jednotiek. V Medzilaborciach a Detve boli bytové jednotky nadmerne zdevastované rómskym obyvateľstvom a tak neobývateľné – celkovo 30 jednotiek. V okrese Topoľčany sa toho času pripravovalo 34 bytových jednotiek, o ktoré nemalo záujem miestne obyvateľstvo (išlo o družstevné byty, ktoré bolo potrebné rekonštruovať a modernizovať). Ďalej sa pripravovali byty v Janovej Lehote, Novej Lesnej, Spišskom Štiavniku, Nižnej Olšave, Kapišovej, Popudinských Močidlňanoch a Snine – 13 bytových jednotiek. (SA ŠK PO, Správa k prevodu pôsobnosti vo veci presídľovania osôb slovenského pôvodu z Černobyľskej oblasti na Slovensko /z 31. augusta 1992/).

⁴² Presídlenie prvej skupiny „teritoriálnych Slovákov“ – „černobyľcov“ z ukrajinskej Volyne v počte 80 osôb bolo pôvodne naplánované na august 1992. Druhý turnus presídlenia sa mal realizovať do Detvy a časti Topoľčianskeho okresu. Ďalšie turnusy boli plánované na október a november 1992 tak, že plánovaný počet presídlených pre rok 1992 mal byť naplnený v počte okolo 350 osôb. Na základe uznesenia vlády ČSFR č. 326/1992 boli na podporu presídľovacieho programu vlády Slovenskej republiky schválené finančné prostriedky z rozpočtu federácie v celkovej hodnote 5,3 mil. Kčs. (SA ŠK PO, Správa k prevodu pôsobnosti vo veci presídľovania osôb slovenského pôvodu z Černobyľskej oblasti na Slovensko /z 31. augusta 1992/).

⁴³ *Smena*, 22. augusta 1992.

⁴⁴ *Smena*, 26. a 27. augusta 1992.

⁴⁵ Novinárka Eva Čobejová postavila otázku na stránkach denníka „SME“: „Ako celkovo Slováci spod Popradu, Sabinova a Prešova sa ocitli v Rivnenskej a Volynskej oblasti na Ukrajine?“, čím zreteľne chcela povzbudiť spoločenský záujem o túto problematiku v krajine (*SME*, 6. apríla 1993). O niečo skôr novinár Vladimír Jancura publikoval článok „Optanti“ v *Nedeľnej Pravde* (*Nedeľná Pravda*, 21. marca 1993), Peter Novotný článok „Odišli za lepším životom, ale čakalo ich sklamanie“ (*Nový čas*, 10. júna 1993). Pozri aj ďalšie články: Jána Bicka – „O reoptácii našich ukrajinských krajanov“ (*Národná obroda*, 27. decembra 1994), Jána Greša – „Transporty stratených ilúzií“ (*Slovenská republika*, 13. júna a 20. júna 1997), „Naozaj doma?“ (*Literárny týždenník*, 25. februára 1999). Na stránkach regionálnej východoslovenskej tlače bolo v rokoch 1991 – 1999 publikovaných niekoľko desiatkov článkov ako k problematike opcie a presídlenia do ZSSR v roku 1947, tak aj reemigrácie (reoptácie): napr. Dukla, Východ, Východoslovenské noviny, Prešovský korzár, Prešovský večerník, Ду́кля, Народны новинкы, Нове жытця atď.

⁴⁶ SA ŠK PO – Kópia dokumentácie MÚ MV SR v Bratislave: Správa k prevodu pôsobnosti vo veci presídľovania osôb slovenského pôvodu z Černobyľskej oblasti na Slovensko (z 31. augusta 1992).

Vladimír Belo-Caban, riaditeľom Migračného úradu MV SR – Bernard Prieceľ a do úradu splnomocnenca bola menovaná Helena Jacošová, s nástupom do funkcií ktorých boli naplno odštartované práce potrebné na realizáciu presídlenia „teritoriálnych Slovákov“, resp. tzv. černobyľcov.⁴⁷

Začiatkom roku 1993 na Ukrajinu – do Rovenskej a Volyňskej oblasti, vycestovala pracovná skupina novozriadeného Migračného úradu MV SR na čele so splnomocnenkyňou slovenskej vlády H. Jacošovou.⁴⁸ V sprievode pracovníkov Veľvyslanectva Slovenskej republiky na Ukrajinu a s vedomím a súhlasom ukrajinských orgánov navštívila mestá Rovno (neskôr Rivne), Dubno, Luck a ich okolie, husto osídlené bývalými optantmi zo Slovenska. Prostredníctvom aktivstov z radov zainteresovaných v presídlení na Slovensko boli zvolávané prvé schôdze, na ktorých sa vysvetľovali možnosti a podmienky presídlenia, menovali sa riziká. Súčasne komisia registrovala, skúmala nálady ľudí, ich predstavy, požiadavky, ochotu presídlieť sa na Slovensko. Na základe zoznamu prihlásených zostavovala menné registre osôb určených na presídlenie podľa jednotlivých etáp, podľa povolaní a lokalít na Slovensku (tie sa neskôr upresňovali kompetentnými orgánmi v Bratislave). Súčasne s tým sa členovia pracovnej skupiny stretli a rokovali s predstaviteľmi kompetentných orgánov Ukrajiny, kde načrtli stav pripravenosti slovenskej strany na postupné presídľovanie osôb slovenského pôvodu a ich majetku na Slovensko a to na náklady Slovenskej republiky. Slovenskí predstavitelia sa zaviazali v predstihu informovať ukrajinské orgány o počte osôb, ktorí sa presídľujú a o dátumoch jednotlivých turnusov. Na druhej strane kompetentné ukrajinské orgány prisľúbili skrátiť termíny vybavovania výstupných dokladov, prevádzať colné odbavenia priamo v miestach bydliska presídlencov, zabezpečiť bezpečnostný sprievod autokolón od miesta bydliska po štátnu hranicu Ukrajiny a dať možnosť občanom, ktorí sa presídľujú na Slovensko, dodatočne prepraviť svoj majetok v priebehu jedného roka od dňa presídlenia podľa zoznamu majetku predloženého na colnom úrade pri odchode do Slovenskej republiky.⁴⁹

Hoci presídlenie prvej skupiny „černobyľcov“ bolo pôvodne naplánované na august 1992, skutočne bolo realizované až na jar roku 1993. Koncom marca 1993 vycestovala na Volyň realizačná skupina zložená z pracovníkov Migračného úradu a príslušníkov MV SR. S nimi autobusy a kamióny, ktoré zabezpečovali prevoz ľudí a ich majetku na územie Slovenska. Po vybavení majetkových, colných a dokumentačných záležitostí na ukrajinskej strane prvá skupina presídlencov 3. apríla 1993 vyrazila v smere slovenských hraníc, ktoré uvedeného dňa aj prekročila.

Po príchode na územie Slovenska boli presídlenci najprv umiestnení v rekreačnom stredisku v blízkosti nového miesta bydliska, kde zotrvali v karanténe. Neskôr presídlencov dopravili do pridelených bytov v jednotlivých lokalitách, a to v obciach Žitná Radiša, Podlužany, Dežerice, Ruskovce, Veľké Kršteňany, Tvrdomestice, Krtovce, Vozokany, Závada, Libichava, Lužany (vtedajší okres Topoľčany) spolu 24 rodín – 81 osôb a do obce Spišský Štiavnik (okres Poprad) 1 rodinu – 3 osoby.

Druhá skupina v počte 44 osôb bola rovnakým spôsobom dopravená na Slovensko 28. júna 1993 prevažne do Medzilaboriec. Tretia – 3. septembra 1993 hlavne do Veľkých Kapušian, Sniny a Detvy (73 osôb). Štvrtá štyridsaťšesť členná skupina pricestovala 2. decembra 1993 do Brezovej pod Bradlom, Detvy a niektorých obcí okresu Topoľčany.

Ďalšie turnusy presídlenia boli v rokoch 1994 – 1998 realizované v termínoch nadväzujúcich na odovzdanie bytov (po rekonštrukciách, resp. po kolaudačnom procese) v jednotlivých miestach na Slovensku. Presídlenie poslednej skupiny sa uskutočnilo 28. apríla 1998 do lokalít Bratislava,

⁴⁷ KRUŠKO, Š. – ŠMIGEL, M. *Naši „černobyľci“...*, s. 19-20.

⁴⁸ KRUŠKO, Š. a kol. *Encyklopedický slovník presídlenia*, s.123-124.

⁴⁹ SA ŠK PO – Kópia dokumentácie MÚ MV SR v Bratislave: Zápisnica z rokovania medzi predstaviteľmi kompetentných orgánov Slovenskej republiky a Ukrajiny z 2. februára 1993.

Ružomberok, Košice a Podhorany. Celkovo v rokoch 1993 – 1998 bolo na územie Slovenskej republiky vyššie uvedeným spôsobom a v 19 etapách (turnusoch) presídlených 1221 osôb slovenského pôvodu z Ukrajiny⁵⁰ (podľa iného zdroja 366 rodín – 1194 osôb).⁵¹ Rozmiestnili ich po celom Slovensku v 8 krajoch, 30 okresoch – 45 mestách a obciach. Najviac – 160 osôb – v Košiciach, 90 v Medzilaborciach, 86 v Novej Bani, 78 vo Veľkých Kapušanoch, 76 v Holíči atď., v ostatných lokalitách spravidla len po niekoľko osôb, respektíve rodín (pozri Tab. 1).

Tabuľka 1: Prehľad termínov presídlenia, počtu osôb a miest rozmiestnenia reemigrantov z Ukrajiny – „černobyľcov“ na Slovensku v rokoch 1993 – 1998

Turnus	Termín	Počet osôb	Miesto rozmiestnenia
1.	03. 04. 1993	84	Žitná Radiša, Podlužany, Dežerice, Ruskovce, Veľké Kršteňany, Tvrdomestice, Krtovce, Vozokany, Závada, Libichava, Lužany (okr. Topoľčany), Spišský Štiavnik (okr. Poprad)
2.	28. 06. 1993	44	Medzilaborce, Krásny Brod (okr. Medzilaborce), Nový Svet (Prašice, okr. Topoľčany)
3.	03. 09. 1993	73	Detva, Krtovce (okr. Topoľčany), Snina, Medzilaborce, Veľké Kapušany, Trhovište (okr. Michalovce)
4.	02. 12. 1993	46	Brezová pod Bradlom (okr. Myjava), Nový Svet (Prašice, okr. Topoľčany), Detva
5.	11. 6. 1994	87	Nová Baňa (okr. Žarnovica), Detva, Topoľčany
6.	10. 9. 1994	35	Medzilaborce, Detva, Nová Baňa (okr. Žarnovica)
7.	29. 10. 1994	85	Revúca, Medzilaborce, Dlhá nad Kysucou (okres Čadca), Košice
8.	19. 11. 1994	51	Smolník (okr. Gelnica), Bardejov, Nová Baňa
9.	09. 06. 1995	37	Veľký Krtíš, Veľký Lom, Sklabina (okr. Veľký Krtíš)
10.	23. 09. 1995	41	Slavkovce (okr. Michalovce), Medzilaborce
11.	28. 10. 1995	76	Hontianske Moravce (okr. Krupina), Medzilaborce, Zvolen, Jánova Lehota (okr. Žiar nad Hronom)
12.	25. 11. 1995	30	Smolník (okr. Gelnica), Medzilaborce, Krtovce (okr. Topoľčany), Holíč (okr. Skalica), Revúca
13.	11. 06. 1996	81	Veľké Kapušany, Snina, Smolník (okr. Gelnica), Revúca, Hontianske Moravce (okr. Krupina), Holíč (okr. Skalica)
14.	21. 9. 1996	81	Ľuboriečka (okr. Veľký Krtíš), Holíč (okr. Skalica), Smolník (okr. Gelnica), Halič-Telka (okr. Lučenec)
15.	14. 11. 1996	85	Medzilaborce, Polomka-Hámor (okr. Brezno), Holíč (okr. Skalica), Zvolen, Podhorany (okr. Kežmarok)
16.	09. 08. 1997	83	Jánova Lehota (okr. Žiar nad Hronom), Košice, Bardejov, Prešov
17.	27. 10. 1997	84	Stakčín (okr. Snina), Veľké Kapušany, Veľký Lom (okr. Veľký Krtíš), Humenné, Košice
18.	28. 02. 1998	43	Košice
19.	28. 04. 1998	75	Ružomberok, Bratislava, Košice, Podhorany (okr. Kežmarok)
Spolu:		1221	

Zdroj: Údaje Migračného úradu MV SR v Bratislave. Kópia – súkromný archív Š. Kruška (Prešov).⁵²

⁵⁰ KRUŠKO, Š. – ŠMIGEL, M. *Naši „černobyľci“*..., s. 20-23.

⁵¹ BAHAT, I. *Волинська акція...*, s. 119.

⁵² Niektoré dátumy presídlenia v dokumentoch Migračného úradu MV SR v Bratislave však nezodpovedajú ich skutočnej realizácii. Niekedy je odchýlka o niekoľko dní. Naplánovaný termín nebolo vždy možné dodržať a to z rôznych objektívnych či subjektívnych príčin.

Na území Slovenska boli presídlenci zabezpečení finančnou pomocou, sociálnou i lekárskou starostlivosťou, bola im poskytnutá pomoc pri vybavovaní zamestnania. Všetky náklady spojené s presídlením a osídlením hradila Slovenská republika.⁵³ Paradoxom však bolo, že do rodnej obce, z ktorej pred 50 rokmi optovali do ZSSR, sa nevrátila ani jedna rodina reemigrantov, aj keď v obciach na východe Slovenska boli v tej dobe stovky prázdnych neobývaných domov. Presídlencom boli pridelené byty v jednotlivých lokalitách po celom území Slovenska,⁵⁴ na výstavbu, respektíve rekonštrukciu ktorých prispel štát prostredníctvom Migračného úradu Slovenskej republiky.

Okrem vládnej splnomocnenkyne Heleny Jacošovej sa na organizácii presídlenia osôb slovenského pôvodu z Ukrajiny podieľali pracovníci Veľvyslanectva Slovenskej republiky v Kyjeve a zo strany Migračného úradu MV SR presídlenie realizovali jeho pracovníci Daniel Mráz, Miron Palaščák, Jozef Ulrich a Peter Privitzer pod vedením ministerského radcu Vladimíra Halenára.⁵⁵

Pri presídlení posledných deviatich skupín (v rokoch 1995 – 1998) Š. Kruško – tajomník KVR v Prešove, na požiadanie Migračného úradu MV SR a na náklady výboru niekoľkokrát vycestoval na Ukrajinu. Tam sa podieľal na prípravách nevyhnutných dokumentov pre rodiny, ktoré boli oficiálne vybrané na presídlenie.⁵⁶ Dôležitú úlohu pri realizácii presídlenia „teritoriálnych Slovákov“ do vlasti zohrali aj tzv. asistenti z radov bývalých optantov. Tí boli poverení slovenskou stranou zhromažďovať a kompletizovať, respektíve vybavovať a doručovať na Generálny konzulát (neskôr Veľvyslanectvo) Slovenskej republiky v Kyjeve potrebné doklady, pripravovať presídlencov na presídlenie, koordinovať nakladanie kamiónov,

⁵³ Pozri: ŠMIGEL, Michal. Reoptácia rusínskeho obyvateľstva z Ukrajiny na Slovensko v rokoch 1993 – 1998 a ich začlenenie do sociálno-ekonomických štruktúr Slovenskej republiky v súčasnosti. In *Ethnologia Actualis Slovaca*, 5/2004. *Revue pre výskum etnických spoločností*. Trnava : Univerzita sv. Cyrila a Metoda, 2004, s. 139.

⁵⁴ Podľa mienky niektorých ukrajinských autorov, rozširovaním presídlencov – „černobyľcov“ po celom teritóriu Slovenska sledovali slovenské orgány hlavne ich rýchlu asimiláciu v slovenskom prostredí. Pozri: СЕРГІЄНКО, Татяна – СЮЦКО, Іван. Проблеми оптації у контексті сучасних українсько-словацьких відносин. In *Čo dala – vzala našim rodákom optácia. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie k 55. výročiu optácie a presídlenia*. Ed. M. Gajdoš. Košice – Prešov : Spoločenskovedný ústav SAV, Koordinačný výbor reoptantov, 2002, s. 57; КАБАЧІЙ, Роман. Повернення українців Словаччини з Волині в 1960-90 роках та його вплив на зміну тотожності реоптантів. In *Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa. Tom II*. Zielona Góra – Słupsk : Uniwersytet Zielonogórski – Akademia Pomorska, 2009, s. 67-76; БАНАТ, І. Волинська акція..., s. 120.

⁵⁵ KRUSKO, Š. a kol. *Encyklopedický slovník presídlenia*, s. 94, 202, 229, 342.

⁵⁶ Zároveň s tým sa Koordinačný výbor reoptantov začal zaoberať otázkami už presídlených „černobyľcov“ na území Slovenska. V mene reoptantov zastupoval a obhajoval ich požiadavky na jednotlivých ústredných a regionálnych úradoch štátnej správy, pri vybavovaní pracovných príležitostí, v otázkach sociálneho zabezpečenia, reštitúcie pôdy, nadobudnutia štátneho občianstva atď. Poskytoval presídlencom prekladateľské, administratívne, poradenské a školiace služby. Na ukrajinských úradoch presadzoval rehabilitácie bývalých optantov odsúdených na Ukrajině v 50. rokoch 20. storočia. Okrem toho v rokoch 1993 – 2004 združenie zameralo svoju činnosť na zhromaždenie a spracovanie materiálov, dokumentov, spomienok týkajúcich sa optácie a presídlenia do ZSSR v roku 1947 a reemigrácie v 60. a 90. rokoch; a tiež propagáciu optantskej problematiky prostredníctvom vedecko-populárnych podujatí, účasťou na jednotlivých seminároch a konferenciách, publikačnou i vydavateľskou činnosťou, vyhotovením a inštaláciou výstav dokumentov a fotografií (prezentovaných širokej verejnosti prostredníctvom Múzea ukrajinsko-rusínskej kultúry vo Svidníku, Krajského múzea v Prešove a jeho pobočke v Sabinove). KVR nadviazal spoluprácu s českými krajskými spolkami – Združením Čechov z Volyně a ich priateľov v Prahe (predseda Vladimír Dufek) a s Radou černobyľských krajanov v Jaroměř-Josefově (predseda Boris Iljuk). V rokoch 1999 – 2000 sa KVR podieľal na zriadení krajského spolku v Rivnenskej oblasti na Ukrajině – Oblastnej kultúrno-osvetovej organizácie Matice slovenskej na Rivnensku (predseda Vitalij Haluško). V roku 1999 v spolupráci s Oblastným spolkom Červeného kríža v Rivnom sa pokúsil aj o humanitárnu pomoc krajanom na Volyni. (*Dvadsať rokov činnosti. Správa o činnosti Koordinačného výboru reoptantov v SR (1991 – 2016)*, s. 20-50.)

udržiavať kontakty s Migračným úradom MV SR a zabezpečovať pobyt jeho pracovníkov na ukrajinskej Volyni.⁵⁷

V roku 1999 bolo presídlenie bývalých optantov, ich potomkov a členov ich rodín zastavené pre nedostatok finančných prostriedkov na jeho ďalšiu realizáciu. V tom čase na ukrajinskej Volyni zostalo čakať a dúfať, že sa raz vrátia do starej vlasti približne 2000 zaregistrovaných žiadateľov, ktorí stále javili záujem o organizované presídlenie.⁵⁸ V rokoch 1999 – 2001 sa však na Slovensko presídlilo ešte niekoľko ďalších osôb, prevažne blízkych príbuzných tých, ktorí už na Slovensku žili a mali vhodné bývanie, resp. im bývanie zabezpečili. Títo sa presídľovali individuálne, neorganizovane, na vlastné náklady. Išlo však o niekoľko desiatok ľudí.

Presídlenie bývalých optantov a ich potomkov – „černobyľcov“ v 90. rokoch 20. storočia sa uskutočňovalo v období zložitej transformácie slovenskej spoločnosti spojenej so vznikom samostatnej Slovenskej republiky a novým politicko-ekonomickým smerovaním krajiny.⁵⁹ Po presídlení z Ukrajiny sa na začiatku veľká časť presídlencov zaradila medzi sociálne slabšie vrstvy spoločnosti⁶⁰ a všetci museli začať a usporiadať si svoj život v novom prostredí a za nových podmienok,⁶¹ borit' sa so začiatočnými problémami.⁶² Tu sa začínal pre nich nový život. Pre mnohých v takmer neznámej krajine pôvodu ich predkov, ktorú predtým nikdy nenavštívili. Viacerí museli prekonať obdobie „postemigračnej“ fázy, zorientovať sa v novom prostredí, zvyknúť na nové a vyrovnáť sa zo stratou starého okolia, zvládnuť jazykový hendikep, prispôbiť sa zvykom, pracovnému prostrediu, spôsobu vedenia domácnosti a adaptovať sa v novej spoločnosti.⁶³

Napriek istým prieťahom samotného procesu presídlenia, niektorým organizačným chybám, neschopnosti uspokojiť záujem všetkých zainteresovaných v presídlení na Slovensko a nedotiahnutej „postemigračnej“ fázy, však túto presídleneckú akciu slovenskej vlády v rokoch 1993 – 1998 je možné hodnotiť pozitívne. V zásade išlo o jedinečnú (doposiaľ) akciu humanitárneho charakteru v novodobých dejinách Slovenska, namierenú na presídlenie osôb slovenského pôvodu do historickej vlasti a odstránenie historických krívd minulosti.

⁵⁷ Asistentmi na Ukrajine boli: Andrej Soľanič, Ján Tomeček, Ján Karaffa, Emil Marijančík, Ivan Mačička, Galina Dvorecká, Ján Vasilišin, Jevhenija Kost', Katarína Holovatá, Andrej Figura a Mária Dolinská.

⁵⁸ Podľa údajov Domu zahraničných Slovákov v roku 2001 žilo na Ukrajine okolo 25 000 Slovákov, ktorí sa z tých či iných príčin a za rôznych okolností ocitli na Ukrajine (SME, 14. apríla 2001).

⁵⁹ ŠMIGEL, M. Reoptácia rusínskeho obyvateľstva z Ukrajiny na Slovensko v rokoch 1993 – 1998 a ich začlenenie do sociálno-ekonomických štruktúr Slovenskej republiky v súčasnosti, s. 140-141.

⁶⁰ Je potrebné podčiarknuť, že presídlenci boli rozmiestnení prevažne v regiónoch s najvyššou mierou nezamestnanosti práve v dobe ekonomicko-hospodárskeho poklesu Slovenska v druhej polovici 90. rokov minulého storočia. Reemigranti z prvých turnusov – presídlení v rokoch 1993 – 1995, mali väčšie šance zamestnať sa, oproti tým neskorším (z rokov 1995 – 1998), rozmiestňovaným v chudobnejších okresoch stredného a východného Slovenska. V týchto regiónoch bola situácia so zamestnanosťou zložitá a komplikovanejšia.

⁶¹ Hlavným a najpálčivejším problémom reemigrantov (reoptantov) – „černobyľcov“ bola skutočnosť, že vláda Slovenskej republiky im udelila na území krajiny iba trvalý pobyt. Pravdepodobne túto kľúčovú otázku vláda nedocenila – v podstate postavila ich na jednu úroveň s inými prisťahovalcami (neslovenského pôvodu – emigrantmi a utečencami) na Slovensku. Na porovnanie vláda Českej republiky všetkým presídlencom českého pôvodu z Ukrajiny udelila (ak o to požiadali) české štátne občianstvo prakticky okamžite. Podobne tomu ako to bolo s reemigrantmi („reoptantmi“) zo 60. rokov 20. storočia, aj v tomto prípade zdĺhavé (5 až 7 ročné) vybavovanie štátneho občianstva Slovenskej republiky a záležitosti s tým súvisiacich komplikovalo začleňovanie sa presídlencov do slovenskej spoločnosti a spôsobilo im nemálo zbytočných problémov.

⁶² Stručnú komparáciu situácie presídlených volyňských Čechov v Českej republike a reoptantov na Slovensku v 90. rokoch minulého storočia uvádzajú: VALAŠKOVÁ, N. – POJAROVÁ, T. Přesídlování Čechů, Slováků, Poláků a Němců z bývalého Sovětského svazu do vlasti jejich předku, s. 228-231. Pozri tiež: JANSKÁ, Eva – DRBOHLAV, Dušan. Re-emigration and integration of Volhynian and „Chernobyl“ Czechs in the Czech Republic. In *Acta Universitatis Carolinae: Geographica*, 2001, roč. 36, č. 1, s. 123-131.

⁶³ Podrobnejšie pozri: KRUŠKO, Š. – ŠMIGEL, M. Naši „černobyľci“..., s. 25-42.

Pramene a literatúra:

Archívy:

Štátny archív v Košiciach

- fond Východoslovenský Krajský národný výbor v Košiciach (VsKNV-K) – sekretariát predsedu a Rada KNV Východoslovenského kraja 1960 – 1969.

Súkromný archív Štefana Kruška (Prešov)

Dobová tlač:

Literárny týždenník, 25. februára 1999.

Mladá fronta, 21. apríla 1990.

Národná obroda, 27. decembra 1994.

Nedeľná Pravda, 21. marca 1993.

Нове життя [Nove žytt'a], č. 9/1991.

Nový čas, 10. júna 1993.

Slovenská republika, 13. júna, 20. júna 1997.

SME, 6. apríla 1993 a 14. apríla 2001.

Smena, 22. augusta, 26. augusta, 27. augusta 1992.

Bibliografia:

BOBALIK, Jozef. *Sedem rokov na Severe*. Bratislava : Ústav pamäti národa, 2009.

Dvadsať rokov činnosti. Správa o činnosti Koordinačného výboru reoptantov v SR (1991 – 2016). Prešov : Koordinačného výboru reoptantov v SR, o.z., 2016.

GAJDOŠ, Marián – KONEČNÝ, Stanislav – MUŠINKA, Mikuláš. *Rusíni/Ukrajinci v zrkadle polstoročia. Niektoré aspekty ich vývoja na Slovensku po roku 1945*. Košice – Užhorod : Universum, 1999.

GAJDOŠ, Marián – KONEČNÝ, Stanislav. *K politickému a sociálnoekonomickému postaveniu Rusínov-Ukrajincov na Slovensku v povojnových rokoch*. Košice : Spoločenskovedný ústav SAV, 1991.

GAJDOŠ, Marián – KONEČNÝ, Stanislav. *Postavenie Rusínov-Ukrajincov na Slovensku v rokoch 1948 – 1953*. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1994.

GAJDOŠ, Marián – KONEČNÝ, Stanislav. *Ukrajinská menšina na Slovensku ako objekt a subjekt politiky I (1945 – 1953)*. Prešov : Universum, 2013.

GAJDOŠ, Marián – KONEČNÝ, Stanislav. *Ukrajinská menšina na Slovensku ako objekt a subjekt politiky II (1945 – 1953)*. Prešov : Universum, 2014.

GAJDOŠ, Marian (Ed.). *Čo dala – vzala našim rodákom optácia. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie k 55. výročiu optácie a presídlenia*. Košice – Prešov : Spoločenskovedný ústav SAV, Koordinačný výbor reoptantov, 2002.

HOFMAN, Jiří. Úloha Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel při reemigraci černobylských krajanů. In *Reemigrace krajanů ze zemí bývalého Sovětského svazu. Sborník příspěvků z konference konané v Jaroměři – Josefově (21. – 22. září 2001)*. Jaroměř : Městské muzeum v Jaroměři, 2002, s. 68-79.

ILJUK, Boris. Československá kulturně-osvětová společnost J. A. Komenského na Ukrajině: vznik, činnost a úloha při návratu černobylských krajanů do historické vlasti. In *Reemigrace krajanů ze zemí bývalého Sovětského svazu. Sborník příspěvků z konference konané v Jaroměři – Josefově (21. – 22. září 2001)*. Jaroměř : Městské muzeum v Jaroměři, 2002, s. 39-62.

ILJUK, Boris. Návrat volyňských Čechů do vlasti jako motivační faktor reemigrace černobylských krajanů. In *Zpravodaj Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel*, 2012, č. 9, s. 1-2.

ILJUK, Boris. Začátky hnutí o návrat černobylských krajanů do historické vlasti. In *Čo dala – vzala našim rodákom optácia. Zborník z medzinárodnej konferencie k 55. výročiu optácie a presídlenia*. Ed. M. Gajdoš. Košice – Prešov : Spoločenskovedný ústav SAV, Koordinačný výbor reoptantov, 2002, s. 72-84.

JANČÁK, Pavel – JANČÁK, Vít. Volyňští a „černobylští“ Češi. In *Geografické rozhledy*, 2007, roč. 16, 2007, č. 5, s. 6-7.

JANSKÁ, Eva – DRBOHLAV, Dušan. Re-emigration and integration of Volhynian and „Chernobyl“ Czechs in the Czech Republic. In *Acta Universitatis Carolinae: Geographica*, 2001, roč. 36, č. 1, s. 123-131.

KABAČIJ, Roman. Povnennia ukrajinciv Slovaččyny z Volyni v 1960-90 rokach ta joho vplyv na zminu totožnosti reoptantiv. [In Ukrainian] In *Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa. Tom II*. Zielona Góra – Słupsk : Uniwersytet Zielonogórski – Akademia Pomorska, 2009, s. 67-76.

KRUŠKO, Stepan. *Areštanty. Zbirnyk spohadiv, dokumentiv buvšych vjazniv trudovych taboriv ta tjurem z riadiv čechoslovakych pereselenciv-optantiv u SRSR*. Priašiv : Koordynacijnyj komitet reoptantiv, 2003. [In Ukrainian]

KRUŠKO, Stepan. *Optanty. Zbirnyk statej, spohadiv, dokumentiv ta fotohrafij*. Priašiv : Koordynacijnyj komitet reoptantiv, 1997. [In Ukrainian]

KRUŠKO, Štefan. *Domov v cudzine alebo žili sme na Ukrajine*. Prešov : Koordinačný výbor reoptantov v SR, o.z., 2007.

KRUŠKO, Štefan. Vážení účastníci konferencie! Ctení hostia! Šanovní zemiľaky! (diskusný príspevok). In *Reemigrace krajanů ze zemí bývalého Sovětského svazu. Sborník příspěvků z konference konané v Jaroměři – Josefově (21. – 22. září 2001)*. Jaroměř : Městské muzeum v Jaroměři, 2002, s. 133-135.

KRUŠKO, Štefan – ŠMIGEL, Michal. *Naši „černobylci“. Presídlenie osôb slovenského pôvodu z územia Ukrajiny postihnutého černobyľskou haváriou na Slovensko (1993 – 1998). Problémy adaptácie a integrácie do slovenskej spoločnosti*. Prešov – Banská Bystrica : Koordinačný výbor reoptantov v SR o.z.; Ústav vedy a výskumu UMB, 2008.

KRUŠKO, Štefan a kol. *Encyklopedický slovník presídlenia. Povojnový transfer obyvateľstva v strednej Európe v 40. rokoch so zameraním na presídlenie a optáciu občanov Československa do ZSSR v roku 1947*. Prešov : Koordinačný výbor reoptantov v SR, o.z., 2005.

SERHIJENKO, Tatiana – SJUSKO, Ivan. Problemy optaciji u konteksti sučasnych ukrajinsko-slovakych vidnosyn. [In Ukrainian] In *Čo dala – vzala našim rodákom optácia. Zborník*

z medzinárodnej vedeckej konferencie k 55. výročiu optácie a presídlenia. Ed. M. Gajdoš. Košice – Prešov : Spoločenskovedný ústav SAV, Koordinačný výbor reoptantov, 2002, s. 50-57.

SERHIJČUK, Volodymyr. Trahedija ukrajinciv z Čekhoslovaččyny. Dokumenty svidčať. In *Visti z Ukrajiny*, 1993, No 22, s. 10. [In Ukrainian]

ŠÁDOVÁ, Eva. Reemigrace volyňských a „černobylských“ Čechů. In *Menšiny a migranti v České republice*. Praha : Portál, 2001, s. 107-115.

ŠKURLA, Mikuláš. *Odsúdení do raja. Neuveriteľné príbehy na ceste za šťastím*. Svidník, 2004.

ŠMIGEL, Michal. Reoptácia rusínskeho obyvateľstva z Ukrajiny na Slovensko v rokoch 1993 – 1998 a ich začlenenie do sociálno-ekonomických štruktúr Slovenskej republiky v súčasnosti. In *Ethnologia Actualis Slovaca*, 5/2004. *Revue pre výskum etnických spoločenstiev*. Trnava : Univerzita sv. Cyrila a Metoda, 2004, s. 130-142.

ŠMIGEL, Michal – KRUŠKO, Štefan. *Opcia a presídlenie Rusínov do ZSSR (1945 – 1947)*. 2. dopl. a rozšír. vyd. Bratislava : Goralinga, 2011.

ŠMIGEL, Michal – KRUŠKO, Štefan. *Opcia: Proces opcie a presídlenia občanov Československa do ZSSR na základe československo-sovietskej dohody z 10. júla 1946*. Prešov : Koordinačný výbor reoptantov Slovenskej republiky, 2005.

ŠMIGEL, Michal. „Do Sovietskeho zväzu ľahko, späť cesty niet...“ *Situácia slovenských optantov na ukrajinskej Volyni a ich snahy o návrat na Slovensko (1947 – 1968)*. In *Pamäť národa*, 2017, roč. XIII, č. 3, s. 3-26.

VACULÍK, Jaroslav. *Dějiny volyňských Čechů III (1945 – 1948)*. Brno : Masarykova univerzita, 2001.

VACULÍK, Jaroslav. *Poválečná reemigrace a usídlování zahraničních krajanů*. Brno : Masarykova univerzita, 2002.

VACULÍK, Jaroslav. *Reemigrace a usídlování volyňských Čechů v letech 1945 – 1948*. Brno : Univerzita J. E. Purkyně, 1984.

VACULÍK, Jaroslav. *Reemigrace zahraničních Čechů a Slováků v letech 1945 – 1950*. Brno : Masarykova univerzita, 1993.

VALAŠKOVÁ, Nad'a – POJAROVÁ, Tereza. Přesídlování Čechů, Slováků, Poláků a Němců z bývalého Sovětského svazu do vlasti jejich předku. In *Český lid*, 2009, roč. 96, č. 3, s. 225-245.

VANAT, Ivan. *Volynska akcija. Obmin naselenniam miž Čechoslovaččynuju i Radianskym Sojuzom navesni 1947 roku*. Priašiv : Sojuz rusyniv-ukrajinciv Slovackoji respubliky, 2001. [In Ukrainian]

Interetnické vzťahy Rusínov a Ukrajincov v rokoch 2004 – 2017

Mária Ďurkovská, Spoločenskovedný ústav, Centrum spoločenských a psychologických vied
SAV, Košice, durkovska@saske.sk

Michal Kentoš, Spoločenskovedný ústav, Centrum spoločenských a psychologických vied
SAV, Košice, kentos@saske.sk

Príspevok vznikol v rámci riešenia projektu Agentúry na podporu výskumu a vývoja „Tendencie vývoja etnických vzťahov na Slovensku (komparatívny výskum národnostnej problematiky v rokoch 2004 – 2020)“, na základe zmluvy č. APVV-15-0475.

ĎURKOVSKÁ, Mária – KENTOŠ, Michal. Interetnické vzťahy Rusínov a Ukrajincov v rokoch 2004 – 2017. In *Človek a spoločnosť* [Individual and Society], 2019, roč. 22, Supplement, s. 167-178. doi: <https://doi.org/10.31577/cas.2019.00.548>

Abstract:

Interethnic relations are a complex social and political phenomenon. National pluralism, minority relations with the majority and also between individual minorities are currently phenomena in Slovakia. These are often an object of political discussions. The aim of the contribution is to analyse interethnic relations between Slovaks, Ruthenians and Ukrainians in 2004 – 2017 based on empirical research data focused on the theoretical, methodological and practical issues of ethnicity and ethnic relations. Data was collected in the second half of 2004 and 2017 in all regions of Slovakia. In 2004, a total of 480 respondents were surveyed for the needs of our study. The selection criteria for the research sample were: nationality indicator, t. j. public declaration of belonging to the minority; gender, age and education. In 2017 the total quota sample in our research consists of 482 adult respondents. Several conclusions follow from the presented results of intra-ethnic and interethnic relations. The evaluation of intra-ethnic relations has produced mixed results. Problems of the Ukrainian and Ruthenian minorities are not significantly reflected in Slovakia. Relationships between the Slovaks, the Ruthenians, and the Ukrainians have never had an antagonistic character. Ethnic affiliation of the population is one of the prerequisites for eliminating the possible formation of ethnic barriers. Socio-economic problems, multiplied by the specifics of the area cause more problems for population than national problems.

Keywords:

Interethnic relations. Slovakia. Empirical research. Slovaks. Ruthenians. Ukrainians.

Úvod

Problematika interetnických vzťahov je zložitým sociálnym a politickým javom, pričom v literatúre existujú rôznorodé prístupy k ich štúdiu. Niektoré sa zameriavajú na vzťahy medzi konkrétnymi menšinami (Ortakovski, 2001; Demjaha, 2016), iné na interakcie menšín s majoritou (Titzman, 2014). Nechýbajú ani prístupy sledujúce rastúcu etnickú diverzifikáciu (Craig, Rucker, Richeson, 2018). Čoraz väčšia pozornosť je však venovaná interdisciplinárnemu výskumu interetnických vzťahov v aktuálnom spoločensko-politickom kontexte (Verkuyten, Zaremba, 2005). Uvedení autori v tejto súvislosti zdôrazňujú potrebu reflektovať aktuálne politické, ekonomické ako aj sociálne zmeny pri štúdiu interetnických vzťahov. A to aj napriek nedostatku konsenzu ohľadom toho, ako a do akej miery uvedené faktory vplyvajú na povahu interetnických vzťahov. Menšinovému diskurzu na Slovensku dominujú dve menšiny, a to maďarská a rómska (Lajčáková, Chudžíková, Gažovičová, 2011). O ostatných autochtónnych menšinách (tu patrí aj menšina rusínska a ukrajinská) sa v podstate nehovorí. Nie sú tak menovite konštruované ako problém, to je však len zdanlivou výhodou – ide predovšetkým o dôkaz, že tieto menšiny nemajú politickú reprezentáciu, či už z dôvodu malého počtu alebo nedostatočnej mobilizácie. Na Slovensku sú v súčasnosti medzi oficiálne uznanými národnostnými menšinami rusínska aj ukrajinská menšina, ako dve oddelené, samostatné skupiny. Obyvateľstvo rusínskej a ukrajinskej národnosti tvorí niečo vyše pol percenta z celkového počtu obyvateľov. Rusínska národnostná menšina žijúca na Slovensku sa napriek nútenému zákazu v druhej polovici 20. storočia po spoločenských zmenách v roku 1989 dynamicky rozvíja. Dokumentujú to aj výsledky sčítania ľudu z roku 2011, pri ktorých sa k rusínskej menšine prihlásilo 33 482 obyvateľov, čo oproti sčítaniu ľudu v roku 2001 predstavovalo nárast o 38 % občanov a oproti sčítaniu v roku 1991 nárast až o 96 % občanov hlásiacich sa k rusínskej národnosti. (Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 1991, 2001, 2011) To, že počet Rusínov na Slovensku je podstatne vyšší, dokumentuje skutočnosť, že k materinskému jazyku rusínskemu sa v dvoch po sebe nasledujúcich sčítaniach (2001 a 2011) prihlásilo 55-tisíc občanov Slovenska.¹ Podľa Štatistického úradu SR klesol od roku 1991 do mája 2001 počet Ukrajincov na Slovensku z 13 281 na 10 814. Pri sčítaní v roku 2011 priznalo ukrajinskú národnosť len 7 430 obyvateľov. (Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 1991, 2001, 2011)

Cieľ príspevku

Cieľom príspevku je analýza interetnických vzťahov Rusínov a Ukrajincov v rokoch 2004 – 2017 na základe dát získaných z empirického výskumu zameraného na ťažiskové teoretické, metodologické a praktické otázky etnicity a národnostných vzťahov (so zachovaním metodických postupov aplikovaných v empirickom výskume z roku 2004).

Postavenie Rusínov a Ukrajincov v rokoch 1945 – 1989

Rusíni a Ukrajinci na Slovensku prešli zložitým vývojom a v rámci menšín žijúcich na Slovensku sa vyznačujú niekoľkými špecifikami. Na rozdiel od ostatných etníc sa ich pôvodný sídelný priestor obmedzuje len na územie východného Slovenska, presnejšie na jeho severovýchodné okresy. Nepriaznivé a zložité ekonomické a politické podmienky regiónu, ale aj časté umelé zásahy do etnického vývoja spôsobili, že boli vyprodukované viaceré národno-kultúrne a jazykové koncepcie. Tie oscilovali medzi ruským (veľkoruským), ukrajinským (maloruským) a rusínskym (karpatoruským) smerom. Veľkoruská orientácia zanikla po druhej

¹ Národnosť rusínska: 2011 – 33 482 (0,6 %), 2001 – 24 201 (0,4 %), 1991 – 17 197 (0,3 %). Zdroj: Štatistický úrad Slovenskej republiky.

Národnosť ukrajinská: 2011 – 7 430 (0,1 %), 2001 – 10 814 (0,2 %), 1991 – 13 281 (0,3 %). Zdroj: Štatistický úrad Slovenskej republiky.

svetovej vojne² (Konečný et al. 2002). Od roku 1948 do konca osemdesiatych rokov dominovala ukrajinská koncepcia, ktorú plne akcentovali vtedajšie štátne a politické orgány Československa. K revitalizácii rusínskeho smeru došlo až koncom roku 1989.

Národnostná politika po obnovení Československej republiky bola poznačená priebehom a charakterom odboja, výsledkami druhej svetovej vojny, ale aj posilnením ľavicových tendencií vo vtedajšej spoločnosti. Podľa Konečného (1997b) občanom, ktorí sa hlásili k rusínskej, ukrajinskej alebo ruskej národnosti, boli priznané všetky občianske práva. Získali zastúpenie v Národnom zhromaždení i v Slovenskej národnej rade, ako aj v okresných i miestnych národných výboroch na severovýchodnom Slovensku. Celoštátne i slovenské národné orgány rešpektovali aj autoritu Ukrajinskej národnej rady Prjaševščiny (UNRP) vytvorenej vo forme národnopolitickej reprezentácie rusínskeho (ukrajinského) obyvateľstva a akceptovali, a podľa možnosti aj realizovali, jej návrhy a požiadavky na riešenie hospodárskych a sociálnych problémov regiónu. Nesúrodé politické zloženie UNRP a mnohé nevyjasnené názory v otázkach jazyka a národnej orientácie Rusínov však situáciu komplikovali a vytvárali v nej napätie.

Na začiatku päťdesiatych rokoch 20. storočia bola likvidovaná gréckokatolícka cirkev, hlavná opora rusínskej orientácie. Podľa Zeľovej (1994) bolo podstatnou súčasťou procesu ukrajinizácie práve zrušenie grécko-katolíckej cirkvi, s ktorou bola rusínska identita silne spätá a prechod na pravoslávie. Značná časť Rusínov to neakceptovala, prešla do rímsko-katolíckej cirkvi a začala sa hlásiť k Slovákom. Od roku 1951 postupne dochádzalo k ukrajinizácii tlače a kultúrnych inštitúcií. Uznesením predsedníctva Ústredného výboru Komunistickej strany Slovenska (ÚV KSS) v júni 1952 bola ukrajinčina zavedená ako vyučovací jazyk na všetkých národnostných školách, v ktorých sa dovtedy vyučovalo rusky, alebo sa využíval rusínsky dialekt. Podľa Konečného (1997a, 73) „išlo o vyvrcholenie ukrajinizácie Rusínov, ktorým mal byť navždy vyriešený problém ich nacionálnej dezorientácie“. Vtedajšie najvyššie orgány KSČ a štátu ignorovali skutočnosť, že dovtedy vedomie ukrajinskej národnostnej príslušnosti u tunajších Rusínov bolo skôr zriedkavosťou. (Konečný, 2012) V školskom roku 1953/1954 boli už ruské školy premenené na ukrajinské. Väčšina učiteľov neovládala spisovnú ukrajinčinu – boli pre nich organizované šesťtyždňové kurzy. Začala vychádzať ukrajinská tlač, vysielal ukrajinské rozhlasové štúdio, aj keď ani väčšina inteligencie neovládala spisovný ukrajinský jazyk.³ (Zeľová, 1994) UNRP bola postupne zatlačovaná do úzadia a súčasne s tým sa začal konštituovať Kultúrny zväz ukrajinských pracujúcich (KZUP),⁴ ktorého činnosť sa však obmedzovala na propagovanie ukrajinského jazyka a kultúry, ale hlavne kultúrnej politiky KSČ medzi rusínskym (ukrajinským) obyvateľstvom. (Konečný, 1997b)

Pri sčítaní obyvateľstva v roku 1950 druhú najpočetnejšiu národnostnú skupinu tvorili osoby ukrajinskej a ruskej národnosti. Pozostávali z viac ako 48 tisíc príslušníkov a predstavovali približne 1,4 % z celej populácie Slovenska. V ďalšom období však proces ukrajinizácie najmä u osôb rusínskeho etnika spôsobil, že určitá časť z nich sa radšej hlásila k slovenskej národnosti. Aj preto v roku 1961 počet osôb ukrajinskej a ruskej národnosti, v porovnaní s predchádzajúcim sčítaním, klesol na úroveň 35,4 tisíc osôb. Ešte raz po druhej svetovej vojne sa celkový počet osôb ukrajinskej a ruskej národnosti dostal cez 40 tisícovú hranicu, a to v sčítaní ľudu v roku

² V súčasnosti táto koncepcia dožíva už len vo forme určitých reminiscencií úzkej skupiny starších intelektuálov.

³ Viac k problematike rusínskeho a ukrajinského školstva pozri napr. práce Anny Virostkovéj: Virostková, A. (2013). Zavedenie ukrajinského vyučovacieho jazyka na Slovensku v roku 1952. In *Človek a spoločnosť*, 15(3), 71-82; Virostková, A. (2012). Rusínske obyvateľstvo na Slovensku a národnostné školy po roku 1945. In Duleba, A. (Ed.). *Rusíni na Slovensku. Súčasné postavenie a historické kontexty vývinu*. Bratislava-Prešov: Združenie inteligencie Rusínov Slovenska, 50-57.

⁴ KZUP zanikol 20. januára 1990 a v ten istý deň bola založená jeho následnícka organizácia Zväz Rusínov-Ukrajincov SR. (Dopirjak, 2009).

1970, kedy sa k tejto národnosti prihlásilo viac ako 42,2 tisíc ľudí (0,9 % z populácie Slovenska). Bol to posledný intercenzálny zisk tejto národnostnej skupiny, keďže v nasledujúcich cenzoch sa počet jej príslušníkov len znižoval. V roku 1980 sa k ukrajinskej a ruskej národnosti prihlásilo len niečo viac ako 39,2 tisíc osôb. (Šprocha, 2014)

Počas štyridsaťročného obdobia, od februára 1948 do novembra 1989, medzi českou a slovenskou verejnosťou prevládalo skreslené presvedčenie o preferovaní a všestrannej podpore, ktorá sa tejto národnosti dostávala zo strany politických a štátnych orgánov. Do povedomia verejnosti sa účelovo nedostali poznatky o problémoch, ktoré výrazne urýchlili asimilačné procesy rusínskej národnosti. V tom smere v päťdesiatych rokoch negatívnu úlohu zohrala najmä kolektivizácia poľnohospodárstva, priebeh ktorej sa vyznačoval porušovaním ľudských práv i platných zákonov. (Gajdoš, Konečný, 2005)

Veľký počet Rusínov sa asimiloval po násilnej dekatolizácii a tento proces nezastavila ani ukrajinizácia, ktorá navyše bola nedostatočne pripravená tak po stránke politickej, ako aj personálnej i materiálnej. Je tiež paradoxné, že takmer súbežne s priebehom ukrajinizácie bola kritizovaná, vyšetrovaná a z funkcií odvolávaná ukrajinská inteligencia v rámci kampane proti tzv. ukrajinským buržoáznym nacionalistom. (Gajdoš, 1996). Proces asimilácie podporovalo najmä slovenské prostredie v mestách, ktoré poskytovali nové pracovné príležitosti a pôsobenie českých a slovenských masmédií. (Gajdoš, Homišinová, Konečný, et al., 2001) Určitú nádej prinieslo prijatie ústavného zákona o postavení národností ČSSR v roku 1968. Zákon zaviedol alternatívne pomenovanie „ukrajinská (rusínska) národnosť“.⁵ Skutočná príležitosť obnoviť formovanie národného povedomia a riešiť základné otázky rusínskeho národného bytia prišla v roku 1968 s pokusom zaviesť radikálne demokratické reformy do politického a ekonomického života v Československu. Toto úsilie bolo ale prerušené 21. augusta 1968 príchodom sovietskych vojsk a vojsk Varšavskej zmluvy. Jediný pozitívny výsledok, ktorý Rusíni počas tohto obdobia dosiahli, bolo obnovenie gréckokatolíckej cirkvi (v júni 1968), ktorá však v procese normalizácie nemohla podporovať prebúdajúce sa národné povedomie Rusínov. Formovanie národnej identity Rusínov bolo oslabené aj zavedením slovenčiny ako liturgického jazyka vo farnostiach s rusínskym obyvateľstvom. Podľa Pliškovej (2005) udalosti roku 1968 v Československu priniesli Rusínom na Slovensku viac negatívnych než pozitívnych výsledkov.

Následná normalizácia života spoločnosti od začiatku sedemdesiatych rokov sformalizovala pozitívny posun v postavení národnostných menšín. Komunistická strana Československa znova prevzala priame riadenie štátu a všetkých sfér života spoločnosti vrátane regulácie národnostných vzťahov, čím fakticky reštaurovala totalitné pomery z päťdesiatych rokov. Vyčlenením KZUP z Národného frontu⁶ a jeho podriadením Ministerstvu kultúry SSR, ako aj zúžením činnosti kultúrnych zväzov bol podľa Konečného (1997b) „výraznejší národný pohyb umŕtvený“.

Menšinová otázka bola odsúvaná aj v dôsledku akceptovania téz o zbližovaní národov a národností a o vytváraní nového historického spoločenstva „československého socialistického ľudu“. Paradoxom je, že aj pozitívne stránky vývoja v sedemdesiatych rokoch (nárast investícií, zvyšovanie príjmov, rast dotácií kultúrnym zväzom) fakticky tiež nepriamo postihli rusínsku (ukrajinskú) národnosť. Prispeli totiž k urýchlению rozptýlenia rusínskej (ukrajinskej) pospolitosti, k zvýšeniu sociálnej mobility, ale aj k úniku z frustrujúceho politického prostredia do súkromia malých a neformálnych skupín. V praxi to vyvolávalo

⁵ Pozri: Ústavný zákon z 27. októbra 1968 o postavení národností v Československej socialistickej republike. Online. Dostupné na: <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1968/144/19690101.html>

⁶ KZUP nebol jedinou organizáciou vyčlenenou z Národného frontu – okrem neho to bol aj maďarský CSEMADOK.

pasívny postoj k mnohým politickým a spoločenským javom, ale aj rezignovanie na etnickú emancipáciu. (Konečný, 1997a)

Uvedený trend spoločenského vývoja pokračoval aj v ďalšom období, kedy asimilácia Rusínov začala nadobúdať hrozivé rozmery. Kým v prvej polovici osemdesiatych rokov priemerný ročný prírastok obyvateľstva Slovenska predstavoval 7,18%, u rusínskej (ukrajinskej) menšiny to bolo len 3,72%. (Srb, 1992)

Po roku 1989

Udalosti novembra 1989 zasiahli všetky oblasti života našej spoločnosti, národnostné menšiny nevynímajúc. Rusíni žijúci na Slovensku mali počas sčítania ľudu v roku 1991 po prvýkrát od konca 2. svetovej vojny možnosť slobodne si voľiť aj rusínsku národnosť.⁷ Problémy, ktoré vystúpili na povrch v týchto súvislostiach, sú viac-menej zákonitým javom a dali sa v tomto spoločensko-politickom kontexte očakávať. Podľa Hadušovskej (1994) sa po roku 1989 viedli pomerne vážne spory vnútri rusínskej i ukrajinskej menšiny, v ktorých sa riešili principiálne otázky vzťahu Rusínov a Ukrajincov, ich vzájomného historického i aktuálneho postavenia v spoločnosti a ich ďalšej orientácie. Podstata sporu spočívala v otázke, či sú Rusíni samostatným národom, alebo len časťou národa ukrajinského. Tento problém síce existoval aj pred rokom 1989, ale až v spojitosti s celkovou zmenou spoločenských pomerov sa začalo z jeho praktickým riešením. Aj podľa Haraksima (1996) konštituovanie rusínskej národnosti neznamenal ukončenie sporu o identitu rusínskeho obyvateľstva. Tento spor sa v deväťdesiatych rokoch ešte viac vyostřil. Emancipačné úsilie Rusínov, ako tvrdí Haraksim, od samého začiatku napádali Ukrajinci rusínskeho pôvodu z radov inteligencie, ktorí ho označili za protiukrajinskú intrigu, za škodlivý separatizmus namierený proti jednote ukrajinského národa, za politický rusinizmus, za chybný krok, ktorý povedie k poslovenčeniu rusínskeho obyvateľstva na Slovensku a pod.

Deväťdesiate roky pre Rusínov východného Slovenska znamenali i zníženie životnej úrovne. Slovenské okresy s najvyšším počtom Rusínov boli v produkčných ukazovateľoch aj v životnej úrovni v celoslovenskom porovnaní takmer vždy podpriemerné. Rusínske (a ukrajinské) ekonomicky aktívne obyvateľstvo malo nadpriemerný podiel v zamestnaní v poľnohospodárstve, ale aj v školstve a zdravotníctve, zatiaľ čo značne podpriemerný podiel v priemysle, stavebníctve a obchode. Podiel osôb s vysokoškolským vzdelaním medzi rusínskym obyvateľstvom už v tejto dobe bol vyšší než celoslovenský priemer. Rusíni získali od roku 1997 aj vlastné školstvo v rusínskom jazyku. Je však paradoxom, že o školstvo, o ktoré sa usilovali pred viac ako sto rokmi rusínski obrodenci, nie je v súčasnosti prílišný záujem a rusínske školy sa na Slovensku stretávajú s obavami o svoju budúcnosť. (Kokaisl, 2017, 92)

Transformácia spoločnosti citeľne zasiahla aj oblasť národnostnej kultúry a školstva rusínskej a ukrajinskej menšiny. V období socializmu politická moc ideologicky limitovala rozvoj rusínskej a ukrajinskej kultúry ovládaním a kontrolou Kultúrneho zväzu ukrajinských pracujúcich. Poskytovala mu štedré dotácie na mnohé kultúrne akcie, na vydávanie novín a časopisov, na edičnú i vnútrozväzovú činnosť. Od revolúcie, najmä však od vzniku Slovenskej republiky v roku 1993, síce štátne orgány do kultúrnych záležitostí Rusínov a Ukrajincov politicky nezasahovali, ale od roku 1994 ich výrazne ovplyvňovali reštrikčnou dotačnou politikou. Znižovanie subvencií pre národnostnú kultúru v rokoch 1994 – 1998 spôsoboval okrem finančnej situácie aj silný vplyv Slovenskej národnej strany a Matice slovenskej, ktoré sa na všetky menšinové aktivity dívali s istou nedôverou. Viaceré nedostatky boli a sú i vo forme a spôsobe rozhodovania o prideľovaní finančných prostriedkov na jednotlivé kultúrne

⁷ V komunistickom období, ktoré sa vyznačovalo silnou ukrajinizáciou Rusínov, rusínska národnosť oficiálne uznaná nebola.

aktivity menšín, v ich zastúpení a vplyve v poradných orgánoch i v transparentnosti celého procesu. (Konečný, in Šutaj 2005, 217)

Vo všeobecnosti možno konštatovať, že Rusíni a Ukrajinci na Slovensku v roku 2004, rovnako ako v predchádzajúcich rokoch, boli z aspektu rozvoja národno-kultúrneho života limitovaní dvoma okruhmi problémov. Prvú tvoria ich spory o vlastnú identitu. Podľa Podobu (1997) sa tieto spory dotýkajú prevažne rusínskej a ukrajinskej elity. Rádoví občania najmä vo vidieckom prostredí intenzívnejšie vnímajú iné problémy týkajúce sa sociálno-ekonomickej situácie severovýchodného Slovenska determinovanej hospodárskymi a demografickými dôsledkami transformácie, resp. konfesijný spor medzi pravoslávnu a gréckokatolíckou cirkvou týkajúci sa aj časti Slovákov žijúcich v tomto regióne. Druhou množinou problémov bola kritická situácia v oblasti finančného zabezpečenia v oblasti menšinovej politiky. Predstavitelia Rusínov a Ukrajincov si mnoho sľubovali od zákona o financovaní kultúry národnostných menšín, ktorý sa však v roku 2004 nedostal na rokovanie vlády.

Účasť rusínskej a ukrajinskej menšiny na politickom živote sa realizovala prostredníctvom k tomu určených štátnych inštitúcií. Keďže politické strany rusínskej a ukrajinskej menšiny v prvom decénií 21. storočia fakticky nejestvovali, úlohu reprezentantov a presadzovateľov ich záujmov prevzali národno-kultúrne organizácie: Rusínska obroda a Zväz Rusínov-Ukrajincov SR. Rusínska obroda stojí na platforme ideovej koncepcie, podľa ktorej Rusíni predstavujú samostatný národ, kým Zväz Rusínov-Ukrajincov SR ich pokladá za subetnos ukrajinského národa. Z toho dôvodu vzťahy medzi oboma organizáciami charakterizovalo značné napätie. (Both, 2005)

Metóda

Dáta pochádzajú z dvoch kôl výskumu národnostných menšín, ktoré sa uskutočnili v rokoch 2004 a 2017. V oboch kolách výskumu bol použitý štruktúrovaný dotazník, ktorého obsah bol v roku 2017, z dôvodu zachovania komparability, v rozhodujúcej časti identický s pôvodným dotazníkom, doplnený o niektoré ďalšie aktuálne otázky.

Výskumný súbor pre potreby štúdie vytvorený dostupným výberom tvorilo v roku 2004 celkovo 480 respondentov. Objektom výskumu boli Slováci (160) – príslušníci majority z národnostne zmiešaných oblastí a príslušníci dvoch minorít žijúcich na Slovensku: Rusíni (160) a Ukrajinci (160). Kritériami výberu výskumnej vzorky boli: ukazovateľ národnosti, t. j. verejná deklarácia príslušnosti k menšine; pohlavie, vek a vzdelanie. Výskumný súbor v roku 2017 tvorilo 482 respondentov. Slováci boli zastúpení počtom 162, Rusínov bolo 160 a Ukrajincov 160. Kritériá výberu výskumnej vzorky boli rovnaké ako v roku 2004.

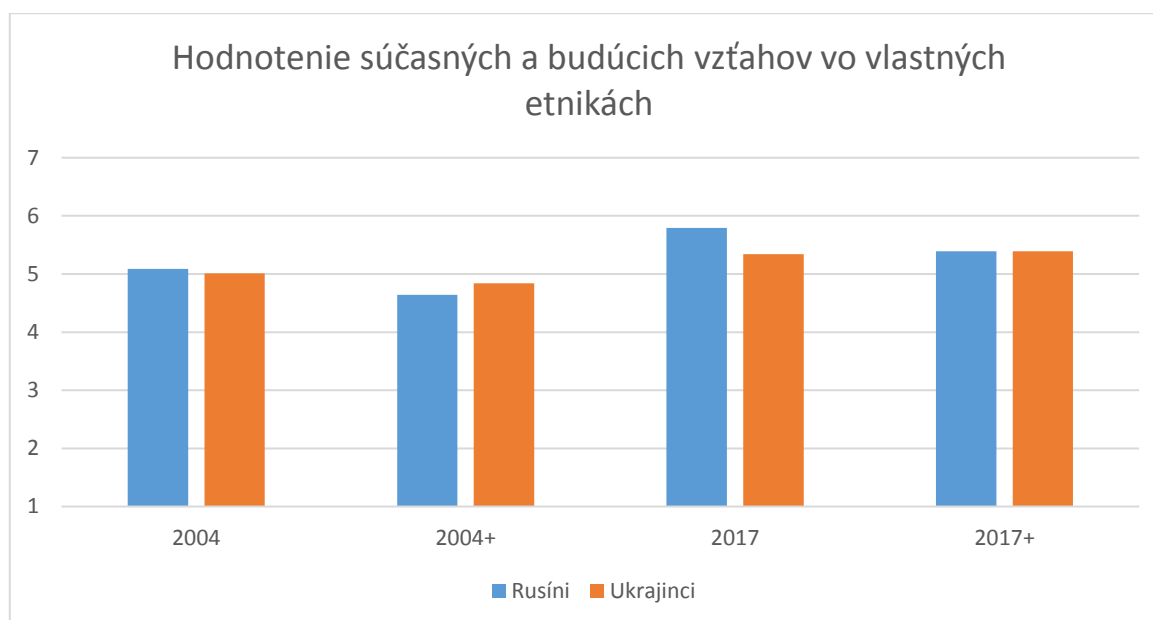
Pre účely hodnotenia vzťahov vo vnútri etnického spoločenstva a vzťahov majority k minorite boli použité otázky: *Ak by ste mali v súčasnosti posúdiť vzťahy (1. vo vnútri vašej menšiny, 2. Slovákov k vašej menšine) v regióne, v ktorom žijete, povedali by ste že sú.* Skóre bolo vypočítané zo sedem bodovej škály, kde 1 – veľmi zlé a 7 – veľmi dobré. Obdobne bol skúmaný aj budúci vývoj vzťahov vo vnútri etnického spoločenstva a vzťahov majority k menšinám: *Očakávate, že vzťahy (1. medzi Slovákami, 2. Slovákov s ostatnými etnickými menšinami vo Vašej obci (meste) v nasledujúcich rokoch budú.* Skóre bolo vypočítané zo sedem bodovej škály, kde 1 – veľmi zlé a 7 – veľmi dobré.

Vzťahy medzi menšinami boli skúmané pomocou otázky: *Ak by ste mali v súčasnosti posúdiť vzťahy Vašej menšiny s ostatnými etnickými menšinami žijúcimi na Slovensku, povedali by ste, že sú.* Budúci vývoj vzťahov medzi menšinami skúmala otázka: *Očakávate, že vzťahy vo vnútri vašej menšiny vo Vašej obci (meste) sa v nasledujúcich rokoch budú.* Skóre bolo v oboch prípadoch vypočítané zo sedem bodovej škály, kde 1 – veľmi zlé a 7 – veľmi dobré.

Výsledky

Hodnotenie vzťahov vo vlastných etnikách

Prvá časť analýzy bola venovaná vzťahom v rámci jednotlivých etnických spoločenstiev. Ako vyplýva z grafu 1, všetky hodnotenia dosiahli pomerne pozitívne hodnoty. Pre účely porovnania hodnotení jednotlivých etnických spoločenstiev medzi sebou ako aj hodnotení v čase sme zvolili dvojfaktorovú analýzu rozptylu. Pri hodnotení aktuálnych vzťahov sa ako významný prejavil efekt etnicity $F(1, 634)=8,60$ $p=0,003$ pričom hodnotenia Rusínov ($M=5,44$, $SD=1,23$) boli signifikantne pozitívnejšie ako hodnotenia Ukrajincov ($M=5,17$, $SD=1,15$). Rovnako významný bol aj efekt roku zberu $F(1, 634)=31,06$, $p<0.001$. V roku 2017 boli hodnotenia vzťahov v jednotlivých skupinách pozitívnejšie ($M=5,54$, $SD=1,19$) ako v roku 2004 ($M=4,97$, $SD=1,14$). Zároveň sme zaznamenali negatívnejšie hodnotenia budúcich vzťahov vo vlastných etnikách, okrem hodnotení Ukrajincov v roku 2017. Aj v tomto prípade sa ako významný prejavil efekt roku zberu $F(1, 636)=49,41$, $p<0.001$. V roku 2004 boli hodnotenia budúcich vzťahov negatívnejšie ($M=4,74$, $SD=1,12$) ako v roku 2017 ($M=5,39$, $SD=1,21$).

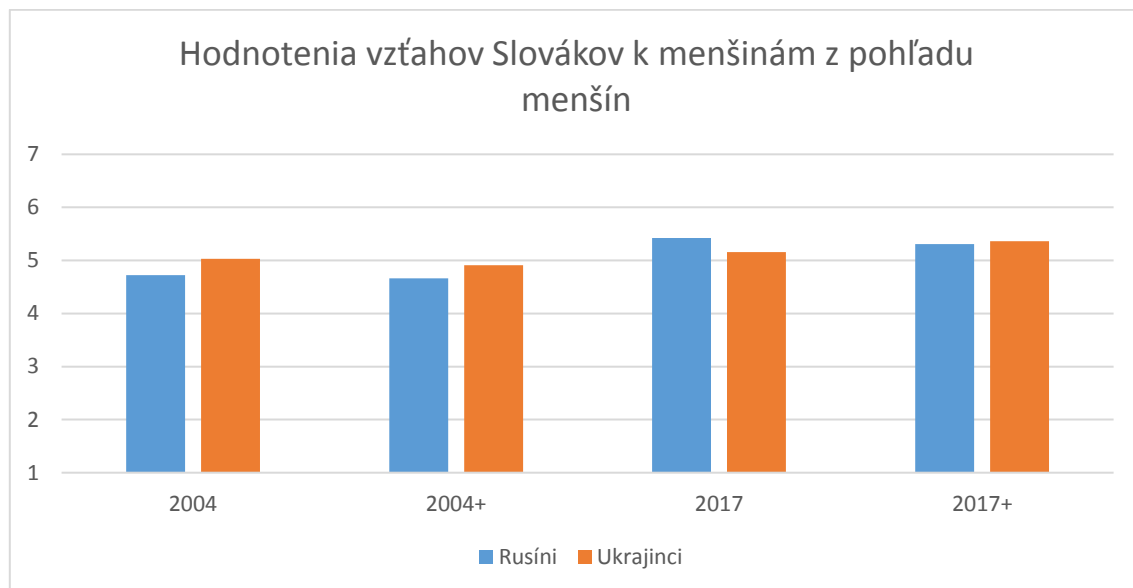

Graf 1: Priemerné hodnotenia vzťahov v rámci etník (1 – veľmi zlé a 7 – veľmi dobré)

Hodnotenie vzťahov s majoritou a medzi etnikami

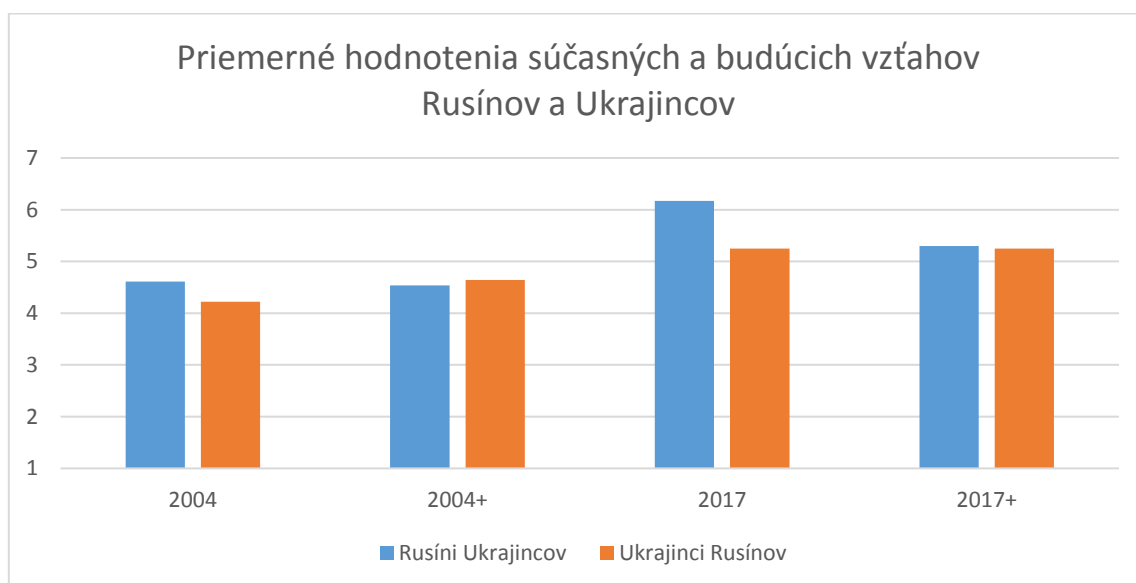
V ďalšej časti analýzy boli skúmané interetnické vzťahy Rusínov a Ukrajincov so Slovákami. Minority hodnotili vzťahy Slovákov k minoritám (Graf 2). V kontexte aktuálnych vzťahov Slovákov k menšinám z pohľadu menšín boli zistené pozitívne hodnotenia s tým, že bol preukázaný významný efekt kola zberu $F(1,627)=17,87$, $p<0.001$, pričom pozitívnejšie hodnotenia boli v roku 2017 ($M=5,29$, $SD=1,24$) v porovnaní s rokom 2004 ($M=4,87$, $SD=1,22$). Rozdiely v hodnotení aktuálnych vzťahov Slovákov k menšinám neboli medzi etnikami významné, naopak interakcia oboch premenných významná bola $F(1,627)=8,73$, $p=0,003$. Z hodnotení budúcich vzťahov s majoritou vyplynuli podobné výsledky. Nezaznamenali sme rozdiely v hodnoteniach Rusínov a Ukrajincov aktuálnych vzťahov majority k minoritám $F(1, 635)=2,64$, $p=0,105$. Naopak pozitívnejšie hodnotenia nastali

v priebehu času $F(1,635)=35,08$, $p<0.001$, pričom v roku 2017 to boli pozitívnejšie hodnotenia ($M=5,33$, $SD=1,21$) ako v roku 2004 ($M=4,78$, $SD=1,12$).

Graf 2: Priemerné hodnotenia vzťahov Slovákov k menšinám z pohľadu menšín (1 – veľmi zlé a 7 – veľmi dobré)

Vzájomné hodnotenia vzťahov Rusínov a Ukrajincov ilustruje Graf 3. V rámci súčasných vzťahov sa potvrdil významný efekt etnicity $F(1, 626)=11,18$, $p=0,001$, kde Rusíni hodnotili vzťahy s Ukrajincami pozitívnejšie ($M=5,06$, $SD=1,43$) ako Ukrajinci vzťahy k Rusínom ($M=4,74$, $SD=1,16$). Signifikantný bol aj rozdiel medzi jednotlivými rokmi zberu $F(1, 626)=99,12$, $p<0,001$. V roku 2017 sme zaznamenali pozitívnejšie hodnotenia ($M=5,38$, $SD=1,17$) ako v roku 2004 ($M=4,42$, $SD=1,27$). Efekt interakcie nebol v tejto súvislosti významný $F(1, 626)=0,57$, $p=0,451$. Vo vzťahu k hodnoteniu budúcich vzťahov sme rozdiely zaznamenali len medzi rokmi zberu $F(1, 633)=49,60$, $p<0,001$, v prospech hodnotenia v roku 2017.

Graf 3: Priemerné hodnotenia vzťahov Rusínov a Ukrajincov (1 – veľmi zlé a 7 – veľmi dobré)

Diskusia:

Výskum vzťahov Rusínov a Ukrajincov priniesol viacero zistení. V oblasti súčasných interetnických vzťahov, posudzovaných na rôznych úrovniach, bolo zistené, že rusínski respondenti hodnotia vzťahy vo vnútri svojej minority, vzťahy Slovákov k nim ako aj vzťahy s Ukrajincami pozitívne. Menej optimistickí boli rusínski respondenti v oboch kolách zberu smerom do budúcnosti, čo sa prejavilo v negatívnejších očakávaniach vo vzťahu k vlastnej komunite ako aj k Ukrajincom. Ako ukazujú výsledky z roku 2017, ich negatívnejšie očakávania sa nepotvrdili. Viac optimistickí boli k vývoju vzťahov majority k nim. Hodnotenia ukrajinských respondentov vykazovali podobné tendencie odpovedí. Aj v tomto prípade platí, že vzťahy na všetkých troch úrovniach (vo vnútri minority, vzťah Slovákov k nim a vzťahy k Rusínom) hodnotili mierne pozitívne, keď priemery ich hodnotenia sa pohybujú nad neutrálnym bodom škály. Zo všetkých etník najbližší vzťah k nim potvrdili Rusíni (podobne ako Rusíni k Ukrajincom) a označili ho za pozitívny. V porovnaní s Rusínmi boli všetky hodnotenia Ukrajincov mierne negatívnejšie. Zároveň boli hodnotenia aktuálnych vzťahov a ich perspektív Ukrajincami vyrovnannejšie, s výnimkou hodnotenia vzťahov s majoritou. Negatívnejšie vyhladky vo vzťahoch Rusínov k Ukrajincom sme zaznamenali v roku 2017. Ukrajinci hodnotili v roku 2004 vzťahy k Rusínom neutrálne a zároveň očakávali ich mierne zlepšenie. To sa aj potvrdilo a v roku 2017 boli ich hodnotenia významne pozitívnejšie. Tiež predpokladali udržanie tejto kvality vzťahov v budúcnosti. Rusíni hodnotili vzťahy k Ukrajincom v roku 2004 mierne pozitívnejšie a predpokladali, že sa to v budúcnosti nezmení. V roku 2017 hodnotili vzťahy k Ukrajincom výrazne pozitívnejšie, avšak predpokladali ich neskoršie zhoršenie.

Rozptyl priemerných hodnotení všetkých sledovaných ukazovateľov dosahoval neutrálne až pozitívne hodnoty. Z komparácie hodnotení medzi rokmi 2004 a 2017 vyplývajú pozitívnejšie hodnotenia vo väčšine oblastí v roku 2017. Absencia rozdielov v hodnotení vzťahov sa javí ako dôsledok viacerých faktorov. Jedným z nich je etnická príbuznosť obyvateľstva, ktorá je predpokladom pre eliminovanie možného vytvárania etnických bariér. Vzťahy medzi Rusínmi a Ukrajincami ako aj vzťahy s majoritou nikdy nemali vyhranene antagonistický charakter (Homišínová, Výrost, 2005) Regionálna príbuznosť obe etniká predisponovala k obdobnému sociálno-ekonomickému vývoju. Severovýchodné Slovensko patrilo tradične k menej rozvinutým oblastiam Slovenska, s horšími klimatickými a pôdnymi pomermi. V tejto súvislosti môžu byť zmeny v hodnoteniach respondentov viac výsledkom reflexie aktuálnej životnej úrovne obyvateľov ako kvality interetnických vzťahov. Je tiež potrebné poznamenať, že možné napätia medzi oboma menšinami boli skôr prejavom ich vnútorných problémov a vývojových procesov ako interetnickým konfliktom. Zároveň je nutné interpretovať interetnické vzťahy Rusínov a Ukrajincov vo svetle počtu ich príslušníkov a ich asymetrické postavenie k iným menšinám (Maďarov a Rómov), ako aj absencie ich politickej reprezentácie pri artikulácii ich požiadaviek (Gajdoš, Konečný, 2005).

Limitmi získaných výsledkov je veľkosť výskumného súboru ako aj spôsob jeho výberu. Zároveň boli otázky interetnických vzťahov mapované obmedzeným množstvom položiek, ktoré limitujú možnosti externej validity predložených zistení.

Pramene a literatúra:

Both, E. (2005). Rusíni a Ukrajinci na Slovensku v roku 2004. In Dohányos, R., Lelkes, G., Tóth, K. (Eds.). *Národnostné menšiny na Slovensku 2004*. Šamorín: Fórum inštitút pre výskum menšín, 7-25.

Craig, M. A., Rucker, J. M., & Richeson, J. A. (2018). The pitfalls and promise of increasing racial diversity: Threat, contact, and race relations in the 21st century. In *Current Directions in Psychological Science*, 27(3), 188-193.

Demjaha, A. (2016). Inter-ethnic relations in Kosovo. In *Seeu Review* 12(1), 181-196. DOI: [10.1515/seeur-2017-0013](https://doi.org/10.1515/seeur-2017-0013)

Dopirjak, J. (2009). Rusíni chcú byť Rusínmi. In Glosíková, O. (Ed.). *Historická a sociokultúrna realita Rusínov na Slovensku*. Prešov: Slovenské národné múzeum-Múzeum rusínskej kultúry v Prešove, 49-54.

Gajdoš, M. (1996). K niektorým otázkam tzv. ukrajinského buržoázneho nacionalizmu. In Pešek, J. (Ed.): *V tieni totality*. Bratislava: Veda, 157-163.

Gajdoš, M., Konečný, S. (2005). *Rusíni a Ukrajinci na Slovensku v procesoch transformácie (1989 – 1995). Výber z dokumentov I*. Prešov: Universum.

Gajdoš, M., Konečný, S. (2005). Rusínska a ukrajinská menšina v národnostnej politike Slovenska po roku 1989. In Šutaj, Š. (Ed.). *Národnostná politika na Slovensku po roku 1989*. Prešov: Universum, 109-120.

Gajdoš, M., Homišinová, M.; Konečný, S. et al. (2001). *Rusíni Ukrajinci na Slovensku na konci 20. storočia. K vybraným výsledkom historicko-sociologického výskumu v roku 2000*. Prešov: Universum.

Hadušovská, S. (1994). Rusínska a ukrajinská menšina v procesoch spoločenskej transformácie. In *Minoritné etnické spoločenstvá na Slovensku v procesoch spoločenských premien*. Bratislava: VEDA, 108-124.

Haraksim, L. (1997). Rusínska identita a emancipácia na východnom Slovensku. In Hořec, J. (Ed.). *Střední Evropa a Podkarpatská Rus*. Praha: Česká expedice, 67-72.

Homišinová, M., Výrost, J. (Eds.) (2005). *Národ, národnosti a etnické skupiny v procese transformácie slovenskej spoločnosti: (empirická analýza dát zo sociologicko-sociálnopsychologického výskumu v rámci riešenia štátneho programu výskumu a vývoja „Národ, národnosti a etnické skupiny v procese transformácie spoločnosti“)* Košice: Spoločenskovedný ústav SAV.

Kokaisl, P. (2017). Co znamená být slovenským Rusínem? Proměna etnické identity rusínských menšiny na Slovensku. In: *Historická sociologie* 2, 85-102.

Konečný, S. (1997a). Rusíni na Slovensku a ich národné vedomie v období socializmu. In Konečný, S., Gajdoš, M. (Eds.). *Etnické minority na Slovensku*. Košice: Spoločenskovedný ústav SAV, 69-81.

Konečný, S. (1997b). Formovanie polyetnického zloženia obyvateľstva Slovenska. In Gajdoš, M., Matula, P. (Eds.) *Niektoré otázky vývoja národnostných menšín na Slovensku*. Košice: Spoločenskovedný ústav SAV, 35-67.

Konečný, S. (2012). Historické kontexty formovania a vývoja rusínskeho etnika v Karpatoch. In Duleba, A. (Ed.). *Rusíni na Slovensku. Súčasné postavenie a historické kontexty vývinu*. Bratislava-Prešov: Združenie inteligencie Rusínov Slovenska, 34-42;

Konečný, S., Baumgartner, F., Frankovský, M., Gajdoš, M. (2002). *Sebareflexia postavenia a vývoja Rusínov na Slovensku. Niektoré výsledky etnosociologického výskumu na severovýchodnom Slovensku v roku 2002*. Prešov: Róbert Vico.

Konečný, S. (2005). Transformácia spoločnosti a niektoré sociálno-ekonomické problémy Rusínov a Ukrajincov na Slovensku. In Šutaj, Š. (Ed.). *Národ a národnosti na Slovensku v transformujúcej sa spoločnosti – vzťahy a konflikty*. Prešov: Universum, 208-218.

Konečný, S., Gajdoš, M. (1998). Rusíni a politický vývoj na Slovensku (medzníky – problémy – perspektívy). In *Človek a spoločnosť*, 1(4). Online:
<http://www.clovekaspolocnost.sk/sk/rocnik-1-rok-1998/4/studie-a-clanky/rusini-a-politicky-vyvoj-na-slovensku-medzniky-problemy-perspektivy/>

Lajčáková, J., Chudžíková, A., Gažovičová, T. (2011). *Menšiny v politickom diskurze*. Bratislava: CVEK.

Ortakovski, V. T. (2001). Interethnic Relations and Minorities in the Republic of Macedonia. In *Southeast European Politics*, 2(1), 24-45.

Plišková, A. (2005). Rusíni na Slovensku po roku 1989. In Šutaj, Š. (Ed.). *Národnostná politika na Slovensku po roku 1989*. Prešov: Universum, 127-133.

Podoba, J. (1997). Menšinové elity a etnický konflikt: dilemy vývoja interetnických vzťahov na Slovensku. In *Slezský sborník* 95(1-2), 111-120.

Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 1991, Obyvateľstvo podľa pohlavia a národnosti. Zdroj: Štatistický úrad Slovenskej republiky. Online:
<http://sodb.infostat.sk/scitanie/sk/1991/format.htm>

Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2001, Obyvateľstvo podľa pohlavia a národnosti. Zdroj: Štatistický úrad Slovenskej republiky. Online:
<http://sodb.infostat.sk/scitanie/sk/2001/format.htm>

Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2011, tabuľka 115, Obyvateľstvo podľa pohlavia a národnosti. Zdroj: Štatistický úrad Slovenskej republiky. Online:
<https://census2011.statistics.sk/tabulky.html>

Srb, V. (1992). Ukrajinské-rusínske obyvateľstvo v Československu 1970 – 1990. In *Slovenský národopis*, 40(4), 429-453.

Šprocha, B. (2014). Populačný vývoj národnostných menšín na Slovensku po druhej svetovej vojne. In Tišliar, P., Šprochová, T. (Eds.) *Populačné štúdie Slovenska 4*. Bratislava: Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z., 185-216.

Titzmann, P. F., Serwata, O. J., Silbereisen, R. K. & Davidov, E. (2016). A Comparative Perspective on Mothers' Ethnic Homophily Among Minority Groups in Germany and Israel. In *Journal of Cross-Cultural Psychology*, Vol. 47(8), 1076-1096, DOI:
[10.1177/0022022116658245](https://doi.org/10.1177/0022022116658245)

Verkuyten, M., & Zaremba, K. (2005). Interethnic Relations in a Changing Political Context. In *Social Psychology Quarterly*, 68(4). DOI: [10.1177/019027250506800405](https://doi.org/10.1177/019027250506800405)

Virostková, A. (2013). Zavedenie ukrajinského vyučovacieho jazyka na Slovensku v roku 1952. In *Človek a spoločnosť*, 15(3), 71-82. Online:

<http://www.clovekaspolocnost.sk/sk/rocnik-16-rok-2013/3/studie-a-clanky/zavedenie-ukrajinskeho-vyucovacieho-jazyka-na-slovensku-v-roku-1952/>

Virostková, A. (2012). Rusínske obyvateľstvo na Slovensku a národnostné školy po roku 1945. In Duleba, A. (Ed.). *Rusíni na Slovensku. Súčasné postavenie a historické kontexty vývinu*. Bratislava-Prešov: Združenie inteligencie Rusínov Slovenska, 50-57.

Ústavný zákon z 27. októbra 1968 o postavení národností v Československej socialistickej republike. Zdroj: SLOV-LEX. Právny a informačný portál. Online:

<https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1968/144/19690101.html>

Zeľová, A. (1994). Rusínska a ukrajinská menšina. In *Minoritné etnické spoločenstvá na Slovensku v procesoch spoločenských premien*. Bratislava: VEDA, 39-44.

Zeľová, A. (1997). Makrosociálne javy a procesy. In Výrost, J., Slaměník, I. (Eds.). *Sociální psychologie/Sociálna psychológia*. Praha: ISV, 389-425.

Skúsenosti z výskumu ukrajinského národnostného školstva na Slovensku v rokoch 1945 – 1970

Anna Virostková, bývalá doktorandka Spoločenskovedného ústavu SAV, dnes Centrum spoločenských a psychologických vied SAV, virostkova@gmail.com

VIROSTKOVÁ, Anna. Skúsenosti z výskumu ukrajinského národnostného školstva na Slovensku v rokoch 1945 – 1970. In *Človek a spoločnosť* [Individual and Society], 2019, roč. 22, Supplement, s. 179-188.

Abstract:

The aim of this paper is to highlight some problems that I encountered while studying issues relating to the Ukrainian minority education in Slovakia between 1945 – 1970. There were several key issues which focussed on : the method and the possibility of acquiring new knowledge; the situation of processing the issues in selected Slovak archives, the making available of documents to researchers; the importance of verifying the data, the Department of Ukrainian schools; the question of language, etc.

Key words:

Ukrainians. Ruthenians. Ukrainian minority education. Northeastern Slovakia. Postwar minority education.

Pri štúdiu ukrajinského národnostného školstva na Slovensku v rokoch 1945 až 1970 som sa stretla s viacerými problémami, na ktoré by som chcela upozorniť.

V rokoch 2010 – 2013 som bola doktorandkou denného štúdia Fakulty humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici. Vo svojom výskume počas doktorandského štúdia, ktorý sa realizoval v Spoločenskovednom ústave Slovenskej akadémie vied v Košiciach, som sa venovala problematike ukrajinského národnostného školstva na Slovensku v rokoch 1945 – 1970.

Počas štúdia odbornej literatúry, článkov, dobovej tlače a archívnych materiálov som zistila, že ide o veľmi zložitú problematiku, ktorá ma niekoľko rovín. Zložitosť nevyplývala z predmetu výskumu, t.j. z dejín školstva, ale z toho, že školstvo je súčasťou rusínskeho a ukrajinského etnika, ktoré si po celé 20. storočie hľadalo svoju identitu.

Musím však úprimne priznať, že moje poznatky o tejto problematike boli len na úrovni absolventa vysokej školy, čiže minimálne. Už pri štúdiu literatúry sa objavilo niekoľko problémov týkajúcich sa nejednotného pomenovania etnika, označovania škôl, ako aj jazyka, s čím som mala (priznám sa úprimne) na začiatku štúdia sama často problém. Musím poznamenať, že aj v prácach či štúdiách prevládajú rôzne označenia na pomenovanie etnika: Rusíni a Ukrajinci, Rusíni/Ukrajinci, Rusíni-Ukrajinci, na označenie škôl: ruské a ukrajinské, ruské resp. ukrajinské, ukrajinské-rusínske, na označenie jazyka: ruský, ukrajinský, rusínsky, jazyčie (t. j. umelá zmes cirkevnej slovančiny, ruštiny a miestnych dialektov), rusínsky dialekt a pod. Uvedomujem si, že ide o zložitú problematiku etnika, jeho identitu, ktorá dodnes nie je jednoznačná a je predmetom diskusií.

Problematika ukrajinského národnostného školstva na Slovensku v rokoch 1945-1970 predstavuje v slovenskej historiografii stále pomerne málo prebádanú oblasť, hoci sa už viaceré čiastkové témy stali predmetom záujmu bádateľov. Spravidla boli len okrajovou súčasťou syntetických diel o školstve alebo o národnostnej problematike. Dost' často však v nich išlo len o prezentovanie faktov, bez hlbšej analýzy, najmä pokiaľ ide o obdobie od začiatku 60. rokov 20. storočia. Bola objektom záujmu prevažne autorov venujúcim sa dejinám školstva na východnom Slovensku (skôr v tom čiastkovom ponímaní) a obzvlášť do roku 1989 (prítom nie všetci boli profesionálnymi historikmi). Po tomto míľniku slovenských dejín akoby padla do zabudnutia. Táto otázka sa neobjavuje ani v syntetizujúcich prácach o dejinách povojnového Československa. Tým chcem povedať, že som mala sťaženú východiskovú pozíciu, keďže dodnes neexistuje monografia, ktorá by komplexnejšie poňala uvedenú problematiku. Existujúca literatúra je poznačená dobovými vplyvmi a desaťročia ťahajúcimi sa spormi o jazykovú a národnostnú identifikáciu Rusínov a Ukrajincov na východnom Slovensku.

V každom historickom výskume, bez ohľadu na to o akú problematiku ide, je potrebné v prvom rade dôkladne preskúmať, čo sa k danej téme napísalo. Počas štúdia som systematicky zhromažďovala a usporadúvala dostupné údaje a literatúru, ktoré môžu byť nápomocné pri ďalšom výskume ukrajinského národnostného školstva nielen v uvedenom období, ale zároveň môžu byť aj jeho odrazovým mostíkom vo výskume ukrajinského školstva po roku 1970. Urobila som analýzu dostupnej literatúry, ktorej výsledkom je niekoľko publikovaných článkov z historiografie.¹

Pri štúdiu literatúry k dejinám jednotlivých organizácií a školských inštitúcií však treba brať do úvahy, že niektoré publikácie nie vždy spĺňali požiadavky kladené na vedeckú historickú prácu. Ide najmä o knihy a brožúry napísané pri rôznych výročiach a príležitostiach, ktoré miestami udávali aj neoverené fakty alebo boli nahradené spomienkami. Treba však podotknúť, že autormi sú väčšinou amatérski bádatelia alebo učitelia, ktorí sa snažia pozdvihnúť význam školy a obohatiť tak dejiny toho ktorého mesta. Poskytujú síce množstvo cenných faktov z obecných či školských archívov, ich práca sa však vyznačuje veľkou dávkou subjektivity a absentuje tu kritickosť a objektívne hodnotenie dejín, ktoré je pri historickom bádani nevyhnutné.

Jedným z významných zdrojov informácií o histórii ukrajinského národnostného školstva na Slovensku je nepochybne dobová tlač. Jej význam spočíva okrem iného v tom, že je svojou povahou dobovým dokumentom v priamom zmysle slova, výpoveďou či svedectvom pochádzajúcich bezprostredne z obdobia opisovaných udalostí. Asi najviac informácií o tejto problematike som našla v ukrajinských a ruských časopisoch a novinách napísaných v ruskom, ale prevažne v ukrajinskom jazyku na bibliografickom oddelení na úseku rusínskej a ukrajinskej bibliografie v štátnej vedeckej knižnici v Prešove. Jedná sa najmä o tieto noviny a časopisy: *Prjaševščina*, *Nové žyttja*, *Družno vpered* a jeho príloha *Škola a žyttja* a pod. Musím konštatovať, že neexistuje bibliografia k dejinám ukrajinského národnostného školstva a preto som musela ručne prechádzať jednotlivé katalogizačné listky, aby som zistila, čo sa

¹ VIROSTKOVÁ, Anna. Ukrajinské národnostné školstvo na Slovensku v historiografii v druhej polovici 20. storočia, s. 129 – 137. In BOJKOVÁ, Alžbeta (Ed.). *Spoločnosť, kultúra a každodennosť v dejinách Slovenska*. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikianae 27, Košice : Filozofická fakulta UPJŠ, 2012; VIROSTKOVÁ, Anna. Národnostné školstvo Rusínov a Ukrajincov (1945 – 1970) v slovenskej historiografii. In *Človek a spoločnosť*, 2012, roč. 15, č. 2. Dostupné na <http://www.saske.sk/cas/zoznam-rocnikov/2012/2/>; VIROSTKOVÁ, Anna. Ukrajinské národnostné školstvo na Slovensku (1945 – 1970) v slovenskej historiografii, s. 105-113. In HRADECKÝ, Tomáš – HORÁK, Pavel (Eds.). *České, slovenské a československé dějiny 20. století VII*. Hradec Králové : Historický ústav Filozofické fakulty Univerzity Hradec Králové, 2012.

o danej problematike napísalo. Zvlášť v 60. rokoch 20. storočia vyšlo veľa článkov o ukrajinskom národnostnom školstve. Práve dôsledné využitie dobovej tlače môže poskytnúť bádateľom dostatok materiálu na zmapovanie spoločenskej klímy a diskusií v súvislosti s problémami vzniku ukrajinských škôl, môže pomôcť pri skúmaní nálad a postojov v minoritnej spoločnosti a tak pochopiť viaceré politické a spoločenské problémy doby. Je však potrebné selektovať jednotlivé články z dobovej tlače, pretože nie je možné za taký krátky čas, ktorý som mala určený na výskum (tri roky), naštudovať všetko, čo sa v tej dobe napísalo. V opačnom prípade sa môže stať, že čitateľ sa doslova utopí v informáciách. Následne tie informácie je potrebné porovnávať a verifikovať s údajmi v odbornej literatúre či dokonca aj s primárnymi prameňmi.

Mimoriadne dôležitým zdrojom informácií bol výskum v archívoch, a to nielen na Slovensku, ale aj v Českej republike. Študovala som vo viacerých archívoch, počnúc Slovenským národným archívom v Bratislave a Národným archívom v Prahe, v štátnych archívoch v Košiciach, Prešove, ako aj v pobočkách štátnych archívoch v Humennom, Bardejove, Svidníku a v Starej Ľubovni.

V Slovenskom národnom archíve v Bratislave som študovala najmä fondy: Povereníctvo školstva a kultúry 1945-1960 a Povereníctvo SNR pre školstvo a kultúru 1960-1968. Našla som zopár dokumentov, resp. správ o situácii v ukrajinskom národnostnom školstve na Slovensku, ale aj to len za niektoré roky. Mnohé roky tam chýbajú a preto nie je možné podať ucelený obraz napr. o počte ľudových (národných) ukrajinských škôl na Slovensku. Bola som nútená hľadať dokumenty aj o situácii v slovenskom školstve na celom území Slovenska. Pokiaľ ide o štúdium materiálov k ukrajinskému národnostnému školstvu v Slovenskom národnom archíve v Bratislave, musím poznamenať, že aj keď na prvý pohľad bolo v inventároch dosť dokumentov týkajúcich sa národnostného školstva, tak v skutočnosti išlo len o maďarské, a o ukrajinskom školstve som našla len zopár dokumentov.

Všeobecne je napr. známe, že sa nezachoval archív Referátu ukrajinských škôl, a tak jeho činnosť vieme rekonštruovať len na základe torzovitého materiálu z archívnych fondov iných inštitúcií. Všetci doterajší bádatelia sa s tým pasujú dodnes a dúfajú, že nájdu nejaké dokumenty o Referáte ukrajinských škôl pri štúdiu ukrajinskej problematiky. Žiaľ, mne sa ich nepodarilo nájsť, aj keď som sa držala hesla, „*kto hľadá, nájde*“.

V Národnom archíve v Prahe som nenašla temer žiadne dokumenty o ukrajinskom školstve na území Slovenska po roku 1945, resp. ak aj niečo existuje, tak nie sú verejnosti prístupné. Pracovníci tohto archívu však pracujú na sprístupnení dokumentov k uvedenej problematike. Na druhej strane musím zdôrazniť, že je v ňom uložených množstvo materiálov o ukrajinskom školstve k prvej polovici 20. storočia, teda do roku 1945.

Najviac dokumentov k ukrajinskému národnostnému školstvu do roku 1960 som našla v štátnom archíve v Prešove vo fondoch Krajský národný výbor (KNV) v Prešove, odbor školstva a kultúry 1949-1960 a po roku 1960 asi v Košiciach vo fondoch Východoslovenský KNV- odbor školstva a kultúry 1960-1969. Musím konštatovať, že materiály po roku 1960 sú prevažne nespracované, najmä v pobočkách štátnych archívoch vo Svidníku, Humennom či Starej Ľubovni. Mnohé dokumenty uvedené v inventároch sa nestotožňovali s tým, čo bolo uvedené v krabiciach a to najmä v štátnych archívoch v Humennom a v Starej Ľubovni. Preto som bola nútená prezerať krabicu po krabici, papier po papieri, čo bolo dosť náročné, pretože som musela prechádzať obrovské množstvo dokumentov a väčšinou sa stalo, že tie, ktoré som potrebovala, tak som našla len zopár.

V pobočkách štátnych archívoch v Humennom, Svidníku, Bardejove a v Starej Ľubovni som okrem fondov – Okresný národný výbor (ONV) Humenné, Snina, Medzilaborce, Svidník, Bardejov i Stará Ľubovňa a fondov – odbor školstva a kultúry v uvedených mestách, prezerala aj zápisnice rád ONV. V štátnom archíve vo Svidníku sa zachovalo niekoľko dokumentov o ukrajinskom školstve a to vo fonde Ukrajinský školský inšpektorát v Stropkove.

V štátnom archíve v Starej Ľubovni existuje napr. niekoľko krabíc s dokumentmi o Kultúrnom zväze ukrajinských pracujúcich (KZUP 1969-1971), ktoré sú žiaľ nespracované a ani tak skoro nebudú verejnosti prístupné. Totižto ani jedna z pracovníčok štátneho archívu v Starej Ľubovni neovláda ukrajinský jazyk. Na novú erudovanú archivárku, ktorá by ovládala ukrajinský jazyk, štátny archív nemá finančné prostriedky.

Musím podčiarknuť, že existuje veľa dokumentov o ukrajinskom školstve na Slovensku po roku 1960 v pobočkách štátnych archívov v Humennom, Bardejove, Svidníku či Starej Ľubovni, ktoré žiaľ nie sú verejnosti sprístupnené. Už počas môjho štúdia v štátnom archíve v Bardejove, mi pracovníčka poskytla niekoľko dokumentov, ktoré našla počas spracovávaní. Problém však nastal s ich označovaním, keďže ešte nemali ani svoje poradové čísla.

Ako z uvedeného vyplýva, v niektorých archívoch čakajú na bádateľov či záujemcov o ukrajinské školstvo na Slovensku v blízkej budúcnosti úplne nové informácie, ešte neprebádané, napr. v štátnom archíve v Bardejove. V iných štátnych archívoch napr. v Humennom, pracovníčky pracujú na nových inventároch, aby naozaj, to čo bolo v nich uvedené, sa aj v skutočnosti nachádzalo v krabiciach. Tým by práca bádateľa bola zjednodušená a nemusel by hľadať dokumenty ako „ihlu v kope sena“, s čím (musím sa priznať úprimne) stretla som sa aj pri výskume.

Temer vo všetkých pobočkách štátnych archívov sa zachovali aj dokumenty z dejín jednotlivých ukrajinských škôl na Slovensku (triedne výkazy, vysvedčenia, atď.). Prejsť však každú jednu ukrajinskú školu v každom jednom štátnom archíve však nie je možné z časového hľadiska a myslím si, že by to ani nemalo veľký význam z celkového pohľadu ukrajinského národnostného školstva na Slovensku. Bádateľ sa musí vedieť zorientovať v danej problematike, lebo inak to množstvo dokumentov, niekedy nepodstatných, ho pohltí a on sa stratí v skúmanej oblasti.

Robiť výskum, nájsť relevantné materiály, mať k dispozícii dostatok času a nebyť obmedzený po technickej či finančnej stránke, to je snom asi každého začínajúceho bádateľa. Žiaľ na Slovensku to celkom tak nefunguje. Archívy majú svoje predpisy. Poskytujú bádateľom podľa ich interných predpisov tri krabice denne, napr. v SNA v Bratislave, alebo 10 jednotlivín, čo je náročné z časového hľadiska, najmä ak nenájdu hľadané dokumenty. Navyše ak v archívoch chýbajú inventáre, resp. nie sú už aktuálne, napr. v štátnom archíve v Humennom, tak potom je to veľmi ťažké. Častokrát sa stane, že bádateľ strávi v archívoch zbytočne veľa času. Musím však zdôrazniť, že ja som narazila na ústretovosť pracovníkov, a to hlavne v pobočkách štátnych archívov – vo Svidníku, Starej Ľubovni či v Humennom. Aj v tom prípade platí, že všetko závisí od ústretovosti ľudí. Ďalším problémom sú rôzne poplatky za vyhotovovanie kópií či za fotografovanie dokumentov.

Študovala som vo viacerých archívoch a musím povedať, že je to všade rôzne a všetko závisí aj od ľudského prístupu. V Národnom archíve v Prahe je bádateľňa veľká a priestranná, neplatí sa za fotografovanie, nie sú tam obmedzenia v počte dokumentov denne. Samozrejme som si vedomá, že nemožno porovnávať Národný archív v Prahe so štátnym archívom v Humennom, kde bádateľov v Prahe je neporovnateľne viac, neplatí sa za fotokópie, fotografovanie dokumentov, mnohé inventáre sú oveľa lepšie spracované a pod. Tieto problémy na Slovensku by bolo možné odstrániť zmenou v legislatíve, zvýšením počtu pracovníčok v archívoch, atď.

Ďalším zdrojom informácií k problematike ukrajinského národnostného školstva je DVD dokumentov, ktoré je súčasťou publikácie *UNRP v dokumentoch*.² Obsahuje len naskenované dokumenty (niekoľko tisíc) z Archívu Zväzu Rusínov a Ukrajincov Slovenska v Prešove, ktoré je potrebné preštudovať. Tieto dokumenty by mohli byť nápomocné pri výskume

² GAJDOŠ, Marián – KONEČNÝ, Stanislav – MUŠINKA, Alexander. *UNRP v dokumentoch*. Prešov : Centrum antropologických výskumov, 2006, 46 s. (Dokumenty na DVD nosiči.)

ukrajinského školstva na Slovensku po roku 1945, t.j. do konca 40. rokov 20. storočia. Problémom však je ich citovanie, nakoľko tieto dokumenty nie sú ešte spracované a nie sú k dispozícii širokej verejnosti.

Ďalším z okruhov problémov, na ktorý som narazila pri výskume ukrajinského školstva na Slovensku a na ktorý by som chcela upozorniť, je význam verifikovania údajov.

V súvislosti so štatistickými údajmi, napr. o počte ukrajinských škôl, tried alebo žiakov v povojnovom období pokladám za korektné uviesť, že existujú isté odchýlky v prácach jednotlivých autorov (napr. M. Ričalka,³ P. Uram⁴), ako aj v archívnych dokumentov,⁵ a z toho dôvodu aj niektoré mnou uvádzané fakty môžeme pokladať iba za približné a nie úplne presné. Z toho vyplýva, že je potrebné verifikovať pramene a nie automaticky preberať údaje v literatúre, ktoré sa desaťročia automaticky preberali. Je dôležité siahať naspäť ku prameňom, porovnávať a overovať fakty. Napriek vynaloženému úsiliu sa mi však nepodarilo uviesť vždy do súladu a korektné vyhodnotiť rôzne odchýlky v počte ukrajinských škôl, tried alebo žiakov v prácach jednotlivých autorov, ako aj rozdielne dáta uvádzané v archívnych dokumentoch, najmä z rokov 1945 – 1960. Na uvedené skutočnosti vo svojej práci upozorňujem.⁶

Ako som už v úvode spomenula, jedná sa o zložitú problematiku etnika, jeho identitu, ktorá dodnes nie je jednoznačná. Desaťročia ťahajúce sa spory o jazykovú a národnostnú identifikáciu Rusínov a Ukrajincov na východnom Slovensku sa dotkli aj otázky školstva.

Pokiaľ ide o označenie etnika, vychádzam z označenia Rusíni a Ukrajinci a od 50. rokov Ukrajinci. Pri vysvetľovaní etnogenézy Rusínov v Karpatoch, formovania ich etnickej identity ako aj etnonymu Rusín, Karpatský Rusín, Rusín-Ukrajinec, či dokonca Rusín/Ukrajinec, ktorý vznikol ako vedecký konštrukt (a viac menej proti vôli jeho autorov sa bežne používa ako ďalšie z pomenovaní) vychádzam z faktov o ktorých písali známi historici a etnografovia, napr. Haraksim, Husek, Mušinka, Sopoliga, Halaga, Danilák, Hrančák, Magocsi, ale aj Gajdoš a Konečný.

Ako začínajúci historik som mala častokrát problém, aké školy (máme na mysli národnostné školy pre Rusínov a Ukrajincov) na Slovensku po roku 1945 existovali. Keď som pracovala s prameňmi, stretávala som sa s rôznym označením: školy ukrajinské a ruské, ukrajinské resp. ruské, ukrajinské-rusínske školy, školy s ruským vyučovacím jazykom, školy s ukrajinským vyučovacím jazykom, atď.

Pred rokom 1945 existovali školy pre rusínske obyvateľstvo s tým, že vyučovacím jazykom v ľudových školách bol miestny dialekt (rusínsky) a na stredných školách jazyk ruský. V období rokov 1945 až 1952 sa používalo označenie ukrajinské školstvo, ale v podstate pokračoval trend z predchádzajúceho obdobia, keďže neexistovali kvalifikovaní učitelia, ktorí by ovládali ukrajinský jazyk. Na základe uznesenia Predsedníctva ÚV KSS z 28.6.1952 bol do škôl zavedený ukrajinský vyučovací jazyk. Tento dátum pokladám za medzník a od tohto roku píšem už len o ukrajinských národnostných školách a školách s vyučovacím jazykom ukrajinským, aj keď sa automaticky nezačalo všade vyučovať v spisovnom ukrajinskom

³ Napr. RIČALKA, Michal. Rozvoj vzdelanostnej úrovne ukrajinského obyvateľstva v ČSSR od roku 1945. In: ČORNÝ, Michal (Ed.). *Socialistickou cestou k národnostnej rovnoprávnosti*. Bratislava : Pravda, 1975, s. 86.

⁴ Napr. URAM, Pavel. Vývoj ukrajinského školstva v rokoch 1948 – 1953. In: RIČALKA, Michal (Ed.). *Žovteň i ukrajins'ka kul'tura*. Prjašiv : Kul'turnyj sojuz ukrajins'kych trudjaščych, 1968 s. 523; URAM, Pavel. K niektorým otázkam vývoja ukrajinského školstva v Československu v rokoch 1945 – 1960. In *Zborník prác učiteľov ÚML UPJŠ 5*. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1978, s. 246.

⁵ Slovenský národný archív Bratislava (ďalej SNA), fond (ďalej f.) Povereníctvo školstva a kultúry (PŠK) 1945 – 1960, krabica (ďalej kr.), inventárne číslo (ďalej č.) 162, Školy s vyučovacím jazykom ukrajinským (ruským).

⁶ VIROSTKOVÁ, Anna. *Ukrajinské národnostné školstvo na Slovensku (1945 – 1970)*. Dizertačná práca. Banská Bystrica, 2013, 152 s.

jazyku. Ja sa prikláňam k názoru, že to boli školy pre rusínske a ukrajinské obyvateľstvo a vo svojich článkoch ich označujem ako školy ukrajinské.⁷

Vychádzam z dokumentu Memorandum Ukrajincov žijúcich na Slovensku z roku 1945. V bode tri uvedeného dokumentu Ukrajinci žiadali: „V oblastiach, v ktorých žijú Ukrajinci, žiadame všestranné vybudovanie ukrajinských a ruských škôl každého typu v potrebnom počte s ukrajinským a ruským učiteľstvom. Pri povereníctve Slovenskej národnej rady (SNR) pre školstvo a osvetu žiadame urýchlene zriadiť zvláštny referát pre ukrajinské a ruské školstvo, podliehajúce priamo povereníkovi, s vedúcim úradníkom a personálom ukrajinským a ruským, menovaným na návrh Ukrajinskej národnej rady.“⁸

Pri povereníctve SNR pre školstvo a osvetu sa vytvoril Ukrajinský referát.⁹ Ivan Vanat píše o ukrajinských (ruských) školách.¹⁰ Mikuláš Mušinka píše o ruských školách, ktoré sa ukrajinizovali.¹¹ Z uvedeného vyplýva, že neexistuje zhoda pri označovaní škôl.

Ďalším problémom, na ktorý som narazila pri výskume danej problematiky bol problém vyučovacieho jazyka na týchto školách. Bol to jazyk ruský, ukrajinský, rusínsky, rusínsky dialekt, miestne dialekty či dokonca „jazyčie“ (umelá zmes cirkevnej slovanštiny, ruštiny a miestnych dialektov)? Všetky tieto označenia by sme mohli prijať, okrem rusínskeho jazyka, pretože ten v tej dobe neexistoval. Totižto v bežnej komunikácii obyvateľstvo používalo takmer výhradne miestny dialekt. Inteligencia v oficiálnom styku preferovala ruštinu. Literárny ukrajinsky spisovný jazyk po roku 1945 sa na školách nevyučoval, pretože ho prakticky málokto ovládal. V praxi, pri písaní kníh, učebníc, ako aj vo vzdelávacom procese na školách sa používal ruský jazyk, niekedy aj v „karpatskej verzii“.

Ako môžeme z uvedeného vidieť, tento stav v ukrajinských školách bol dôsledkom špecifickej etnogenézy a historického vývoja v regióne. V roku 1950 sa začalo s postupným zavádzaním ukrajinského jazyka, ktoré vyvrcholilo v roku 1952 jeho povinným zavedením na všetkých stupňoch ukrajinských škôl. K otázke vyučovacieho jazyka som napísala niekoľko článkov.¹²

⁷ VIROSTKOVÁ, Anna. Rusínske obyvateľstvo na Slovensku a národnostné školy po roku 1945, s. 50-57. In DULEBA, Alexander (Ed.). *Rusíni na Slovensku. Súčasné postavenie a historické kontexty vývinu*. Bratislava – Prešov : Združenie inteligencie Rusínov Slovenska, 2012; VIROSTKOVÁ, Anna. Ukrajinské národnostné školstvo na Slovensku v rokoch 1945 – 1953, s. 231-240. In SKLENÁŘOVÁ, Sylva (Ed.). *České, slovenské a československé dejiny 20. storočia VI*. Hradec Králové : Historický ústav Filozofickej fakulty Univerzity Hradec Králové, 2012; VIROSTKOVÁ, Anna. Charakter a základné problémy vzdelávacieho procesu na ukrajinských národnostných školách v rokoch 1945 – 1949. In *Motus in verbo*, 2013, roč. 2, č. 1, s. 27-36. Dostupné na <http://www.fhv.umb.sk/katedry/katedra-slovenskeho-jazyka-a-literatury/motus-in-verbo/motus-in-verbo-vedecky-casopis-mladej-generacie.html>; VIROSTKOVÁ, Anna. Problémy ukrajinského národnostného školstva na Slovensku v 60. rokoch 20. storočia. In ČÍŽMÁROVÁ, Mária (Ed.). *Katedra ukrajinistiky IRUS Filozofickej fakulty Prešovskej Univerzity v Prešove 1953 – 2013*. ACTA FACULTATIS PHILOSOPHICAE UNIVERSITATIS PREŠOVIENSIS, Jazykovedný zborník, 46 (AFPh UP 404/485), Prešov, 2013, s. 66-78.

⁸ Memorandum. In: *Prjaševščina*, č. 13, 1. máj 1945, s. 2-3.

⁹ Založenie Referátu ukrajinských škôl. In: *Prjaševščina*, 17. júl 1945.

¹⁰ VANAT, Ivan. *Materialy do istoriji Ukrajins'koji narodnoji rady Prjašivščyny*. Prešov : Exco, 2001, s. 61.

¹¹ MUŠINKA, Mikuláš. Ukrajinizácia ruského školstva na východnom Slovensku (1946 – 1952) a Ivan Paňkevyč. In *Človek a spoločnosť*, 2000, roč. 3, č. 1. Dostupné na <http://www.saske.sk/cas/1-2000/index/html>.

¹² VIROSTKOVÁ, Anna. Ukrajinské národnostné školstvo na Slovensku v 50. rokoch 20. storočia. In SOPOLIGA, Miroslav (Ed.). *Ukrajinci v prihraničných oblastiach Karpát : Problémy akulturácie, asimilácie, identifikácie*. Svidník : Múzeum ukrajinskej kultúry, 2011, s. 239-251; VIROSTKOVÁ, Anna. Zavedenie ukrajinského vyučovacieho jazyka na Slovensku v roku 1952. In *Človek a spoločnosť*, 2013, roč. 16, č. 3. Dostupné na <http://www.saske.sk/cas/zoznam-rocnikov/2013/3/>; VIROSTKOVÁ, Anna. Úroveň ukrajinských škôl po zavedení ukrajinského jazyka v roku 1952. In FABOVÁ, Bernadeta – JANČURA, Mikuláš (Eds.). *Stretnutie mladých historikov II. Priesečníky spoločnej histórie krajín V 4*. Zborník štúdií z 2. vedeckej konferencie mladých historikov, zorganizovanej Katedrou histórie Filozofickej fakulty UPJŠ v Košiciach, v spolupráci s Filozofickou fakultou Masarykovi Univerzity v Brne, Filozoficko prírodovedecké fakulty Slezské Univerzity v Opave a Filozofickou fakultou Univerzity v Miškolci, ktorá sa uskutočnila v dňoch 29. – 30. októbra 2012 v Košiciach. Košice : FF UPJŠ, 2013, s. 103-115.

Podobné problémy sa vyskytli aj pri otázke učiteľov, ktoré som rozobrala v niekoľkých článkoch.¹³ To však nie je predmetom tohto príspevku a preto to nechcem bližšie rozoberať.

Pri výskume som sa stretla aj s rôznymi názormi napr. na otázku príčin poklesu počtu ukrajinských škôl v 60. rokoch 20. storočia. Mikuláš Štec alebo Juraj Bača sú presvedčení, že ukrajinské školy boli likvidované zo strany štátu a že im nebola venovaná dostatočná pozornosť. Nemôžem s nimi súhlasiť. Administratívno-direktívne formy ukrajinizácie v päťdesiatych rokoch (zrušenie Ukrajinskej národnej rady Prjaševščiny, podozrievanie so spojenectva s banderovcami, nedôvera k optantom z Ukrajiny – najmä k intelektuálom, obviňovanie z ukrajinského buržoázneho nacionalizmu, zákaz gréckokatolíckej cirkvi, kolektivizácia) mali za následok, že ukrajinskú národnostnú príslušnosť veľká časť obyvateľov na severovýchodnom Slovensku neprijala, čo sa prejavilo o. i. aj v odmietaní ukrajinských škôl a pomerne rýchlou asimiláciou menšiny.

V šesťdesiatych rokoch (1960 – 1970) sa ukrajinské školstvo dostalo do nepriaznivej situácie. A to paradoxne aj napriek tomu, že sa neustále zlepšovala kvalifikačná štruktúra učiteľov, boli vybudované nové školské objekty (vrátane ubytovacích, stravovacích zariadení a pod.). Školy a študenti mali k dispozícii podstatne širšie spektrum učebníc a učebných pomôcok, učebné plány sa upravovali a niektoré predmety sa na žiadosť rodičov začali vyučovať v slovenskom jazyku. Ukázalo sa, že napriek zlepšeniu situácie, vrátane liberálnych opatrení o ukrajinské školy nie je záujem. Obdobie liberalizácie a s ním aj možnosť vyberať si vyučovací jazyk a školy spôsobilo výrazný pokles počtu ukrajinských škôl v tom období ako aj v nasledujúcich rokoch.

Rovnako ako predchádzajúca otázka, aj problém komisionálnych zápisov v archívnych dokumentoch znie rozpačito. Venovala som sa im v článku *Ukrajinské národnostné školstvo na Slovensku v 50. rokoch 20. storočia*.¹⁴ Komisionálne zápisy mali zabezpečiť, aby deti boli zapísané do školy s takým vyučovacím jazykom, akí si prajú rodičia. V niektorých dokumentoch som sa dočítala, že na rodičoch v ukrajinských a rusínskych obciach bol vyvíjaný politický a psychologický nátlak zo strany politických a štátnych orgánov niektorých okresov i kraja, aby ich deti chodili do ukrajinskej školy. O tom do akej školy bude chodiť dieťa, však rozhodovali rodičia a tí odmietali ukrajinské školy, o čom svedčia hromadné žiadosti rodičov o zmenu vyučovacieho jazyka z ukrajinského na slovenský už od 50. rokov.

V školských rokoch 1960/61 až 1962/63 došlo na severovýchodnom Slovensku k zmene vyučovacieho jazyka na 161 ukrajinských národnostných školách.¹⁵ Myslím si, že deti a mládež si ukrajinský jazyk ťažko osvojovali, jednak to bol pre nich cudzí jazyk a potom nemali dobrých kvalifikovaných učiteľov. Nestotožnili sa s ním ako s materinským jazykom a preto odmietali navštevovať aj ukrajinské školy. Samozrejme mali na to vplyv aj ďalšie činitele, ako zlé ekonomické pomery v samotnom školstve, nedostatok učebníc, učebných pomôcok a nedostatok kvalifikovaných učiteľov. Tieto problémy však postihovali aj slovenské školy v regióne, s tým rozdielom, že tam nemuseli riešiť jazykovú otázku.

¹³ VIROSTKOVÁ, Anna. Некваліфікованість учителів національних шкіл в північно-східній Словаччині після другої світової війни. В: АЛЕКСЕЄВА, Ю. М. та ін. (Редкол.). *Слов'янська культура та писемність : минуле та сучасність* / Міністерство освіти і науки молоді та спорту України, Київський Славистичний університет, Закарпатська філія. Ужгород : Видавництво ФОП Брежа А. Е. , 2011, с. 46-54; VIROSTKOVÁ, Anna. Učiteľia na severovýchodnom Slovensku v 50. rokoch 20. storočia a ich kvalifikačná štruktúra. In *Dejiny*, 2013, č. 1, s. 137-157. Dostupné na http://dejiny.unipo.sk/PDF/Dejiny_1_2013.pdf.

¹⁴ VIROSTKOVÁ, Anna. Ukrajinské národnostné školstvo na Slovensku v 50. rokoch 20. storočia, s. 239-251. In SOPOLIGA, Miroslav (Ed.). *Ukrajinci v prihraničných oblastiach Karpát : Problémy akulturácie, asimilácie, identifikácie*. Svidník : Múzeum ukrajinskej kultúry, 2011, s. 239-251.

¹⁵ VIROSTKOVÁ, Anna. Problémy ukrajinského národnostného školstva na Slovensku v 60. rokoch 20. storočia. In ČIŽMÁROVÁ, Mária (Ed.). *Katedra ukrajinistiky IRUS Filozofickej fakulty Prešovskej Univerzity v Prešove 1953 – 2013*. ACTA FACULTATIS PHILOSOPHICAE UNIVERSITATIS PREŠOVIENSIS, Jazykovedný zborník, 46 (AFPh UP 404/485), Prešov, 2013, s. 66-78.

Uvedené problémy s ktorými som sa stretla pri výskume ukrajinského národnostného školstva na Slovensku v spomínanom období, som sa snažila v príspevku stručne popísať.

Výsledky môjho trojročného štúdia som napísala v dizertačnej práci, ktorú som úspešne obhájila na Fakulte humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici v auguste 2013.¹⁶ Nazdávam sa, že dizertačná práca predstavuje prvý pokus na rozsiahlejšom priestore priblížiť situáciu a problémy v ukrajinskom národnostnom školstve na Slovensku.

Uvedená problematika nebola v podobnom rozsahu popísaná a problémy v nej analyzované. Podarilo sa mi skompletizovať doterajšie poznatky, nájsť nové fakty o zriadení a vzniku konkrétnych ukrajinských škôl, ktoré doteraz v prácach či štúdiách absentovali, ako aj fakty o ukrajinských školách, ktoré sa postupne transformovali na slovenské školy, resp. menili ukrajinský vyučovací jazyk na jazyk slovenský a prehĺbiť poznanie predmetnej témy. Uvedené fakty v dizertačnej práci môžu pomôcť pri ďalšom štúdiu či výskume danej problematiky.

Pri štúdiu tejto problematiky som narážala na viaceré zaujímavé problémy, napr. osobitne by sa dala spracovať školská politika Ukrajinskej národnej rady Prjaševščiny, Kultúrneho zväzu ukrajinských pracujúcich, taktiež by sa dalo porovnať ukrajinské národnostné školstvo so situáciou na slovenských školách v danom regióne, či porovnať ho so stavom národnostného školstva iných menšín žijúcich na území Slovenska a podobne.

¹⁶ VIROSTKOVÁ, Anna. *Ukrajinské národnostné školstvo na Slovensku (1945 – 1970)*. Dizertačná práca. Banská Bystrica, 2013, 152 s.

Literatúra:

GAJDOŠ, Marián – KONEČNÝ, Stanislav – MUŠINKA, Alexander. *UNRP v dokumentoch (Dokumenty na DVD nosiči)*. Prešov : Centrum antropologických výskumov, 2006, 47 s. ISBN 80-969634-0-6.

MUŠINKA, Mikuláš. Ukrajinizácia ruského školstva na východnom Slovensku (1946 – 1952) a Ivan Paňkevč. In *Človek a spoločnosť*, 2000, roč. 3, č. 1. ISSN 1335-3608. Dostupné na <http://www.saske.sk/cas/1-2000/index.html>.

RIČALKA, Michal. Rozvoj vzdelanostnej úrovne ukrajinského obyvateľstva v ČSSR po roku 1945. In ČORNÝ, Michal (Ed.). *Socialistickou cestou k národnostnej rovnoprávnosti*. Bratislava : Pravda, 1975, s. 76-104.

URAM, Pavel. Vývoj ukrajinského školstva v rokoch 1948 – 1953. In RYČALKA, Michajlo (Ed.). *Žovteň i ukrajins'ka kul'tura*. Prjašiv : Kul'turnyj sojuz ukrajins'kych trudjaščych, 1968, s. 523-535.

URAM, Pavel. K niektorým otázkam vývoja ukrajinského školstva v Československu v rokoch 1945 – 1960. In BAJCURA, Ivan (Ed.). *Zborník prác učiteľov Ústavu ML UPJŠ 5*. Košice : Ústav ML UPJŠ, 1978, s. 243-252.

VANAT, Ivan. *Materialy do istoriji Ukrajins'koji narodnoji rady Prjašivščyny*. 1. vyd. Prešov : Exco, 2001, 119 s. ISBN 80-89022-07-3.

VIROSTKOVÁ, Anna. Ukrajinské národnostné školstvo na Slovensku v 50. rokoch 20. storočia, s. 239-251. In: SOPOLIGA, Miroslav (Ed.). *Ukrajinci v prihraničných oblastiach Karpát : Problémy akulturácie, asimilácie, identifikácie*. Svidník : Múzeum ukrajinskej kultúry, 2011, 512 s. ISBN 978-80-89392-42-1.

VIROSTKOVÁ, Anna. Некваліфікованість учителів національних шкіл в північно-східній Словаччині після другої світової війни, с. 46-54. В: АЛЕКСЄЄВА, Ю. М. та ін. (Редкол.). *Слов'янська культура та писемність : минуле та сучасність/ Міністерство освіти і науки молоді та спорту України, Київський Славістичний університет, Закарпатська філія*. Ужгород : Видавництво ФОП Брежа А. Е. , 2011, 554 с. ISBN 978-966-2668-20-9.

VIROSTKOVÁ, Anna. Rusínske obyvateľstvo na Slovensku a národnostné školy po roku 1945, s. 50-57. In: DULEBA, Alexander (Ed.). *Rusíni na Slovensku. Súčasné postavenie a historické kontexty vývinu*. Bratislava – Prešov : Združenie inteligencie Rusínov Slovenska, 2012, 67 s. ISBN 978-80-89540-12-9.

VIROSTKOVÁ, Anna. Národnostné školstvo Rusínov a Ukrajincov (1945 – 1970) v slovenskej historiografii. In *Človek a spoločnosť*, 2012, roč. 15, č. 2. ISSN 1335-3608. Dostupné na <http://www.saske.sk/cas/zoznam-rocnikov/2012/2/>.

VIROSTKOVÁ, Anna. Ukrajinské národnostné školstvo na Slovensku v historiografii v druhej polovici 20. storočia, s. 129-137. In: BOJKOVÁ, Alžbeta (Ed.). *Spoločnosť, kultúra a každodennosť v dejinách Slovenska*. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikianae 27, Košice : Filozofická fakulta UPJŠ, 2012, 408 s. ISBN 978-80-7097-990-7.

VIROSTKOVÁ, Anna. Ukrajinské národnostné školstvo na Slovensku v rokoch 1945 – 1953, s. 231-240. In: SKLENÁŘOVÁ, Sylva (Ed.). *České, slovenské a československé dějiny 20. století VI*. Hradec Králové : Historický ústav Filozofické fakulty Univerzity Hradec Králové, 2012, 316 s. ISBN 978-80-7405-164-7.

VIROSTKOVÁ, Anna. Ukrajinské národnostné školstvo na Slovensku (1945 – 1970) v slovenskej historiografii, s. 105-113. In HRADECKÝ, Tomáš – HORÁK, Pavel (Eds.). *České, slovenské a československé dějiny 20. století VII*. Hradec Králové : Historický ústav Filozofické fakulty Univerzity Hradec Králové, 2012, 256 s. ISBN 978-80-7405-185-2.

VIROSTKOVÁ, Anna. Charakter a základné problémy vzdelávacieho procesu na ukrajinských národnostných školách v rokoch 1945 – 1949, s. 27 – 36. In *Motus in verbo*, 2013, roč. 2, č. 1, s. 27-36. ISSN 1339-0392.

Dostupné na <http://www.fhv.umb.sk/katedry/katedra-slovenskeho-jazyka-a-literatury/motus-in-verbo/motus-in-verbo-vedecky-casopis-mladej-generacie.html>.

VIROSTKOVÁ, Anna. Učitelia na severovýchodnom Slovensku v 50. rokoch 20. storočia a ich kvalifikačná štruktúra. In: *Dejiny*, 2013, č. 1, s. 137-157. ISSN 1337-0707. Dostupné na http://dejiny.unipo.sk/PDF/Dejiny_1_2013.pdf.

VIROSTKOVÁ, Anna. Problémy ukrajinského národnostného školstva na Slovensku v 60. rokoch 20. storočia, s. 66-78. In ČIŽMÁROVÁ, Mária (Ed.). *Katedra ukrajinistiky IRUS Filozofickej fakulty Prešovskej Univerzity v Prešove 1953 – 2013*. ACTA FACULTATIS PHILOSOPHICAE UNIVERSITATIS PREŠOVIENSIS, Jazykovedný zborník, 46 (AFPh UP 404/485), Prešov, 2013, 263 s.

VIROSTKOVÁ, Anna. Zavedenie ukrajinského vyučovacieho jazyka na Slovensku v roku 1952. In *Človek a spoločnosť*, 2013, roč. 16, č. 3. ISSN 1335-3608. Dostupné na <http://www.saske.sk/cas/zoznam-rocnikov/2013/3/>.

VIROSTKOVÁ, Anna. Úroveň ukrajinských škôl po zavedení ukrajinského jazyka v roku 1952, s. 103-115. In FABOVÁ, Bernadeta – JANČURA, Mikuláš (Eds.). *Stretnutie mladých historikov II. Priesečníky spoločnej histórie krajín V 4*. Zborník štúdií z 2. vedeckej konferencie mladých historikov, zorganizovanej Katedrou histórie Filozofickej fakulty UPJŠ v Košiciach, v spolupráci s Filozofickou fakultou Masarykovi Univerzity v Brne, Filozoficko prírodovedecké fakulty Slezské Univerzity v Opave a Filozofickou fakultou Univerzity v Miškolci, ktorá sa uskutočnila v dňoch 29. – 30. októbra 2012 v Košiciach. Košice : FF UPJŠ, 2013, 119 s. ISBN 978-80-8152-103-4.

VIROSTKOVÁ, Anna. *Ukrajinské národnostné školstvo na Slovensku (1945 – 1970)*. Dizertačná práca. Banská Bystrica, 2013, 152 s.

Výberová bibliografia publikácií PaedDr. Mariana Gajdoša, CSc.

Selective Bibliography of Publications by PaedDr. Marian Gajdoš, CSc.

MONOGRAFIE / MONOGRAPHS

GAJDOŠ, Marian – URBAN, Michal. *Chemkostav 1952 – 1977*. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1977. 144 s.

PAUKOVIČ, Vladimír – BAČOVÁ, Viera – GAJDOŠ, Marian – HOMIŠINOVÁ, Mária – KONEČNÝ, Stanislav – ŠUTAJ, Štefan – VÝROST, Jozef – ZELOVÁ, Alena. *Vzťahy Slovákov a národnostných menšín v národnostne zmiešaných oblastiach Slovenska*. Košice : Spoločenskovedný ústav SAV, 1990. 66 s.

GAJDOŠ, Marian – KONEČNÝ, Stanislav. *K politickému a sociálnoekonomickému postaveniu Rusínov – Ukrajincov na Slovensku v povojnových rokoch*. Košice : Spoločenskovedný ústav SAV, 1991. 186 s.

GAJDOŠ, Marian – KONEČNÝ, Stanislav. *Postavenie Rusínov – Ukrajincov na Slovensku v rokoch 1948 – 1953*. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1994. 153 s. ISBN 80-85270-36-6.

GAJDOŠ, Marian – KONEČNÝ, Stanislav – MUŠINKA, Mikuláš. *Rusíni / Ukrajinci v zrkadle polstoročia : niektoré aspekty ich vývoja na Slovensku po roku 1945*. Prešov : Universum, 1999. 157 s. ISBN 80-967753-5-9.

GAJDOŠ, Marian – HOMIŠINOVÁ, Mária – KONEČNÝ, Stanislav – BAUMGARTNER, František – FRANKOVSKÝ, Miroslav – ŠUTAJ, Štefan. *Rusíni / Ukrajinci na Slovensku na konci 20. storočia : k vybraným výsledkom historicko-sociologického výskumu v roku 2000*. Prešov : Universum, 2001. 148 s. ISBN 80-967753-9-1.

GAJDOŠ, Marian – DERBAK, V. – KIŠ, E. – KONEČNÝ, Stanislav – KOVACS, K. – PRYCHOŇKO, V. – SJUSKO, I. *Medzietnické vzťahy v národnostne zmiešaných oblastiach Karpatského regiónu : stav a možnosti ich monitorovania*. Prešov : Prešovská spoločnosť pre integráciu Slovenska; Užhorod : Združenie prihraničných orgánov samosprávy Zakarpatska, 2002. 98 s. ISBN 966-673-015-3.

KONEČNÝ, Stanislav – BAUMGARTNER, František – FRANKOVSKÝ, Miroslav – GAJDOŠ, Marian. *Sebareflexia postavenia a vývoja Rusínov na Slovensku : niektoré výsledky etnosociologického výskumu na severovýchodnom Slovensku v roku 2002*. Prešov : Róbert Vico, 2002. 128 s. ISBN 80-89041-64-7.

GAJDOŠ, Marian – KONEČNÝ, Stanislav. *Rusíni a Ukrajinci na Slovensku v procesoch transformácie (1989 - 1995) : výber z dokumentov I.* Prešov : Universum, 2005. 209 s. ISBN 80-89046-34-7.

FRONCOVÁ, Ľubica – VÝROST, Jozef – FRANKOVSKÝ, Miroslav – KENTOŠ, Michal – GAJDOŠ, Marian – FEDÁKOVÁ, Denisa. *Výskum špecifik pracovnej situácie osôb s rodinnými povinnosťami v Košickom kraji* [elektronický zdroj]. Košice : Spoločenskovedný ústav SAV; Košický samosprávny kraj, 2005. 1 CD-ROM. ISBN 80-967182-6-6.

GAJDOŠ, Marian – KONEČNÝ, Stanislav. *Ukrajinská menšina na Slovensku ako objekt a subjekt politiky : (1945 - 1953) I.* Prešov : Universum, 2013. 265 s. ISBN 978-80-89046-81-2.

GAJDOŠ, Marian – KONEČNÝ, Stanislav. *Ukrajinská menšina na Slovensku ako objekt a subjekt politiky (1945 - 1953) II.* Prešov : Universum, 2014. 262 s. ISBN 978-80-89046-89-8.

GAJDOŠ, Marian – KONEČNÝ, Stanislav – LUKÁČ, Marián. *Rusyns'ka ta ukrajins'ka menšina u Slovaččyni v 1945 – 1948 rokach.* Užgorod : Institutut transkordonnoji spyvpracy Uzhgorod u Vydavnytvy FOP Jaščenko Jevhen Valerijovič, 2017. 183 s. ISBN 978-617-7404-76-6.

GAJDOŠ, Marian – USTYČ, Serhij. *Concept of Empirical Sociological Research of Slovak-Ukrainian Cross-Border Cooperation.* Užhorod : Inštitút transhraničnej spolupráce, 2017. 131 p.

GAJDOŠ, Marian – KONEČNÝ, Stanislav. *Ukrajinská menšina na Slovensku ako objekt a subjekt politiky (1954 - 1960) III.* Prešov : Universum-EU, 2018. 164 s. ISBN 978-80-89946-07-5.

VEDECKÉ A ODBORNÉ ŠTÚDIE V ZBORNÍKOCH A V ČASOPISOCH

SCIENTIFIC AND PROFESSIONAL STUDIES IN COLLECTIONS AND JOURNALS

GAJDOŠ, Marian. K činnosti Ukrajinskej národnej rady Prjaševščiny v roku 1948. In *Vývoj průmyslových oblastí Československa v období budování socialismu.* Opava : Slezský ústav ČSAV, 1985, s. 390-398.

GAJDOŠ, Marian – ŠUTAJ, Štefan. Význam Celoslovenskej konferencie KSS v Košiciach v československej revolúcii 1944 – 1948. In *40. výročie konca druhej svetovej vojny a víťazstva nad fašizmom : zborník z XV. zasadania Komisie historikov ČSSR-ZSSR konaného v dňoch 24. – 29. septembra 1984 v Košiciach.* Košice : Spoločenskovedný ústav SAV, 1985, s. 188-198.

BOBÁK, Juraj – GAJDOŠ, Marian. Rozvoj internacionálneho socialistického súťaženía medzi pracujúcimi Východoslovenského kraja SSR a Zakarpatskej oblasti ZSSR. In *Družobné*

vzt'ahy pracujúcich Zakarpattia a východného Slovenska: história a súčasnosť. Košice : Spoločenskovedný ústav SAV, 1985, s. 213-219.

GAJDOŠ, Marian. Ukrajinská otázka na Slovensku v prvej etape národnej a demokratickej revolúcie. In *Vedecké informácie*, 1985, č. 1, s. 41-55.

GAJDOŠ, Marian. Voľby v roku 1946 a ukrajinská otázka. In *Vedecké informácie*, 1985, č. 2, s. 23-35.

GAJDOŠ, Marian. K sociálnym a hospodárskym pomerom na území severovýchodného Slovenska po oslobodení v rokoch 1945 – 1948. In *Nové obzory : spoločenskovedný zborník východného Slovenska*. 29. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1987, s. 33-46. ISBN 083-026-87.

GAJDOŠ, Marian – ŠUTAJ, Štefan. Koncepcia Národného frontu na Slovensku v prvej etape národnej a demokratickej revolúcie. In *Historica Carpatica : zborník Východoslovenského múzea v Košiciach*. 18/1987. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1987, s. 35-45. ISBN 083-024-87.

GAJDOŠ, Marian. K niektorým otázkam vývoja a postavenia ukrajinskej národnosti na Slovensku. In *Od vzniku Československa k socialistickému dňesku : zborník príspevkov z XIX. zasadania komisie historikov ČSSR – ZSSR v Banskej Bystrici*. Banská Bystrica : Stredoslovenský krajský výbor KSS, 1988, s. 279-287.

GAJDOŠ, Marian. Vyборы 1946 i ich vplyv na vyriešennu ukrajinskoho pytańna. In *Naukovyj zbirnyk Muzeju ukrajins'koi kul'tury u Svydnyku. No 15*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1988, s. 31-45. ISBN 067-405-88.

GAJDOŠ, Marian – KONEČNÝ, Stanislav. Význam internacionálneho socialistického súťaženía a výmeny skúseností v rozvoji pohraničných stykov. In Buocová, Z. (Ed.) *Základné otázky pohraničnej spolupráce krajín – členov RVHP : materiály z československo-sovietskeho vedeckého seminára*. Košice : Spoločenskovedný ústav SAV, 1988, s. 187-204.

GAJDOŠ, Marian – SZEDLÁKOVÁ, Ľudmila. Predpoklady vzniku Kultúrneho zväzu ukrajinských pracujúcich a jeho činnosť do ustanovujúcej konferencie. In *Vedecké informácie*, 1988, č. 2, s. 24-61.

GAJDOŠ, Marian. Rol' internacional'nogo socialističeskogo sorevnovanija v razvitii prigraničnych svjazej. In *Razvitie prigraničnogo sotrudničestva stran – členov SEV i priamych svjazej meždu predpriatijami SSSR i socialističeskich stran : materialy Vsesojuznogo naučnogo seminaru, Užgorod, okťjabr 1988 g*. Moskva : Institut social'nych i ekonomičeskich problem zarubežnych stran Akademii nauk USSR, 1989, s. 182-193.

GAJDOŠ, Marian – ČULKOVÁ, Darina. K otázkam hospodárskeho rozvoja severovýchodného Slovenska v rokoch 1945 – 1970. In Gajdoš, M. (Ed.) *Vývoj a postavenie ukrajinskej národnosti na Slovensku v období výstavby socializmu : zborník podkladových štúdií*. Košice : Spoločenskovedný ústav SAV, 1989, s. 107-132.

GAJDOŠ, Marian. K úsiliu Ukrajinskej národnej rady Prjaševščiny o zákonné riešenie postavenia ukrajinskej národnosti v rokoch 1945 – 1948. In *Acta Iuridica Cassoviensia*. 16. Košice : Právnická fakulta UPJŠ, 1991, s. 5-15. ISBN 80-85174-73-1.

GAJDOŠ, Marian. Rusínska otázka na Slovensku v rokoch 1938 – 1945 a jej výskum. In Bystrický, V. (Ed.) *Slovensko v rokoch druhej svetovej vojny : materiály z vedeckého sympózia*. Bratislava : Slovenská národná rada; Historický ústav SAV, 1991, s. 140-144.

GAJDOŠ, Marian. Občianske iniciatívy rusínsko-ukrajinskej národnosti na Slovensku. In Stena, J. (Ed.) *Občianska spoločnosť, problémy a perspektívy v ČSFR*. Bratislava : Sociologický ústav SAV, 1991, s. 153-154.

GAJDOŠ, Marian. Poznámky do diskusie k výskumu ukrajinsko-rusínskej národnosti na Slovensku v rokoch 1945 – 1948. In *Vid Naukovogo tovaristva im. Ševčenko do Ukrainkogo viľnogo universitetu : mižnarodna naukova konferencija (Prjašiv – Svidnik, 12 – 15 červnja 1991 r.)*. Kijiv : Institut ukrajinskoj archeografii AN Ukrajini; Košice : Universitet im. P. J. Šafarika, 1992, s. 339-343.

GAJDOŠ, Marian – KONEČNÝ, Stanislav. Political Aspects of "Action P" in East Slovakia in the Year 1950. In Gajdoš, M. (zodp. red.) *URBS-PROVINCIA-ORBIS : contributiones ad historiam contactuum civitatum Carpathicarum O. R. Halaga editae*. Košice : Spoločenskovedný ústav SAV, 1993, s. 177-186.

GAJDOŠ, Marian. Postoj ukrajinskej reprezentácie na Slovensku k pripojeniu Zakarpatskej Ukrajiny k ZSSR. In Gonč, V. – Vodička, S. (zost.) *Češi a Slováci a východní Evropa ve 20. století : sborník vojenské akademie v Brně. mimořádné číslo. řada C*. Brno : Vojenská akademie, 1994, s. 381-386.

GAJDOŠ, Marian. Pripojenie Zakarpatskej Ukrajiny k ZSSR a Ukrajinská národná rada Prjaševščiny. In Barna, F. (ed.) *Rusini: otázky dejín a kultúry : zborník referátov z medzinárodnej vedeckej konferencie*. Prešov : Rusínska obroda, 1994, s. 105-115.

GAJDOŠ, Marian – VIDŇANSKYJ, Stepan V. Niektoré osobitosti nastolenia totalitného režimu v Zakarpatskej Ukrajine. In Barnovský, M. (ed.) *Od diktatúry k diktatúre. Slovensko v rokoch 1945 – 1953*. Bratislava : VEDA, 1995, s. 80-87. ISBN 80-224-0407-1.

GAJDOŠ, Marian. Súčasné spory reprezentácií rusínskeho obyvateľstva na Slovensku a ich príčiny. In *Slezský sborník*, 1995, roč. 93, č. 1-2, s. 109-113. ISSN 0037-6833.

GAJDOŠ, Marian – KONEČNÝ, Stanislav. Do pytanňa pro polityko-pravove stanovyšče Rusyniv – Ukrajinciv u Slovaččyni (1944 – 1948 rr.). In *Mižnarodni звязky Ukrajiny : naukovi pošuky i znachidky*, 1995, č. 5, s. 97-106.

GAJDOŠ, Marian – KONEČNÝ, Stanislav. La premiere guerre mondiale dans les manuels en Slovaquie de 1939 - 1989. In *La Nouvelle Alternative*, 1995, no. 37, p. 27-28. ISSN 0242-5826.

GAJDOŠ, Marian. Etnická identita a nacionalizmus. In Máté, L. (ed.) *XXV. Fábry Napok Kassa '95*. Bratislava ; Košice, 1995, s. 19-22.

GAJDOŠ, Marian. K niektorým otázkam tzv. ukrajinského buržoázneho nacionalizmu. In Pešek, J. (ed.) *V tieni totality. Perzekúcie na Slovensku v začiatkoch komunistickej totality (1948 - 1953)*. Bratislava : Historický ústav SAV, 1996, s. 157-163. ISBN 80-967588-0-2.

GAJDOŠ, Marian. Poznámky k procesu optácie. In *Slezský sborník*, 1996, roč. 94, č. 3, s. 209-214. ISSN 0037-6833.

GAJDOŠ, Marian. Rusíni (Ukrajinci) na Slovensku po roku 1989. In Gajdoš, M. – Konečný, S. (eds.) *Etnické minority na Slovensku : história, súčasnosť, súvislosti*. Košice : Spoločenskovedný ústav SAV, 1997, s. 82-93. ISBN 80-967621-4-1.

GAJDOŠ, Marian. Rusíni. Nová etnická menšina Slovenska? In Bačová, V. – Kusá, Z. (eds.) *Identity v meniacej sa spoločnosti*. Košice : Spoločenskovedný ústav SAV, 1997, s. 127-136. ISBN 80-967621-3-3.

GAJDOŠ, Marian. Rusíni (Ukrajinci) v podmienkach transformácie spoločnosti 1989 – 1995. In Gajdoš, M. – Matula, P. (eds.) *Niektoré otázky vývoja národnostných menšín na Slovensku*. Košice : Spoločenskovedný ústav SAV, 1997, s. 180-192. ISBN 80-967621-2-5.

GAJDOŠ, Marian. K problémom národnostného školstva Rusínov. In Sokolová, G. – Šrajnerová, O. (eds.) *Národnostní menšiny a majoritní společnost v České republice a v zemích střední Evropy v 90. letech XX. století : sborník z mezinárodní vědecké konference konané ve dnech 13. a 14. října 1998 ve Slezském ústavu SZM v Opavě*. Praha : Dokumentační a informační středisko Rady Evropy; Opava : Slezský ústav Slezského zemského muzea, 1998, s. 186-193. ISBN 80-86224-04-X.

VOVKANYČ, I. I. – GAJDOŠ, Marian. Optacija gromad'jan miž ČSR i SRSR (Ukrajini) v 1945 – 1948 rr. ta sučasni problemi ukrajinskoj menšini v Slovaččini. In *Ukrajina v evropejskich mižnarodnich vidnosinach : naukovej zbirnik*. Kijiv : Institut istorii ukrajini NAN Ukrajini, 1998, s. 499-515.

VOVKANYČ, I. I. – GAJDOŠ, Marian. Optacijni procesy miž Čechoslovaččynoju i SRSR u perši pisljavojejni roky. In *Naukovyj visnyk Užgorodskogo universitetu. Vypusk 2.Seriya Istorija*. Užgorod : UžDU, 1998, s. 97-102.

GAJDOŠ, Marian. Rusíni (Ukrajinci) na Slovensku a možné riziká etnického konfliktu. In Kmec, V. (ed.) *Pravdepodobné riziká a ohrozenia v strednej Európe a tendencie ich vývoja : riziká vplývajúce na bezpečnostnú situáciu v SR*. Bratislava : NR SR, 1998, s. 35-46.

GAJDOŠ, Marian – KONEČNÝ, Stanislav. Rusíni na Slovensku a parlamentné voľby roku 1946 a 1948. In Barnovský, M. - Ivaničková, E. (eds.) *Prvé povojnové voľby v strednej a juhovýchodnej Európe*. Bratislava : VEDA, 1998, s. 192-200.

GAJDOŠ, Marian. Pokus o pripojenie Marmaroško-sigetského okruhu k Zakarpatskej Ukrajine. In *Človek a spoločnosť : internetový časopis pre pôvodné, teoretické a výskumné*

štúdie z oblasti spoločenských vied [elektronický zdroj], 1998, roč. 1, č. 1. ISSN 1335-3608. Dostupné na internete: <<http://www.saske.sk/cas/archiv/1-98/index.html>>.

GAJDOŠ, Marian. Národnostná politika a etnické menšiny na Slovensku v rokoch 1945 – 1954. In *Človek a spoločnosť : internetový časopis pre pôvodné, teoretické a výskumné štúdie z oblasti spoločenských vied* [elektronický zdroj], 1998, roč. 1, č. 4. ISSN 1335-3608. Dostupné na internete: <<http://www.saske.sk/cas/archiv/4-98/index.html>>.

GAJDOŠ, Marian – KONEČNÝ, Stanislav. Rusíni a politický vývoj na Slovensku (medzníky, problémy, perspektívy). In *Človek a spoločnosť : internetový časopis pre pôvodné teoretické a výskumné štúdie z oblasti spoločenských vied* [elektronický zdroj], 1998, roč. 1, č. 4. ISSN 1335-3608.

Dostupné na internete: <<http://www.saske.sk/cas/archiv/4-98/index.html>>.

GAJDOŠ, Marian. Otázky identity Rusínov (Ukrajincov) na Slovensku v 90. rokoch. In Kundrát, J. (ed.) *Slovensko-ukrajinské vzťahy v oblasti národnostných menšín : zborník materiálov z medzinárodnej vedeckej konferencie*. Prešov : Filozofická fakulta PU, 1999, s. 98-105. ISBN 80-88722-81-0.

GAJDOŠ, Marian – SJUSKO, Ivan. Optácia obyvateľov Zakarpatska v československo-sovietskych vzťahoch v rokoch 1945 – 1947. In *Človek a spoločnosť : internetový časopis pre pôvodné, teoretické a výskumné štúdie z oblasti spoločenských vied* [elektronický zdroj], 1999, roč. 2, č. 3. ISSN 1335-3608. Dostupné na internete: <<http://www.saske.sk/cas/archiv/3-99/index.html>>.

GAJDOŠ, Marian – KONEČNÝ, Stanislav. Vizový režym i jeho vplyv na stanovyšče nacional'nych menšyn v Ukrajini ta Slovaččyni : pohľad zi Slovaččyny. In Paď'ak, V. I. (red.) *Ukrajina ta Slovaččyna naperedodni vvedenňa vizovoho režimu : dvostoronni vidnosyny ta prikordonne spivrobitnyctvo*. Užhorod : Vydavateľstvo V. Paď'aka, 2000, s. 159-169. ISBN 966-7838-12-9.

ŠUTAJ, Štefan – GAJDOŠ, Marian – JUROVÁ, Anna – OLEJNÍK, Milan. Ethnic minorities and their culture in Slovakia in the context of historical development in twentieth century. In Kováč, D. (Ed.) *Slovak Contributions to the 19th International Congress of Historical Sciences*. Bratislava : Veda; Historický ústav SAV, 2000, s.135-148. ISBN 80-224-0665-1.

GAJDOŠ, Marian. Používanie etnonymov Rusín a Ukrajiniec vo vybraných dokumentoch Ukrajinskej národnej rady Prjaševščiny (1945 – 1948). In *Človek a spoločnosť : internetový časopis pre pôvodné, teoretické a výskumné štúdie z oblasti spoločenských vied* [elektronický zdroj], 2000, roč. 3, č. 3. ISSN 1335-3608. Dostupné na internete: <<http://www.saske.sk/cas/2-2001/index.html>>.

GAJDOŠ, Marian. Názory UNRP na pomenovanie Rusov a Ukrajincov na Slovensku v rokoch 1945 – 1948. In *Človek a spoločnosť : internetový časopis pre pôvodné, teoretické a výskumné štúdie z oblasti spoločenských vied* [elektronický zdroj], 2000, roč. 3, č. 3. ISSN 1335-3608. Dostupné na internete: <<http://www.saske.sk/cas/archiv/3-2000/index.html>>.

GAJDOŠ, Marian – KONEČNÝ, Stanislav. Národnostné menšiny v slovensko-ukrajinských prihraničných vzťahoch a otázka vízovej povinnosti. In *Človek a spoločnosť : internetový časopis pre pôvodné teoretické a výskumné štúdie z oblasti spoločenských vied* [elektronický zdroj], 2000, roč. 3, č. 2. ISSN 1335-3608. Dostupné na internete: <<http://www.saske.sk/cas/archiv/2-2000/index.html>>.

GAJDOŠ, Marian. Ukrajinské a rusínske školstvo na Slovensku. In *Človek a spoločnosť : internetový časopis pre pôvodné teoretické a výskumné štúdie z oblasti spoločenských vied* [elektronický zdroj], 2000, roč. 3, č. 1. ISSN 1335-3608. Dostupné na internete: <<http://www.saske.sk/cas/archiv/1-2000/index.html>>.

GAJDOŠ, Marian - HOMIŠINOVÁ, Mária. Jazyk, školstvo a kultúra. In Gajdoš, M. et al. *Rusíni / Ukrajinci na Slovensku na konci 20. storočia : k vybraným výsledkom historicko-sociologického výskumu v roku 2000*. Prešov : Universum, 2001, s. 66-89. ISBN 80-967753-9-1.

GAJDOŠ, Marian – KONEČNÝ, Stanislav. Ethnic Minorities in Slovakia. In Bilčík, V. – Duleba, A. – Klyap, M. – Mitryayeva, S. (eds.) *Role of the Carpathian Euroregion in Confronting its Minority Agenda*. Prešov : Research Center of the Slovak Foreign Policy Association; Užhorod : Strategies Studies Foundation, 2001, p. 13-25. ISBN 80-89041-27-2.

GAJDOŠ, Marian. Pravoslavicizácia vo svetle vybraných dokumentov ÚV KSS. In Sedlák, I. (zost.) *Zborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti 2000 - 2001*. Martin : Muzeálna slovenská spoločnosť, 2001, s. 87-93. ISBN 80-967025-7-2.

GAJDOŠ, Marian. Optácia a činnosť Oblastnej úradovne Osídľovacieho úradu v Košiciach. In Gajdoš, M. (ed.) *Čo dala - vzala našim rodákom otácia : zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie k 55. výročiu optácie a presídlenia*. Košice : Spoločenskovedný ústav SAV; Prešov : Koordináčny výbor reoptantov, 2002, s. 43-49. ISBN 80-967182-1-5.

GAJDOŠ, Marian. Etnopolitická situácia v prvom decéniu nezávislosti Ukrajiny. In Gbúrová, M. (red.) *Európa medzi identitou a integritou*. Prešov : Filozofická fakulta PU, 2002, s. 272-280. ISBN 80-8068-110-4.

ŠUTAJ, Štefan – VÝROST, Jozef – GAJDOŠ, Marian. Etnické menšiny na Slovensku. In Zajac, Š. (red.) *Zborník analyticko-prognostických štúdií k prognóze rozvoja Slovenska do roku 2010*. Bratislava : Prognostický ústav SAV, 2002, s. 36-40. ISSN 1335-1974.

GAJDOŠ, Marian – KONEČNÝ, Stanislav. Menšinová politika na Slovensku pred vstupom do Európskej únie. In *Človek a spoločnosť : internetový časopis pre pôvodné teoretické a výskumné štúdie z oblasti spoločenských vied* [elektronický zdroj], 2003, roč. 6, č. 1. ISSN 1335-3608. Dostupné na internete: <<http://www.saske.sk/cas/archiv/1-2003/index.html>>.

GAJDOŠ, Marian. Rusíni a Ukrajinci na Slovensku v procese transformácie spoločnosti (stav výskumu). In Šutaj, Š. (zost.) *Národ a národnosti na Slovensku : stav výskumu po roku 1989 a jeho perspektívy*. Prešov : Universum; Košice : Spoločenskovedný ústav SAV, 2004, s. 147-159. ISBN 80-89046-20-7.

GAJDOŠ, Marian – KONEČNÝ, Stanislav. Rusínska a ukrajinská menšina v národnostnej politike Slovenska po roku 1989. In Šutaj, Š. (Ed.) *Národnostná politika na Slovensku po roku 1989*. Prešov : Universum, 2005, s. 109-120. ISBN 80-89046-30-4.

GAJDOŠ, Marian – KONEČNÝ, Stanislav. Rusíni a Ukrajinci na Slovensku v roku 2004. In Lelkes, G. – Tóth, K. (eds.) *Národnostné menšiny na Slovensku 2004*. Šamorín : Fórum inštitút pre výskum menšín, 2005, s. 7-25. ISBN 80-8062-287-6.

GAJDOŠ, Marian – KONEČNÝ, Stanislav. Rusíni a Ukrajinci na Slovensku – menšina plná rozporov. In *Zahraničná politika*, 2005, roč. 9, č. 2, s. 21-23. ISSN 1336-7218.

GAJDOŠ, Marian – ROMAN, Svitlana. Ukrajins'ka narodna rada Prjaševščiny i sprobny vyrišennja ukrajins'koho pytannja v pisljavojejj schidnij Evropi. In Fenič, V. I. – Sergijenko, T. S. (zodp. red.) *Carpatika-Karpatika : Evropejs'ki cinnosti ta konfesijno-nacional'na identyčnist' naselennja Ukrajins'kyh Karpat*. Vypusk 35. Užhorod : Užhorods'kyj nacional'nyj universitet; Naukovo-doslidnyj instytut karpatoznavstva, 2006, s. 293-298.

GAJDOŠ, Marian – KONEČNÝ, Stanislav. Postavenie a vývoj Rusínov a Ukrajincov na Slovensku v dvadsiatom storočí. In Horbal, B. – Krafčík, P. A. – Rusinko, E. (eds.) *Carpatho-Rusyns and Their Neighbors : Essays in Honor of Paul Magocsi*. Fairfax : Eastern Christian Publications, 2006, s. 163-184. ISBN 1-892278-63-4.

GAJDOŠ, Marian. Boj proti tzv. ukrajinskému buržoáznemu nacionalizmu v kontexte krízy totalitného režimu v Československu. In Vegeš, M. M. – Vidňanský, S. V. – Danyľuk, D. et al. *Naukovyj Visnyk Užgorodskogo universytetu*. Vypusk 18. Serija Istorija. Užgorod : Ministerstvo osvity i nauky Ukrajiny, Užgorodskij nacional'nyj universytet, 2007, s. 267-275.

GAJDOŠ, Marian – KONEČNÝ, Stanislav. Národnostné menšiny v slovensko-ukrajinských prihraničných vzťahoch a otázka Schengenu. In Miklovda, V. P. (ed.) *Special'nyj vypusk Naukovoho visnyka Užhorodskoho nacional'noho universytetu : zbirnyk statej Mižnarodnoji naukovo-praktyčnoji konferenciji: "Vlyv marketingu na pidvyščennja efektyvnosti transkordonnoho ekonomičnoho spivrobitnyctva z krajinamy-členamy EC"*. Vypusk 23. Serija Ekonomika. Užhorod : Užhorodskij nacional'nyj unversytet; Mukačivskij technologičnyj instytut, 2007, s. 154-158. ISBN 966-8269-18-3.

GAJDOŠ, Marian. Az ukrán nemzetiségi oktatás kialakulása és problémái Szlovákiában. In *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2008, roč. X, č. 3, s. 19-39. ISSN 1335-4361.

GAJDOŠ, Marian. Ukrajinska menšina ta vibori 1946 roku. In *Človek a spoločnosť : internetový časopis pre pôvodné, teoretické a výskumné štúdie z oblasti spoločenských vied* [elektronický zdroj], 2008, roč. 11, č. 3. ISSN 1335-3608. Dostupné na internete: <<http://www.saske.sk/cas/3-2008/index.html>>.

GAJDOŠ, Marian. Constitutional Aspects of the Policy of the Ukrainian National Council of the Prešov Region (1945 – 1951). In *Človek a spoločnosť : internetový časopis pre pôvodné, teoretické a výskumné štúdie z oblasti spoločenských vied*, 2008, roč. 11, č. 4. ISSN 1335-3608. Dostupné na internete: <<http://www.saske.sk/cas/4-2008/index.html>>.

GAJDOŠ, Marian – KONEČNÝ, Stanislav. Príprava a priebeh tzv. pravoslávnej akcie na Slovensku. In *Človek a spoločnosť : internetový časopis pre pôvodné teoretické a výskumné štúdie z oblasti spoločenských vied*, 2008, roč. 11, č. 4. ISSN 1335-3608. Dostupné na internete: <<http://www.saske.sk/cas/4-2008/index.html>>.

GAJDOŠ, Marian. Internácia Vladimíra Szczyhel'ského – Burlaku v Košiciach. In Fico, M. (Ed.) *Právna úprava protiprávných činov od rímskeho práva až po súčasnosť : zborník príspevkov z vedeckého sympózia, konaného v dňoch 18. – 19. 9. 2009 na Právnickej fakulte UPJŠ v Košiciach*. Košice : Univerzita Pavla Jozefa Šafárika, 2009, s. 180-188. ISBN 978-80-7097-773-6.

GAJDOŠ, Marian. Optanti zo Zakarpatskej Ukrajiny na Slovensku v rokoch 1947 – 1948. In Harbuľová, Ľ. (ed.) *Migrácia obyvateľov východnej Európy na územie Slovenska a Čiech (prvá polovica 20. storočia)*. Prešov : Filozofická fakulta PU, 2009, s. 297-308. ISBN 978-80-555-0092-8.

GAJDOŠ, Marian. Zdravotné problémy na severovýchodnom Slovensku v povojnových rokoch 1945 – 1946. In *Ružomerské zdravotnícke dni 2008 : zborník z konferencie. III.* [elektronický zdroj]. Ružomberok : Fakulta zdravotníctva Katolíckej univerzity, 2009. ISBN 978-80-8084-407-3.

GAJDOŠ, Marian. The Ukrainian National Council of Priaševčina (The Presov Region) 1945-1951. In Best, P. – Stepien, S. (eds.) *Does a Fourth Rus' Exist? : Concerning Cultural Identity in the Carpathian Region*. Przemyśl-Higganum : South - Eastern Research Institute in Przemyśl and the Carpathian Institut, 2009, s. 197-211. ISBN 978-83-60374-09-2.

GAJDOŠ, Marian. Vznik a problémy ukrajinského národnostného školstva. In *Človek a spoločnosť : internetový časopis pre pôvodné, teoretické a výskumné štúdie z oblasti spoločenských vied* [elektronický zdroj], 2009, roč. 12, č. 1. ISSN 1335-3608. Dostupné na internete: <http://www.saske.sk/cas/200901_cislo.html>.

KIŠ, Eva – GAJDOŠ, Marian. Formuвання i розвиток системи явнорегіонального співробітництва між Україною та Словаччиною. In *Naukovyj visnyk Užgorodskogo universytetu : zbirnyk naukovych prac. Vypusk 14. Serija: politologija, sociologija, filosofija*. Užgorod : Ministerstvo osvity i nauky Ukrajiny; Užgorodskij nacional'nyj universytet fakul'tet suspil'nyh nauk, 2010, s. 183-187.

GAJDOŠ, Marian. UNRP – pokus o rovnoprávne postavenie ukrajinskej národnosti na Slovensku (1945 – 1948). In Sopoliga, M. (ed.) *Vedecký zborník Múzea ukrajinskej kultúry vo Svidníku č. 26 : Ukrajinci v prihraničných oblastiach Karpát: problémy akulturácie, asimilácie, identifikácie*. Svidník : SNM – Múzeum ukrajinskej kultúry vo Svidníku; Spoločnosť priateľov Múzea ukrajinsko-rusínskej kultúry vo Svidníku, 2011, s. 41-51. ISBN 978-80-89392-42-1.

GAJDOŠ, Marian. Uplatňovanie práva na vzdelanie v materinskom jazyku na severovýchodnom Slovensku v povojnových rokoch. In Štenpien, E. (Ed.) *Historický vývoj súkromného práva v Európe : zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie*

konanej v dňoch 27. – 28. mája 2011 na Právnickej fakulte UPJŠ v Košiciach. Košice : Právnická fakulta UPJŠ, 2011, s. 65-75. ISBN 978-80-7097-893-1.

GAJDOŠ, Marian – KONEČNÝ, Stanislav. Samovrjaduvannja ta monitoryng mižetničnych vidnosyn u prykordonnych regionach. In *Geopolityka Ukrajiny: istorija i sučasnist'* : zbirnyk naukovych prac. Vypusk 4. Užgorod : Zakarpatskyj deržavnyj universytet Navčaľno-naukovyj Instytut evrointegracijnych doslidžeň; Instytut transkordonnogo spivrobitnyctva, 2011, s. 131-146. ISSN 2078-1431.

GAJDOŠ, Marian – KONEČNÝ, Stanislav. Self-government and monitoring of inter-ethnic relations in the bordering regions. In *Geopolitics of Ukraine: History and modern times : collection of scientific papers. Issue 5*. Uzhgorod : ZakSU, 2011, p. 104-116. ISSN 2078-1431.

ĎURKOVSKÁ, Mária – GAJDOŠ, Marian. Slovenská akadémia vied a rozvoj vedy v Košiciach. In Ambrušová, U. - Fedorčák, P. (eds.) *Košice - inštitucionálna základňa kultúry, školstva a vedy : zborník príspevkov z vedeckej konferencie organizovanej v Košiciach dňa 24. októbra 2012 pri príležitosti 140. výročia založenia Východoslovenského múzea v Košiciach*. Košice : Univerzita Pavla Jozefa Šafárika, 2012, s. 195-216. ISBN 978-80-7097-992-1.

GAJDOŠ, Marian. Do dejakych osoblyvostej slovacko-ukrajinskogo prykordonnja. In *Šljachy pidvyščennja efektyvnosti transkordonnogo spivrobitnyctva na novomu Schidnomu kordoni Evropejskogo Sojuzu : materialy mižnarodnoj nauko-vo-praktyčnoj konferenciji (Stara Lesna 18-19 veresnja 2012 roku). Special'nyj vypusk zbirnyka naukovych prac 8/2012. Geopolityka Ukrajiny: istorija i sučasnist'*. Užgorod : Zakarpaťskyj deržavnyj universytet; Instytut transkordonnogo spivrobitnyctva, 2012, s. 26-36. ISSN 2078-1431.

GAJDOŠ, Marian. To some features of Slovak-Ukrainian borderland. In *Geopolitics of Ukraine: history and modern times*, 2012, no. 9, p. 25-34. ISSN 2078-1431.

GAJDOŠ, Marian. Snaha o zjednotenie Marmaroščiny so Zakarpatskou Ukrajinou. In Gajdoš, M. – Konečný, S. – Šmigel', M. (zost.) *Národné rady v regióne Karpát na sklonku druhej svetovej vojny*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 84-101. ISBN 978-80-970042-6-2.

GAJDOŠ, Marian. Marmarošský zjazd národných výborov v roku 1945. In Harbuľová, Ľ. (ed.) *Kapitoly z dejín Podkarpatskej Rusi 1919 – 1945 : venované životnému jubileu 80. narodeninám Dr.h.c. prof. PhDr. Michala Daniláka, CSc.*. Prešov : Prešovská univerzita, 2015, s. 162-178. ISBN 978-80-555-1541-0.

GAJDOŠ, Marian – SÁPOSOVÁ, Zlatica. Cross-border cooperation of Slovakia and Ukraine (theory and practice). In Gajdoš, M. – Ustych, S. *The study of the experiences of the norwegian-russian and slovak-ukrainian cross-border cooperation: analyses carried out by the expert team of project CBC01030* [elektronický zdroj]. Košice : Centre of Social and Psychological Sciences of the SAS, 2017, p. 182-235. ISBN 978-80-972693-6-4.

GAJDOŠ, Marian – KONEČNÝ, Stanislav. Transkordonne spivrobitnyctvo schidnoji Slovaččyny ta Zakarpattja : vynyknennja, rozvytok i perspektyvy. In Ustyč, S. *Istorija, ščo ob'jednuje : narysy novitného transkordonnogo spivrobitnyctva u Karpats'komu regioni*. Užhorod : Vydavnyctvo UžNU „Hoverla“, 2017, s. 136-167. ISBN 978-617-7333-48-6.

GAJDOŠ, Marian – KONEČNÝ, Stanislav. Postavenie rusínskej a ukrajinskej menšiny na Slovensku v podmienkach Československa (1918 – 1992). In *Mižnarodni zv'jazky Ukrajiny : naukovi pošuky i znachidky*, 2018, č. 27, s. 28-54. ISSN 2411-345X. Dostupné na internete: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=njuu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=I=&S21STR=mo/2018/27.

EDITORSTVO ZBORNÍKOV / COLLECTION EDITOR

40. výročie konca druhej svetovej vojny a víťazstva nad fašizmom : zborník z XV. zasadania Komisie historikov ČSSR-ZSSR konaného v dňoch 24. – 29. septembra 1984 v Košiciach. Zost.: Gajdoš, Marian. Košice : Spoločenskovedný ústav SAV, 1985. 321 s.

Družobné vzťahy pracujúcich Zakarpattia a východného Slovenska: história a súčasnosť : materiály z československo-sovietskeho vedeckého seminára. Zost.: Gajdoš, Marian – Prunica, S. J. Košice : Spoločenskovedný ústav SAV, 1985. 273 s.

Vývoj a postavenie ukrajinskej národnosti na Slovensku v období výstavby socializmu : zborník podkladových štúdií. Zost.: Gajdoš, Marian. Košice : Spoločenskovedný ústav SAV, 1989. 357 s.

URBS-PROVINCIA-ORBIS : Contributiones ad historiam contactuum civitatum Carpathicarum in honorem O. R. Halaga editae : Príspevky k medzikarpatským a európskym stykom miest. Zodp. red.: Gajdoš, Marian. Košice : Spoločenskovedný ústav SAV, 1993. 240 s.

Etnické minority na Slovensku : história, súčasnosť, súvislosti. Eds.: Gajdoš, Marian – Konečný, Stanislav. Košice : Spoločenskovedný ústav SAV, 1997. 263 s. ISBN 80-967621-4-1.

Niektoré otázky vývoja národnostných menšín na Slovensku. Eds.: Gajdoš, Marian – Matula, Pavol. Košice : Spoločenskovedný ústav SAV, 1997. 209 s. ISBN 80-967621-2-5.

Čo dala – vzala našim rodákom optácia : zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie k 55. výročiu optácie a presídlenia. Ed.: Gajdoš, Marian. Košice : Spoločenskovedný ústav SAV; Prešov : Koordináčny výbor reoptantov, 2002. 111 s. ISBN 80-967182-1-5.

UNRP v dokumentoch [elektronický zdroj]. Eds.: Gajdoš, Marian – Konečný, Stanislav – Mušinka, Alexander. Prešov : Centrum antropologických výskumov Ústav regionálnych a národnostných štúdií PU, Zväz Rusínov - Ukrajincov SR; Košice : Spoločenskovedný ústav SAV, 2006. 1 CD-ROM. ISBN 80-969634-0-6.

Národné rady v regióne Karpát na sklonku druhej svetovej vojny. Zost.: Gajdoš, Marian – Konečný, Stanislav – Šmigel', Michal. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013. 240 s. ISBN 978-80-970042-6-2.

K výskumu dejín Rusínov a Ukrajincov: teoretické a metodologické otázky. Eds.: Gajdoš, Marian – Konečný, Stanislav – Lukáč, Marián. Košice : Spoločenskovedný ústav CSPV SAV, 2016. 150 s. ISBN 978-80-553-3040-2.

K inovácii slovensko-ukrajinskej cezhraničnej spolupráce : čiastkové výstupy z riešenia projektu CBC 01030 prezentované na stretnutí riešiteľov a expertov v Starej Lesnej 16. – 17. marca 2017. Eds.: Gajdoš, Marian - Ustyč, Serhij. Košice : Spoločenskovedný ústav CSPV SAV, 2017. 238 s. ISBN 978-80-970850-8-7.

KONEČNÝ, Stanislav – GAJDOŠ, Marián. Rok 1947 a ukrajinská otázka na Slovensku. In Šmigel', M. – Halczak, B. – Drozd, R. – Dudra, S. – Kozakevyč, O. (eds.) *Lemkovia, Bojkovia, Rusíni : dejiny, súčasnosť, kultúra materiálna a duchovná. Tomus VII, časť I.* Banská Bystrica : Belianum, 2018, s. 23-36. ISBN 978-80-557-1510-0.